

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР
ACADÉMIE DES SCIENCES DE LA RSS DE GEORGIE

აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა
და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის

მ რ ა მ ბ ე

ИЗВЕСТИЯ

ИНСТИТУТА ЯЗЫКА, ИСТОРИИ И МАТЕРИАЛЬНОЙ
КУЛЬТУРЫ им. акад. Н. Я. МАРРА

BULLETIN

DE L'INSTITUT MARR DE LANGUES, D'HISTOIRE
ET DE CULTURE MATÉRIELLE

XII

თბილისი

1 9 4 2

BULLETIN
DE L'INSTITUT MARR DE LANGUES, D'HISTOIRE
ET DE CULTURE MATÉRIELLE

XII

აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა
და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის

მ რ ა მ ბ ე

ИЗВЕСТИЯ

ИНСТИТУТА ЯЗЫКА, ИСТОРИИ и МАТЕРИАЛЬНОЙ
КУЛЬТУРЫ им. акад. Н. Я. МАРРА

XII

4 822

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
პრეზიდიუმის განკარგულებით.

რედაქტორი პ. ან. ჩიქოვანი

სიმონ ჯანაშია. გერმანული ფაშიზმი ქართველი ხალხის უბოროტესი მტერია	XI—XV
1. ქ. ლომთათიძე. გარდამავლობის კატეგორია აფხაზურ ზმნებში	1— 29
2. არნ. ჩიქობავა. ნაცვალსახელთა ბრუნება ხუნძურში	31— 50
3. ვლ. ფანჩვიძე. მიცემით-სუბიექტიანი ზმნები უღურ ენაში	51— 74
4. ვლ. ფანჩვიძე. მრავლობითი რიცხვის მესამე პირის აფიქსები -ყუნ- II -ყო- უღურ ენაში	75— 83
5. გ. როგავა. პოლიპერსონალიზმი ქვემო-ადიღურ ენის ზმნებში.	85—133
6. გ. როგავა. შიშინა აფრიკატები ქვემო-ადიღურში	135—147
7. *არნ. ჩიქობავა. მორფოლოგიური შეხვედრები აფხაზურისა ქართველურ ენებთან	149—168
8. ვ. თოფურია. გრამატიკული კლასები და მათი ექსპონენტები ლაკურ ენაში.	169—182
9. ქ. ლომთათიძე. ბრუნების საკითხი აფხაზურში	183—197
10. შ. გაფრინდაშვილი. დარგული ენის წუდაჭარული დიალექტის ფონეტიკური თავისებურებანი	199—207
11. დ. იმნაიშვილი. ძირითადი და თანდებულადი ბრუნვები ინგუშურსა და ჩაჩურში	209—220
12. არნ. ჩიქობავა. ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემისათვის კავკასიურ ენებში: ამ კონსტრუქციის სტაბილური და ლაბილური ვარიანტები	221—247
13. ს. ჯანაშია. სვანურ-ადიღური (ჩერქეზული) ენობრივი შეხვედრები. ქართველურ-ადიღური პარალელები. I.	249—278
14. ვლ. ფანჩვიძე (რეცენზია)—«K. Bouda. Beiträge zur Kenntnis des Udischen auf Grund neuer Texte.» «Zeitschr. der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft» 1939. Bd. 93, H. 1. გვ. 60—72»	279—282
15. არნ. ჩიქობავა. მთის კავკასიურ ენათა შესწავლისათვის ჩვენში (მთის კავკასიურ ენათა შესახები შრომების სიითურთ)	283— 301

О Г Л А В Л Е Н И Е

	Стр.
С. Джанашиа. Немецкий фашизм злейший враг грузинского народа	XI—XV
1. К. Ломтатидзе. Категория переходности в абхазском глаголе	1— 29
2. Арн. Чикобава. К склонению местоимений аварского языка.	31— 50
3. Вл. Панчвидзе. Глаголы с субъектом в дательном падеже в удинском языке	51— 74
4. Вл. Панчвидзе. Аффиксы третьего лица множественного числа -ууб- -ум -уип -го в удинском языке	75— 83
5. Г. Рогова. Полиперсонализм в глаголах нижне-адыгейского языка	85—133
6. Г. Рогова. Шипящие аффрикаты в нижне-адыгейском языке.	135—147
7. Арн. Чикобава. Морфологические встречи абхазского языка с картвельскими языками	149—168
8. В. Топуриа. Грамматические классы и их экспоненты в лакском языке	169—182
9. К. Ломтатидзе. Проблема склонения в абхазском языке.	183—197
10. Ш. Гаприндашвили. Фонетические особенности Цудахарского диалекта даргинского языка	199—207
11. Д. Имнайшвили. Основные и послеложные падежи в ингушском и чеченском языках	209—220
12. Арн. Чикобава. Проблема эргативной конструкции в кавказских языках: стабильный и лабильный варианты этой конструкции	221—247
13. С. Джанашиа. Сванско-адыгейские (черкесские) языковые встречи. Грузинско-адыгейские параллели. I	249—278
14. Вл. Панчвидзе (реценз.)—«K. Bouda. Beiträge zur Kenntnis des Udischen auf Grund neuer Texte.» «Zeitschr. der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft» 1939. Bd. 93, H. 1. Стр. 60—72.»	279—282
15. Арн. Чикобава. Исследование горских кавказских языков и наши задачи (с приложением перечня работ, касающихся горских кавказских языков)	283—301

TABLE DES MATIÈRES

	Pages
S. Djanachia. Le fascisme allemand est l'ennemi le plus méchant du peuple géorgien	XI—XV
1. K. Lomtadzé. La catégorie de transitivité dans le verbe abkhaze	1— 29
2. Arn. Tchikobava. Déclinaison des pronoms dans l'avare	31— 50
3. Vl. Pantchvidzé. Les verbes avec le sujet au datif en oudine	51— 74
4. Vl. Pantchvidzé. Les affixes de la 3-me personne du pluriel -ყუნ- -ყა -qun -qo dans l'oudine	75— 83
5. G. Rogava. Le polypersonnalisme dans les verbes de l'adyghé inférieur	85—133
6. G. Rogava. Les affriquées chuintantes dans l'adyghé inférieur.	135—147
7. Arn. Tchikobava. Rencontres morphologiques de l'abkhaze avec les langues karthvéliennes	149—168
8. V. Topouria. Les classes grammaticales et leurs exponents dans le lak	169—182
9. K. Lomtadzé. Le problème de la déclinaison dans l'abkhaze	183—197
10. Ch. Gaprindachvili. Particularités phonétiques du dialecte tsoudakhar de la langue dargwa	199—207
11. D. Imnaïchvili. Les cas fondamentaux et les cas à postposition dans l'ingouche et le tchéchéne	209—220
12. Arn. Tchikobava. Le problème de la construction ergative dans les langues caucasiennes: variantes stable et labile de cette construction	221—247
13. S. Djanachia. Rencontres linguistiques svano-adyghé (circaisiennes). Rencontres géorgiennes-adyghé I.	249—278
14. Vl. Pantchvidzé (recension)—«K. Bouda. Beiträge zur Kenntnis des Udischen auf Grund neuer Texte». «Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft» Bd. 93, H. 1, p. 60—72».	279—282
15. Arn. Tchikobava. Investigations des langues caucasiennes montagnardes et nos tâches (en appendice énumération des travaux relatifs aux langues caucasiennes montagnardes)	283—301

სატრანსკრიპციო ნიშნები *

ТРАНСКРИПЦИОННЫЕ ЗНАКИ *

ქართული ანბანის რიგში:

ა	ბ	გ	დ	ე	ვ	ზ	ე(ჲ)	თ	ი	ქ	ლ
a	b	g	d	e	v	z	e(η)	t	i	k	l
მ	ნ	ი	ო	პ	ჟ	რ	ს	ტ	ყ	უ	ფ
m	n	j	o	p	zh	r	s	t	y	u	p
ქ	ღ	ყ	შ	ჩ	ც	ძ	წ	ჭ	ხ	ჯ	
k	γ	q	sh	ch	c	zh	ch	ch	x	q	
		ჟ	ჰ	ჭ	წ	ჭ	ღ	ყ	უ	ფ	
		zh	h	o(ω)	w	f	e	'			

* აქ მოცემულია ქართულისათვის საჭირო ნიშნები. მთის კავკასიურ ენათათვის გამოყენებული ნიშნები დროებითია.

Наличные здесь знаки выработаны для транскрибирования букв грузинского алфавита. Дополнительные знаки для горских кавказских языков не являются окончательными.

გერმანული ფაშიზმი ქართველი ხალხის უზოგოდესი მტერია*

ძვირფასო ამხანაგებო, მეცნიერების მუშაკნო!

მძიმე განსაცდელის ქამს შევიკრიბებით ჩვენ დღეს აქ: საფრთხის წინაშე დგას ჩვენი ქვეყანა, ჩვენი ხალხი, ჩვენი ძველი კულტურა, ჩვენი აწმყო და მომავალი. მოსპობასა და შეგინებას უპირებენ ყველაფერს, რაც ჩვენ მემკვიდრეობად მივიღეთ ჩვენი სახელოვანი წინაპრებისაგან; შეგინებასა და განადგურებას უმზადებენ ყველაფერს, რაც ჩვენ შევქმენით ისტორიაში უნახავი გმირული დღეებით, უძილო ღამეების მსხვერპლითა და ჭაბუკური აღტაცებით; სამარის გათხრას აპირებენ იქ, სადაც ჩვენ აკვანს ვურწევდით ჩვენს შვილებს, ჩვენი ხალხისა და ყველა სხვა ხალხის უზრუნველს შრომითს ცხოვრებას, ერთა შორის ძმობას მთელ მსოფლიოში.

სიკვდილს უქადიან გონებას, ჭკუის პატიოსნებასა და აზრის სიმართლეს. სიკვდილით ემუქრებიან მეცნიერებას, რომლის გარეშეც წარმოდგენელია თვითეული ჩვენგანის ცხოვრება, მეცნიერების მოკვლას ღამობენ მეცნიერებისავე მონაპოვრით—ავიაციითა და წყალ-ქვეშა ნაგებით, ქიმიითა და მეტალურგიით.

ომის დასაწყისშივე გააფრთხილა ამხანაგმა სტალინმა საბჭოთა კავშირის ხალხები, რომ საკითხი დგას მათი სიცოცხლისა. თუ სიკვდილის შესახებ. ეს ეხება არა მარტო დიდს სლავ ხალხებს, არამედ ყველა საბჭოთა ერს, და ყველაზე უფრო მწვავედ—მცირე ერებს, კერძოდ კავკასიელ ხალხებს. იმპერიალისტები ჩვეული არიან მცირე ერთა გამოყენებას, როგორც ხურდა ფულისას მშვიდობიანობის დროს და როგორც საზარბაზნე ხორცისას თავის მტაცებლურ ომებში.

ეს ღრმად შეგნებული აქვს ქართველ ხალხს, რომელმაც ამ ოცი წლის სიგრძეზე, საბჭოთა წყობილების ურყევ საძირკველზე, ააგო თავისი ეროვნული სუვერენული სახელმწიფოებრიობა, ააყვავა და ახალი, უმშვენიერესი შინაარსით გააპოხიერა თავისი ძველთა-ძველი ეროვნული კულტურა, პირველად ააშენა მოწინავე მეცნიერების უკვე სახელმძღვანელო ეროვნული ტაძარი. ოცი წელიწადი აწრთობდა ქართველი ხალხი თავის ძმადნაფიცობას დიდ რუსის ხალხთან, უკრაინელსა და ბელორუს ხალხებთან, ჩვენი თვალუწვდენი სამშობლოს ყველა სხვა ხალხთან. სწორედ ძმადნაფიცი საბჭოთა ხალხების ამ მეგობრობის საფუძველზე შექმნა საქართველომ თანამედროვე მოწინავე ინდუსტრია, უნახავს,

* სიტყვა, წარმოთქმული საქართველოს მეცნიერთა ანტიფაშისტურ მიტინგზე. თბილისში, 1941 წლის ოქტომბრის 19-ს.

უჩვეულო სიმაღლეზე აიყვანა თავისი სოფლის მეურნეობა, მოიპოვა უფლება იქონიოს თავისი უნივერსიტეტები, თავისი მეცნიერებათა აკადემია.

და ყოველივე ამის ნაცვლად ფაშისტი ბარბაროსები გვიმზადებენ ჰიტლერისა და გერინგის დამცირებული, გაბახებული კოლონიის როლს, გებელსის საზიზღარ საეჟუნაოს ხალხთა და რასების უთანასწორობის მხეცური თეორიებით, ჰიმლერის საროსკიპო სახლებს.

არასოდეს ეს არ მოხდება!

ქართველი ხალხი იბრძვის მთელი თავისი ძალ-ღონით დიადი სამამულო ომის მოწინავე პოზიციებზე.

სიყვარულით, სიხარულითა და სიამაყით აღვნიშნავთ ჩვენ რომ იქ, „ფინეთის ცივი კლდეებიდან“ ვიდრე შავ ზღვამდე, უკრაინისა და რუსეთის შორეულსა და ამავე დროს ჩვენთვის ესოდენ ახლობელს ველებში ქართველი ხალხის შეილებმა, საბჭოთა პატრიოტებმა, უკვე ჩასწერეს თავისი სახელები საბჭოთა ხალხის დიადი სამამულო ომის უკვდავ მატრიანეში.

ამბობენ რომ სისხლისმსმელი ჰიტლერისა და მისი საზიზღარი დამქაშების ავაზაკური პროპაგანდა ზოგჯერ „კავკასიურ თემებზედაც“ უკრავს. თურმე ამ ყაჩაღებს ელანდებათ რომ მათი მურტალი მონათმფლობელური „ფედერაციის“ უღელში შებმული არიან კავკასიელი ხალხებიც, კერძოდ—საქართველო.

ეს არ მოხდება არასოდეს!

ქართველი ხალხი კარგად იცნობს გერმანელ იმპერიალისტებს არა მარტო ლიტერატურული გზით, არამედ პრაქტიკითაც.

1918 წელს გერმანიის ჯარები საქართველოშიაც იყვნენ, როგორც მძარცველები და მაროდორები, როგორც სახალხო თავისუფლების ჯალათები და როგორც დამცველები ერთი მუჟა ქართველი მემამულეებისა, რომელნიც მზად იყვნენ გაეყიდნათ სამშობლო რამდენიმე ფუთი ხორბლისათვის.

ისევე, როგორც უკრაინაში, გერმანელები არბევდნენ მაშინ ქართველს მშრომელ ხალხს, ადებდნენ ფულადს კონტრიბუციებს სოფლებსა და მთელ რაიონებს, სტაცებდნენ ქართველ გლეხობას მთელს მის სარჩო-საბადებელსა და პირველ რიგში—პურს, სწვავდნენ სახლებსა და ხოცავდნენ ადამიანებს. თვითონ მენშევიკების ადმინისტრაცია იძულებული იყო აღეარებინა, რაც დადასტურებულია სათანადო დოკუმენტებით*, რომ საქართველოს დედაქალაქის, თბილისის, საგარეთუბნო რაიონშიაც-კი გერმანელები იარაღს ჰყრიდნენ რევოლუციონურად განწყობილ მოსახლეობას და მცირეოდენი წინააღმდეგობისათვისაც-კი „избивали женщин и мужчин розгами до крови, убивали крестьянских собак, врывались в дома“... „Немцы за сокрытие оружия били крестьян до того, что они падали без чувств... Были случаи, что избитые крестьяне, не перенося такой пытки, умирали“. იმის გამო რომ ერთ-ერთი სოფლის რწმუნებულმა ოსიპოვმა მიუთითა გერმანელებს მათი რეკვიზიციების სრულ უკანონობაზე, გერმანელებმა მოჰკლეს ოსიპოვი, მხეცურად სცემეს მის ცოლს, ხოლო მათი ბავშვი მოჰკლეს თვითმფრინავიდან ჩამოგდებული ყუმბა-

* ჩვენ ვსარგებლობთ საქ. ცენტრარქივის მიერ მომზადებული დოკუმენტების კრებულით.

რით. ასეთი შემთხვევები იყო ათასობით. გერმანელი ოკუპანტები მხურვალე მონაწილეობას იღებდნენ დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის რევოლუციონური მოღვაწეებისა და მოძრაობის ჩახშობაში ცეცხლითა და მახვილით.

მაგრამ ხალხი საქართველოშიაც, ისევე როგორც უკრაინაში, სასტიკად უსწორდებოდა ამ ყაჩაღებს უკვე მაშინ. მენშევიკების რაიონული კომისარი, შიშისაგან გულწასული, სწერდა ამის შესახებ თავის უფროსებს: „Крестьяне окрестных сел, расположенных в моем районе, возмущены таким поступком германцев и заявили, что силой оружия будут отстаивать свою честь и имя свободного гражданина“.

მთელი საქართველო მოცული იყო მაშინ სახალხო ბრძოლით და მისი ცეცხლი დაუნდობლად სწვავდა ხელებს როგორც საკუთარს, ისე უცხოელ მოძალადეებსაც. ხალხი პოულობდა საკმაო ძალას იმისათვის რათა, როგორც ეს აღნიშნულია ერთს იმდროინდელ გლეხის განცხადებაში, „оградить себя, грузинских подданных, от произвола своей и иностранной власти“.

ამას ქართველი ხალხი ახერხებდა იმ შავბნელი დროის საშინელ პირობებში, როცა ჩვენი ქვეყანა გაპარტახების კარამდე იყო მიყვანილი მენშევიკური ბედოვლათების პოლიტიკის წყალობით, როცა მენშევიკური მთავრობა ყველა საშუალებით ცდილობდა ჩაეკლა ხალხის საბრძოლო სულიკვეთება, როცა ქართველი ხალხი მოკლებული იყო მისთვის აუცილებელ კავშირსა და დახმარებას დიდი რუსი ხალხისა და რუსეთის ყოფილ იმპერიის სხვა მოძმე ხალხების მხრივ, როცა ე. წ. საქართველოს „დემოკრატიული“ რესპუბლიკა გადაქცეული იყო სათამაშოდ იმპერიალისტური ვიგინდარების ხელში.

ამის შესახებ საოცარი სისწორითა და მომაკვდინებელი სარკაზმით ნათქვამია იმავე გლეხის განცხადებაში. ეს გლეხი მენშევიკურმა ადმინისტრაციამ დააპატიმრა გერმანელი ოკუპანტების მითითებით და მეტეხის ციხეში ჩასვა იგი ბრძანებით — „числить его за германской императорской миссией“. პატიმარი საქართველოს რესპუბლიკის პრემიერ-მინისტრს ციხიდან სწერდა: „Я считаю свое содержание в тюрьме с зачислением за миссией иностранного государства актом незаконным. Мне кажется, что участью гражданина, живущего у себя на родине в самостоятельной республике, может распоряжаться исключительно власть республики. Содержание же меня в тюрьме с зачислением за властью иностранного государства дает мне возможность предполагать, что объявленная Грузией самостоятельность является мифом“.

ეხლა უკვე სულ სხვა დროებაა. მართალია, გერმანელი იმპერიალისტების ბანდიტური ბუნება და პოლიტიკა უცვლელი დარჩა. მაგრამ, სამაგიეროდ, სრულიად გამოვიცვალეთ ჩვენ. ეხლა საქართველო დიადი საბჭოთა კავშირის თანასწორუფლებიანი წევრია. ეხლა ქართველ ხალხს აქვს თავისი საკუთარი სახელმწიფოებრიობა. ამ სახელმწიფოს, ისევე როგორც ქართველი ხალხის მთელ მუშაობას საზოგადოებრივ, სამეურნეო და კულტურულ სარბიელზე ხელმძღვანელობენ ქართველი ხალხისავე ღვიძლი შვილები, რომელნიც შთავონებული არიან ერთადერთი სურვილით — იყვნენ ამხანაგ სტალინის ზრახვათა გაგების სიმალლეზე და მისცენ მათი განხორციელებისათვის მთელი თავისი ენერჯია, მთელი სიცოცხლე.

ქართველი ხალხი გამობრძმედილია უთვალავ მტრებთან ბრძოლაში თავისი ეროვნული ღირსებისა და დამოუკიდებლობისათვის.

ქართველი ხალხის ძველს სალაშქრო სიმღერებში შექცეულია სამშობლოსათვის თავდადებული გმირების გულუშიშრობა და სიმამაცე, შექცეულია ომი მამულის გამოხსნისათვის:

მთაში გაზრდილო ვაჟკაცო,
ხმალს როდის მოგიშივდება,
ომში შეხვალ და გამოხვალ,
გული არ შეგიშინდება.
ვაჟკაცსა გული რკინისა,
აბჯარი უნდა ხისაო,
თვალნი—ქორებულ მხედავნი,
მუხლები—შავარდნისაო!

მართლაც დასდგომია წარსულში ქართველ ხალხს ისეთი ეპითასიავისა და ძნელბედობის დღეები, როცა მას მტერი სჭარბობდა რიცხვითაც და იარაღით, და როცა ქართველ ხალხს მოუპოვებია გამარჯვება თავისი უშიშარი, რკინის გულით, უღრეკი სიმამაცით, შეურიგებელი სიძულვილით მტრისადმი, უკვდავი ნებისყოფით სიცოცხლისა და თავისუფლებისადმი.

ეხლა სხვა დროებაა, ეხლა ჩვენ გულებიც ფოლადისა გვიდგას, მაღალხარისხოვანი საბჭოთა ფოლადითაც შეჯავშნულები ვართ და წინ მიგვიძღვის დიდი სტალინი.

ქართველი ხალხის საუკეთესო შვილები ყოველთვის ოცნებობდნენ ძლიერს მეგობარ-ხალხზე, უანგარო მოკავშირეებზე. ჩვენ მოვიპოვეთ ასეთი მეგობარ-მოკავშირე დიდი რუსი ხალხის, უკრაინელი და ბელორუსი ხალხების, აზერბაიჯანელი და სომეხი ხალხების, ყველა საბჭოთა ერის სახით. ჩვენ სამუდამოდ და განუყრელად დავუკავშირეთ მათ ჩვენი ბედი. არავითარ ძალას მსოფლიოში არ შეუძლია დაარღვიოს ეს დიადი მეგობრობა, იგი შეკრულია საერთო ბრძოლისა და საერთო შრომის დულაბით.

საბრძოლოდ დარაზმულნი, გამარჯვების მტკიცე რწმენით აღვსილნი, თავისი მოვალეობის შეგნებით გამსჭვალულნი არიან დღეს საქართველოს მეცნიერების მუშაკნი.

ჩვენი ქვეყანა ერთად-ერთია დედამიწის ზურგზე ამჟამად, სადაც, გმირული ხალხის ნებისყოფამ, დიდი ლენინისა და დიდი სტალინის ხელმძღვანელობით, ადამიანთა ცხოვრებასა და საქმიანობას მეცნიერული თეორია და გეგმა დაუდო საფუძვლად. ჩვენი ქვეყნის, ჩვენი საქმის შემდგომი განვითარების ინტერესები მეცნიერებას მთლიანად აყენებს ხალხის სამსახურში. ეხლა-კი დადგა ის დღე, როცა საბჭოთა მეცნიერმა თავისი ცოდნა, ოსტატობა და გონების გამჭრიახობა არა მარტო უკლებლივ უნდა მოახმაროს საქვეყნო საქმეს, არამედ მთელი თავისი შემოქმედებითი ენერგია უნდა მიმართოს სწორედ სადღეისო საქმიანობის დაკმაყოფილებისაკენ მტრის გასანადგურებლად უმოკლეს დროში,

ბევრი მისცა ხალხმა მეცნიერებას და ბევრს მოითხოვს მისგან. ეხლა დადგა ხალხის წინაშე ვალის მოხდის ყველაზე დიდი დღე.

საქართველოს მეცნიერების მუშაკნი სულ უფრო და უფრო ღრმად ებმებიან ფრონტისათვის დახმარების საქმეში. ქიმიკოსები და ფსიქოლოგები, მათემატიკოსები და ენათმეცნიერნი, ყველანი, ვინც ბუნებასა და კულტურას სწავლობს, ცდილობენ თავისი საქმე შეასრულონ საბჭოთა ხალხის სამამულო ომის სამკედლოში, სადაც იწრთობა ჩვენი გამარჯვება. მეცნიერების მუშაკნი ცდილობენ ღირსეული თანამემამულე იყვნენ ჩვენი საამაყო წითელი არმიის გმირი მებრძოლებისა, რომელთაც თავისი სისხლი მიაქვთ სამშობლოს კეთილდღეობის სამსახურბლოზე და რომელთაც უკვე შემოსეს თავისი სახელი მარად უჭკნობი, უკვდავი დიდებით.

საქართველოს მეცნიერების მუშაკებმა კარგად იციან რომ ფაშიზმი განწირულია, რომ არ შეიძლება გამარჯვება დარჩეს სიბნელისა და სიმხეცის მოციქულებს, რომ ჰიტლერული გერმანიის დამხობა და განადგურება იქნება უფრო საშინელი, ვიდრე ეს როდისმე დამართნიათ მტაცებელ-დამპყრობელებს, ყველა ჯურის იმპერიალისტებს.

ჩვენ კარგად გვესმის, რომ ამოცანა მდგომარეობს ჩვენი გამარჯვების მაქსიმალურ მოახლოებაში. გავსრისოთ მტერი უმოკლეს ხანში—აი რა აზრი აფრთოვანებს ჩვენს მეცნიერულ საზოგადოებას.

„გამარჯვება“, ასე უღერს ქართული მისალმება. ამ სიტყვაშია ხალხის მთელი ისტორია.

გამარჯვება!—ვეუბნებით ჩვენ საბჭოთა კავშირის მოძმე ხალხებს, რომელნიც მრისხანე ზევაად ამდგარან სამშობლოს დასაცავად.

გამარჯვება!—ვეუბნებით ჩვენ ევროპის დამონებულ ხალხებს, რომელნიც განუყრელად ატარებენ ამ წმინდა სიტყვას გულში და პირზე.

გამარჯვებას ვეუბნებით ჩვენს თანამოსაგრეებს, მეცნიერების მუშაკებს, რომელნიც სქედენ უძლეველ იარაღს იმისათვის, რათა დაიცვან ადამიანის გონება და გონების ნაყოფი სიბნელისა და სიმხეცისაგან.

საბჭოთა ხალხი ამხანაგ სტალინის ხელმძღვანელობით, მთელს მოწინავე კაცობრიობასთან კავშირში, გასრეს კაცობრიობის უსაზიზღრეს მტერს, სისხლისმსმელ ფაშიზმს.

გამარჯვება ჩვენ დაგვრჩება!

გარდამავლობის კატეგორია აზნაზურ ზმნებში*

გარდაუვალობა და გარდამავლობა ისევე, როგორც სხვა საგრამატიკო ტერმინი, ჩვენი სინამდვილის ენების მიმართაც ინდო-ევროპულ ენათა სამყაროდან მომდინარეობს. ინდო-ევროპულ ენების ნიადაგზე შემუშავებული ცნებები სადმე თუ კი მოითხოვს რევიზიას, ბუნებრივია, ამას საჭიროებდეს ისეთი ძირითადი ცნების მიმართ, როგორც არის გარდაუვალობა და გარდამავლობა.

გარდამავლობა-გარდაუვალობის საკითხის გარკვევა, სხვას რომ თავი დავანებოთ, წინასწარ ვარაუდობს პასუხის გაცემას საკითხზე ზმნათა გვარების შესახებ. ჯერჯერობით კავკასიის დასავლური ჯგუფის ენათა სინამდვილეში ეს საკითხი სათანადოდ დამუშავებული არ არის.

გარდამავლობის საკითხი უაღრესად რთული საკითხია, როგორც სემანტიკური, ისე: სინტაქსურ-მორფოლოგიური თვალსაზრისით. მასთან კავშირს აბამენ გრამატიკის სხვადასხვა უბნის მოვლენები. ასე რომ, მათგან განყენება ხსენებული პრობლემის რკვევის დროს მხოლოდ ზიანს თუ მოგვიტანს. ჩვენ ამ შემთხვევაში გვინდოდა მაინც ვიწროდ შემოვფარგლულიყავით, თუმცა ზოგი მასთან კავშირში მყოფი მოვლენის შესახებ გარკვეული საკვლევო პერსპექტივის ქონა მაინც აუცილებელი აღმოჩნდა.

სირთულე ამ პრობლემის რკვევისა განსაკუთრებით ნათელი ვახდა არნ. ჩიქობავას გამოკვლევის შემდეგ (ვგულისხმობთ: „ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემისათვის: ამ კონსტრუქციის სტაბილური და ლაბილური ვარიანტები“. წაკითხული იყო სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის სამეცნიერო სესიაზე 28.IX.39 წ.).

როგორც აღვნიშნეთ, გარდამავლობა-გარდაუვალობისათვის ამოსავალია ინდო-ევროპულ ენათა ნიადაგზე შემუშავებული შინაარსი. თუმცა უნდა ითქვას, რომ მის განმარტებაში ერთგვარობას ადგილი არა აქვს. გარკვეულს ლიტერატურაში გარდამავლობა ზმნისა ნიშნავს „მოქმედების გამომხატველობას, როცა ეს მოქმედება გადადის სხვა საგანზე“, ე. ი. მისი დაზუსტებული მნიშვნელობით იგი ემთხვევა ე. წ. მოქმედებითი გვარის ზმნას¹. თუ, მაშასადამე, ზმნა გამომხატავს მოქმედებას და ეს მოქმედება გარკვეულ სამოქმედო

* წაკითხულია მოხსენებად კავკ. ენათა განყოფილების სხდომაზე 1939 წ. 31 დეკემბერს.

¹ აფხაზურშიაც მოქმედებით გვართან გარდამავლობის გათანაბრების შემთხვევას. ვხვდებით პ. უსლართან. იხ. Этнография Кавказа I. Абхазский язык, გვ. 44—45.

საგანსაც ვარაუდობს, ზმნა იქნება გარდამავალი. ამ შინაარსობლივ მომენტს გარკვეული გრამატიკული მხარეც შეეფარდება. მაგრამ ისე, როგორც სხვა გრამატიკული მოვლენებიდანაც ცნობილია, აქაც, სხვადასხვა ენაში ერთიან, ზოგად შინაარსობლივ მომენტს ერთი და იგივე გრამატიკული მხარე არ ფარავს და, მაშასადამე, აქაც ვიღებთ გარდამავლობა-გარდაუვალობის განსხვავებულ გაგებას. ასე მაგ., არაფრით არ არის უფრო აქტიური აფხაზური ზმნა: აზნტ ს გ რ გ ლ ო დ ტ—„სახლს ვაგებ“ და დ გ ს ფ ყ რ დ ტ—„ვერტყამ, ვლახავ (გონიერს)“, ვიდრე ზმნა ს ლ ჯ ს ჭ ე დ ტ—„ვსცემ მას (ქალს)“. თუ მოქმედების გადასვლაზე იქნებოდა მსჯელობა, ყველა მოყვანილ მაგალითში მოქმედება გადადის სხვაზე; თუ აქტიურობაზე იქნებოდა მსჯელობა, ყველა აქ მოხსენებულს ზმნაში უადრესად აქტიური შინაარსია მოცემული. ყოველ შემთხვევაში „ცემა“-ს ნაკლებ აქტიურობას და ნაკლებ მოქმედებითობას ვერ დავსწამებთ, ვინემ დანარჩენ ორს („ავებას“ და „ვლახავს“), მაგრამ გამოიკვავ, რომ აფყარა, არ გ ჯ ლ არა ზმნები არიან გარდამავალნი; ასრ ა „ცემა“ კი გარდაუვალია.

გარდამავლად და გარდაუვლად ზმნათა დაყოფა აფხაზურისთვისაც რეალური მონაცემია, ოღონდ გარდაუვალი ზმნის დამთხვევა აქტიურ შინაარსთან არ ხდება, ან უკეთ, ყოველი აქტიური შინაარსის მქონე ზმნა, რომელიც ამ თავის მოქმედებას სხვა საგანზე აერცელებს, არაა სავალდებულო იყოს გარდამავალი; მით უმეტეს გარდაუვალობა ვერ მოგვეცემს ვნებითობას.

აფხაზურის მეცნიერულად შესწავლასთან არის დაკავშირებული მასში გარდაუვალ და გარდამავალ ზმნათა გამოყოფა. კერძოდ, იგი პ. უსლარის სახელს მიეწერება. უსლარის შემდგომ ამ საკითხს თავის ფაქტიურს ნაწილში არაფერი შემატებია. უსლარისეული დაყოფა ზმნებისა გარდამავლად და გარდაუვლად მხოლოდ გაზიარებულ იქნა სხვა მკვლევართა მიერ¹ და ზოგი საკითხი, რომელიც თვით უსლარს დასმული ჰქონდა, საკითხადვე დარჩა მიუხედავად იმისა, რომ აფხაზურის გარდამავალი ზმნის შესახებ საკმაო ლიტერატურა მოიპოვება. ხსენებულს ლიტერატურაში აფხაზური გარდამავალი ზმნის კონსტრუქციის ინტერპრეტაციაა მხოლოდ ყურადღების ცენტრში მოქცეული.

ზმნათა გარდაუვალობა-გარდამავლობისათვის ჩვეულებრივ მიმართავენ ბრუნვას სახელებისას, რომლებიც სინტაქსურად დაკავშირებულნი არიან ამა თუ იმ ზმნასთან. ევროპული ენებისათვის, მაგალითად, სახელობითში დასმული სუბიექტი და აკუზატივში დასმული ობიექტი არის ნიშანი ზმნის გარდამავლობისა; ქართულში, ერთი მხრივ, სახელობითში (აწმყო) და მოთხრობითში (ნამყო ძირითადი) დასმული სუბიექტი, ხოლო, მეორე მხრივ, მიცემითში (აწმყო) და სახელობითში (ნამყო ძირითადი) დასმული ობიექტი გვაძლევს ზმნის გარდამავლობას.

აფხაზურში, როგორც უკვე ცნობილია, ბრუნვის კატეგორია არ არსებობს. ყოველ შემთხვევაში ე. წ. მეორესხარისხოვან ბრუნვებს რომ თავი და-

¹ ერთადერთ გამონაკლისს ამ მხრივ, რამდენადაც ჩვენ ლიტერატურაზე ხელი მიგვიწვდება, ქმნის გ. შიმიდტი, რომელიც გარდამავლობას საერთოდ უარყოფს აფხაზურში. იმ ამის შესახებ აქვე, გვ. 23, შენიშვნა 2.

ვანებოთ, სინტაქსური კონსტრუქციისათვის მიუცილებელი და ძირითადი ბრუნვების—სახელობითის, მიცემითის, მოთხრობითისა (ერგატივის) და აკუსატივის—ქონა-არქონის შესახებ აფხაზურში არაეინ დაობს. მაშასადამე, თუ ზმნა გარდამავლობა-გარდაუვალობას მაინც განარჩევს, ბუნებრივია, ამის გამოსაცნობი ნიშნები ისევე ზმნაში ვეძიოთ.

ინდო-ევროპული ენების ზმნაში სუბიექტის პირია მხოლოდ გამოხატული. სინტაქსურს კონსტრუქციაში ამის გამო სახელების უაღრესად აქტიური როლი ჩანს. ქართულს ენაში გაცილებით უფრო მეტადაა დატვირთული ზმნა: ჩვეულებრივია ორი პირის გამოხატვა, თუმცა სახელებიც თავის წვლილს ამჟღავნებენ სინტაქსურს კონსტრუქციაში. მათაც, ინდო-ევროპულ ენათა სახელის მსგავსად, ბრუნვათა ცვლა ახასიათებს ზმნასთან დაკავშირებით. ამ მხრივ ქართულისათვის ნიშანდობლივია ისიც, რომ აქ გვხვდება ზმნასთან ოდენ-სინტაქსურად დაკავშირებული ობიექტი, რაც სრულიად უცხოა აფხაზური ზმნისათვის. ამ თვალსაზრისით ერთგვარი პროპორციაც მყარდება სახელსა და ზმნას შორის ენათა მიხედვით: რამდენადაც მეტად იტვირთება სახელი, მით უფრო მარტივდება ზმნა და პირუკუ. აფხაზური ზმნა მაქსიმალურად დატვირთულია; სინტაქსური ურთიერთობა მთლიანად ზმნაშია მოქცეული, ზმნასთან სინტაქსურად დაკავშირებული სახელი მორფოლოგიურადაცაა მასში გამოხატული. ამიტომაც უსლარი გარდამავლობა-გარდაუვალობის საკითხს აფხაზურში სწყვეტს მხოლოდ და მხოლოდ ზმნის, ან ზმნაში წარმოდგენილ პირთა ნიშნებისა და ამ ნიშანთა თანამიმდევრობის წესის მიხედვით.

აფხაზურში ზმნიდან ამოსვლის შემთხვევაშიაც მთელ რიგ სიძნელეებს ვაწყდებით. ყველაზე არსებითი სწორედ ზმნაში წარმოდგენილ ამ პირის ნიშნებში გარკვევაა. აფხაზური ენა ვერ ასხვავებს სუბიექტურ და ობიექტურ პირთა ნიშნებს: ის, რაც ერთ შემთხვევაში S-ის ნიშანია, მეორე ზმნასთან ან უკეთ, მეორე შემთხვევაში O-ის ნიშნად მოგვევლინება და პირუკუ. ამის გამო ძნელდება სუბიექტის პირის გარკვევა და გარდამავლობის დადგენა.

არსებით ნიშნად გარდამავლობა-გარდაუვალობისათვის სრულიად სამართლიანად და ობიექტური ვითარების ადეკვატურად პ. უსლარს მიჩნეული აქვს პირის ნიშანთა ადგილმდებარეობა. ანალოგიური პრინციპი მუდამდებდა ისეთ ევროპულს ენებში, რომლებშიც სახელებს ბრუნვები დაუკარგავთ (ევროპულს ზმნაში ხომ თავად არ იყო მოცემული ობიექტის პირები). ერთად ერთ ნიშნად გარდამავლობის გარკვევისათვის აქ ზმნასთან სინტაქსურად დაკავშირებულ სახელთა თანამიმდევრობადა გამოდის.

პირის ნიშნები

აფხაზურ ზმნას პირველ პირში, როგორც სუბიექტის, ისე ობიექტის ნიშნად, გამოყენებული აქვს ს- პრეფიქსი. მას იყენებს, როგორც მდებარეობითი სქესის წარმომადგენელი, ისე მამრობითისა.

მეორე პირში განსხვავებულია პირის ნიშნები სქესთა მიხედვით. მამრობითისათვის არის უ-, მდებარეობითისათვის—ბ-. ესენიც გვევლინებიან, როგორც სუბიექტის ნიშნად, ისე ობიექტისად.

საგანსაც ვარაუდობს, ზმნა იქნება გარდამავალი. ამ შინაარსობლივ მომენტს გარკვეული გრამატიკული მხარეც შეეფარდება. მაგრამ ისე, როგორც სხვა გრამატიკული მოვლენებიდანაც ცნობილია, აქაც, სხვადასხვა ენაში ერთიან, ზოგად შინაარსობლივ მომენტს ერთი და იგივე გრამატიკული მხარე არ ფარავს და, მაშასადამე, აქაც ვიღებთ გარდამავლობა-გარდაუვალობის განსხვავებულ გაგებას. ასე მაგ., არაფრით არ არის უფრო აქტიური აფხაზური ზმნა: აზნტ ს გ რ გ ჳ ლ ო დ ტ — „სახლს ვაგებ“ და დ გ ს ფ ყ რ დ ტ — „ვერტყამ, ვლახავ (გონიერს)“, ვიდრე ზმნა ს ლ ჳ ს ტ უ ე დ ტ — „ვსცემ მას (ქალს)“. თუ მოქმედების გადასვლაზე იქნებოდა მსჯელობა, ყველა მოყვანილ მაგალითში მოქმედება გადადის სხვაზე; თუ აქტიურობაზე იქნებოდა მსჯელობა, ყველა აქ მოზსენებულს ზმნაში უაღრესად აქტიური შინაარსია მოცემული. ყოველ შემთხვევაში „ცემა“-ს ნაკლებ აქტიურობას და ნაკლებ მოქმედებითობას ვერ დავსწამებთ, ვინემ დანარჩენ ორს („აგებებს“ და „ვლახავს“), მაგრამ გამოირკვა, რომ აფყარა, არ გ ჳ ლ არა ზმნები არიან გარდამავალნი, ასრ ა „ცემა“ კი გარდაუვალა.

გარდამავლად და გარდაუვალად ზმნათა დაყოფა აფხაზურისთვისაც რეალური მონაცემია, ოღონდ გარდაუვალი ზმნის დამთხვევა აქტიურ შინაარსთან არ ხდება, ან უკეთ, ყოველი აქტიური შინაარსის მქონე ზმნა, რომელიც ამ თავის მოქმედებას სხვა საგანზე ავრცელებს, არაა სავალდებულო იყოს გარდამავალი; მით უმეტეს გარდაუვალობა ვერ მოგვეცემს ვნებითობას.

აფხაზურის მეცნიერულად შესწავლასთან არის დაკავშირებული მასში გარდაუვალ და გარდამავალ ზმნათა გამოყოფა. კერძოდ, იგი პ. უსლარის სახელს მიეწერება. უსლარის შემდგომ ამ საკითხს თავის ფაქტიურს ნაწილში არაფერი შემატებია. უსლარისეული დაყოფა ზმნებისა გარდამავლად და გარდაუვალად მხოლოდ გაზიარებულ იქნა სხვა მკვლევართა მიერ¹ და ზოგი საკითხი, რომელიც თვით უსლარს დასმული ჰქონდა, საკითხადვე დარჩა მიუხედავად იმისა, რომ აფხაზურის გარდამავალი ზმნის შესახებ საკმაო ლიტერატურა მოიპოვება. ხსენებულს ლიტერატურაში აფხაზური გარდამავალი ზმნის კონსტრუქციის ინტერპრეტაციაა მხოლოდ ყურადღების ცენტრში მოქცეული.

ზმნათა გარდაუვალობა-გარდამავლობისათვის ჩვეულებრივ მიმართავენ ბრუნვას სახელებისას, რომლებიც სინტაქსურად დაკავშირებულნი არიან ამა თუ იმ ზმნასთან. ევროპული ენებისათვის, მაგალითად, სახელობითში დასმული სუბიექტი და აკუსტიკაში დასმული ობიექტი არის ნიშანი ზმნის გარდამავლობისა; ქართულში, ერთი მხრივ, სახელობითში (აწმყო) და მოთხრობითში (ნამყო ძირითადი) დასმული სუბიექტი, ხოლო, მეორე მხრივ, მიცემითში (აწმყო) და სახელობითში (ნამყო ძირითადი) დასმული ობიექტი გვაძლევს ზმნის გარდამავლობას.

აფხაზურში, როგორც უკვე ცნობილია, ბრუნვის კატეგორია არ არსებობს. ყოველ შემთხვევაში ე. წ. მეორესხარისხოვან ბრუნვებს რომ თავი და-

¹ ერთადერთ გამონაკლისს ამ მხრივ, რამდენადაც ჩვენ ლიტერატურაზე ხელი მიგვიწვდება, ქმნის გ. შპიდტი, რომელიც გარდამავლობას საერთოდ უარყოფს აფხაზურში. იხ. ამის შესახებ აქვე, გვ. 23, შენიშვნა 2.

ვანებოთ, სინტაქსური კონსტრუქციისათვის მიუცილებელი და ძირითადი ბრუნვების—სახელობითის, მიცემითის, მოთხრობითისა (ერგატივის) და აკუსატივის—ქონა-არქონის შესახებ აფხაზურში არავენ დაობს. მაშასადამე, თუ ზმნა გარდამავლობა-გარდაუვალობას მაინც განარჩევს; ბუნებრივია, ამის გამოსაცნობი ნიშნები ისევე ზმნაში ვეძიოთ.

ინდო-ევროპული ენების ზმნაში სუბიექტის პირია მხოლოდ გამომხატული. სინტაქსურს კონსტრუქციაში ამის გამო სახელების უაღრესად აქტიური როლი ჩანს. ქართულს ენაში გაცილებით უფრო მეტადაა დატვირთული ზმნა: ჩვეულებრივია ორი პირის გამომხატვა, თუმცა სახელებიც თავის წვლილს ამჟღავნებენ სინტაქსურს კონსტრუქციაში. მათაც, ინდო-ევროპულ ენათა სახელის მსგავსად, ბრუნვათა ცვლა ახასიათებს ზმნასთან დაკავშირებით. ამ მხრივ ქართულისათვის ნიშანდობლივია ისიც, რომ აქ გვხვდება ზმნასთან ოდენ-სინტაქსურად დაკავშირებული ობიექტი, რაც სრულიად უცხოა აფხაზური ზმნისათვის. ამ თვალსაზრისით ერთგვარი პროპორციაც მყარდება სახელსა და ზმნას შორის ენათა მიხედვით: რამდენადაც მეტად იტვირთება სახელი, მით უფრო მარტივდება ზმნა და პირუკუ. აფხაზური ზმნა მაქსიმალურად დატვირთულია; სინტაქსური ურთიერთობა მთლიანად ზმნაშია მოქცეული, ზმნასთან სინტაქსურად დაკავშირებული სახელი მორფოლოგიურადცაა მასში გამომხატული. ამიტომაც უსლარი გარდამავლობა-გარდაუვალობის საკითხს აფხაზურში სწვევებს მხოლოდ და მხოლოდ ზმნის, ან ზმნაში წარმოდგენილ პირთა ნიშნებისა და ამ ნიშანთა თანამიმდევრობის წესის მიხედვით.

აფხაზურში ზმნიდან ამოსვლის შემთხვევაშიაც მთელ რიგ სიძნელეებს ვაწყდებით. ყველაზე არსებითი სწორედ ზმნაში წარმოდგენილ ამ პირის ნიშნებში გარკვევაა. აფხაზური ენა ვერ ასხვავებს სუბიექტურ და ობიექტურ პირთა ნიშნებს: ის, რაც ერთ შემთხვევაში S-ის ნიშანია, მეორე ზმნასთან ან უკეთ, მეორე შემთხვევაში O-ის ნიშნად მოგვევლინება და პირუკუ. ამის გამო ძნელდება სუბიექტის პირის გარკვევა და გარდამავლობის დადგენა.

არსებით ნიშნად გარდამავლობა-გარდაუვალობისათვის სრულიად სამართლიანად და ობიექტური ვითარების ადევნატურად პ. უსლარს მიჩნეული აქვს პირის ნიშანთა ადგილმდებარეობა. ანალოგიური პრინციპი შელავნდება ისეთ ევროპულს ენებში, რომლებშიც სახელებს ბრუნვები დაუკარგავთ (ევროპულს ზმნაში ხომ თავად არ იყო მოცემული ობიექტის პირები). ერთად ერთ ნიშნად გარდამავლობის გარკვევისათვის აქ ზმნასთან სინტაქსურად დაკავშირებულ სახელთა თანამიმდევრობადა გამოდის.

პირის ნიშნები

აფხაზურ ზმნას პირველ პირში, როგორც სუბიექტის, ისე ობიექტის ნიშნად, გამოყენებული აქვს ს- პრეფიქსი. მას იყენებს, როგორც მდებარეობითი სქესის წარმომადგენელი, ისე მამრობითისა.

მეორე პირში განსხვავებულია პირის ნიშნები სქესთა მიხედვით. მამრობითისათვის არის უ-, მდებარეობითისათვის—ბ-. ესენიც გვევლინებიან, როგორც სუბიექტის ნიშნად, ისე ობიექტისად.

განსხვავებული მდგომარეობაა მარტოოდენ III პირში. აქ, ერთი მხრივ-გვაქვს მხოლოდობით რიცხვში დაყოფა ადამიანთა კლასად (ნიშანი—დ-) და არა-ადამიანთა (ნივთთა) კლასად (ნიშანი—ი-); მეორე მხრივ, დაყოფა სქესის მიხედვით ადამიანთა კლასში (მამრ. სქ. ნიშ.—ი-, მდედრ. სქ. ნიშ.—ლ-) და არა-ადამიანთა (ნივთთა) კლასში სხვა (ა- || ნა-) ნიშნის გამოყენება. მესამე პირში უკვე იწყება გარჩევა ობიექტისა და სუბიექტისა. ერთსა და იმავე ზმნაში III პირისათვის სუბიექტის ნიშანი სხვაა და ობიექტისა—სხვა.

მრავლობითის პირველ ორ პირში განსხვავებული ნიშანი არც კლასის, არც სქესისა და არც სუბიექტ-ობიექტის მიხედვით არ ჩანს. პირველ პირში მრავლობითში მუდამ არის ჰ-, ჰა—აა-, II პირში ში—||ჟი-. მესამე პირში მრავლობითშიაც განსხვავებულია ნიშანი, ოღონდ მხოლოდ სუბიექტ-ობიექტობის მიხედვით: გარკვეულ შემთხვევაში არის რ- (|| დ-), გარკვეულში კიდეც —ი-.

მოყვანილი პირის ნიშნები და ადგილმდებარეობა შემდეგი სახისა იქნება სუბიექტ-ობიექტობისა და ზმნათა გარდამავლობა-გარდაუვალობის მიხედვით:

ერთპირიანი ზმნები:

ძირი: გ გ ლ ა—დგომა	ი ც ა რ ა—წასვლა
სგგლოუბ —ვდგავარ	სცრდტ —მივდივარ
ბგგლოუბ —დგახარ (ქ.)	ბცრდტ —მიდიხარ (ქ.)
უგრლოუბ — „ (ვაჟ.)	უცრდტ —მიდიხარ (ვ.)
ღგგლოუბ —დგას (აღამ.)	ღცრდტ —მიდის (აღამიანი)
იგგლოუბ — „ (არა-აღამ.)	იცრდტ —მიდის (არა-აღამიანი)
ჰავგლოუბ —ვდგავართ	ჰცრდტ —მივდივართ
შავგლოუბ —დგახართ	შიცრდტ —მიდიხართ
იგგლოუბ —დგანან	იცრდტ —მიდიან

ეს ზმნები, მაშასადამე, სუბიექტად განარჩევენ „ვინ“ (ანუ ადამიანთა) კლასს და „რა“ (ანუ არა-ადამიანთა, ნივთთა) კლასს. პირის (resp. სუბიექტის) ნიშანი პირველ ადგილზეა, წინა უძღვის ზმნის თემას.

ორპირიანი გარდაუვალი ზმნა:

ა ც ლ ა ბ რ ა—შეჯიბრება	
ს-უ-ა ც ლ ა ბ რ ე ბ ტ	— გეჯიბრები მე შენ (ვ.)
ს-ბ-ა ც ლ ა ბ რ ე ბ ტ	— „ „ „ „ (ქ.)
ს-ლ-ა ც ლ ა ბ რ ე ბ ტ	— ვეჯიბრები მე მას (ქ.)
ს-მ-ა ც ლ ა ბ რ ე ბ ტ	— ვეჯიბრები მე მას (ვ.)
ს-ა-(ა) ც ლ ა ბ რ ე ბ ტ	— „ „ „ „ (არა-აღამ.)
ს-ში-ა ც ლ ა ბ რ ე ბ ტ	— გეჯიბრებით მე თქვენ
ს-რ-ა ც ლ ა ბ რ ე ბ ტ	— ვეჯიბრები მე მათ

ი-ს-სცლაბჷმეტ	—	ის (არა-ად.) მეჯიბრება მე
ი-ბ-სცლაბჷმეტ	—	ის (არა-ად.) გეჯიბრება შენ (ქ.)
ი-ჟ-სცლაბჷმეტ	—	„ „ „ „ (ვ.)
ი-ლ-სცლაბჷმეტ	—	„ „ ეჯიბრება მას (ქ.)
ი-ჟ-სცლაბჷმეტ	—	„ „ „ „ (ვ.)
ჟ-ს-(ა)ცლაბჷმეტ	—	„ „ „ „ (არა-ადამ.)
ი-ჰ-სცლაბჷმეტ	—	„ „ გვეჯიბრება
ი-შ-სცლაბჷმეტ	—	„ „ გეჯიბრებათ
ი-რ-სცლაბჷმეტ	—	„ „ ეჯიბრება მათ
დ-ს-სცლაბჷმეტ	—	ის (ადამ.) მეჯიბრება მე
დ-ბ-სცლაბჷმეტ	—	„ „ გეჯიბრება შენ (ქ.)
დ-ჟ-სცლაბჷმეტ	—	„ „ „ „ (ვ.)
დ-ლ-სცლაბჷმეტ	—	„ „ „ „ (ქ.)
დ-ჟ-სცლაბჷმეტ	—	„ „ გეჯიბრება შენ (ვ.)
დ-ს-(ა)ცლაბჷმეტ	—	„ „ ეჯიბრება მას (არა-ად.)
დ-ჰ-სცლაბჷმეტ	—	„ „ გვეჯიბრება ჩვენ
დ-შ-სცლაბჷმეტ	—	„ „ გეჯიბრებათ თქვენ
დ-რ-სცლაბჷმეტ	—	„ „ ეჯიბრება მათ
ი-ს-სცლაბჷმეტ	—	ისინი მეჯიბრებიან მე
ი-ბ-სცლაბჷმეტ	—	„ „ გეჯიბრებიან შენ (ქ.)
ი-ჟ-სცლაბჷმეტ	—	„ „ „ „ (ვ.)
ი-ლ-სცლაბჷმეტ	—	„ „ ეჯიბრებიან მას (ქ.)
ი-ჟ-სცლაბჷმეტ	—	„ „ „ „ (ვ.)
ჟ-ს-(ა)ცლაბჷმეტ	—	ისინი ეჯიბრებიან მას (არა-ად.)
ი-ჰ-სცლაბჷმეტ	—	„ „ გვეჯიბრებიან ჩვენ
ი-შ-სცლაბჷმეტ	—	„ „ გეჯიბრებიან თქვენ
ი-რ-სცლაბჷმეტ	—	„ „ ეჯიბრებიან მათ

სხვა პირებს აღარ გამოვუდგებით. მთავარი—III პირი—სუბიექტადაცაა მოცემული და ობიექტადაც ყველა ნიშნით, როგორც მრავლობითში, ისე მხოლოდობითში.

ამ რიგის ზმნები, როგორც აქ მოყვანილი მაგალითიდან ჩანს, განარჩევენ, მაშასადამე: S-ად III პირში ადამიანთა და არა-ადამიანთა კლასს (შდრ. დსცლაბჷმეტ და ისცლაბჷმეტ); ირიბ ობიექტად III პირში როგორც სქესს, ისე კლასს მხოლოდობითში (შდრ. ს-ლ-სცლაბჷმეტ, ს-ჟ-სცლაბჷმეტ, სს(ა)ცლაბჷმეტ); III მრ. პირში სუბიექტსა და ირიბ ობიექტს (შდრ. ი-რ-სცლაბჷმეტ—ისინი მათ ეჯიბრებიან).

ამ ზმნებშიაც სუბიექტის ნიშანი პირველ ადგილას გვევლინება, მას მოსდევს ირიბი ობიექტი.

ორპირიანი გარდამავალი ზმნა:

პირდ. ობ.
სუბიექტ.

აკჷაბარა — ბანა

დგ-ს-კჷაბრეტ — ვბან მე. მას (ადამ.).

დ-გ-ბ-კუაბრძტ	—	ბან შენ (ქ.)	მას (აღამ.)
დ-გ-უ-კუაბრძტ	—	ბან შენ (ვ.)	„ „
დ-გ-ლ-კუაბრძტ	—	ბანს იგი (ქ.)	„ „
დ-გ-ჟ-კუაბრძტ	—	„ „ (ვ.)	„ „
დ-ა-კუაბრძტ	—	„ „	„ (არა-ად.)
დ-(ა)ჰ-კუაბრძტ	—	ვბანთ ჩვენ	„ „
დგ-შე-კუაბრძტ	—	ბანთ თქვენ	„ „
დგ-რ-კუაბრძტ	—	ბანენ ისინი	„ „
ი-ს-კუაბრძტ	—	მე ვბან მას (არა-ად.)	მათ
ი-ბ-კუაბრძტ	—	შენ (ქ.) ბან	„ „
ი-უ-კუაბრძტ	—	(ვ.) „ „	„
ი-ლ-კუაბრძტ	—	ის (ქ.) ბანს	„ „
ი-ჟ-კუაბრძტ	—	„ (ვ.) „ „	„
ჟ-ა-კუაბრძტ	—	„ (არა-ად.) „ „	„
ჟ-(ა)ჰ-კუაბრძტ	—	ჩვენ ვბანთ	„ „
ი-შე-კუაბრძტ	—	თქვენ ბანთ	„ „
ი-რ-კუაბრძტ	—	ისინი ბანენ	„ „

ორპირიანი გარდამავალი ზმნა III პირში პირდაპირ ობიექტად განარჩევს აღამიანთა და არა-აღამიანთა კლასს მხოლოდობითში, მრავლობითში პირდაპირ ობიექტს აგრეთვე ცალკე ნიშანი აქვს — ი- (შდრ. დგსკუაბრძტ, ისკუაბრძტ).

სუბიექტად III პირში განარჩევს როგორც კლასს, ისე სქესს (შდრ. დგლკუაბრძტ, დიკუაბრძტ, დაკუაბრძტ, დგრკუაბრძტ).

თანამიმდევრობა პირებში ასეთია: პირველ აღგილას დგას აქ უკვე პირდაპირი ობიექტის ნიშანი, ხოლო მეორე აღგილას სუბიექტის ნიშანი.

სამპირიანი გარდამავალი ზმნა:

ათარა—მიცემა

პირდ.
ირიბ.
სუბიექტ.

დ-ს-ს-თოდტ	—	მათ		მას (არა-ად.)	ვადღევ	მას (არა-აღამ.)	მე
დ-ს-ბ-თოდტ	—	მათ		მას (არა-ად.)	აძღევ	მას (არა-აღამ.)	შენ (ქ.)
დ-ს-უ-თოდტ	—	„		„	„	„	„ (ვ.)
დ-ს-ლ-თოდტ	—	„		„	აძღევს	„	ის (ქ.)
დ-ს-ჟ-თოდტ	—	„		„	„	„	„ (ვ.)
დ-ს-ნა ¹ -თოდტ	—	„		„	„	„	(არა-აღამ.)

¹ სამპირიანი ზმნებში III პირის მხოლოდობითში (არა-აღამიანთა კლ.) სუბიექტის ნიშნად გვევლინება ნა-. ორპირიანი გარდამავალ ზმნაში ასეთად აციცოლით (შდრ. დ-ა-კუაბრძტ). ნა-ორპირიანშიაც შეიძლება შეგვხვდეს ამავე ფუნქციით, ოღონდ მაშინ, თუ ზმნა განკვეთილია და S-ის ნიშანს ფუძეში მოიქცევს.

ა-ა-ჰ-თოდტ	—	მათ		მას (არა-ად.)	ვადღევთ	მას (არა-ად.)	ჩვენ
ა-ა-ში-თოდტ	—	"		"	"	ადღევთ	"
ა-ა-რ-თოდტ	—	"		"	"	ადღევენ	"
ღგ-ბგ-ს-თოდტ	—	მას (ადამ.)		ვადღევ	შენ (ქ.)		
ღგ-უ-ს-თოდტ	—	"		"	(ვ.)		
ღგ-ლგ-ს-თოდტ	—	"		ვადღევ	მას (ქ.)		
ღგ-ა-ს-თოდტ	—	"		"	"	(ვ.)	
ღ-ა-ს-თოდტ	—	"		"	"	(არა-ადამ.)	
ღგ-შიგ-ს-თოდტ	—	"		ვადღევთ	თქვენ		
ღგ-რგ-ს-თოდტ	—	"		ვადღევ	მათ		

პირთა შესაძლო კომბინაციას III პირის მიხედვითაც აღარ განვავარდობთ.

სამპირიანი გარდამავალი ზმნა პირდაპირ ობიექტსა და სუბიექტს განარჩევს ისევე, როგორც ორპირიანი გარდამავალი. ირიბ ობიექტში კი პირის გარჩევა ემთხვევა გარდამავალ ზმნაში სუბიექტის პირის გარჩევას, ოღონდ არა-ადამიანთა კლასის ნიშნად ირიბ ობიექტში გარკვეულ გარდამავალ ზმნათა სუბიექტის მსგავსად მუდამ ა-იქნება და არა—ა-ცა და ნა-ც.

თანმიმდევრობა: პირველ ადგილას სამპირიან გარდამავალს ზმნაში დგას პირდაპირი ობიექტი, მეორე ადგილას— ირიბი ობიექტი და მესამე ადგილას—სუბიექტი.

განხილულ პირის ნიშნებს რომ თავი მოუყაროთ, ფონეტიკური ცვლილებების გარეშე, ასეთ სურათს მივიღებთ:

მხოლოდითი:		მრავლობითი:	
I	ს-	ჰ(ა)-	
II	{ ბ- — მდებარ. უ- — მამრ.	ში-	
პირველი რიგის ნიშნები:		მეორე რიგის ნიშნები:	
მხოლოდ.	მრავლ.	მხოლოდ.	მრავლ.
III {ღ- — ადამ. კლ. ი- — არა-ად. კლ.	{ ი-	ლ- — ი- — ა-()ნა- — არა-ად.	{ რ-(დ-)

გარდაუვალი ზმნის სუბიექტის ნიშნები პირდაპირი დამატების ნიშნად არის წარმოდგენილი გარდამავალს ზმნაში; გარდამავალი ზმნის სუბიექტის ნიშნები, რომლებიც აგრეთვე კუთვნილებითი ურთიერთობის გამოსახატავად გამო-

იყენება, არაპირდაპირი ობიექტის ნიშნად გვევლინება როგორც გარდამავალ, ისე გარდაუვალ ზმნაში¹.

აღნიშნული იყო, რომ პირველსა და მეორე პირში სუბიექტ-ობიექტის ნიშნები არ არის განსხვავებული. მათი სუბიექტად ან ობიექტად წარმოდგენა დამოკიდებულია იმაზე, თუ რა ადგილი უჭირავთ მათ ზმნაში. განსხვავებული ნიშნები III პირში გვხვდება, მაგრამ აქაც ის, რაც სუბიექტია ერთ შემთხვევაში ობიექტად წარმოგვიდგება მეორეში.

შინაარსის გამოყენება სუბიექტ-ობიექტის, მათსადამე, გარდაუვალობა-გარდამავლობის გარკვევისას, როგორც უკვე ვნახეთ, ვერ იქნება ამოსავალი. პირის ნიშნებიც, თუნდაც ისინი III პირს გულისხმობდნენ, ვერ გამოგვადგება, რადგან სუბიექტისა და ობიექტის ნიშნები ამ შემთხვევაშიაც, უფრო შეზღუდულად, მაგრამ მაინც, ემთხვევიან ერთმანეთს.

უსლარის მიერ თავის თავად სწორად შენიშნული პირის ნიშანთა თანამიმდევრობა-ადგილმდებარეობის წესი თვითონ მოითხოვს გასარკვევ კრიტერიუმს, რადგანაც გარდამავალი ზმნის პირდაპირი ობიექტი, რომელიც პირველ ადგილზე იმყოფება, შეიძლება გარდაუვალი ზმნის სუბიექტად დავსახოთ. ამაში ხელს არ შეგვიშლის პირის ნიშნის სახეობა, ხელს არ შეგვიშლის მისი არც ადგილმდებარეობა. ერთად ერთი ანგარიშგასაწევი მომენტი შეიძლებოდა ზმნის შინაარსი ყოფილიყო, მაგრამ ზმნის შინაარსსაც ყოველთვის ერთნაირად როდი იგებენ. განსაკუთრებით ისეთ ზმნებში ჰირს ეს, რომლებშიაც მოქმედი პირი თანდათან იჩრდილება, მაგ., ე. წ. ინვერსიულ ზმნებში (იხ. ქვევით).

პირის ნიშანთა თანამიმდევრობის წესი რომ მოითხოვს ერთგვარ დამატებით ნიშანს, ეს მეტად თვალსაჩინოდ მჟღავნდება ისეთ ზმნებზე, რომელთაც გარდაუვალობაც შეუძლიათ და გარდამავლობაც მოგვცენ ერთ და იმავე პირის ნიშანთა თითქოს ერთნაირი თანამიმდევრობით. აკრა—„ჭერა“ ზმნიდან შეიძლება:

ახუჭუღ დგ-ს-კუბ—ბავში მიჭირავს (გარდაუვ.)

ახუჭუღ დგ-ს-კუბდტ—ბავშვს ვიჭერ (გარდამ.)

არავითარი სხვაობა გარეგნულად პირის ნიშანთა მიხედვით მათ შორის არ ჩანს. ნამდვილად კი დ- პირველ შემთხვევაში სუბიექტის ნიშანია, მეორეში— პირდაპირი დამატებისა. ასევე ს- „დგსკუბ“-ში—არაპირდ. ობიექტის ნიშანია, დგსკუბდტ“-ში—სუბიექტისა.

¹ ერთად ერთ გამონაკლისს ამ წესიდან ქმნის მეშველი „არს“ ზმნა. ღამ ზმნაში, უთუოდ გარდაუვალში, S-ის ნიშნად იგივე პრაფიქსებია გამოყენებული, რაც გარდამავალი ზმნის სუბიექტისათვის გვხვებოდა. არის:

- სრუბ —ვარ
- ბრუბ —ხარ (ქ.)
- ჟრუბ —ხარ (ვ.)
- ლრუბ —არის (ქ.)
- დრუბ — „ (ვ.)
- პრუბ — „ (არა-ად.)
- ჰრუბ —ვართ
- შორუბ —ხართ
- რრუბ —არიან

ამათ შესახებ იხ. ცალკე ნარკვევში.

კარგად გამოხატავს ამ სხვაობას ქართული „მიჭირავს“ და „ვიჭერ“.

რომ პირის ნიშანთა ადგილმდებარეობა თითონ მოითხოვს გარკვევას, იქიდანაც ჩანს, რომ თვით უსლარს, რომელმაც მიაგნო გარდამავლობა-გარდაუვალობის ამ ნიშანს სწორედ პირის ნიშანთა თანამიმდევრობაზე დაყრდნობით შეცთომა მოუვიდა და გარდაუვალი აგუაფხარა — „მოწონება“ — ზმნა გარდამავლად ჩასთავალა (იქვე, გვ. 56; 81).

უსლარის ამ შეცთომას იმეორებს შემდეგ ყველა მკვლევარი (შიფნერი, დირი, მეშხანიძე...).

განსაკუთრებით მოუგვარებელია ამ მხრივ მდგომარეობა უახლოეს ლიტერატურაში. ერთ-ერთ სპეციალურს წერილში, რომელიც აფხაზური ზმნის ამ მხარეს მიეძღვნა, მთლიანად არეულია ყველაფერი. ანგარიში არ ეწევა არც შინაარსსა და არც ფორმას. ან უკეთ, არც შინაარსი და არც მასზე დაყრდნობილი უსლარისეული ფორმულა პირის ნიშანთა თანამიმდევრობისა საკმაო არ აღმოჩნდა ზმნათა სწორი კლასიფიკაციისთვის. აშკარად გარდაუვალი ზმნები აკატგრა — შეხება, აყუტვრა — ჩამოშორება, ახტჩჩარა — დაცინვა და სხვ. პირის ნიშანთა მდებარეობის მიხედვით (დგ-ს-ხგჩჩოაჲტ, დსკატჲეჲტ, ჴდგსყჲ-წჲეჲტ) გარდამავლად ცხადდება (იხ. «Die passive Konstruktion des abchasischen Verbums». — Яфетический сборник, ტ. VI, გვ. 208).

პირის ნიშანთა თანამიმდევრობაში გარკვევისათვის და ზმნათა გარდაუვალობა-გარდამავლობის დასადგენად აფხაზურს, მეტი რომ არა ვთქვათ, საშიოდე ნიშანი მაინც მოეპოვება. ორი მათგანი პრინციპულად სრულიად ზუსტისა — შუალებდა ზმნათა დაყოფისათვის, ოღონდ ერთი მათგანის გამოყენება სათანადო ფონეტიკური გარემოს არსებობას ვარაუდობს, მეორე კი — ფუძეთა რთულ შედგენილობას, მესამე — მორფოლოგიური ხასიათის აბსოლუტური ხერხია ზმნის გარდამავლობის გასარკვევად.

I. ესლარის პირის ნიშანთა ფონეტიკურად ცვლილი სახეობები. ზემოთ წარმოდგენილი პირის ნიშანთა სახე არ არის ერთადერთი. პირველი პირის ნიშნები მხოლ. ს-, მრ. ჰ(ა)- და II მრავლ. პირ. ნიშანი შიცივლება. ს-საგან ვიღებთ ზ-ს, ჰ(ა)-საგან — აა-ს¹, ში-საგან — ჟი-ს, ე. ი. ხდება მათი გამჟღერება. უსლარი შენიშნავს, რომ ასეთი ცვლილება დამახასიათებელია იმ ზმნებისათვის, რომლებშიაც ძირი იწყება ერთ-ერთი ამ ბგერათაგანით: ბ, ვ, უ, ჟი, ძ, ძი, უ. უსლარს აქ გამორჩენილი აქვს დ, ლ და სხვ. აჯობებდა: ასეთი ცვლილება ხდება მაშინ, როცა ზმნის თემა იწყება მჟღერი თანხმოვნით და უ-თი და როცა პირის ნიშანი უშუალოდ ხვდება ზმნის ფუძეს. მაგრამ ამით მაინც არ იქნება სრულად განსაზღვრული წესი.

¹ ჰ(ა)-საგან აა-ს მიღება გამჟღერებით უნდა ავხსნათ. ჰ(ა)ს გამჟღერებით უნდა მიგველო მისივე რიგის მჟღერი სპირანტი, რომლის, როგორც ბგერის, დაკარგვამაც აფხაზურში აა რეფლექსი მოგვცა.

უსლარმა პირის ნიშანთა ცვლილებაში შენიშნა მხოლოდ ფონეტიკური მომენტი, მაგრამ ეს ფონეტიკური მომენტი მორფოლოგიურ საყრდენს ვარაუდობს. ყველა მჟღერით დაწყებული თემის მქონე ზმნა როდი იწვევს გამჟღერებას პირის ნიშნებში, არამედ—მხოლოდ და მხოლოდ გარდამავალი ზმნები და ისიც სუბიექტური. პირი-ს.ას (ზმნის თემას უშუალოდ სუბიექტის პირი ხედება).

ამის მიხედვით გვექნება:

- აღტრა — ცოდნა (გარდამავალი)
- ი-ზ-ღტრჲეტ — ვიცი რალაც (არა-აღამ.)
- დ-აა-ღტრჲეტ — ვიცით „ „
- ი-ჟი-ღტრჲეტ — ვიცით „ „
- აგარა — წალება (გარდამავალი).
- ი-ზ-გოღტ — მიმაქვს რალაც (არა-აღამ.);
- დ-აა-გოღტ — მიგვაქვს „ „
- ი-ჟი-გოღტ — მიგაქვთ „ „
- ა-ბარა — დანახვა, ხედვა (გარდამავალი)
- ი-ზ-ბრღტ — ვხედავ რალაცას (არა-აღამ.)
- დ-აა-ბრღტ — ვხედავთ „ „
- ი-ჟი-გოღტ — ხედავთ „ „ და სხვ.

მაგრამ იგივე აგტაფხარა—მოწონება ზმნა (გარდაუვალის), რომლის ფუძეც აგრეთვე მჟღერი თანხმოვნით იწყება, მსგავს ცვლილებას არ მოგვცემს.

იქნება:

- ი-ს-გტაფხოღტ — მომწონს რალაც (არა-აღამ.)
- დ-აჰ-გტაფხოღტ — მოგვწონს „ „
- ი-ჟი-გტაფხოღტ — მოგწონთ „ „

ეს უფრო ნათლად ჩანს ისეთ მჟღერით დაწყებულ ზმნებში, რომლებიც გარდამავალნიც შეიძლება იყვნენ და გარდაუვალნიც. ასეთ შემთხვევაში ერთი და იგივე ზმნა ხან გაამჟღერებს პირის ნიშანს, ხან—არა. მაგ.,

- ა ძ ა ხ რ ა — კერვა (გარდაუვ.)
- ს-ძახტეღტ — „ვმკერავობ“, „ვკერავ“, კერვას ვეწევი
- ჰ-ძახტეღტ — „ვმკერაობთ“, „ვკერავთ“, კერვას ვეწევით
- ში-ძახტეღტ — „მკერაობთ“, „კერავთ“, „კერვას ეწევით“.
- ა ძ ა ხ რ ა — კერვა (გარდამავალი)
- ი-ზ-ძახტეღტ — ვკერავ რასმე
- დ-აა-ძახტეღტ — კერავთ რასმე
- ი-ჟი-ძახტეღტ — კერავთ რასმე

- ა ჳ რ ა — წერა (გარდაუვ.)
- ა ჳ რ ა — წერა (გარდამ.)
- ს-ჳტეღტ — ვწერ, „ვმწერლობ“, წერაში ვარ გართული ი-ზ-ჳტეღტ — ვწერ რალაცას
- ჰ-ჳტეღტ — ვწერთ „ „ „ „ დ-აა-ჳტეღტ — ვწერთ რალაცას
- ში-ჳტეღტ — წერთ „ „ „ „ ი-ჟი-ჳტეღტ — წერთ რალაცას და სხვ.

მაშასადამე, პირის ნიშანთა გამჟღერება ზმნის თემის საწყის მჟღერ ბგერებთან მხოლოდ გარდამავალი ზმნისათვის არის ნიშანდობლივი.

II. აფხაზურ ზმნათა ფუძეები მარტივი სახისაც არიან და რთულისაც. რთული ფუძის მქონე განკვეთილი ზმნებისათვის დამახასიათებელია პირის ნიშნის განკვეთის ადგილას ჩართვა. პირის ნიშანთა ფუძეში მოქცევა უსლარისთვისაც იყო ცნობილი, მაგრამ ის წერდა: „...в некоторых (глаголах —ქ. ლ.) ставятся они (характеристики —ქ. ლ.) внутри самих корней. Не знаю, существуют ли какие-либо наружные приметы, определяющие таковое явление; по крайней мере, мне не удалось открыть их“ (ib. § 41).

ირკვევა, რომ ზმნის ფუძეში განკვეთის ადგილას არსებული პირის ნიშნები გარდამავალი ზმნის სუბიექტური პირის ნიშნებია და იმ ზოგ ზმნას, რომელიც უსლარს ვერ განესაზღვრა, სწორედ ეს განკვეთილი გარდამავალი ზმნები შეადგენენ. განკვეთილი ზმნა გარდაუვალიც ჩვეულებრივია, მათთან არავითარს შემთხვევაში არაა შესაძლებლობა პირის ნიშანთა ინფიქსაციისა.

ორპირიანი გარდაუვალი განკვეთილი ზმნები:

- ა-ლ ა-ლ არა—შიგ. (პარტიაში, კოლმეურნეობაში...) შესვლა
- ს-ა-ლ-ლოდტ—მე შევდივარ მასში (არა-ადამ.)
- ა-ლ-წრა—გამოსვლა „რასშიმით“
- ს-ა-ლ-წუჟედტ—გამოვდივარ რისგანმე (არა-ადამ.)
- ა-ლ-შარა—შეძლება
- ი-სგ-ლ-შაოდტ—შემიძლია რამე და სხვ.

ორპირიანი გარდამავალი განკვეთილი ზმნები:

- ა-ყა-წარა—კეთება
- ი-ყა-ს-წოდტ—ვაკეთებ რასმე
- ა-ქუ-წარა—ზედ დადება
- ბ-ქუ-ს-წოდტ—ვდებ ზედ რასმე
- ა-ჭა-ჰარა—დაბმა
- ი-ჭა-ს-ჰოდტ—ვაბამ რასმე და სხვ.

იგივე გარდაუვალი ზმნები რომ გარდამავლად გადავაქციოთ, პირის ნიშანი მაშინვე ფუძეში აღმოჩნდება. გარდამავალი ზმნა „შიგ შეყვანა“ ა-ლ-ა-ლ-არა-სგან იქნება ა-ლ-ა-წარა. აქედან:

- დ-ა-ლა-ს-წოდტ—იგი (ადამ.) შემყავს რაღაცაში
- ა-ლ-ხრა—შიგნიდან გამოიყვანა.
- დ-ა-ლ-ს-ხუჟედტ—იგი (ადამ.) გამოიყავს რაღაცადან
- ა-ლ-გ-რ-შარა—შეძლებინება

ი-უ-ლ-სგ-რ-შაოდტ—შეგაძლებინებ შენ (მე) მას. ასე რომ, რა წამს განკვეთილი გარდაუვალი ზმნა გარდამავლად იქცა, პირის ნიშანიც, ფუძეში აღმოჩნდა. ამასთან დაკავშირებით ორიოდ შენიშვნაც არის საჭირო.

1. არის აჭაჭტორა—„ძახება“—ზმნა, რომელსაც ერთი პირი გააჩნია და ეს ერთი პირიც განკვეთილს ფუძეშია მოქცეული. „ვიძახი“ იქნება ჭაჭ-ს-თჷედტ. ამის გამო შეიძლება კაცს ეფიქრა, რომ ეს ზმნა გარდაუვალა. მაგრამ იგი გარდამავალი ზმნაა, რომელსაც პირდაპირი ობიექტი დაუპარგავს. უნდა ვივარაუდოთ, რომ იგი ნიშნავდა არა საერთოდ „ძახებას“, არამედ „რისიმე დაძახებას“. როგორც აქედან ჩანს, აფხაზურშიაც გარკვეულ ზმნებთან, მაინცდამაინც, პირდაპირი ობიექტის მიმართ იწყება იგივე პროცესი, რაც ზოგ ქართულ ზმნაში უკვე დასრულდა.

2. ისეთი შემთხვევაც შეიძლება შეგვხვდეს, რომ ზმნაც გარდამავალი იყოს, ფუძეც განკვეთილი, მაგრამ პირის ნიშნები ყველა ფუძის გარეთ დალაგდეს. ეს შესაძლოა მაშინ, თუ განკვეთილობა ამ ზმნის ფუძისა თვით აფხაზისათვის დაჩრდილულია, რაც მეტად იშვიათი მოვლენაა.

ან ზოგჯერ კაუხატივის წარმოებისას, ზოგი ზმნის კაუხატიურს ფორმაში სუბიექტის ნიშანი განკვეთილ გარდამავალ ზმნაშიაც ფუძის გარეთ ექცევა.

კაუხატივის -რ- მაწარმოებელი განკვეთილ ზმნებში, ჩვეულებრივ: ფუძეშია ჩართული ხოლმე, მაგ., ანგ-რ-წიარა—„მოსაობა“: „განადგურება“ (შდრ. გარდაუვ. ანწიარა). აქედან: ი-ნ-სგ-რ-წიოდტ—„ვსაობ, ვანადგურებ რასმე“ და სხვ.

ზოგ განკვეთილ ზმნას კაუხატივის ნიშანი ფუძის გარეთ მოუდის და ამიტომაც ბუნებრივია, თუ სუბიექტის ნიშანიც ფუძის გარეთ გამოვა. სუბიექტის მოქმედებითობა კაუხატივის ნიშანთან არის დაკავშირებული და სუბიექტის ნიშანიც მის გვერდით აღმოჩნდება.

ამ ნაწილში ასახსნელი რჩება არა ის, თუ სუბიექტის ნიშანი რად არის განკვეთილ-გარდამავალი ზმნის გარეთ, არამედ ის, თუ ფუძის გარეთ ამ ზოგ ზმნაში რად ექცევა კაუხატივის ნიშანი.

იქნება: არ-ყა-წიარა	—გაკეთებინება
არ-ლა-წიარა	—დათესვინება
არ-შიარტყარა	—სანადიროდ წარგზავნა
ი-უ-ხგ-რ-ყაწოდტ	—რალაცას გაკეთებინებ შენ (ვ.)
იუ-ხ-გ-რ-ლა-წოდტ	—რალაცას გათესვინებ შენ (ვ.)
დგ-ს-გ-რ-შიარტყოდტ	—ნადირობად წარგზავნი (აღამ.), ვანადირებ.

ასეთი ზმნები, ჯერ ერთი, მცირე რაოდენობით გვხვდება, მეორეცაა და, მათშიაც სხვა შემთხვევაში სუბიექტის ნიშანი ინფიქსად მოიაზრება (შდრ. იყა-ს-წოდტ, ილა-ს-წოდტ).

სუბიექტის ნიშანი ფუძის გარეთ გამოდის ასეთს განკვეთილს ზმნებში პოტენციალურს ფორმებშიც. თვით პოტენციალისის ზ ელემენტი ფუძის გარეთაა, იგი სუბიექტის „შესაძლებლობას“ გამოხატავს და სუბიექტის ნიშანსაც აიძულებს მის გვერდით აღმოჩნდეს. თუ, მაშასადამე, „რასმე ვაკეთებ“ იქნება ი-ყა-ს-წოდტ, „რომ შევიძლო და გავაკეთო“, „გაკეთება რომ შევიძლო“ იქნება ი-ს-ხგ-ყა-წარ, „ვერ გავაკეთებ“ ი-ს-ხგ-ყა-წომ და სხვ.; მაგრამ ამასთან დაკავშირებით ზოგ სხვა ცვლილებასაც აქვს ადგილი. კერძოდ, სამპირიანს

გარდამავალს ზმნაში, ასეთი პირი მეორე ადგილზე გვხვდება, მაგ., ი-ხ-ზჷ-უ-თომ — „ვერ მოგცემ შენ (ვ.) მას (არა-ად.)“ შღრ. იუ-ს-თომ — „მას (არა-ად.) შენ (ვ.) არ მოგცემ“.

რამდენადაც არ უნდა გვზღუდავდეს ასეთი კანონზომიერი გადახვევებიც გარდამავლობისათვის ურყევ წესად მაინც უნდა მივიჩნიოთ ამ ნიადაგზე შემდეგი: თუ ზმნის ფუძეში პირის ნიშანი ინფიქსად შეგვხვდა, ეს სუბიექტური პირის ნიშანი იქნება და ზმნა უთუოდ გარდამავალი. ნეგატიური სახით ეს დებულება ასეთსავე კატეგორიულობას ვერ ინარჩუნებს.

მთელ რიგ ზმნებში შედგენილი ფუძის საშუალებითაც ხერხდება გარდამავალი და გარდაუვალი ზმნის გარჩევა. გარკვეული წინდებულებისაგან ნაწარმოები ზმნებისათვის, თუ ისინი გამოხატავენ თავისით მიმდინარეობას მოქმედებისას, ფუძის მაწარმოებელ ნაწილად გამოყენებული იქნება -ლა, -წ, -ხა და ზმნა იქნება გარდაუვალი, ხოლო თუ იგივე ზმნა მოქმედებაში სხვის მონაწილეობასაც ვარაუდობს, გამოყენებული იქნება -წა, -ხ. და იქნება — გარდამავალი, მაგ.:

გ ა რ დ ა უ ვ ა ლ ი :

- ა-ჟა-ლა-რა — ასვლა
- ბ-ლა-ლა-რა — შორის შესვლა
- ბ-წა-ლა-რა — ქვეშ შესვლა
- ბ-ჟა-ხა-რა — ზედ შერჩენა
- ა-ლ-წ-რა — შიგნიდან გამოსვლა და სხვ.

გ ა რ დ ა მ ა ვ ა ლ ი :

- ა-ლა-წა-რა — შორის დადება, შედება
- ა-ჟა-წა-რა — პირში, შიგ, ზედ დადება
- ა-წა-წა-რა — ქვეშ შედება
- ა-ჟა-ხ-რა — გამოხსნა
- ა-ლ-ხ-რა — გამოღება, გამორჩევა... და სხვ.

ამგვარად ფუძენაწარმოები ზმნები ძირითად მარაგს წარმოადგენენ აფხაზურისათვის.

III. ბ რ ძ ა ნ ე ბ ი თ ი ს წ ა რ მ ო ე ბ ა . აფხაზურ ზმნათა გარდამავლობა-გარდაუვალობის ზუსტ ნიშნად წართქმითი ბრძანებითის წარმოება გვევლინება. თვით ბრძანებითის შესახებ როზენისა და უსლარის მიერ თითო-ოროლა უსისტემოდ მოყვანილ მაგალითს თუ არ გავითვალისწინებთ, არაფერი მოიპოვება¹. ვინაიდან ჩვენც ცალკე ამ საკითხის გარკვევას აღარ ვაპირებთ, შედარებით ვრცლად შევრჩერდებით მასზე აქვე, გარდამავლობის გარკვევასთან დაკავშირებით, რამდენადაც ამას გარდამავლობის საკითხი აიტანს.

¹ როზენს მხოლოდ ასეთი შენიშვნა აქვს ბრძანებითის წარმოების შესახებ: „Den Imperativ bildet man aus der Radix, bisweilen das Präfix **დი** [?—ქ. ლ.], oder auch den Charakter der zweiten Person vorschend und die Endungen **i** oder **a** anhängend. Eine bestimmte Regel besteht dabei nicht“ (ხაზი ჩვენია—ქ. ლ.). იხ. G. Rosen. „Ossetische Sprachlehre nebst einer Abhandlung über das Mingrelische, Suanische und Abchasische“,—Lemgo und Detmold, 1846, გვ. 78.

ბრძანებითის ფორმას მეტყველების პროცესში, საერთოდ, თან სდევს ინტონაციური სხვაობა თხრობითთან შედარებით. გარდა ამისა მას ახასიათებს უფრო არსებითი მორფოლოგიური ნიშანიც—მეორე სუბიექტური პირის აღმნიშვნელი ნაწილაკის დაკარგვა.

ბრძანებითში II პირის ნიშნის დაკარგვა ცნობილია ქართულიდანაც. განსაკუთრებით ძველს ქართულში იყო გარჩეული შესაფერი ფორმის მიხედვით თხრობითი და ბრძანებითი კილო (იხ. აკ. შანიძე. S_2O_3 ქართულ ზმნებში, გვ. 4—5) შდრ. წახვედი და წადი!

ასევეა აფხაზურის მონათესავე ენებშიაც.

ადილეურში:

თხრობ.

ბრძან.

ჟაღ'ალჟგხ — შენ ხედავ მათ

ლ'ალჟგხ — დაინახენ იგინი!

უაჟუა — მიდიხარ

ჟა — წადი!

უბიხურში:

დესთხეგ — ვწერ

თხეგ¹ — წერე!

აფხაზურშიაც ადგილი აქვს ამ მოვლენას. ბრძანებითში იკარგვის II სუბიექტური პირის ნიშანი, ოღონდ იმ განსხვავებით ჩვენთვის ცნობილი ენებისაგან, რომ აქ სუბიექტური პირის ნიშნის დაკარგვა ეხება მხოლოდ გარდამავალ ზმნებს.

ზმნები აფხაზურში ორ დიდ ჯგუფად იყოფა ბრძანებითის წარმოების მიხედვით და ეს დაყოფა თანხედენილია ზმნათა აგრეთვე ორ ჯგუფად—გარდამავლებად და გარდაუვლებად—დაყოფასთან. გარდაუვალი ზმნა, სულ ერთია, აბსოლუტური იქნება იგი თუ რელატიური, ბრძანებითში არავითარ პირიელ ცვლილებას არ განიცდის, თხრობითი კილოსაგან მისი განსხვავება მხოლოდ სუფიქსაციაში გამოიხატება. ბრძანებითში ყველა ზმნა წარმოდგენილია წმინდა ფუძით². არ ვგულისხმობთ ისეთ შემთხვევებს, როცა ბრძანებითსაც შეიძლება სხვა კილოური ფორმანტიც დაერთოს, მაგ., უც.ე-დშე! „აბა ერთი წადი!“ და სხვ.

სუბიექტური პირის ნიშნის დაკარგვა მხოლოდ გარდამავალი ზმნისათვის არის დამახასიათებელი, მაგრამ აქაც პირის ნიშნის დაკარგვა ეხება II პირის მხოლოდობითს რიცხვს, როგორც მდებრობითისას (ბ-) ისე მამრობითისას (უ-) და არა II პ. მრავლობითი რიცხვის მაწარმოებელს (შ-).

აფხაზურისათვის ეს გასაგებია. როგორც ვიცით, იქ მრავლობითობის აფიქსები გამოხატავენ როგორც რიცხვს, ისე პირს და რომელიმე შ-ში მოცემულია ისიც, რომ ეს მეორე პირია და ისიც, რომ მრავლობითია. აფხაზურს რომ ამათვის სხვადასხვა აფიქსები ჰქონოდა, ერთი, გამომხატველი რიცხვისა

¹ ად. დირი, Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen, გვ. 23.

² დიალექტური სხვაობისა და ფუძეში. მომზდარი ცვლილებების შესახებ ინტონაციამაზვილთან დაკავშირებით იხ. „ძირითად დროთა წარმოებისათვის აფხაზურში“, ენიშვილის მუამბე, ტ. II, გვ. 187—192.

და მეორე, პირისა—ქართულის მსგავსად (შდრ. მო-დი-ხ-არ-თ)—მაშინ უნდა გვევარაუდებინა, რომ აქაც პირის ნიშანი დაიკარგვოდა. თუ ახლა შერჩენილია, შერჩენილია არა პირის ნიშანი, არამედ რიცხვისა, რათა მხოლოდობითა და მრავლობითს შორის განსხვავება შენარჩუნებულ იქნეს.

II პ. მრავლობითობის აფიქსის შესახებ ასეთი მოსაზრება სემინარებზე გამოთქმული ჰქონდა აკად. ს. ჯანაშიას.

პირის ნიშნის დაუკარგველობით ბრძანებითში ერთ მწკრივზე ლაგდება გარდაუვალი ზმნები, სულ ერთია, სტატიკური იქნება ეს ზმნა თუ დინამიკური (იხ. ქვევით). ერთნიც და მეორენიც შეიძლება იყვნენ აბსოლუტურნიცა და რელატიურნიც; ოღონდ სტატიკურ ზმნებს განსხვავებული ექნებათ ბრძანებითის ფუძე. სტატიკურ ზმნებს ერთვის ზ. გარდა ამისა, სტატიკური ზმნის ბრძანებითის ფორმა სხვა წარმოების პარალელურად კონიუნქტივის მნიშვნელობითაც არის ნახმარი სხვა პირებში. მაგ., უყაზ—იყავ (ვ.)! მაგრამ სტ-ყაზ || სტყაზაადტ—ვიყო“ და სხვ.

ერთპირიანი გარდაუვალი ზმნები:

სტატიკური

ბყაზარა—ყოფნა

თხრობითი კ.

ბრძანებითი კ.

სუბიექტი

მხ. II პ. ბყოუპ—ხარ შენ (ქ.)

ბყაზ—იყავ (ქ.)!

უყოუპ — „ „ (ვ.)

უყაზ — „ (ვ.)!

II პ. მრ. შიყოუპ—ხართ თქვენ

შიყაზ—იყავით!

დინამიკური

აგღარა—ადგომა

მხ. II პ. ბგლოდტ—დგები შენ (ქ.)

ბგლ —ადექ (ქ.)!

უგლოდტ — „ „ (ვ.)

უგლ!—ადექ (ვ.)!

II პ. მრ. შიგლოდტ—დგებით თქვენ

შიგლ!—ადექით!

რელატიურ-გარდაუვალ ზმნები:

ახცარა—დაწვევა

თხრობითი კ.

ბრძანებითი კ.

სუბიექტი

II პ. მხ. ბ-ლგხცდრტ —შენ (ქ.) ეწვევი მას (ქ.) ბ-ლგხცა! —დაეწვიე შენ (ქ.) მას (ქ.)!

უ-ლგხცდრტ — „ (ვ.) „ „ „ უ-ლგხცა! — „ „ (ვ.) „ „ !

II პ. მრ. ში-ლგხცდრტ —თქვენ ეწვევით „ „ ში-ლგხცა! —დაეწვიეთ „ „

აცჰარა—კბენა

სუბიექტი

II პ. მხ. ბ-ა-ცჰაჟედტ—შენ (ქ.) მას (არა-ად.) კბენ

უ-ა-ცჰაჟედტ. „ (ვ.) „ „ „

II პ. მრ. ში-ა-ცჰაჟედტ—თქვენ „ „ კბენთ

ბ რ ძ ა ნ ე ბ ი თ ი კ .

- II პ. მხ. ბ-ს-ცჰა!—შენ (ქ.) მას (არა-ად.) უკბინე!
- ჟ-ს-ცჰა!— „ (ვ.) „ „ „
- II პ. მრ. შე-ს-ცჰა!—თქვენ „ „ უკბინეთ!

რელატიურ-გარდამავალი ზმნები:

ა გ ა რ ა—წალეზა, წაყვანა (ორპირიანი)

თ ხ რ ო ბ ი თ ი

ბ რ ძ ა ნ ე ბ ი თ ი

სუბიექტი

II პ. მხ.	{ დგ-ბ-გრძტ —შენ (ქ.) იგი (აღამ.) მიგყავს	დგ-გა { წაიყვანე
	{ დგ-ჟ-გრძტ —შენ (ვ.) „ „ „	დგ-გა { იგი (აღამ.)!
II პ. მრ.	დგ-ჟ-გრძტ —თქვენ „ „ მიგყავთ	დგ-ჟ-გა—წაიყვანეთ!

ა თ ა რ ა—მიცემა (სამპირიანი)

თ ხ რ ო ბ ი თ ი

ბ რ ძ ა ნ ე ბ ი თ ი

სუბიექტი

II პ. მხ:	{ ი-ლგ-ბ-თოდტ —შენ (ქ.) მას (ქ.) აძლევ რალაცას	ი-ლგ-თ! { მიეცი მას
	{ ი-ლგ-ჟ-თოდტ — „ (ვ.) „ „ „	ი-ლგ-თ { ((ქ.) რალაც!
II პ. მრ.	ი-ლგ-შა-თოდტ —თქვენ „ აძლევთ „	ი-ლგ-შით —მიეცით მას (ქ.) რალაც!

და მსგავსადვე სხვა ამგვარი ზმნები.

აქ განხილულთა გარდა რჩება მთელი წყება სტატიკურ და დინამიკურ რელატიურ ზმნათა, რომლებიც თავიანთი გარეგნული სახით თითქოს გარდამავლებს წაიგავს—ხშირად მათ სწორედ ასედაც თარგმნიან—და რომლებიც ბრძანებითის წარმოებაში არ ემთხვევა ამ უკანასკნელთ.

ამ წყებას განეკუთვნება ლიტერატურაში *verba sentiendi*-ს სახელით ცნობილი ზმნები. ზმნები, რომელთაც აფხაზურშიაც, ქართულის მსგავსად, ინვერსია განუცდიათ და რომელთაც ობიექტური წყობა გააჩნიათ. ეს ზმნებია: აჰარა—სმენა, გაგონება, აურა—რეგება (შოვნა), წილად ხედომა, ალშარა—შეძლება, ათახხარა—ნდომა, აცეზმლახარა—შეძლება, შეზარება, აგჟაფხარა—მოწონება, ახშარა—დაბადება, ახლარა—თავზე ჩამოცმევა, აჰაჟწიარა—პირიდან გაეარდნა, აპაზარა—ქონა, ყოლა და ბევრიც სხვა.

ეს ზმნები გარდაუვალი ზმნებია თავისი ბუნებით; მათშიაც ისევე, როგორც ჩვეულებრივს გარდაუვალ-რელატიურს ზმნებში პირველ ადგილას წარმოდგენილი პირი სუბიექტის პირია, ხოლო მეორე ადგილას წარმოდგენილი—ირიბი ობიექტისა. აფხაზური ენის განვითარების გარკვეულ საფეხურზე ასეც უნდა ყოფილიყვნენ ისინი აღქმული, როგორც შინაარსობლივად, ისე მორფოლოგიურადაც. აზროვნებაში მომხდარი სათანადო ცვლილებების ნიადაგზე პირი, რომელიც ობიექტად იყო წარმოდგენილი გააქტიურდა და სუბიექტის უფლე-

ბების მოხვეჭას ლამობს. რეალური სუბიექტი და ობიექტი გაეთიშა გრამატიკულ სუბიექტსა და ობიექტს. ეს პროცესი ჯერ დამთავრებული არ ჩანს აფხაზურში.

ამ ზმნებს (ზოგს მაინცა და მაინც) დიდი ნაბიჯი ვადაუდგამს გარდამავალი ზმნისაკენ, მაგრამ ჯერ მათ ვერ დამთხვევიან. ნაბიჯის ვადადგმა კი იმაში გამოიხატება, რომ მათ გაუჩნდათ ბრძანებითის ფორმა იმ პირისათვის, რომელიც ობიექტური პირი უნდა ყოფილიყო და რომელსაც ბრძანებითის ფორმა ვერას გზით ვერ ექნებოდა. მას მხოლოდ კონიუნქტივის წარმოება უნდა შესძლებოდა. ხსენებული პირისათვის ბრძანებითის ფორმის გაჩენით ისინი არსებითად დაშორდნენ გარდაუვალს ზმნებს, მაგრამ რომ სრულს გათანაბრებას გარდამავლებთან ვერ ახერხებენ, იქიდან ჩანს, რომ თუ მცა ბრძანებითის ფორმა გაიჩინეს, მაგრამ გარდამავალ ზმნათა მსგავსად, საბრძანებელი პირის ნიშანს როდი კარგავენ! ამით ისინი ჯერ კიდევ გარდაუვალი ზმნის თვისებას ინარჩუნებენ პრინციპში.

ამ ინვერსიულ-გარდაუვალმა ზმნებმა, მაშასადამე, შეიძლება მოგვეცნ უღვლილების ასეთი შერეული ტიპი:

აჭარა—სმენა (გავონება)

თხრობითი:

ი-ბ-აჭაჭედტ—გესმის შენ (ქ.) ის (რალაც)

ი-ჟ-აჭაჭედტ—გესმის შენ (ვ.) „ „

ი-ში-აჭაჭედტ—გესმით თქვენ „ „

ბრძანებითი:

ი-ბ-აჭაპ! —ისმინე შენ (ქ.) რალაც: „გესმის!“

ი-ჟ-აჭაპ! — „ „ (ვ.) „ —„გესმის!“¹

ი-ში-აჭაპ! —ისმინეთ „ „ —„გესმით!“

აურა—რგება (შოვნა)

თხრობითი:

ი-ბ-რჭედტ —გერგება შენ (ქ.) რალაც || შოულობ...

ი-ჟ-რჭედტ — „ „ (ვ.) „ „

ი-ში-რჭედტ—გერგებათ თქვენ „ „ || შოულობთ

ბრძანებითი:

ი-ბ-რჭე —იშოვე შენ (ქ.), გერგოს რაიმე!

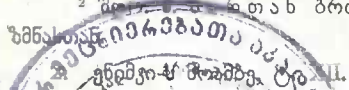
ი-ჟ-რჭე² — „ „ (ვ.) „ „ !

ი-ში-რჭე—იშოვეთ „ გერგოთ „ !

ასევე აღშაარა — „შეძლება“ ზმნისაგან ბრძანებითად ასახელებენ იტლშაას „შესძელ რამე“ (იხ. ნ. მარი, Абхазско-русский словарь გვ. 95, a).

¹ შდრ. უსლართან ბრძ. იტაპა. „Этнография Кавказа“. Абхазский яз. გვ. 120.

² შდრ. უსლართან ბრძ. იტრტე—„Получи!“—Абхазско-русск. словарь, გვ. 2, ა აურა

ზოგ ამ ზმნათაგან, რომელთაც პირის კომბანაცია უხერხდება, ბრძანებითი შეიძლება წარმოებულ ექნეს II პირისათვის მაშინაც, როცა იგი სუბიექტია და მაშინაც, როცა იგი ობიექტია. მაგ., ჩვენი ჩაკითხვის დროს აფხაზები ადასტურებდნენ ფორმებს უ-ს-რჷ „მერგე!“ ფრაზაში: „ეხა ზაწსკ უსრჷ!—“ მხოლოდ დღეს მერგე“, „მეშოვე“ — „მომენმარე“ (მამითადის შეწვევის შემთხვევაში შეიძლება მიემართოს ასეო) და იჷრჷ! „გერგოს“ და სწორედ იმიტომ, რომ ჯერ კარგად არ არის გარკვეული სუბიექტი მასში.

დიალექტობრივ ზოგ მათგანს ბრძანებითში პარალელურად სუბიექტის ნიშან-ჩამოცლილი ფორმებიც უნდა მოეპოვებოდეს. მაგალითად, ბზიფელები გვარწმუნებდნენ, რომ შეიძლებაო ფორმა როგორც დგუთახხა, ისე დგუთახხა — „ინდომე“, „გიყვარდეს ის (ადამ.)“.

აბაზურში სისტემა, მცირეოდენი სხვაობის გარდა, თითქმის ისეთივეა, როგორც აფხაზურში; გარდამავალი ზმნები ბრძანებითში იქაც კარგავენ სუბიექტის ნიშანს, გარდაუვალები — არა, ინვერსიულ ზმნებში კი იქ ცვლილება უფრო შორს წასული ჩანს და შეიძლება ეს აფხაზურის განვითარების პერსპექტივაც იყოს. აბაზური ცდილობს ამ ზმნებშიაც პირის ნიშნის დაკარგვას. შესაძლოა ფორმები დგკგზლა — „გეჭიროს ის (ადამ.)“ შდრ. აფხ. დგ-უ-კგზ „გეჭიროს შენ (ვ.) (ადამ.)“¹; იმაზლა — „გქონდეს რამე“ (შდრ. აფხ. იჷმაზ), ი-გ-აჷ² — „გერგოს რამ“ (შდრ. აფხ. ი-ჷ-რჷ!).

საერთოდ უნდა შევნიშნოთ, რომ ამ ტიპის ზმნებისათვის ბრძანებითის წარმოება მაინც ხელოვნურობის შთაბეჭდილებას ტოვებს. სისტემის ჩამოყალიბება ჯერ არ მოხერხებულა, რადგან ჯერ ენას არა აქვს საბოლოოდ გარკვეული მათში სუბიექტის ვინაობა.

ეს ზმნები თავისი შინაარსის მიხედვით დაძრული არიან გარდამავლობისაკენ. ამ შინაარსობრივ ცვლილებას ენა ცდილობს გრამატიკულ მხარეშიაც გზა გაუხსნას, რაც იმაში გამოიხატა, რომ მას ბრძანებითის ფორმა გაუჩინა, მაგრამ ეს პროცესიც ჯერ არ დამთავრებულა. სხვა ფორმალური ნიშნები კი მათ შენარჩუნებული აქვთ იმავე გარდაუვალი ზმნებისა: ფუძის განკვეთილობის შემთხვევაში პირის ნიშანი არ ექცევა ფუძეში; თემის მჟღერი თანხმოვნით დაწყების შემთხვევაში არ ხდება პირის ნიშანთა გამჟღერება და ბოლოს, როგორც კი კაუზატივობის ელემენტი, ან სხვა საშუალებით, ამავე ზმნათა ფუძეს გარდამავლობა მიენიჭება, მაშინვე ყველა აქ ჩამოთვლილი ფორმალური მხარე ამოქმედდება: პირის ნიშანი ინფიქსად მოგვევლინება; ბრძანებითის წარმოებაც შესაძლებელი გახდება და წართქმითს ბრძანებითში სუბიექტის ნიშანი დაიკარგვის.

¹ ჩვენ ბზიფშიაც გვეუბნებოდნენ: შეიძლებაო — დგკგზ „გეჭიროს ადამიანი“.

² მ(ა) აბაზურში მო-პრევერბს გადმოცემს: აფხაზურს-კი ამ ზმნაში პრევერბი არ სჭირდება.

იმავე ზმნებისაგან გვექნება:

ახგ-რ-შაარა—დაბადებინება
 თხრობითი: ბრძანებითი:
 დ-ღ-ღ-ბ-ბ-რ-შოაღტ—შენ (ქ.) დ-ღ-ღ-ბ-რ-შაა¹—შენ მას (ქ.) ის (ადამ.)
 მას (ქ.) აღამიანს აბადებინებ დაბადებინე!

აგჟა-რ-ფხარა—მოწონებინება
 თხრობითი: ბრძანებითი:
 ი-ს-გჟა-ბ-რ-ფხოღტ—შენ (ქ.) ი-ს-გჟა-რ-ფხა—შენ (ქ.) ის (არა-ად.) მო-
 მე მას (არა-ად.) მაწონებ მაწონე!

არ-ჰარა—გაგონებინება
 თხრობითი: ბრძანებითი:
 ი-ს-ჟ-რ-ჰაჟეღტ—შენ (ვ.) ის-რ-ჰა!—შენ (ვ.) მე ის (არა-ად.) მო-
 მე მას (არა-ად.) მასმენინებ მასმენინე!
 ი-ჟ-ჟ-რ-ჰაჟეღტ—შენ (ვ.) შენს ი-ჟ-რ-ჰა!—შენ (ვ.) ის (არა-ად.) შენ თავს
 თავს მას (არა-ად.) ასმენინებ. ასმენინე — ისმენინე! და სხვ.

ასე რომ, ინვერსიული ზმნები თუმცა შინაარსით გარდა-
 მავალი ზმნებისაგან გადახრას ცდილობენ, მაგრამ ძირი-
 თადად მაინც გარდაუვალ ზმნებს მიჰყვებიან.

ბრძანებითის წარმოების მიხედვით ზმნათა ორი ძირ-
 თადი ჯგუფის, გარდამავალისა და გარდაუვალის, გამოყოფა
 ხერხდება.

ზმნათა გარდამავლად მიჩნევისათვის, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მნიშვნე-
 ლოვანია მხოლოდ წართქმითი ბრძანებითი, უკუთქმითს ბრძანებითში ზმნათა
 მიხედვით სხვაობა არ ჩანს, რადგანაც მას, მართალია, ბრძანებითის ფორმა
 გააჩნია, მაგრამ სუბიექტური პირის ნიშანი არსად არ იკარგვის, რაც ცნობი-
 ლი მოვლენაა სხვა ენებიდანაც.

ფუძედ აქაც ისაა აღებული, რაც დადებითს ბრძანებითში იყო, ოღონდ
 წინ, ან განკვეთილს ზმნებში განკვეთის ადგილას, ერთვის უარყოფითობის
 აფიქსი -მ- და ბოლოს სუფიქსად -ნ.

იქნება:

ჟ-მ-ცა-ნ—არ წახვიდე შენ (ვ.)!—აცარა—წასვლა
 ჟ-მ-გღლა-ნ—არ ადგე „ „!—აგღლარა—ადგომა
 ჟ-ლ-ხგ-მ-ძა-ნ—არ დაეწიო მას (ქ.) შენ (ვ.)!—ახცძარა—დაწევა
 დღ-ჟ-მ-გა-ნ—არ წაიყვანო შენ (ვ.) იგი (ადამ.)!—აგარა წაყვანა
 ი-ღ-ღ-ჟ-მ-თა-ნ—არ მისცე შენ (ვ.) მას (ქ.) ის (არა-ად.)!—ათარა—მიცემა და
 სხვ. უარყოფითი ბრძანებითის წარმოება არ უხერხდება სტატიკურ ზმნებს.
 ისინი ამ შემთხვევაში ჩვეულებრივ კავშირებითს მიმართავენ:

¹ საყურადღებოა, რომ პარალელურად ასეთ ფორმებსაც მისახელებდნენ
 არ-ხ-ღ-შაარა — დ-ღ-ღ-ბ-გ-რ-შოაღტ და ბრძანებითში დღღღრხშაა!

უ-ყა-მ-ზაადტ — არ იყო შენ (ვ.)!

ი-უ-მა-მ-ზაადტ — არ გქონდეს შენ (ვ.) იგი (არა-ად.)!

უარყ. ბრძანებითში უყამგზ ფორმა შეიძლება შეგვხვდეს, მაგრამ არც ისე ბუნებრივია და ყველა ზმნაც ვერ ახერხებს ასეთ წარმოებას.

უარყოფითს ბრძანებითსაც ფუძედ ისა აქვს გამოყენებული, რაც დადებითს, ოღონდ აქ უკვე სუფიქსად ერთვის -ნ. თინ. გონიაშვილმა თავის მოხსენებაში — „უარყოფითობის მაწარმოებლები ჩაჩნურში“ ეს ნსამართლიანად იმავე უარყოფითობის აფიქსად მიიჩნია. ნ რომ უარყოფისათვის მ-ს სახესხვაობა უნდა იყოს, იქიდანაც მტკიცდება, რომ აბაზურში აღნიშნულს ფორმებში აქ მოყვანილთა პარალელურად შეგვხვდებოდა მ-ც, როგორც უმცან, მაშასადამე, ისე უმცამ, რაც უთუოდ მიუთითებს უარყოფითი ბრძანებითის ორმაგად წარმოებაზე. უარყოფითს წარმოებაში ინტენსიური გამოხატვის წესი ჩვეულებრივი მოვლენაა. ასე, მაგალითად, აფხაზური ზმნის უარყოფითს ფორმებში ინტენსიურობის -ძა ელემენტი ისეა შეხორცებული, რომ უმისოდ ჭირს კიდევ უარყოფის გამოხატვა. უფრო ბუნებრივია ისემა-ძა-მ — „არა მაქვს სრულიად“, ვინემ „ისჯამა“.

ბრძანებითის წარმოებისას ინტენსიურობის ხაზგასმა — ამ შემთხვევაში აფიქსის გაორმაგების წესით — ბუნებრივია, თუ გზას გაიკვლევდა. ასეთი მოვლენა ქართულიდანაც ხომ ცნობილია.

ბრძანებითის წარმოების შესახებ აფხაზურში კიდევ ბევრის თქმა შეიძლება¹, მაგრამ ისედაც დიდი წიაღსვლა მოგვივიდა.

ზემოგანხილული მოვლენები რომ შევაჯამოთ, შემდეგ სურათს მივიღებთ: აფხაზური ზმნები გარდამავლობა-გარდაუვალობის მიხედვით იყოფა ორ ჯგუფად.

გარდაუვალში ექცევა როგორც დინამიკური ზმნები, გამომხატველი მოქმედებისა, ისე სტატიკური ინვერსიული ზმნებითურთ. ასეთი ზმნები შეიძლება იყვნენ რელატიურნიც.

¹ საყურადღებოა, მაგალითად, ბზიუში შესაძლებელი ფორმები ბრძანებითისა, როცა ღმერთს შესთხოვენ: ან ციან ბზირა რუთ! — „ღმერთმა სიკეთე მოგცეს (შენ) (ვ.)“; ან ციან ბზირა შიგუყაწ! — „ღმერთმა მშვიდობა გიყოთ თქვენ“; ან ციან შინგჰა — „ღმერთმა დაგლოცათ“; ან ციან ილფხან ჰათ! — „ღმერთის მადლი მოგვეცი“, ღმერთის მადლი (ღმერთის მისი მადლი) მოგვეცი (ღმერთო)! შეუსაბამობასთან გვაქვს საქმე. აქ ყველგან კონიუნქტივი უნდა ყოფილიყო, რადგან მესამე პირში ივარაუდება ღმერთი, მაგრამ ბრძანებითის შინაარსის საწარმოებლად ენამ ერთსა და იმავე ზმნაში შეათავსა ორი მეორე პირი. აქ მესამე პირის „ბრძანებითი“ კი არ უნდა იყოს, არამედ იმავე მეორე პირისა. II პირის ნიშანი კი, როგორც წესი, ბრძანებითის წარმოების დროს, დაკარგულად უნდა ივარაუდებოდეს. ეს ნათლად ჩანს იმავე შემთხვევებში უარყოფითი ფორმის წარმოებისას, როცა პირის ნიშანი არ იკარგვის. აქ უკვე ორი მეორე პირია გამოხატული ისეთ ზმნაში, რომელშიაც ეს სრულიად შეუწყნარებელი უნდა იყოს. არის, მაგ. „ან ციან ბზირა რუთ-მ თან || ბეუ მ თან — „ღმერთმა სიკეთე მშვიდობა არ მოგცეს (ვ., ქ.) ან ციან ბზირა შიგუყაწ უმწან“ — „ღმერთმა სიკეთე ნუ გიყოთ!“, ან ციან შიგუ მ ნ ჰან — „ღმერთმა არ დაგლოცოსთ“ და სხვ. ჩვენ ყველა აქ წარმოდგენილი მაგალითი კონიუნქტივით ვთარგმნეთ, სხვანაირად არ მოხერხდა. მათი თარგმნა საერთოდ არ შეიძლება. მეორე პირი, როგორც ნ-ად ისე ო-ად არარეფლექსურს ზმნაში, წარმოუდგენელია.

გარდამავლებში ექცევა დანარჩენი დინამიკური ზმნები.

გარდამავალი ზმნებისათვის არსებითია პირდაპირი დამატების ქონა. ჟრთი და იგივე ზმნა შეიძლება გარდამავალიც იყოს და გარდაუვალიც; ამას წყვეტს პირდაპირი დამატება, მაგალითად:

ა ც ი ა ლ ლ ა რ ა

დ-ციალჭრდტ—ხნავს (ადამ.), ხენას ეწევა (გარდაუვ.)
 ი-ი-ციალჭრდტ—ხნავს რალაცას ის (ქ.) (გარდამავ.)
 დ-ძახჭრდტ—კერავს საერთოდ (ადამ.), კერავს, მკერაობას ეწევა
 (გარდაუვ.)

ი-ლ-ძახჭრდტ—კერავს ქალი რალაცას (გარდამავ.)
 დგ-ჯუჭრდტ—იგი (ადამ.) წერს საერთოდ, „მწერაობს“ (გარდაუვ.)
 ი-ლგ-ჯუჭრდტ—იგი (ქ.) წერს რალაცას (გარდამავ.)

შესაძლოა სხვანაირადაც გაუჩნდეს ზოგ ზმნას პირი, მაგრამ ეს ვერ მოგვეცემს გარდამავლობას, მაგ.:

ს-ტიორდტ—ვჯდები ატყარა—ჯდომა
 სგ-რ-ლ-ტილოდტ—მას (ვ.) მიეუჯდები გვერდით. ა-დ-ტილოარა
 მიჯდომა

დგფსჭრდტ—კვდება (ადამ.) აფსრა—სიკვდილი
 დგლ-ციფსჭრდტ—მას (ქ.) უკვდება (ადამ.) აციფსრა—გამოცლა,
 ვისთვისმე მოკვდომა

დ-წააჭრდტ—კითხულობს, იკითხავს (ადამ.) აწაარა—შეკითხვა
 დ-ლგ-ზ-წააჭრდტ—ეკითხება იგი (ადამ.) მას (ქ.) აზწაარა—„სხვის-
 თვის“ შეკითხვა.

ამ უკანასკნელებში გაჩენილი პირები არ არის პირდაპირი ობიექტის პირები. პირდაპირი ობიექტის პირი კი აუცილებელია გარდამავლობისათვის, ოღონდ ესეც გაგებული არა ზოგადი შინაარსის თვალსაზრისით, არამედ გრამატიკულად: იგი სახელობით ბრუნვის შინაარსს უნდა ჰგუობდეს, რადგანაც სხვა ენის პირდაპირი დამატება შესაძლოა სულ სხვანაირად იქნეს დაფასებული აფხაზურში. ამისათვის ამოსავალია თვით აფხაზური ზმნის ფუძე. ასე, მაგალითად, ზმნები „გათავება“ (პლგარა) და „დაწყება“ (პლაგარა) მოსალოდნელია გარდამავლები იყვნენ, მაგრამ აფხაზურ ნიადაგზე არც ერთი და არც მეორე გარდამავლობას არ იძლევა. არ იძლევა მიტომ, რომ ზმნის ფუძე გათავება-დაწყებას კი არ ვადმოგვეცემს რისამე, არამედ „საქმეში შესვლას“ და „საქმიდან გამოსვლას“; მათ არ უხერხდებათ პირდაპირი ობიექტი¹.

პირის ნიშანთა ერთიანობის პირობებში პირდაპირი-არაპირდაპირი ობიექტისა და სუბიექტის პირთა გარკვევა პირის ნიშანთა ადგილმდებარეობაზეა დამოკიდებული. თავის მხრივ, პირის ნიშანთა თანამიმდევრობაში გასარკვევად და ზმნის გარდამავლობის გამოსაცნობად მნიშვნელოვანია პ ი რ ი ს ნ ი შ ა ნ თ ა

¹ ამ ზმნათა შესახებ—ცალკე.

ფონეტიკურად ცვლილი ვარიანტები, მათი განკვეთილ ფუნქციებში მოქცევის წესი, ზმნათა ფუნქციების აღნაგობა და წარმოქმნითი ბრძანებითის წარმოება.

II. გარდამავალი ზმნის კონსტრუქციისათვის.

აფხაზური გარდამავალი ზმნის შესახებ მსჯელობაში ძირითადად კონსტრუქციის საკითხი იდგა. ამ კონსტრუქციით დაინტერესებული იყვნენ: როგორც აფხაზურისა და კავკასიური ენის სპეციალისტები, ისე პირებიც, რომელთაც ზოგადად იზიდავს ეს პრობლემა. ერთნიცა და მეორენიც, თითქმის უგამონაკლისოდ, ერთ დასკვნამდე მიდიოდნენ და ეს დასკვნა იყო: აფხაზური გარდამავალი ზმნა პასიური კონსტრუქციისაა.

არსებითად საწინააღმდეგო თვალსაზრისია წამოყენებული არნ. ჩიკობავას ხსენებულ ნაშრომში ზოგადად კავკასიურ ენების შესახებ და, კერძოდ, აფხაზურის შესახებაც, სადაც გარდამავალი ზმნის პასიურობაცა და აქტიურობაც უარყოფილია მისი ნეიტრალურობით.

იქვე დასაბუთებულია აფხაზურ გარდამავალ ზმნაში ერგატიული კონსტრუქციის არსებობა.

ივ. მეშჩანინოვი აფხაზურ გარდამავალ ზმნაში ერგატიული კონსტრუქციის დასაწყის სტადიას ხედავს (იხ. მისი, „Новое учение о языке“ 1936 წ., გვ. 166).

აფხაზური გარდამავალი ზმნის პასიურად მიჩნევას სათავე ჰ. შუხარდტის ცნობილი ნაშრომით:—«Über den passiven Charakter des Transitivs in den kaukasischen Sprachen» (1895)—დაედო. შემდეგ იგი გაზიარებულ იქნა სხვა მკვლევართა მიერაც.

ჰ. უსლარს თავისი შეხედულება აფხ. გარდამავალი ზმნის ბუნების შესახებ არ გამოუთქვამს. საკვირველია, რომ ამ კონსტრუქციის პასიურობის მომხრენი უსლარს თავიანთ თანამოაზრედ აცხადებენ. ეგების, აფხაზურ ენას სხვა კავკასიურ ენათა შესწავლის შემდეგ რომ გასცნობოდა უსლარი, მასაც იგივე აზრი გამოეთქვა, მაგრამ ფაქტის არის, რომ ამ საკითხს შესახებ მას სიჩუმე დაუცავს, და ეს ეგებ არც შემთხვევითი იყოს.

თავს იქერს ამ კონსტრუქციის ინტერპრეტაციისაგან ად. დირიცი (Einführung, გვ. 75):

მკვლევართა ერთი ჯგუფი—ჰ. შუხარდტი, გ. დეეტერსი, ივ. მეშჩანინოვი, კაცნელსონი... მასში პასიურობას ხედავენ. მიზეზი ასეთი შეხედულებისა ინდო-ევროპულ ენათა ზმნაში მარხია. ხსენებული მკვლევრებიც გამოდიან იმ გაგებიდან, რასაც ინდო-ევროპულ ენათა ზმნა იძლევა. მათში კი გარდამავალი ზმნისათვის ამოსავალი სუბიექტის სახელობითი ბრუნვაა და პირდაპირი ობიექტის აკუზატივი. სხვანაირი სუბიექტი მათ არ იციან, ამიტომაც, თუ კავკასიურ ენებში გვხვდება გარდამავალი ზმნა, აქაც სუბიექტი სახელობითს ბრუნვაში უნდა ვეძიოთ. კავკასიურ ენებს კი თითქოს გარდამავალს ზმნაში სუბიექტი ე. წ. ერგატივის (მოთხრობითის) ბრუნვაში გააჩნიათ—ერგატივი სახელობითი არ არის, მასში დასმული პირიც არ იქნება სუბიექტის პირი, მაშასადამე, კონსტრუქცია პასიურია.

აქედან პროექცია ეშვება, თუმცა უბრუნვო, მაგრამ სუბიექტისა (გარდაუვალში) და პირდაპირი ობიექტისათვის ერთნაირი ნიშნის მქონე აფხაზურ ზმნაზედაც.

გარდამავალი ზმნის პასიურობის დებულება რომ იქნეს წამოყენებული, ორი პირობა მაინც უნდა იყვეს დაცული: ან შინაარსით უნდა გვაძლევდეს ასეთი ზმნა პასიურობას, ან ფორმით უნდა იყოს ეს გამობატული. შინაარსის მიხედვით არ შეიძლება აფხაზური გარდამავალი ზმნა პასიური ბუნებისად ჩავთვალოთ. საკვირველი ის არის მხოლოდ, რომ ამას მხარს უჭერენ აფხაზი სპეციალისტებიც, რომელთათვისაც ხსენებულ ზმნათა არაპასიურობა აგრე რიგად ნათელი უნდა იყოს. არა თუ ამ შემთხვევაში, აფხაზურ ზმნას საერთოდ აც უჭირს პასიური შინაარსის გადმოცემა. სამართლიანობა მოითხოვს აღვნიშნოთ, რომ ერთ-ერთი ასეთი სპეციალისტი შენიშვნაში მაინც ამბობს: „Die Beispiele der transitiven Zeitwörter werden hier in der aktiven Konstruktion übersetzt, wie es eben der jetzige Abchase versteht“¹. ცხადია, ამ კონსტრუქციის შინაარსით პასიურობაზე ლაპარაკი ზედმეტია.

ამას ადასტურებს ბრძანებითის წარმოებაც. სუბიექტის პირად რომ ამ ზმნებში პირველ ადგილას არსებული პირი ივარაუდებოდეს, მაშინ ხომ ბრძანებითის ფორმაც მას გაუჩნდებოდა. იჭ-კი არ იქნებოდა „ჭამე რაღაც“, არამედ *ჭ-ა-ჭ „შეგჭამოს რაღაცამ“, რაც წარმოუდგენელია. ბრძანებითით მიმართავენ სწორედ შინაარსით სუბიექტის პირს.

ახლა ფორმალურ მხარეს რაც შეეხება, პასიურობის მომხრეთა მთელი არგუმენტაცია იმ გარემოებას ემყარება, რომ გარდამავალი ზმნის სუბიექტური ნიშანი არ ემთხვევა გარდაუვალი ზმნის სუბიექტის ნიშანს, არამედ ე. წ. პირდაპირი ობიექტისას. მაგალითად, დგ-გგლოდტ—„დგება ის (აღამიანი)“ აქ III პ. მხ. რიცხვის სუბიექტის ნიშანი აღამიანთა კლასისათვის დ-ა, ასევე იგი ფორმაში დგ-ს-შ-ჭ-ქდტ—„ვკლავ მას (აღამ.)“². ამ გარდამავალი ზმნის პირდაპირი ობიექტის დ-ნიშანი შეხვდა გარდაუვალი ზმნის სუბიექტის ნიშანს. მაშასადამე, აქაც იგი ობიექტს კი არ უნდა გადმოსცემდეს, არამედ, სუბიექტს. აქედან გარდამავალი ზმნა პასიური კონსტრუქციისაა².

¹ Яфетический сборник, т. VI: Die passive Konstruktion des abchasischen Verbums, გვ. 207, შენიშ. 2.

² ამავე არგუმენტაციას ემყარება სრულიად განსხვავებული დასკვნის შემცველი დებულება, რომელიც გ. შმიდტმა წამოაყენა (იხ. მისი ნაშრომი „Zum Konjugationssystem des Abchasischen“,—Studia Orientalia, I Helsingforsiae, 1925, გვ. 242—252). მისი აზრითაც ყველა აფხაზურ ზმნაში დ (და მისი რიგის პირის ნიშნები) სუბიექტს გადმოგვცემს, ამიტომაც ყველა ეს ზმნა არის ინდო-ევროპულ ენათა გაგებით გარდაუვალი. გარდამავალ ზმნას აფხაზურში ადგილი არა აქვს. რაკი აფხაზურს გარდამავლობის კატეგორია არ გააჩნია, მას არც აქტივ-პასივის კატეგორია შეიძლება ჰქონდეს.

თავის თავად საყურადღებო ეს უკანასკნელი დასკვნა სრულიად მცთარ საფუძველზეა აღმოცენებული. როგორც აქ მოყვანილი საბუთიანობით დავრწმუნდით, აფხაზურისთვის გარდამავლობის კატეგორიის არსებობა ფაქტია. აქტივ-პასივის უქონლობამ გარდამავლობის უარყოფამდე კი არ უნდა მიგვიყვანოს აფხაზურში (თუმცა ავტორი პირუკუ ჩადის: ჯერ ვარაუდობს, რომ გარდამავლობა არ არსებობს აფხაზურში და ამ ნიადაგზე უარყოფს პასიურობასაც და

მართალია, გარდაუვალი ზმნის სუბიექტის ნიშანს გარეგნულად ემთხვევა გარდამავალი ზმნის პირდაპირი ობიექტის ნიშანი, მაგრამ აქედან ისეთი დასკვნის გამოტანა, რომ აქაც ეს სუბიექტის გადმომცემიაო, არ ხერხდება. არ ხერხდება იმიტომ, რომ ენაში ჩვეულებრივია ერთი ერთი და იმავე აფიქსის სხვადასხვა ფუნქციით გამოყენება.

აფხაზურის ეს მდგომარეობა ბრუნვის მქონე ენაზე. გადათარგმნილი ნიშნავს, რომ გარდაუვალი ზმნის სუბიექტი დგას სახელობითს ბრუნვაში და აგრეთვე გარდამავალი ზმნის პირდაპირი ობიექტი დგას სახელობითს ბრუნვაში; ამ უკანასკნელის სუბიექტი კი ერგატივითაა წარმოდგენილი. აფხაზურს რომ ბრუნების სისტემა ჰქონოდა, სწორედ ასეთ სურათს მოგვცემდა. ასეთ სურათს იძლევა კიდევ ბრუნვის მქონე ადიღეურ ენათა ზმნა.

ქალწ-რ მათხა—ბავშვი წერს

ქალწ-მ თხეღ-გრ მათხე—ბავშვი წიგნს წერს.

ამ უკანასკნელის ზუსტი თარგმანი უნდა ყოფილიყო: „ბავშვმა წიგნი წერს“, ქართულშიაც ხომ სუბიექტის ბრუნვა ემთხვევა პირდ. ობიექტის ბრუნვას.

ახლა არა ბრუნვიდან, არამედ პირის ნიშნებიდან რომ გამოვიდეთ. სხვა ენებს რომ თავი დავანებოთ, იმავე აფხაზურში განა ჩვეულებრივი არ არის ერთი და იმავე პირის სუბიექტად და ობიექტადაც წარმოდგენა?! ხსენებული დებულების პრინციპი რომ განგვევრცო, I-სა და II პირს ისინი ობიექტად ვედარსად ნახავდენ: ის ფო მტ-შიც—„რალაცას ვჰამ“—ს სუბიექტი უნდა ყოფილიყო და ს გ რ ფო მტ-შიც—„მე მჰამენ“—და სხვ.

დ-, ი- (მხოლ.) ი- (მრ.) გარდაუვალ ზმნებთან სუბიექტის ნიშნებს წარმოადგენენ და გარდამავლებთან—პირდაპირი ობიექტისას ისევე, როგორც ქართულსა და ადიღეურს ენებში სახელობითი ბრუნვა. სუბიექტის ბრუნვაც არის და ობიექტისაც.

აფხაზური გარდამავალი ზმნის კონსტრუქციაში გარკვევისათვის, ზემოთ განხილული საყურადღებო მომენტების გვერდით, არსებითია ზმნის ფუძის მნიშვნელობის საკითხი, რომელიც არნ. ჩიქობავას ზემოხსენებულს ნარკვევში იყო დასმული და რომლის მიხედვითაც ეს მნიშვნელობა ნეიტრალურია.

ამ მხრივ აღსანიშნავია, რომ აფხაზურში დაპირისპირება ვნებით-მოქმედებითი გვარებისა არ ხერხდება. წარმოუდგენელია აფხაზურში იმ ვნებითი შინაარსის მოცემა, რომელსაც სხვა ენები ახერხებენ. აბსოლუტურად შეუძლებელია: კეთდება, იყოფა, შენდება, იწერება, იბეჭდება და სხვ. მით უმეტეს, შეუძლებელია ორპირ-გამოხატული RS-ის შემცველი ფორმები—„მის მიერ კეთდება“ და სხვ.

ერთად ერთი, რაც აფხაზურმა თითქოს ვნებითი შინაარსით შეიძლება აწარმოოს, სტატიკური ფორმაა—დაწერილია—იჯგუჰ, გაკეთებულა არ გამოდის თვით აქტიურობისა და პასიურობის არარსებობის ფაქტიდან), არამედ ამ გარდამავლობის სპეციფიკური ბუნების გამომჟღავნებამდე.

გ. შმიდტის ზემოხსენებულ ნაშრომში წამოყენებულ დებულებებს უფრო ვრცლად ცალკე შევვებით.

იყაწოუპ, გაყოფილია—ეძგუშოუპ¹, მაგრამ არავითარი ნიშნით არც ესენი ვნებითობას არ გვაძლევენ. თუ მათ ვნებითად ჩავთვლიდით, მაშინ ვნებითადვე უნდა მიგვეჩნია ნომინალური ძირებისაგან ნაწარმოები შედგენილი შემასმენელიც:

დხაწოუპ — კაცია (ახწა)
 დგფჰესუპ — ქალია (აფჰეს)
 იბზროუპ — კარგია რალაც (აბზია)
 იდღუუპ — დიდია „ (ადღუ) და სხვ.

არავითარი სხვაობა წარმოების მიხედვით მათ შორის არ ჩანს. ამასთანავე დაკავშირებული სწორედ გვარების საკითხიც აფხაზურში.

აფხაზური ენის პირველ სერიოზულ მკვლევარს ყრუდ გამოთქმული აქვს შემდეგი მნიშვნელოვანი დებულება: Страдательного залога, повидимому, вовсе нет в абхазском языке² (ხაზი ავტორისაა—ქ. ლ.), რაც განმეორებული აქვს შემდეგ შიფნერსაც: Ein Passivum besteht nicht³ და რასაც შემდეგ სადაოდ ხდის ჰ. შუხარდტი⁴.

ჩვენ გვეონია, უსლარის ზემოხსენებულს დებულებაში საკმაოდ ბევრია მოცემული იმისათვის, რომ მას აფხაზური ზმნა პასიური კონსტრუქციისად არ მიეჩნია. ამიტომაც ვთვლიდით მის მდუმარებას აფხაზური ზმნის კონსტრუქციის შესახებ არაშემთხვევითად.

უსლარმა აფხაზური ზმნები გვართა მიხედვით ორ ჯგუფად დაყო. ესენია: მოქმედებითი გვარის ანუ ტრანზიტიული ზმნები და საშუალო გვარის ანუ ინტრანზიტიული ზმნები (იხ. გვ. 43, 46).

ამ შემთხვევაში უსლარი ვერ თავისუფლდება მისთვის ცნობილ ენათა ზმნის შინაარსისაგან.

¹ ესა და მსგავსი საკითხები სპეციალურს შესწავლას მოითხოვს აფხაზურში. აქ—მხოლოდ გაკვრით.

² ხენ. ნაშრომი, გვ. 61, § 48.

³ Abchasische Studien, გვ. 24, § 43.

⁴ შუხარდტი წერს: Schifner § 43 macht die von Fr. Müller S. 56 wiederholte Bemerkung, dass das Abchasische kein Passiv kenne, dass man den Satz „ich werde von meinem Vater geliebt“ ausdrücken müsse: „mein Vater liebt mich“, streng genommen ist... die Sache gerade umgekehrt: das abch. mein Vater ich-er-liebt entspricht nicht sowohl dem letzteren als dem ersteren Satze (იხ. ხენ. ნაშრ. გვ. 6)

უნდა შევნიშნოთ, რომ უსლარის მიერ მოყვანილი საილუსტრაციო მაგალითი ვნებითობის არ არსებობისათვის აფხაზურში „სარა საბ დუსთახუპ“, რომელსაც შემდეგ შიფნერი, შუხარდტი და კაცნელსონი ემყარებიან და რომელსაც ეს ორი უკანასკნელი სრულად საწინააღმდეგო დებულებისათვის იყენებენ, არ არის თავის ადგილზე. მისი საშუალებით არც პასიურობის დამტკიცება მოხერხდება და არც აქტიურობისა, რადგანაც „დუსთახუპ“ სიტყვა-სიტყვით: იგი (ადამ.) „მინდა“ მათ ესმით რუს. „я его люблю“-დ და, მაშასადამე, მოქმედებით გვარად მიიჩნევენ. აფხაზურში ასეთი გვარის არსებობის პირობებშიაც „დუსთახუპ“ მისი წარმომადგენელი ვერ იქნება. იგი გარდაუვალი ზმნა არის.

მხოლოდ პირის ნიშანთა თანამიმდევრობამ უსლარე კვლავ შეიყვანა შეცდომაში.

როგორც ვიცით, მოქმედებითი გვარი საპირისპირო ცნებაა ვნებითი გვარისა. ვნებითი გვარი კი უსლარის მიხედვითაც არ ჩანს აფხაზურში. მაშასადამე, მასში არც სათანადო მოქმედებითს გვარს უნდა ვეძებდეთ.

მოქმედებითად, ვნებითად და საშუალო გვარად აფხაზურ ზმნებს ვერ დავეყოფთ.

მოქმედებითობა და ვნებითობა რომ არ არის აფხაზურში მკვეთრად გამოიხატული, სწორედ ამის გამოა, რომ იქ მოქმედებითი და ვნებითი გვარის მიმღობებს ვერ ვიღებთ. მსგავსი ფორმები მხოლოდ საურთიერთო ნაცვალსახელის მნიშვნელობას იძლევიან. აღსანიშნავია, რომ მათს ნიშნებში ისეთივე შეფარდება მყარდება, როგორიც პირის ნიშნებში გვქონდა.

მიმღობები ამ სახისაა:

ბ-ცო —ის, რომელიც მიდის (მივდივარ, მიდიხარ...)

ბ-ყოუ —ის, რომელიც არის (ვარ, ხარ...)

ბ-სშუა —ის, რომელსაც ვკლავ (გკლავ...)

დგ-ზ-შუა—ის, რომელიც კლავს მას (აღამ. ვკლავ...)

დგ-ზ-გუაფხო—ის, რომელსაც უყვარს, მოსწონს ის (აღამ.) (მომწონს, მოგწონს...) და სხვ.

აქტიურობისა და პასიურობის საკითხი ამ ფორმებში მოხსნილია.

აფხაზური ცდილობს ჩამოაყალიბოს მაინც ფორმები *nomen agentis* და *nomen patientis* გამომხატველი. ამისათვის ზმნის ფუძეს პირველ შემთხვევაში ურთავს აღამიანობის გამომხატველ ჯ სუფიქსს და მეორე შემთხვევაში კუთვნილების -ტი სუფიქსს ვიღებთ:

აყაწაჯ —მკეთებელი, კეთებ(-ის) კაცხ.

აყაწატი —გასაკეთებელი —გაკეთებისა და სხვ.

ეს მოვლენა ახალ ფეხადგმული ჩანს და ყველა ზმნაში ჯერაც ვერ გატარებულა, თანაც გარდამავლობას ის მაინც ვერ დაუკავშირდება.

აფხაზურ ზმნათა დაყოფა თუ ხდება, ხდება მათი მდგომარეობისა და მოქმედების მიხედვით სტატიკურ და დინამიკურ ზმნებად.

გარდამავალი ზმნა რეზერვს დინამიკური ზმნებისაგან იღებს. დინამიკური ზმნა გარდაუვალად იგეულებრივი მოვლენაა. სტატიკური ზმნა კი ყველა, გარდაუვალაა. აქვე შემოდის ე. წ. შედგენილი შემასმენელიც.

სტატიკური ფორმა შეიძლება მიიღოს დინამიკურმა ზმნამაც. მაგალითად, იყაწოუპ —„გაკეთებულია რაღაც“ იმისდა აღუნიშვნელად, თუ ვის მიერაა გაკეთებული. კაუხატიური სამპირიანი ზმნებიდან ასეთ შემთხვევაში ორი პირიც იქნება გამოხატული, მაგრამ სუბიექტი არც მაშინ ჩანს, მაგალითად, იდგარყაწოუპ „გაკეთებინებულია რაღაც მათგან“. აქ მოცემულია პირად. ობიექტისა და მოქმედების შემსრულებლის პირი; სუბიექტი —არაა.

დინამიკურს ზმნაში, თუ ის ნასახელარია, თითქოს ხერხდება ვნებითურად და მოქმედებითურად დაყოფა ფორმებისა.

სახელის დინამიკურ ზმნად გადაქცევისათვის საჭირო ხდება მადინამიკურე-ბელი -ხა სუფიქსის დართვა, რომელიც ქართულად გადმოთარგმნილი დ-თი ნაწარმოები ვნებითის შინაარსს მოგვცემდა.

ამავე ზმნებს მეორე -ჟი სუფიქსი გააჩნიათ დინამიკურობისათვის, რომელიც აგრეთვე დინამიკურობის გარდა იძლევა იმის გაგებასაც, რომ ამ მოქმედებაში სხვა პირი ურევია. ასე მაგ.:

აბზია—კარგი

დებზროუპ—კარგია ის (ადამ.)

დებზია-ხოფტ—კარგდება ის (ადამ.)

დებზიას-ტოჟუფტ—ვაკარგებ, ვაკეთილებ მას (ადამ.).

ეს—ჟი თავისი მათქმურებელი ფუნქციით იმასვე აწარმოებს სახელებში, რასაც კაუხატივი ზმნებში (კაუხატივის რ სახელებშიაც შეიძლება იყოს გამოყენებული).

-ხა და -ჟი თითქმის ისეთსავე შეპირისპირებას გვაძლევს ნასახელარ ზმნებში, რასაც გარკვეული ზმნების ფუძის მაწარმოებლები —-ლა, -წ..., ერთი მხრივ, და -წა, -ხ..., მეორე მხრივ (იხ. აქვე გვ. 13).

დებზრახოფტ-ში გარდაქცევითობაა მოცემული. სხვა ენებისათვის და--მახასიათებელი ვნებითობა აქაც არ ჩანს მკვეთრად.

მაშასადამე, ჩამოკვეთილი სახით ვნებითი გვარი აფხაზურ ზმნას არ მოეპოება. თუ იგი სადმე ამ შინაარსს გადმოგვცემს, იქაც შეზღუდულია „მდგომარეობითი“ ვნებითით; საკუთარი ფორმები მას არც ამისათვის გააჩნია.

ენებითის საპირისპირო მოქმედებითი გვარიც არ უჩანს აფხაზურს. არავითარი ფორმა გვარისათვის მას არ მოეპოება. ფუძის მნიშვნელობა კი არც აქტივს იძლევა და არც პასივს, იგი ნეიტრალურია. ჩამოთვლილ გვართა ნაცვლად თავისი ფორმით აფხაზური ზმნები სტატიკურ და დინამიკურ ზმნათა სახეებს გვაძლევენ. ამ თვალსაზრისით, როგორც შინაარსი, ისე ფორმა მკვეთრადაა განსხვავებული ზმნათა მიხედვით.

К. В. ЛОМТАГИДЗЕ

КАТЕГОРИЯ ПЕРЕХОДНОСТИ В АБХАЗСКОМ ГЛАГОЛЕ

(РЕЗЮМЕ)

Категория переходности и непереходности свойственна и абхазским глаголам; но не всякий глагол, действие которого распространяется на другой предмет, может быть переходным.

Для переходности в абхазском языке глагол должен иметь т. н. прямой объект, т. е. такой объект, который подразумевается в именительном падеже.

Имя в абхазском языке не изменяется по падежам.

Синтаксическое взаимоотношение между именами и глаголами выражается с помощью личных аффиксов.

Абхазский язык имеет два ряда морфологически различных личных аффиксов только для третьего лица. Один ряд различает только классы (класс „человека“ и класс „вещей“), а другой — те же классы, но в классе человека выделяются также и роды (мужеский и женский).

Личные аффиксы одного ряда выражают субъект непереходного глагола и прямой объект переходного глагола. Личные же аффиксы другого ряда — субъект переходного глагола и косвенный объект (они же выражают отношение принадлежности и субъект единственного непереходного вспомогательного глагола „быть“).

Местоположением этих двух рядов личных аффиксов определяются в глаголе субъект и объект, т. е. определяется переходность и непереходность глаголов.

В непереходном глаголе субъект стоит на первом месте, а косвенный объект, если таковой имеется, — на втором.

В переходном глаголе прямой объект стоит на первом месте, а субъект — на втором, если глагол двухличный. В трехличных же переходных глаголах на первом месте опять-таки ставится прямой объект, на втором месте — косвенный объект, а на третьем — субъект.

Такой последовательностью личных аффиксов точно определяется переходность и непереходность, но необходимо выяснить, что именно мы должны считать субъектом и что — объектом, ибо даже и в третьем лице, где мы имеем два ряда различных личных аффиксов, субъективный аффикс переходного глагола совпадает с аффиксом косвенного объекта, с одной стороны, субъективный аффикс непереходного глагола совпадает с аффиксом прямого объекта переходного глагола, с другой стороны.

Напр. $\text{d-}\zeta\text{-s-k}\ddot{\text{u}}\text{r}$ „держу его“ точнее: „находится“ (у меня в руках) (челов.) — непереходный глагол; $\text{d-}\zeta\text{-s-k-w}\ddot{\text{e}}\text{j}$ „ловлю его“ (челов.) „задерживаю его“ (челов.) переходный глагол.

В этих условиях переходность глаголов может быть установлена следующими способами:

1. *Способ озвончения субъективных аффиксов* (в I лице единств. и множеств. чисел и во II лице множественного числа) в глаголах, основа которых начинается звонкими согласными.

Если в глаголе, основа которого начинается звонким согласным, наблюдается озвончение личных аффиксов I лица как единственного, так и множественного чисел и аффикса II лица множественного числа, то глагол безусловно является переходным. Напр., $\text{o-}\zeta\text{-g}\ddot{\text{o}}\text{j}$ — „несу что-то“ (переходн.) сравн. $\text{o-b-g}\ddot{\text{w}}\text{arx}\ddot{\text{o}}\text{j}$ — „правится мне что-то“ (непереходн.).

2. *Способ включения субъективных аффиксов внутрь основы в глаголах, имеющих сложную основу.* Если глагол имеет сложную основу и в то же время является переходным, субъективный аффикс включается внутрь основы, напр.: ო-ყა-ბ-წორღ $i\text{-qa-s-}\check{c}o\check{r}\check{t}$ — „делаю что-то“ (переходн.) *сравни.* ო-ბ-გჷჭხორღ $i\text{-s-gw}\check{a}r\check{x}o\check{r}\check{t}$ „нравится мне что-то“ (непереходн.).

3. *Способ образования положительной формы повелительного наклонения.* Если глагол переходный, то при образовании положительной формы повелительного наклонения аффикс II субъективного лица единственного числа опускается. Напр.: в *изъявит. наклон.* ო-უ-გორღ $i\text{-u-g}\check{o}r\check{t}$ „ты (муж.) несешь что-то“, ო-ბ-გორღ $i\text{-b-go}\check{r}\check{t}$ „ты (жен.) несешь что-то“; в *повелит. наклон.* ო-გ-ა! $i\text{-g}\check{a}$ „ты (не различая рода) носи что-то“!

Сравни непереходный глагол:

в <i>изъявит. накл.</i>	უ-ცორღ	$u\text{-co}\check{r}\check{t}$	„ты (муж.) идешь“
	ბ-ცორღ	$b\text{-co}\check{r}\check{t}$	„ (жен.) идешь“
в <i>повелит. накл.</i>	უ-ც	$u\text{-c}\check{a}$	„ты (муж.) иди!“
	ბ-ც	$b\text{-c}\check{a}$	„ (жен.) иди!“ и т. д.

Почти все исследователи абхазского языка признают абхазский переходный глагол по своей структуре пассивным.

В противоположность такому пониманию А. С. Чикобава выдвигает положение о *нейтральном* характере основы переходных глаголов в кавказских языках (см. по этому поводу доклад „К проблеме эргативной конструкции: стабильный и лабильный варианты этой конструкции“. Доложено на I сессии Груз. Филиала АН СССР 28.IX.39 г.).

Сторонники пассивности переходного глагола основывались на том факте, что субъективный аффикс непереходного глагола (напр. ღ-ცორღ $d\text{-co}\check{r}\check{t}$ „он [челов.] идет“) совпадает с аффиксом прямого объекта переходных глаголов (сравни. ღ-ს-შეჭღ $d\text{-s-}\check{s}w\check{e}\check{j}\check{t}$ „я его [чел.] убиваю“). Если этим аффиксом в непереходных глаголах передается субъект, то тот-же аффикс должен передавать субъект и в переходных глаголах, поэтому, заключают они, абхазский переходный глагол пассивной конструкции, ибо ღ-ს-შეჭღ $d\text{-s-}\check{s}w\check{e}\check{j}\check{t}$ не значит „я убиваю его [чел.]“, а „он [чел.] убивается мною“.

Совпадение аффиксов субъекта переходных глаголов и прямого объекта непереходных глаголов в абхазском языке такое же явление, какое имеется в грузинском и адыгейских языках. В этих языках одним и тем же падежом передается, как субъект непереходного глагола, так и прямой объект переходного глагола.

Абхазский переходный глагол, повидимому, нейтральной природы; поэтому то в абхазском языке не различаются действительный и страдательный залого, известные нам из других языков.

В абхазском языке глаголы делятся на статические и динамические, но эти категории не связаны с различием переходных и непереходных глаголов.

ნაცვალსახელთა ბრუნება ხუნძურში *

განხილვის საგანს წარმოადგენს არა ყველა ნაცვალსახელი, არამედ ყველაზე დამახასიათებელი; ვგულისხმობთ: 1. პირთა ნაცვალსახელებს, 2. ჩვენების ნაცვალსახელებს, 3. კითხვითს ნაცვალსახელებსა და 4. უკუქცევითს ნაცვალსახელებს.

ბრუნების გათვალისწინებისათვის აღებული გვექნება მხოლოდ ძირითადი ბრუნვები—მხოლოდობითა და მრავლობითში.

ჯერ კიდევ პ. უსლარმა ხუნძურში გამოყო—და სამართლიანადაც—ოთხი ბრუნვა, როგორც ძირითადი; ეს ბრუნვებია: სახელობითი, ერგატივი (მოთხრობითი), ნათესაობითი და მიცემითი.

პ. უსლარის წერილში ა. შიფნერისადმი, რომელსაც თარიღად უზის 24 აპრილი 1864 წ., ვკითხულობთ: „წარმოგიდგენთ ჩემ მიერ გამოძებნილ ბრუნების სისტემას, რომელიც მეტად კარგად უდგება ყველა მთის-ენებს და რომელმაც დიდად გამიადვილა ჩემი მეცადინეობა. ვფიქრობ, გამოვიყენოთ ჩაჩნური ენისთვისაც, თუ კვლავ მომიხდება მასზე მუშაობა“ (იხ. П. Услар: „Лакский язык“; Тифлис, 1890, წიგნის თავში დართული წერილები პ. უსლარისა ა. შიფნერისადმი, გვ. 27). შემდეგ ნაჩვენებია ზემოხსენებული ოთხი ბრუნვა და ლოკატივების ხუთი წყება¹:

ნაცვალსახელთა ბრუნების გათვალისწინებას საჭიროა წარემძღვაროს ნაცვალსახელთა შედგენილობის შესახებ შემდეგი ცნობები:

1. ხუნძურში მესამე პირის ნაცვალსახელს ჩვენებითი ნაცვალსახელისაგან გარჩეული საკუთარი სიტყვა გააჩნია: **დო-უ**—ის (он)...

2. მესამე პირის ნაცვალსახელს ორი ვარიანტი დაერთვის: **დო-უ** და **ლ'ო-უ**. პირველი აღნიშნავს მესამე პირს, რომელიც მოლაპარაკესთან შედარებით დაბალ ადგილას იმყოფება; მეორე—მესამე პირს, თუ ის უფრო მაღალ ადგილზეა, ვინემ მოლაპარაკე. ამრიგად, გორაკზე მდგომი თუ ლაპარაკობს გორაკის ძირას მდგომი მესამე პირის შესახებ იტყვის: „**დო-უ**“-ს, თუ პირუკუ შემთხვევაა, „**ლ'ო-უ**“-ს; **დო-უ**—სივრცის თვალსაზრისით ნეიტრალურია: სხვაობა ამ მხრივ მოლაპარაკესა და მესამე პირს შორს არაა.

* წაკითხულია მოხსენებად ენიმკი-ს კავკასიურ ენათა განყოფ. სხდომაზე 19.X.1939.

¹ ოდნავი ცვლილებით ეს სქემა გამეორებული აქვს ლ. ქირკოვის თავის შრომაში: «Грамматика аварского языка», Москва, 1924.

3. ჩვენებითი ნაცვალსახელებია: ა-უ, ჰა-უ—„ეს“ და ე-უ, ჰე-უ—„ის“, მკვეთრი განსხვავება ა-უ და ჰა-უ-ს შორის არა ჩანს.

4. ჰა-უ—ნაცვალსახელის ფუძე შეიძლება დაერთოს მესამე პირის ხსენებული ნაცვალსახელების ძირს და მოგვეცეს:

ჰა-და-უ, ჰა-ლა-უ, ჰა-ლ'ა-უ—ჰე-დე-უ, ჰე-დე-უ, ჰე-ლ'ე-უ—„აი ეს“... „აი ის“ (შდრ. მეგრ. ა-თენა--ე-თინა)...¹

5. როგორც ჩვენებითი, ისე მესამე პირის ნაცვალსახელი, აგრეთვე უკუქცევითი ნაცვალსახელი, იცვლება კლას-კატეგორიათა მიხედვით:

დო-უ, დო-ე, დო-ბ—ის (ОН, ОНА, ОНО);

ჰა-უ, ჰა-ე, ჰა-ბ — ეს (ЭТОТ, ЭТА, ЭТО);

ჟი-უ, ჟი-ე, ჟი-ბ — თვითონ (САМ, САМА, САМО).

პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელები კი კლას-კატეგორიას არ განასხვავებენ:

დუნ—მე; მუნ—შენ; ნიუ || ნილ'ა—ჩვენ; მუუ—თქვენ...

6. კითხვითი ნაცვალსახელები ვინ? რა? ერთსა და იმავე ფუძეს იყენებს და კლას-კატეგორიათა მიხედვითღა გაირჩევა:

ში-უ? ვინ? (მამაკაცი: I კლ.-კატ. ნიშნით);

ში-ე? ვინ? (ქალი: II კლ.-კატ. ნიშნით);

ში-ბ? რა? (საგნები: III კლ.-კატ. ნიშნით)².

7. პირველი პირის ნაცვალსახელი მრავლობითში ორი სახისაა:

ექსკლუზიურისა—ნიუ — მე და ის (|| ისინი);

ინკლუზიურისა—ნილ'ა— მე და შენ (|| თქვენ)...

ნაცვალსახელთა ბრუნების განხილვისას ჩვენთვის ამოსავალი იქნება ჩრდილო-ხუნძური ფორმები, რაიც იმავე დროს სამწერლო ხუნძურ ფორმებს ხვდება მეტ-წილად, შემდეგ მოცემული იქნება დიალექტური ვარიანტები, რამდენადაც ისინი ამჟამად ხელმისაწვდომია.

ყველაზე მარტივია ჩვენებითი ნაცვალსახელებისა და მესამე პირის ნაცვალსახელთა ბრუნება. აქ მხოლოდობითში გარჩეულია სამი გრამატიკული კლასი ისევე, როგორც ზედსართავეებსა და მიმღეობებში, მრავლობითში სამივე კლასს საზიარო ფორმა აქვს.

პირველი კლასის ნიშანია—უ, მეორისა—ე, მესამისა—ბ, ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანია —ულ, მიცემითისა—ე, რომელსაც წინ

¹ ნაცვალსახელთა ვარიანტების შესახებ იხ. П. Услар: «Аварский язык», Тифлис, 1889, §§ 88—94. განსაკუთრებით §§ 93, 94.

² შდრ. მეგრ.-ჭან. მინ—„ვინ“, მუ—„რა“ და ქართ. ვინ—რა; სვან. აპრ—„ვინ“, მპა—„რა“.

ქართულსა და სვანურში მეორეული ვითარებაა წარმოდგენილი, მეგრულ-ჭანურში—უწინარესი, რამდენადაც მინ—„ვინ“ და მუ—„რა“ ერთი და იმავე ფუძის ვარიანტებს წარმოადგენენ.

უძღვის (დასაკავშირებელი) ი. ხმოვანი და ა (ამ უკანასკნელის შესახებ იხ. ქვ.)¹.

ნათესაობითი და მიცემითი ბრუნვა იწარმოებიან ერგატივისაგან: ხსენებული ნიშნები ერგატივის ფორმას დაერთვის,—ერგატივი აქ ფუძის როლს ასრულებს ისეთ ძირითად ბრუნვათათვის, როგორცაა ნათესაობითი და მიცემითი. მაგრამ ეს არაა სპეციფიკური ამ ნაცვალსახელებისათვის: ზოგად სახელთა გარკვეული ჯგუფებიც ამგვარად აწარმოებენ ნათესაობითსა და მიცემითს.

ერგატიულ ბრუნვას ორი დაბოლოება აქვს: ს და ლ'ა. პირველი—სახელობითის უ-ს ადგილს იჭერს, პირველი გრამატიკული კლასის ნიშანია ერგატივში, მეორე, ლ'ა—საზიაროა მეორე და მესამე გრამატიკული კლასებისათვის, ე. ი. სახელობითის ა-სა და ბ-ს ნაცვლად გვევლინება.

ამრიგად, ერგატივს ორი გრამატიკული კლასი აქვს გარჩეული, სახელობითის სამის ნაცვლად. საგულისხმო ისაა, რომ მეორე გრამატიკული კლასი (—ადამიანი მდებარეობითი სქესისა—) საკუთარ ფორმას მოკლებულია, იგი მესამეს ეკედლება: ლ'ა ზოგად სახელთა ბრუნებისას მესამე კლას-კატეგორიის ფორმანტია. ეგევე ითქმის ზედსართავი სახელებისა და მიმღეობათა შესახებ. შეუძლებელია ამ აში ამ კლას-კატეგორიის წარსულის გარკვეული მხარე არ შედგენდებოდეს. ამას ქვემოთ დავუბრუნდებით კითხვით ნაცვალსახელთა განხილვისას.

ჩვენებითი ნაცვალსახელის საბრუნებო ფორმები სავსებით ხვდება ზედსართავებისა და მიმღეობის ბრუნვათა ფორმებს; შდრ.:

აუ,	<u>აა,აბ...</u>	—	ბეჩედ-ა-უ	<u>ბეჩედ-ა-ა,</u>	—ა-ბ, „მდიდარი“
ას	აღ'ა...	—	ბეჩედ-ა-ს	ბეჩედ-აღ'ა...	
ას-ულ	აღ'ა-ულ...	—	ბეჩედ-ა-ს-ულ	ბეჩედ-აღ'ა-ულ...	
ასი-ა-ე	აღ'აი-ა-ე...	—	ბეჩედ-ა-ს-ე	ბეჩედაღ'ა-ე...	

ჩვენებითი ნაცვალსახელების ბრუნება

1. ხუნძახ-ჭირკა:

	მხოლოობითი:	მრავლობითი:
სახელ.	ა-უ	ა-ა-ბ
ერგატ.	ა-ს	ა-ღ'ა
ნათეს.	ა-ს-უ-ლ	ა-ღ'ა-უ-ლ
მიცემ.	ა-ს-ი-ა-ე	ა-ღ'ა-ი-ა-ე
სახელ.	ე-უ	ე-ა-ბ
ერგატ.	ე-ს	ე-ღ'ა
ნათეს.	ე-ს-უ-ლ	ე-ღ'ა-ულ
მიცემ.	ე-ს-ი-ა-ე	ე-ღ'ა-ი-ა-ე

¹ ეს ხმოვნები არა ჩანს მესამე პირისა და ჩვენებითი ნაცვალსახელის იმ პარადიგმებში, რომლებიც ლ. ჟირკოვს აქვს მოცემული (იხ. მისი: Аварско-русский словарь, დანართი).

1. ხუნძახურ-ჭირკეული:

მხოლოებითი:

სახელ. დო-უ დო-ა, დო-ბ
 ერგატ. დო-ს დო-ლ'ე
 ნათეს. დო-ს-ულ დო-ლ'ა-ულ
 მიცემ. დო-ს-ი-ა-ე დო-ლ'ა-ი-ა-ე

3. ჭუხური:

სახელ. ი-და-უ ი-და-ა, ი-და-ბ
 ერგატ. ი-და-ს ი-და-ლ'
 ნათეს. ი-და-ს-ულ ი-და-ლ'ულ
 მიცემ. ი-და-ს-ე ი-და-ლ'-ე

5. ანწუხური:

სახელ. და-უ და-ა, და-ბ
 ერგატ. და-ს და-ლ'
 ნათეს. და-ს-ულ და-ლ'ულ
 მიცემ. და-ს-ი-ბ-ე და-ლ'-ი-ბ-ე

2. ჰიდური:

მრავლობითი:

სახ. დო. დე-ა, დე-ბ
 ერგ. დე-ს დე-ლ'
 ნათ. დე-ს-ულ დე-ლ'ულ
 მიც. დე-ს-ე დე-ლ'-ე

მრავლობითი:

დე-ლ
 დე-ბ
 დე-ბ-ულ
 დე-ბ-ე

4. ჭარული:

ი-და-ლ ი-და-ა, ი-და-ბ
 ი-და-ზ ი-და-ჰა
 ი-და-ზ-ულ ი-და-ჰა-ულ
 ი-და-ზ-ე ი-და-ჰა-ე

და-ლ
 და-ზ
 დუ-ზ-ულ
 დუ-ზ-ე

რით განსხვავდებიან მესამე პირის ნაცვალსახელში ხუნძური დიალექტები ერთმანეთისაგან?

1. ჭუხურში, ანწუხურში, ქარულში, დოუ-ს ნაცვალად დაუ გვაქვს (ჰიდლურისათვის ამოსავალია ხუნძახურ-ჭირკეული ვარიანტი).

საფიქრებელია, რომ ეს ა-ნიანი ვარიანტი უდევს საფუძვლად ო-ნიანს: დაუ—დოუ უფრო ბუნებრივია, ვინემ პირუკუ დაუ—დოუ. ამასვე გვაგვარაულებინებს რთული, ჩვენებით-ნაწილაკიანი, ვარიანტები ხუნძახურ-ჭირკეულისა: ჰადაუ, ჰადაუ, ჰალ'აუ...

2. ფუძისეული ა აფიქსისეულ ხმოვანთან ასიმილაციის შედეგად იძლევა უ-ს ქარულში:

დუსულ—დასულ „მის“ (erö)...

დუზულ—დაზულ „მათ“ (ix)...

3. ქარულში მიცემითის ნიშანი ე არ ჩანს: წინდაწინ ი-დ ქცეული, ის შერწყმული უნდა იყოს წინამავალ დ-სთან:

დუსუდ — დუსუდ-ი — დუსუდ-ე

დუზუდ — დუზუდ-ი — დუზუდ-ე...

4. შემაერთებელი ხმოვანი არ მოგვეპოვება ჰიდლურისა და ჭუხურის მიცემითში:

ჰიდ.: დვ-ა-ს-ე... ჭუხ.: იდა-ს-ე... შდრ. ხუნძ.-ჭირკ. დო-ს-ი-დე...

დვ-ა-ზ-ე იდა-ზ-ე

დო-ზ-ი-დე...

5. ჰიდლური დო—დოუ; ერგატივში: დვ-ა-ს.—დო-ა-ს

დვ-ა-ლ'ა — დ-ო-ალ'ა

მრავლ. სახ. დვ-ა-ლ—დო-ა-ლ

„ ერგ. დვ-ა-ზ—დო-ა-ზ...

თუ ეს ასეა, ერგატივის ნიშნად უნდა გამოიყოს -ას, -ალ'ა და არა ს, ლ'ა; დოს || დოლ'აში ფორმანტების თავკიდური ა დაკარგულად უნდა ვივარაუდოთ:

დო-ას = დოს; დო-ალ'ა = დოლ'ა...

მაშინ ერგატივის საწარმოებელი ფორმანტები აღმოჩნდებოდა ჩვენებითი ნაცვალსახელი აუ, ად — ერგატივში: ერგატივი ისევე იქნებოდა ნაწარმოები, როგორც ქართულ საზოგადო სახელებში:

კაც-მან: დო+ას→დოს; დო+ალ'ა→დოლ'ა...

6. ჭარულში მეორე და მესამე კლას-კატეგორიათა ერგატივს არა აქვს (ა)ლ'ა, არამედ ჰჰ: ცვლილება მარტოდენ ფონეტიკური ხასიათისაა, — ჭარული ჰჰ-ლ'ა (იხ. საანგარიშო მოხსენება ჭარულზე სამუშაოდ მივლინებისა, ენიმკი-ს მოამბე, IV, გვ. 225).

7. ფონეტიკური მიზეზებით აიხსნება ერგატივში ლ'ა და ლ'-ს მონაცვლეობა ანწუხურში, ჰიდურში...: ეს ორი სპირანტი მეტწილად გარჩეული არაა სამხრულ დიალექტებში.

8. აქამდის თქმული იმას მოწმობს, რომ მესამე პირის ნაცვალსახელის ფუძეცა და ბრუნვათა აფიქსებიც ყველა ხუნძურს კილოში ერთნაირია: განსხვავებას ფონეტიკური პროცესები იწვევენ.

ერთად ერთი მორფოლოგიურად არსებითი სხვაობა დასტურდება ანწუხურში: მიცემით ბრუნვას აქ უჩვეულო სახე აქვს:

დას-ი-ბ-ე... დალ'-ი-ბ-ე... და-ზ-ი-ბ-ე: ეს ბ- ბგერა ფონეტიკურად ვერ აიხსნება; მას მორფოლოგიური საფუძველი აქვს. მას შევხვდებით სხვა ნაცვალსახელთა ანწუხურ ვარიანტებშიც. მისი კვალიფიკაცია იხ. ქვემოთ.

მეორე და პირველი პირის ნაცვალსახელთა ფორმები (იხ. გვ. 37) ხუნძურ დიალექტებში მეტ სხვაობას ააშკარავენ, ვინემ მესამე პირისა; თვით ხუნძახურ-ჭირკეულშიც მისი ვითარება უფრო რთულია. აქ შეიძლება შემდეგი აღინიშნოს:

1. გრამატიკულ კლას-კატეგორიათა გარჩევა პირველსა და მეორე პირში, როგორც თავშივე ვთქვით, არა გვაქვს.

2. მეორე პირის მრავლობითის ორი ძირითადი ვარიანტიდან — ნუჟ || მუჟ მეორეულია ნუჟ: ნუჟ — მუჟ. ეს უკვე ა. შიფნერმა აღნიშნა¹.

3. მხოლოდობითის სახელობითში პირველი და მეორე პირი მხოლოდ თავკიდური თანხმობით განირჩევა:

დუნ (მე) — მუნ (შენ).

4. ერგატივში თავკიდური თანხმობები ერთნაირია (დ), განსხვავებას ხმოვნითი ელემენტი ამყარებს:

დ-ი-ცა (მე) — დ-უ-ცა (შენ).

¹ შეცთობაა, როცა ერკერტ-თან ვკითხულობთ: „მეორე პირი მრავლობითისა მუჟ ახალი წარმოება ჩანს მხოლოდობითის მუნ-ის მიხედვით“ (იხ. Die Sprachen des kaukasischen Stammes, Wien, 1895, ნაწ. II, გვ. 177).

პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელთა ბრუნვებ

1. ხუნძახ-ჭირკ:

მხოლოობითი:	მრავლობითი:	მუნ (შენ)	ნუჟ (თქვენ) დუნ	ნიჟ ნილ ¹	მუჟ
სახელ.	დუნ (მე)	ნიჟ ნილ ² (ჩვენ)	ნოჟ-ო-ცა	დი-ლ ³ ა	ნი/ე-ჟ-ე-ლ ^(ა) ნი/ე-ლ-ე-ლ ^(ა) მუჟ-ე-ლ ⁴
ერგატ.	დი-ცა	ნეჟ-ე-ცა ნელ ⁵ -ე-ცა	ნოჟ-ო-ცა	დი-ლ ⁶ ა ¹	ნი/ე-ჟ-ე-ლ ^(ა) ნი/ე-ლ-ე-ლ ^(ა) მო/უჟო/ე-რ
ნათეს.	დი-რ	ნეჟ-ე-რ ნელ ⁷ -ე-რ	ნოჟ-ო-რ	დი-რ	ნი/ე-ჟ-ე-რ ნი/ე-ლ-ე-რ
მიცემ.	დი-ჰ-ე	ნეჟ-ე-ჰ-ე ნელ ⁸ -ე-ჰ-ე	ნოჟ-ო-ჰ-ე	დი-ლ ⁹ -ე	ნი/ე-ჟ-ე-ჰ-ე ნი/ე-ლ-ე-ჰ-ე

3. ჰიდური:

მხოლოობითი:	მრავლობითი:	მუნ	ნუჟ	ნიჟ ნიჰა	მუჟ
სახელ.	დუნ	ნიჟ ნილ ¹	ნუჟ-ე-დ	დი-ჰაა	ნიჟ-ე-დ ნიჰა-ე-დ
ერგატ.	დი-ლ ² ა	ნეჟ-ე-ა უ-ლ ³ ა	ნუჟ-ე-რ	დი-რ	ნიჟ-ე-რ ნიჰა-ე-რ
ნათეს.	დი-რ	ნეჟ-ე-რ ნელ ⁴ -ე-რ	ნუჟ-ე-რ	დი-რ	ნიჟ-ე-რ ნიჰა-ე-რ
მიცემ.	დი-ე	ნეჟ-ე-ე ნელ ⁵ -ე-ე	ნუჟ-ე-ე	დი-ე-ე	ნიჟ-ე-ე-ე ნიჰა-ე-ე-ე

4. ჰარული:

მხოლოობითი:	მრავლობითი:	მუნ	ნუჟ	ნიჟ ნიჰა	მუჟ
სახელ.	დუნ	ნიჟ ნილ ¹	ნუჟ-ე-დ	დი-ჰაა	ნიჟ-ე-დ ნიჰა-ე-დ
ერგატ.	დი-ლ ² ა	ნეჟ-ე-ა უ-ლ ³ ა	ნუჟ-ე-რ	დი-რ	ნიჟ-ე-რ ნიჰა-ე-რ
ნათეს.	დი-რ	ნეჟ-ე-რ ნელ ⁴ -ე-რ	ნუჟ-ე-რ	დი-რ	ნიჟ-ე-რ ნიჰა-ე-რ
მიცემ.	დი-ე	ნეჟ-ე-ე ნელ ⁵ -ე-ე	ნუჟ-ე-ე	დი-ე-ე	ნიჟ-ე-ე-ე ნიჰა-ე-ე-ე

5. აწუხური:

მხოლოობითი:	მრავლობითი:	მუნ	ნუჟ	ნიჟ ნილ ¹	მუჟ
სახელ.	დუნ	ნიჟ ნილ ²	ნუჟ-ე-ლ ³ ა	ნიჟ-ე-ლ ⁴ ა	ნიჟ ნილ ⁵
ერგატ.	დი-ლ ⁶ ა	ნეჟ-ე-ლ ⁷ ა ნელ ⁸ -ე-ლ ⁹ ა	ნუჟ-ე-ლ ¹⁰ ა	ნიჟ-ე-ლ ¹¹ ა	ნიჟ ნილ ¹²
ნათეს.	დი-რ	ნეჟ-ე-რ ნელ ¹³ -ე-რ	ნუჟ-ე-რ	ნიჟ-ე-რ	ნიჟ ნილ ¹⁴
მიცემ.	დი-ჰ-ე	ნეჟ-ე-ჰ-ე ნელ ¹⁵ -ე-ჰ-ე	ნუჟ-ე-ჰ-ე	ნიჟ-ე-ჰ-ე	ნიჟ ნილ ¹⁶

6. კეჭერი:

მხოლოობითი:	მრავლობითი:	მუნ	ნუჟ	ნიჟ ნილ ¹	მუჟ
სახელ.	დუნ	ნიჟ ნილ ²	ნუჟ-ე-ლ ³ ა	ნიჟ-ე-ლ ⁴ ა	ნიჟ ნილ ⁵
ერგატ.	დი-ლ ⁶ ა	ნეჟ-ე-ლ ⁷ ა ნელ ⁸ -ე-ლ ⁹ ა	ნუჟ-ე-ლ ¹⁰ ა	ნიჟ-ე-ლ ¹¹ ა	ნიჟ ნილ ¹²
ნათეს.	დი-რ	ნეჟ-ე-რ ნელ ¹³ -ე-რ	ნუჟ-ე-რ	ნიჟ-ე-რ	ნიჟ ნილ ¹⁴
მიცემ.	დი-ჰ-ე	ნეჟ-ე-ჰ-ე ნელ ¹⁵ -ე-ჰ-ე	ნუჟ-ე-ჰ-ე	ნიჟ-ე-ჰ-ე	ნიჟ ნილ ¹⁶

7. ყაჭიბი:

მხოლოობითი:	მრავლობითი:	მუნ	ნუჟ	ნიჟ ნილ ¹	მუჟ
სახელ.	დუნ	ნიჟ ნილ ²	ნუჟ-ე-ლ ³ ა	ნიჟ-ე-ლ ⁴ ა	ნიჟ ნილ ⁵
ერგატ.	დი-ლ ⁶ ა	ნეჟ-ე-ლ ⁷ ა ნელ ⁸ -ე-ლ ⁹ ა	ნუჟ-ე-ლ ¹⁰ ა	ნიჟ-ე-ლ ¹¹ ა	ნიჟ ნილ ¹²
ნათეს.	დი-რ	ნეჟ-ე-რ ნელ ¹³ -ე-რ	ნუჟ-ე-რ	ნიჟ-ე-რ	ნიჟ ნილ ¹⁴
მიცემ.	დი-ჰ-ე	ნეჟ-ე-ჰ-ე ნელ ¹⁵ -ე-ჰ-ე	ნუჟ-ე-ჰ-ე	ნიჟ-ე-ჰ-ე	ნიჟ ნილ ¹⁶

1 წულდა (ჭარადა): დი-ცა-ც შეიძლება.

2 ი-გარიანტი: სულრათლისა და ჰარადასია.

3 დალისტნის პედინსტიტის ხუნქ. მსმენელთა ჩვენებით ყაჭიბში | და. II ბ. ნაცვალ. მიცემითში ბ გვასო. ცნობა ვერ შეგებოწმე.

ეს შეპირისპირება გასდევს მხოლოდობითის დანარჩენ ბრუნვებშიც და მთელს მრავლობითში.

თავიკიდური სახიარო დ- არ უნდა იყოს ძირეული მასალა ამ ნაცვალსახელთათვის (შდრ. „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“, თბილისი, 1937, გვ. 504, 569).

ეს დ უცვლელად დასტურდება ანდიურში (დინ), კარატაულში (დენ), დიდოურში (დი), დარგულში (დუ || დულ); მისი ფონეტიკური ვარიანტი ნ- უნდა გვექონდეს ლაკურში (ნა), დარგულის აკუშურ დიალექტში (ნუ); იგივე დ-ძ-ზ გასდევს: კიურულს (ზუნ), რუთულურს (ზუ), წახურულს (ზე), უდურს (ზუ), ბუდუხურს (ზუნ), არჭულს (ზუნ)...

ჩაჩნური სუო, სო, ყაბარდ. სსე, აფხაზური სარა ს-ს გვიჩვენებს თავიკიდურად: იგი დამოუკიდებელი ცალკე ოდენობა ჩანს და ხსენებულ დ-ს ფონეტიკურად არ უნდა უკავშირდებოდეს (შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, ხსენ. გამოკვლ. გვ. 501 და შემდ., გვ. 556 და შემდ. ვიდრე 581).

5. ჰიდური ერგატივი, სადაც უდონო ვარიანტებიც გვაქვს, შეიძლება იმის საბუთად ვცნოთ, რომ დ- ძირეული არაა:

ი-ლ'ა (მე)—უ-ლ'ა (შენ).

6. მრავლობითის სახელობითში ორივე პირისთვის საერთოა -უ ბოლოსართი: მრავლობითობის სუფიქსი ეს უნდა იყოს. ივ. ჯავახიშვილი ამ უ-ს უკავშირებს უიუ- ნაცვალსახელის ძირს (უ)¹. მაგრამ ასეთ შემთხვევაში მრავლობითობის აღმნიშვნელი აფიქსი აღარ გვექნებოდა: მუნ (შენ)—მუჟ (თქვენ) მხოლოდ ამ ბოლოკიდური ბგერით განსხვავდება ერთმანეთისაგან.

7. სახელობითის ბოლოკიდური —-ნ (დუნ, მუნ) აგრეთვე ძირეული არ უნდა იყოს; როგორც ეს ნაჩვენები აქვს ივ. ჯავახიშვილს (იხ. ხსენ. გამოკვლ. გვ. 504).

8. ნიუ—ნეჟ, ნუჟ—ნოჟ, მუჟ—მოჟ ასიმილაციის შედეგია.

ეგევე ითქმის სხვა ვარიანტების შესახებაც: ჰიდ. დე—დიე, დჟე—დუჟე:

ქარ.: დიჟი—დიჟე... მუჟოჟ—მუჟოჟი—მუჟოჟე.

ამ მხრივ სპეციფიკური დუნ და მუნ ნაცვალსახელთა ბრუნებისას არაფერია...

9. არსებითი მორფოლოგიური სხვაობა მქლავნდება ერგატივისა და მიცემითის წარმოებაში:

ერგატივის სუფიქსად გამოყენებულია -ცა, -ლ'ა (||—ჰა), -დ; სახელდობრ:

ა) ცა ხუნძახ.-ჭირკეულში გვაქვს მხოლოდობითშიც, მრავლობითშიც: დი-ცა—დუ-ცა; ნეჟე-ცა || ნელ'ზეცა—ნოჟოცა.

ბ) ლ'ა (ლ'ზ) გაჩნია როგორც მხოლოდობითში, ისე მრავლობითში ანწუხურს, ანდალალ-ყარახის უბანს (ჭუხ-ს უღრათლ-ქარადა): დილ'ა—დულ'ა; ნიჟელ'ა || ნელელ'ა—მუჟელ'ა)...

გ) ლ'ა-ს იყენებს მხოლოდობითში, დ-ს მრავლობითში ჰიდური და ქარული: ჰიდ. დილ'ა—დულ'ა; ნეჟე-დ || ნელე-დ—ნუჟე-დ.

ქარ. დიჰა—დუჰა; ნიჟე-დ. || ნიჰე-დ—მოჟო-დ...

¹ იხ. ხსენ. გამოკვლევა, გვ. 505.

1. ხუნძან-ჭირკა:

მხოლოდობითი: მრავლობითი:

სახელ, შიუ, შიძ, შიბ
 ლ'ი-ცა სუნ-ცა
 ლ'ი-ლ სუნ-დ-უ-ლ
 ლ'ი-ი-ე სუნ-დ-უ-ე

შუვი, შუვი, შუბი
 ლ'ი-დ სუნ-დ-უ-დ || სუნდულ(ღ)
 ლ'ი-ლი სუნ-დ-უ-ლ
 ლ'ე-ა-ე სუნ-დ-უ-ა-ე

შუვი, შუვი, შუბი
 ლ'იდი შუნდული
 ლ'ილი შუნდული
 ლ'ედე შუნდუდე

ჭუნ:

3. ჰიდ:

მხოლოდობ. შო, შიძ შიბ
 ლ'ი-დ შიბალ'
 ლ'ი-ლ შიბალ'-ულ
 ლ'ე-ე შიბალ'-ე

მრავლობ. შალ
 ლ'ი-დ
 ლ'ი-ლ
 ლ'ე

4. ჰარ:

შექ, შეც, შებ
 ჰიდ || ჰიდი სუნდულ
 ჰილ სუნდულ
 ჰიი სუნდულაქ

კარადა (წულდა):

შექ, შეც, შებ
 ლ'ი-დ სუნ-დ
 ლ'ი-დ სუნ-დ

კეჭირ:

შიუ შიძ შიბ
 ლ'ი-დ სუნ-დ

5. აწუნტური:

სახელ. შიუ, შიძ შიბ
 ლ'ი-დ სუნ-დ-უ-დ
 ლ'ი-ლ სუნ-დ-უ-ლ
 ლ'ი-ბ-ე სუნ-დ-ი-ბ-ე

დ) არის ისეთი აულები, სადაც მრავლობითში ერგატივი არც ერთი ამ საშუალებით არ იწარმოება: ნიე || ნილ-—ნუე- ნაცვალსახელებს ერგატივი არა აქვთ;—ერგატივის ნაცვლად სახელობითია ხმარებული; ასეა, მაგალ., კეჰერ-ში (იხ. ქვ. გვ. 45), ყაჰიბ-ში; აქ ეს დადასტურებული გვაქვს; სხვაგანაც არის ასეთი შემთხვევა მოსალოდნელი¹.

საინტერესოა, რომ კეჰერში მხოლოდითი. -ცა-ს იყენებს:

დიცა — დუცა

10. ანწუხური მიცემითი აქაც ბიან ფორმებს გვაჩვენებს (იხ. ზემოთ დაუ, დაჲ, დაბ-ის ბრუნება):

დი-ბე—დუ-ბ-ე; ნეჟე-ბ-ე || ნელ-ე-ბ-ე—მუჟე-ბ-ე...

11. ერგატივისა და მიცემითისაგან განსხვავებით ნათესაობითი ერთ-ფეროვანია: ყველგან—რ გვაქვს ნიშნად გამოყენებული:

დი-რ—(ჩემი)—ნეჟე-რ || ნელ-ე-რ (ჩვენი).

დუ-რ—(შენი)—ნოჟო-რ (თქვენი).

ამიტომ განსაკუთრებით აღსანიშნავია ა. ში ფ ნ ე რ ი ს ცნობა: პირველისა და მეორე პირის ნათესაობითი -რ-ზე ბოლოვდება, მაგრამ „დიალექტურად მის ნაცვლად ლ-ც ისმისო“ (იხ. მისი „Versuch über das Awarische“, SPB. 1862, § 83, გვ. 19).

კითხვითი ნაცვალსახელები (იხ. გვ. 39) ფუძეს იცვლიან ერგატივიდან მოყოლებული:

<u>ში-უ ში-ჲ</u> (ვინ)	ში-ბ (რა)
ლ'ზი-ცა	სუნ-ცა...

1. სახელობითში გამოყენებული ძირეული ში- უნდა იყოს მიღებული შუ-საგან, როგორც ამას მოწმობენ² ს უ ლ რ ა თ ლ ი ს, ჭ უ ხ ი ს ა და ჭ ა რ ა დ ი ს ვარიანტები:

შუ-ვ(ი)—შუჲ(ი)—შუბ(ი)... (იხ. სქემა).

2. ერგატივის სუნ—ფუძეში ძირეული სუ უნდა იყოს: ნ, ალბათ. იმავე ღირებულებებისაა, როგორც პირველისა. და მეორე პირის ნაცვალსახელებში; შდრ: დ-უ-ნ—მ-უ-ნ—ს-უ-ნ.

3. ძირეული სუ ჭუხ.-სულრათლ. შუ-ს ფონეტიკური ვარიანტი ჩანს. ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს ჭუხურში ერგატ.-ნათეს.-მიცემითის—შუ-ნ-დ, თუ იგი მეორეული მოვლენა არაა (შდრ. ჰიდური: შიბ—ერგ. შიბალ'—ნათ. შიბალ'ულ—მიც. შიბალ'ე, სადაც ერთი და იგივე ფუძეა თავიდან ბოლომდის გამოყენებული. მოვლენა უდაოდ მეორეულია!).

4. ჭარული შეუ || შეჲ || შებ ე-ს გვაძლევს

ე — ი: შიუ ← შეუ...

¹ ჰიდელი მთქმელი მარწმუნებდა—ერგატივი სახელობითით იცვლება მრავლობითში ჩვენ-თანო. მაგალითი რომ აღმოჩნდა საჭირო, ვერ კი მოიგონა; ანბნის ტექსტის ჰიდურად თარგ-მნისას კი იხმარა ნილ' წა ბაჰინა „ჩვენ (სახელ.) ცეცხლს („ცეცხლი“) ვანთებთ“... ნუჟ წა ბაჰინა „თქვენ ცეცხლს ანთებთ“... ნილ', ნუჟ სახელობითია; მათ ნაცვლად ხუნძური ერგატივის ხმარობს.

5. ბრუნვის ნიშნების მხრივ კითხვითი ნაცვალსახელები თითქმის იმავე სურათს ქმნიან, როგორსაც პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელები, ოღონდ უფრო გამარტივებულს:

ა) ერგატივში- ცა-ს ენაცვლება დ (|| დი); -ცა გვაქვს ხუნძახურ-ჭირკეულში: ლ'აიცა—სუნ-ცა... დ—სულრათლში, ჭუხში, ჰიდში, ჭარსა და ანწუხში:

ლ'აიდ — სუნდულ [შუნდულ(ი)]...

არსადა ჩანს — (ა)-ლ'ა- სუფიქსი, თუ ჰიდურ შიბალ'ა-ს არ მივიღებთ მხედველობაში.

ბ) ჭარადულს მეტყველებაში, აგრეთვე აულ კეპერში სუნდულ-ის ნაცვლად სუნ-დ გვაქვს: ეს უნდა ყოფილიყო ერგატივის მარტივი სახე: სუნდ-ულ განმეორებითი წარმოების შთაბეჭდილებას ტოვებს.

6. როგორც მესამე პირის ნაცვალსახელთან, ისე კითხვითს ნაცვალსახელებში მეორე კლას-კატეგორიის ნიშანი მოკლებულია საკუთარ ფორმას: საზიარო ფორმა აქვს სახელობითის გარდა ყველა ბრუნვაში; თუ მესამე პირის ნაცვალსახელთან ეს საზიარო ფორმა იყო მესამე გრამატიკული კლასისა, აქ იგი პირველი კლასისაა.

ორივე ფაქტი ერთსა და იმავეს უნდა მოწმობდეს: მეორე გრამატიკული კლასი გამოყოფილია მაშინ, როცა პირველი და მესამე უკვე მოიპოებოდა.

სხვანაირად რომ ვთქვათ: ხუნძურში თავდაპირველად ერთმანეთს უპირისპირდებოდა ორი ძირითადი კლას-კატეგორია, ადამიანისა და ნივთისა, ვინ და რა—კლას-კატეგორიები.

პირველის ბიფურკაცია სქესის ნიშნის მიხედვით მეორეული მოვლენა ჩანს¹.

1. უკუქცევითი ნაცვალსახელები (იხ. გვ. 42) ხუნძახურ-ჭირკეულში; აგრეთვე ანწუხურში, სამ გრამატიკულ კლასს განასხვავებენ მხოლოდ სახელობითში: ჟიუ—ჟიჟ—ჟიბ; სხვა ბრუნვებში საერთო ფორმა აქვთ.

ჰიდურსა და ჭარულში კი პირველ ორ კლასს საზიარო ფორმები აქვს, მესამეს—საკუთარი.

ჰიდ.: ჟენდ — ჟუნდ...

ჭარ.: ჟენედ — ჟუნუდ...

ამ მხრივ ჭარულსა და ჰიდურს ამ ნაცვალსახელში ისეთივე გეზი აქვს აღებული, როგორც კითხვითს ნაცვალსახელებში.

2. ჟიუ—ნაცვალსახელის თავკიდური შ ხუნძახ-ჭირკეულს გარდა ჰიდურშიც გვაქვს, ჭარულშიც; ანწუხურში მას ჯ ენაცვლება: ჟიუ—ჟი—ჟიბ; ეს ვარიანტი უნდა იყოს ამოსავალი პირველისათვის:

ჟიუ — ჟიუ...

3. ბრუნვათა დაბოლოების მხრივ ამ ნაცვალსახელში აღსანიშნავია:

¹ დაწვრილებით ამის შესახებ—ცალკე გვექნება საუბარი.

უკუშემოხიტი ნაცვალსახელის ბრუნვა

1. ხუნძახ-ჭირკ:

მხოლოობითი: მრავლობითი:

სახელ.	ქი-უ, ქი-ა, ქი-ბ	ქი-უ, ქი-ა	ქი-ბ	ქალ
ერგატ.	ქინცა	ქოდო-ცა	ქუნ-დ	ქუდ-ე-დ
ნათეს.	ქინ-დ-ი-რ	ქოდო-რ	ქუნე-რ	ქუდ-ე-რ
მიცემ.	ქი-ნ-დ-ი-ა-ე	ქოდო-ა-ე	ქუნ-ე	ქუდ-ე

2. ჰიდური:

4. ანწუხური:

სახელ.	დი-უ, დ-ი, დი-ბ	ქი-უ, ქი-ა, ქი-ბ	ქალ
ერგატ.	დინ-ე-ლ	ქუნ-ე-დ	ქა-ზ
ნათეს.	დინ-ე-ლ	ქუნ-ე-ლ	ქა-ზ-უ-ლ
მიცემ.	დინ-ე-ბ-ე	ქუნ-ე-ა	ქა-ზ-ი

3. კარული:

ა) რ და ლ-ს მონაცვლეობა ნათესაობითში:

ხუნძ.-ჭირკ.: უინდი-რ და ჭარ.: ენელ

ჰიდ.: ენერ, ანწ.: ღინელ...

ბ) -ცა, -დ, -ლ'ჲ ფორმანტების მონაცვლეობა ერგატიეში:

ხუნძახ.-ჭირკ. უინ-ცა—ჟოდო-ცა

ჰიდ.: ენ-დ —ჟუნ-დ —ჟუდე-დ

ჭარ.: ენე-დ — ჟუნუ-დ — ჟა-ზ

ანწუხ.: ღინე-ლ—უდე-ლ'...

ამ ფორმანტების განაწილება არსებითად ისეთივეა, როგორც პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელთა ბრუნებისას.

გ) ანწუხური ამ ნაცვალსახელშიც თანამიმდევრულად, იძლევა ბ-იან ფორმას—მიცემითში:

ღინე-ბ-ე — უდ-ე-ბ-ე.

ანწუხურში, ამრიგად, ყველა განხილული ნაცვალსახელი მიცემითში -ე დაბოლოების წინ ბ-ს გამოგვივლენს.

სამი ძირითადი ბრუნვიდან ყველაზე მეტი ვარიანტი ერგატიეს აღმოაჩნდა; მისი ფორმანტებია: -ცა, -ლ'ა, -დ.

ეს აფიქსები საზოგადო სახელებთანაც ფართოდაა გამოყენებული; სახელ-დობრ:

-ცა იხმარება ხუნძახურ-ჭირკეულში ადამიანთა სახელების ბრუნებისას: საჭიდ — საჭიდი-ცა, შამილ — შამილი-ცა, ლენინ — ლენინი-ცა, ფუშქინ — ფუშქინი-ცა...

გარდა ამისა, ეს დაბოლოება გამოყენებულია მესამე კლას-კატეგორიის სახელთა ბრუნებისას:

ბო „ჯარი“ — ბოცა

ჩუ „ცხენი“ — ჩოცა

წე „თხა“ — წეცა

ნუს „დანა“ — ნოსოცა

ბაყ „მზე“ — ბაყუცა

ბაწ „მგელი“ — ბაწიცა

ქეთო „კატა“ — ქეთოცა...

მესამე კლას-კატეგორიის სახელებში -ცა-ს პარალელურად -აღ'ა დაბოლოებაც აწარმოებს ერგატიეს:

ბო — ბოღაღ'ა.

წე — წეღაღ'ა...

ხუნძახურ-ჭირკეულში -აღ'ა დაბოლოების გამოყენების არე თანდათანობით ფართოვდება -ცა-ს ხარჯზე: ახალ შეთვისებულ სახელთა მაგალითზეცხადად ჩანს, რომ -აღ'ა- სუფიქსიანი წარმოება უფრო აქტუალურია; მარტო-ოდენ ამ დაბოლოებით იხმარება სიტყვები, როგორიცაა: ქოლხოზაღ'ა, სოციალიზმაღ'ა, სოფუხაღ'ა, ფართიღაღ'ა...

-ცა დაბოლოება რომ უფრო ძველია, ეს აღნიშნული აქვს ჯერ კიდევ ა. შიფნერს¹, არქაულ ბრუნებას უწოდებს მას ლ. ყირკოვიც (იხ. მისი Грамматика аварского языка, გვ. 90).

ყველგან, სადაც ხუნძახურ-ჭირკეულში -ცა დაბოლოებაა არსებით სახელებშია ერგატივისათვის ნახმარი, ჰიდური, ქარული; ანწუხური, ქუხურ-ქარადული -დ ფორმანტს მიმართავს:

საჭიდი-დ, შამილი-დ, ლენინი-დ, ფუშქინი-დ
ხო-დ, წაე-დ, ბო-დ...

როგორია შეფარდება -ცა-სა და -დ- ფორმანტს შორის? ხუნძახურ-ჭირკეულ საზოგადო სახელთა ბრუნების ანალიზი ადასტურებს, რომ -დ ფორმანტი უფრო ძველია, როგორც ერგატივის ნიშანი, ვინემ -ცა ფორმანტი².

მაშ, რით აიხსნება -დ ფორმანტის პარალელურად -ლ'ა-ს გამოყენება: ქუხ.-სულრათლ-ქარადის; დილ'ა-დულ'ა-ნეჟელ'-მუჟელ'
ანწუხური: დილ'ა-დულ'ა-ნეჟელ'-მუჟელ'
აქ მხოლოობითშიც, მრავლობითშიც -ლ'ა- აფიქსია.
ჰიდსა და ქარში მრავლობითში -დ- გვაქვს, მხოლოობითში—ლ'ა:

ჰიდ.: მრავლ. ნეჟედ—ნუჟედ მხოლ.: (დ)ილ'ა—(დ)ულ'ა
ქარ.: „ ნიჟედ—მოჟოდ „ დიჰაა—დუჰაა.

ნაცვალსახელში ძველ ვითარებას მოველოდით: მოთხრობითის წარმოებაში კი მან ლამის არის საზოგადო სახელებს გაუსწროს! საზოგადო სახელებში ერგატივი იმავე ქუხში, ქარადაში, ანწუხში (მრავლობითის) ლ'ა-თი არ იწარმოება: -ზ და (დ) აფიქსია გამოყენებული.

მიზეზი მარტივია: პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელებში ერგატივი შედარებით ახალი წარმოებისა უნდა იყოს, ბუნებრივია თუ აქ ენამ საწარმოებლად გამოიყენა ყველაზე მოდერნიზებული აფიქსები (სულრათლ, ქუხ, ქარადა, ანწუხ...)³.

მანამდის სახელობითი და ერგატივი გარჩეული არ უნდა ყოფილიყო, ე. ი. სახელობითი იხმარებოდა, როგორც გარდაუვალ, ისე გარდამავალ ზმნებთან: რეალური სუბიექტის ბრუნვად.

ამიტომაც, რომ აქ არც... -ლ'ა; არც -დ (და მით უფრო -ცა) არ გადაყვება წათესაობითისა და მიცემითის წარმოებისას; -ცა, მართალია. საერთოდ, არსად გადაყვება, ბრუნების პროცესში, მაგრამ -ლ'ა ჩვეულებრივ შერჩება ფუძეს: ხუნძახ. კოლხოზა-ლ'ა-ულ... კოლხოზ-ა-ლ'ა-ე...

სოციალიზმ-ალ'ა-ულ... სოციალიზმ-ალ'ა-ე...
ქაფითალიზმ-ალ'ა-ულ... ქაფითალიზმ-ალ'ა-ე...
შქოლ-ალ'ა-ულ... შქოლა-ლ'ა-ე...

¹ „...die schärfere und wohl ältere Form ца“ იხ. „Versuch...“ § 73, გვ. 17.

² ეს სპეციალური მოხსენების საგანია.

³ ჯერ-ჯერობით ცნობილი ერთად ერთი გამონაკლისი ესაა სულრათლის მეტყველება. აქ საზოგადო სახელებშიც ლ'ა ჩანს ერგატივში.

-დ სუფიქსიც კი ხშირად გადაყება მიცემითსა და ნათესაობითში იმავე ანწუხურში, რომელიც პიროვნების ნაცვალსახელებში ერგატივის -ლ'-ას არ შეუწარჩუნებს ფუძეს.

რომ ზემოხსენებული ვარაუდი არ უნდა იყოს უსაფუძვლო, ჩანს იქიდან, რომ აქა-იქ დღემდის შენახულა შემთხვევები ერგატივის სახელობითით შეცვლისა; ასეა, მაგალითად, კეჭერში, სადაც მრავლობითი ამ ნაცვალსახელთაგან ერგატივს არ აწარმოებს, ე. ი. სახელობითი ასრულებს ერგატივის ფუნქციას.

ამაზე ერთგვარი ზეპირი მითითება ჰიდელმა მთქმელმაც მომცა. (იხ. ზემოთ გვ. 40, შენიშვნა).

ამგვარად, ნიჟ || ნილ', -ნიჟუ || -მიჟუ, აგრეთვე დუნ, მუნ—სახელობითიც უნდა ყოფილიყო და მოთხრობითიც ისევე, როგორც ქართულში „მე“, „შენ“, „ჩვენ“, „თქვენ“, „ვინ“—ნაცვალსახელი (ანდა ქანურში—მუქ-ნაცვალსახელი).

ასეთი მდგომარეობა დღემდის შეუნახავს ანდიურს: აქ დინ || დენ (მე)—მინ || მენ (შენ)—სახელობითიცაა და ერგატივიც; ეს დინ და მინ ხომ იგივე ხუნძური დუნ და მუნ-აა, ოღონდ უ-ი. აღსანიშნავია, რომ ანდიურში იმავე ნაცვალსახელთა მრავლობითში უკვე იწყება ერგატივისა და სახელობითის დიფერენციაცია:

სახელ. იშილ (ჩვენ) — ბისილ (თქვენ)

ერგატ. იშიდი — ბისიდი: ერგატივში აქაც იგივე -დი სუფიქსია, რაც ქართულსა და ჰიდურს აქვს მრავლობითის ერგატივში.

ანდიურის მსგავსად ლოდობერიულშიც დინ (მე)—მინ (შენ) მხოლოდობითში სახელობითიცაა და ერგატივიც; მრავლობითში სხვაობაა: სახ. იშიჩი—ბითე ერგ. იშე —ბითეა...

მეორეული ჩანს დიფერენციაცია ტინდი-ენაშიც:

სახ. დე (მე)—მე (შენ) იშა (ჩვენ) — ბისა (თქვენ).

ერგ. დი „ მი იშა — ბისი...

კითხვით ნაცვალსახელთა ბრუნების ფაქტები მხარს უჭერს ზემოთქმულს. აქ დიფერენციაცია ადრე დაწყებული ჩანს,—ერგატივს მხოლოდობითშიც მოეპოება -დ- ფორმანტი -ცა-ს პარალელურად.

დ-ს სიძველეს სუნ-დ-ულ ფორმაც უნდა მოწმობდეს. გაურკვეველია ოღონდ, რას უნდა გამოეწვია ორმაგი წარმოება.

ალბათ, პირველადი -დ -ცა-ს დართვამდის უკვე იყო გამოყენებული: შდრ. სუნცა—მაგრამ:

სუნ-დ-ულ

სუნ-დ-უ-ე-ე... -ცა-ს წინ დ-ს არსებობა თუ არ ვივარაუდეთ, სუნდულ, სუნდუე-ს ფორმებში -დ გაუგებარი იქნება.

სუნცა—სუნდულ—სუნდუე—ერთი იმ ფაქტთაგანია, რომელიც ცხადყოფს -ცა და -დ- აფიქსების ისტორიულ შემდგომადობას ხუნძურს ენაში.

ერთი და იმავე ოდენობის გამოყენებას სახელობითისა და ერგატივისათვის გარკვეული მნიშვნელობა აქვს ერგატივის კვალიფიკაციის თვალსაზრისით.

ეს ფაქტი იმის საწინააღმდეგოდ ლაპარაკობს, რომ ეს ბრუნვა გავუთანბროთ მოქმედებითს: მისი ფუნქცია არ ამოიწურება მოქმედებითი ბრუნვის როლში გამოსვლით: ამის გარეთ რჩება ის, რაც მოქმედებითს არ უდრის—რეალური სუბიექტის აღნიშვნა შინაარსით გარდამავალ ზმნასთან. აქ ერგატივი არ უდრის მოქმედებითს და, მაშასადამე, სათანადო ზმნას ვერ განვმარტავთ ვნებითი გვართ.

ღუნ—მუნ ნაცვალსახელებში ბოლოკიდური **ნ** ძირეული არაა; შეუძლებელი არაა, ის ბრუნვის ნიშანი აღმოჩენილიყო. რომელი ბრუნვისა? ცხადია, იქნებოდა ერგატივისა ან სახელობითის; რომელი შესაძლებლობიდანაც არ ამოვიდეთ, ფაქტი ამ ორი ბრუნვის მოზიარებებად გამოსვლისა განსაკუთრებით საგულისხმოა ხუნძქური გარდამავალი ზმნის პასიურობის უარყოფის თვალსაზრისით.

შთაბეჭდილება მაინც ისეთია, რომ ეს **ნ** ბრუნვის ნიშანი არ უნდა იყოს მიუხედავად იმისა, რომ არის ცთუნება ეს **-ნ** და ერგატივის **-დ** ერთმანეთს გვერდით ამოუყენოს კაცმა. ეს **-ნ** უფრო დეტერმინანტს გავს (იმ რიგისა, როგორიცაა ქართული მე-**ნა**, შე-**ნა**-ს **-ნა**)...

მაგრამ როგორადაც არ განვმარტოთ ეს **-ნ**, ფაქტი ფაქტად რჩება—ერგატივისა და სახელობითს ერთი და იგივე მონაცემები გააჩნია და ესაა მთავარი.

ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი III პ. ნაცვალსახელში **-ულ** სუფიქსია (**დოს-ულ**, **დოზ-ულ**...), **-ულ** || **-ლ** გვაქვს კითხვითს ნაცვალსახელში (**სუნდ-ულ**—**ა-ი-ლ**), **-ლ**||**-რ** გვხვდება უკუქცევითში (იხ. ქარ. **უენე-ლ**, **უუნუ-ლ**, **უაზუ-ლ**—წინამავალი **-უ** ერგატივთანაცაა; ანწუხ. **ჰინე-ლ**—ერთი მხრით, და ჰიდურით: **უენე-რ**, **უუნე-რ**, **უუდე-რ**; ხუნძახ-ჭირკ. **უინდი-რ**, **უოდო-რ**).

პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელებში ყველგან **-რ** ფორმანტია გამოყენებული:

დი-რ (ჩემი)—**დუ-რ** (შენი)

ნეჟე-რ (ჩვენი—ექსკლუზ.)—**ნოჟო-რ**... || **მუჟე-რ**... (თქვენი)

ნელიე-რ (ჩვენი—ინკლუზ.).

ამ **რ**-ს შესახებ შემთხვევა გვქონდა აღგვენიშნა: IV გრამატიკული—კლას-კატეგორიის გაქვავებული ნიშანი უნდა იყოსო¹. წინათ ხუნძქურშიც უნდა ყოფილიყო გარჩეული სხვა კლასებიც:

დი-უ ვაც — ჩემი ძმა;

დი-ჟ დაც — ჩემი და;

დი-ბ ჩუ — ჩემი ცხენი;

დი-რ რუყ — ჩემი სახლი². ახლა განურჩევლად ყველგან, დირ იხმარება: დირ—ვაც, დაც, ჩუ, რუყ...

¹ ვგულისხმობთ წერილს: „გრამატიკული კლასების ისტორიისათვის ხუნძქურში“, წაკითხული იყო მოხსენებად ენიმკი-ში 1936 წლის 15.X; გამოქვეყნებულია ენიმკი-ს მოამბეში ტ. I, გვ. 96—105.

² დიბ ჩუ, დირ რუყ პირობითი მაგალითებია: IV კლასისად ხუნძქურში რა სახელები ივარაუდებოდა, ჩვენ არ ვიცით. ის კი ვიცით, რომ ეს სახელები ამჟამად III კლასშია მოქცეული; მაგალითიც აქედან ავიღეთ.

ოთხი კლასის ფორმები ნაცვალსახელებში „ჩემი“, „შენი“, „ჩვენი“, „თქვენი“ ამჟამად გარჩეულია ანდიურში: ანდიურში შემონახულია ის, რაც წინათ გვქონდა ხუნძურში.

მაგრამ ეს ნორმალურად გვეჩვენება: ამ ნაცვალსახელთა ნათესაობითი ბრუნვა კუთვნილებითი ნაცვალსახელია—*меня, тебя, mich, dich* კი არ არის, არამედ *мой, твой, mein, dein*—და ბუნებრივიაო, თუ მათ კლას-კატეგორიის ნიშნები აღმოაჩნდებათო: მსაზღვრელი ზედსართავი ეთანხმება საზღვრულის გრამატიკულ კლასსაო.

მაგრამ საქმე ისაა, რომ ამგვარი შესაძლებლობა სხვა ნათესაობითსაც გააჩნია,—საზოგადო სახელისაგან ნაწარმოებ ნათესაობითს.

იმავე ანდიურში მამა-სიტყვას ნათესაობითში ოთხი ფორმა აქვს:

იმუჟ ვოც'ი—„მამის ძმა“

იმუჟ დოც'ი—„მამის და“

იმუბ კოტუ—„მამის ცხენი“

იმურ ხუჩა — მამის წიგნი (იხ. А. Дирр. Крат. грам-

мат. очерк английского яз., გვ. 9).

კითხვა ისმის: **-ჩ-**ს მონაცვლე **-ლ** ხომ არ შეიძლება იმავე ფუნქციისად მივიჩნიოთ? **-ლ** (-ილ, -ულ; -ალ-ის სახით) საზოგადო სახელთა ნათესაობითს აწარმოებს. რა თქმა უნდა, შეუძლებელი სრულებით არაა, საერთოდ ნათესაობითის ფორმანტში, გაქვავებული კლას-კატეგორიის ნიშანი დადასტურდეს. საკითხს მაინც სპეციალური შესწავლა ესაჭიროება.

მიცემითი ბრუნვის ნიშანია **-ე**; შეიძლება იგი დავიწროვდეს **ი-დ**, შეიძლება წინამავალ **ი-ს**თან ასიმილაციით დაიკარგოს კიდევ. მაგრამ ეს იქნება ფონეტიკური კონტექსტით განსაზღვრული ცვლილება, მორფოლოგიური ოდენობა ერთია. **-ე**, როგორც მიცემითის ნიშანი.

ამ **ე-ს**—მეტ-წილ დიალექტებში უძღვის **-ა**:

დი-ა-ე (მე—მიცემ.)

დუ-ა-ე (შენ „)

ნეჟე-ა-ე (ჩვენ „)

სუნდუ-ა-ე (რას?)

ლ'აი-ა-ე (ვის?)

დოსი-ა-ე (მას)

დოზი-ა-ე (მათ—მიც.).

რის მაქნისია ეს **ა**? ეს უნდა იყოს გაქვავებული კლას-კატეგორიის ნიშანი. ამას გვაფიქრებინებს ანწუხური ვარიანტები, სადაც **ა-ს** ადგილს იჭერს **ბ**, აგრეთვე კლას-კატეგორიის ნიშანი:

შდრ. ხუნძახურ-ჭირკეული: დი-ა-ე და ანწუხ. დი-ბ-ე

დუ-ა-ე „ „ დუ-ბ-ე

ნეჟე-ა-ე „ „ ნეჟე ბ-ე

სუნდუ-ა-ე და „ სუნდი-ბ-ე

ლ'აი-ა-ე „ „ ლ'ი-ბ-ე

მ მიცემითის დაბოლოების წინ ხუნძახურ-ჭირკეულ საზოგადო სახელებში გვაქვს, ადამიანთა სახელებშიც, ყველგან სადაც ერგატივში -ცა იხმარება:

სახ. წა (ცეცხლი); წაე (თხა); ბო (ჯარი); ჩუ (ცხენი); ჭალი (ალი); ფატიმათ (ფატმან) მიცემ. წე-მ-ე წაე-მ-ე ბო-მ-ე ჩომე ჭალი-მ-ე ფატიმათ-ი-მ-ე.

ანალოგიურ შემთხვევაში ანწუხური ყველგან ბ-ს ხმარობს:

სახ. ჭა (ცეცხლი); წაე (თხა); ბო (ჯარი) ჩუ (ცხენი); ფატიმათ... შამილ...

მიც. ჭულ-უ-ბ-ე... წაე(დ)ჯი-ბ-ე... ბო(დ)ჯი-ბ-ე... ჩო(დ)ჯი-ბ-ე... ფატიმათი-ბ-ე... შამილი-ბ-ე...

რას უნდა გამოეწვია ამგვარი კლას-კატეგორიის საჭიროება საზოგადო სახელებში? კერძოდ, რამდენად ბუნებრივია ადამიანთა სახელის ბრუნებისას მესამე გრამატიკული კლასის ნიშანი აღმოჩნდეს: შამილი-ბ-ე, ფატიმათი-ბ-ე...?

კლას-კატეგორიის ეს ნიშნები ამ სახელთა კლასით, რასაკვირველია, არაა გამოწვეული: მაშინ გაუგებარი იქნებოდა I და II კლასის სახელებთან III კლასის ნიშანი.

ეს ფორმანტები, ალბათ, იმ სახელთა კლასზე მიუთითებდა, რომლებიც მიცემითთან იყვნენ გარკვეულს მიმართებაში. მაშინ, ცხადია, მ და ბ-ს გარდა გ-ც უნდა ყოფილიყო გამოყენებული და რ-ც. მხედველობაში გვაქვს ისეთი შემთხვევები, როგორიცაა დიდე ვოტყულა ემენ—მე მიყვარს მამა.

ახლა RO-ის სახელობითი ბრუნვით გადმოცემული სახელის კლასი მხოლოდ ზ მ ნ ა შ ი აღინიშნება, წინათ ნ ა ც ვ ა ლ ს ა ხ ე ლ ი ს მიცემით ბრუნვასთანაც უნდა გამოჩენილიყო იგი, ე. ი. უნდა გვქონოდა:

მე	მიყვარს		მამა
დი-ვ-ე	ვ-ოტყულა	ემენ	
დი-მ-ე	მ-ოტყულა	ებელ	დედა
დი-ბ-ე	ბ-ოტყულა	ჩუ	ცხენი
დი-რ-ე	რ-ოტყულა	ვაცალ	ძმები

ამგვარადვე უნდა ყოფილიყო საკუთარ სახელებთან:

- შამილი-ვ-ე ვ-ოტყულა ემენ
- შამილი-მ-ე მ-ოტყულა ებელ
- შამილი-ბ-ე ბ-ოტყულა ჩუ
- შამილი-რ-ე რ-ოტყულა ვაცალ...

ამ ოთხი სავარაუდო ფორმიდან შეგვჩა მხოლოდ

ორი: დი-მ-ე... შამილი-მ-ე—ხუნძახურ-ჭირკეულში, დი-ბ-ე... შამილი-ბ-ე—ანწუხურში.

არსად ჩანს, ჯერ-ჯერობით მაინც, დი-ვ-ე, დი-რ-ე, შამილი-ვ-ე, შამილი-რ-ე—ფორმები¹.

¹ ერთ ანწუხელთან, ჭადა-ჭოლოელ ჩონჩოლა ბ ა რ ქ ა ლ ო ვ თ ა ნ ვ-იანი ვარიანტიც შეგვხვდა სპეციფიკურ გამოთქმაში:

„ბაბალუნ წა მუნ დი-მ-ე“—ფატიმათიდ ბიშა... „დედობა გამიწიე მე,—ფატმანმა თქვა, „ბაბალუნ წა მუნ დი-ვ-ე—საიდიდ“ ბიშა, „დედობა გამიწიე მე“—საიდიმა თქვა. მაგრამ აქ ვ. ფუნქციით თავისებურია, იგი სხვა სახელთან დაკავშირებული ჩანს. თვით ფატიც ვერ შევა-მოწმეთ სხვა პირებთან: ეს არეში ჩავიწერეთ, თივ-თებელჯოხიდან გამომგზავრების შმდ. (1939 წ.)-

მაგრამ ამგვარი ფორმებიც რომ არსებობდა, ამის საწინდარია ანდიურში ოთხივე ვარიანტის ხმარება:

დი-ვ-ო წინნოსუ, ინუბოლო ჰედეუ(ვოც'ი)—„მე არ ვიცი სადაა ის“ („ძმა“ - I კლ.)

დი-ე-ო წინნოსუ, ინუბოლო ჰედეე(ეოც'ი)—„მე არ ვიცი, სადაა ის“ („და“ - II კლ.)

დი-ბ-ო წინნოსუ, ინუბოლო ჰედებ(ეოტუ)—„მე არ ვიცი, სადაა ის“ (ცხენი - III კლ.)

დი-რ-ო წინნოსუ, ინუბოლო ჰედერ(ხუჩა)—„მე არ ვიცი, სადაა ის“ (წიგნი - IV კლ.) (იხ. Крат. грам. очерк анд. яз., გვ. 11).

როცა ამ კლას-ნიშნების გამომწვევი სახელები მრავლობითშია, კლას-ნიშნები უცვლელად რჩება—ვ, ე, ბ, რ...

ანდიურს მეორე მიცემითიც აქვს: ამ უკანასკნელს ერთი ფორმა აქვს -ე-ნიშნით. ამ უკანასკნელის ურთიერთობა კლას-კატეგორიის ე-ნიშნთან ყურადღების ღირსია, მაგრამ ჩვენი მსჯელობისათვის აქ მის სადაურობის გარკვევა არაა საჭირო. საკმარისია კლას-ნიშნის მიცემითის ვითარების გათვალისწინება. ანდიურს ოთხივე კლასი აქვს, ხუნძურს—მხოლოდ ორი, ისიც გაქვავებული ნაშთის სახით.

ანდიური ხუნძურის წინანდელი მდგომარეობის სურათს გვიხატავს.

ხუნძურში კლასების რიცხვის შემცირება ოთხიდან სამამდის კლას-კატეგორიათა ევოლუციის იმავე ხაზზე მდებარეობს, რომელმაც კლას-კატეგორიანი ნათესაობითი (ნაცვალსახელებისა) და მიცემითი აქცია უკლას-კატეგორიო ნათესაობითად და მიცემითად.

ესაა კლას-კატეგორიათა განვითარების დამავალი ხაზი, რომელიც ანდიურთან შედარებით ხუნძურში ნათლად შეინიშნება და რომელიც დაღისტნის სამხრეთ უბანში კლას-კატეგორია-დაკარგული კიურული ენის სახით წარმოგვიდგება.

დასკვნითი დებულებები

1. ნაცვალსახელთა ბრუნებისას ისევე, როგორც სახელთა ბრუნებისას ხუნძურში, მთავარია სახელობითის გარდა ერგატივის, ნათესაობითისა და მიცემითი ბრუნვის ფორმები.

2. ერგატივის ფორმა I და II პ. ნაცვალსახელებში, აგრეთვე კითხვ. ნაცვალსახ. იძლევა ისეთ წარმოებას, რაც სხვა სახელებისათვისაც არ არის უცხო.

ეს მეორეული მოვლენა უნდა იყოს. პირვანდელი ვითარება წარმოდგენილია ანდიურსა და ზოგს ანდიურ დიალექტებში: პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელს აქ საზიარო ფორმები აქვს სახელობითსა და ერგატივში.

3. სახელობითისა და ერგატივის საზიარო ფორმის არსებობა დამატებითი საბუთია გარდამავალი ზმნის ვნებითობის საწინააღმდეგოდ.

4. პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელთა ნიშანი ნათესაობითს ბრუნვაში სხვა არათერია, თუ არ მეოთხე კლას-კატეგორიის ფორმა (დი-რ—დუ-რ).

ცხადია, ნათესაობითს ბრუნვაში უნდა ყოფილიყო გარჩეული დანარჩენი სამი კლასის ფორმებიც (დი-უ, დი-ე, დი-ბ... დუ-უ, დუ-ე, დუ-ბ), როგორც ეს

ამჟამადაც გვაქვს ანდიურში, ნაცვალსახელებშიცა და სხვა სახელებშიც: ნათესაობითი მიუთითებს იმ სახელის კლასზე, რომლის მსახლვრელიც ის არის.

ანდიურში მოცემულია წინა საფეხური ხუნძურისა კლას-კატეგორიათა საკითხში.

5. მიცემითს ბრუნვაშიც დასტურდება გაქვავებული სახით კლას-კატეგორიის ნიშანი.

ანდიურში აქაც კლას-კატეგორიის მიხედვით ცვალებადი მიცემითი აქტუალური გრამატიკული წარმოებაა.

6. ნათესაობითისა და მიცემითის მიერ გავლილი გზა შეეფარდება იმ ძირითად ტენდენციას, რომელიც ხუნძურს ახასიათებს კლას-კატეგორიის საკითხში: ესაა კლას-კატეგორიათა რიცხვის შემცირება სახელებში, კლას-კატეგორიათა დაჩრდილვა ბრუნებაში.

АРН. ЧИКОБАВА

К СКЛОНЕНИЮ МЕСТОИМЕНИЙ АВАРСКОГО ЯЗЫКА

(РЕЗЮМЕ)

1. В склонении местоимений авар. яз. в качестве главных падежей выступают помимо именительного эргативный, родительный и дательный, причем местоим. III л., а также указательные местоимения форму эргатива используют в качестве *основы* для родит. и дател. падежей, чего не наблюдается в мест. I и II лиц.

2. В местоим. I и II лиц *эргатив явление вторичное*: тому порукой андийский язык, где в этих местоимениях не различаются именит. и эргатив (*именительный используется вместо эргатива*), а также пережиточно сохранившиеся факты *шадатлинского* и *кезерского* говоров авар. яз.

3. Замещение эргатива именительным лишней аргумент *против* концепции *пассивности* эргативной конструкции.

4. Флексия родит. падежа (-r) в местоим. I и II л. (di-r «мой», du-r «твой», peze-r «ваш», pozo-r «ваш»...) *исторически* «не» что иное, как показатель IV класса, некогда наличного в аварском языке (см. статью автора: «К истории грам. классов в авар. яз.»—Изв. ИЯИМК, I, 1937, стр. 97—105).

По всей видимости в родит. п. различались формы и остальных трех классов: di-u, di-j, di-b, как то налицо и ныне в андийском яз.: флексия родительного пад. указывает на класс определяемого имени. В андийском языке предлежит исторический путь, пройденный грам. классами аварского языка.

5. И в дател. пад. авар. яз. выделяются *окаменелые классные* форманты: -j—в литер. яз., -b—в андухском диалекте авар. яз.: di-j-e, анц. di-b-e «мне».

Классные формы дательного падежа—действующая норма андийского склонения.

6. В отживании классных форм аварского *склонения* проглядывает основная тенденция развития, сводшая *четыре* класса—к *трем* в аварских именах и глаголах:

შიცვაით-სუბიექტიანი ზმნები უღურ ენაში *

1. მთის კავკასიურ ენათა უმრავლესობის საპირისპიროდ უღურ ენას გააჩნია პირის ნიშანთა ჩამოყალიბებული სისტემა. თუ სხვა კავკასიურ ენებში ზმნის ფორმათა ცვალებადობა გვაქვს კლას-კატეგორიის ნიშანთა მიხედვით, ანდა გვაქვს ჩანასახი პირის მაჩვენებელთა გაჩენის პროცესისა, უღურში ჩვენ ვხვდებით ზმნის ცვალებადობას პირების მიხედვით და სათანადო პირებისათვის სათანადო პირის აფიქსების გამოვლენას: ჩვენ გვაქვს ზმნის უღვლილება პირთა მიხედვით. ამასთან აღსანიშნავია ის, რომ ზმნაში აღინიშნება მხოლოდ სუბიექტის (რეალური სუბიექტის) პირი.

იმავე დროს ნათელია პირის ნიშანთა კავშირი სათანადო პირის ნაცვალსახელებთან. პირის ნიშნები (resp. აფიქსები) უღურში წარმოადგენენ იმავე პირის ნაცვალსახელებს¹, ეს ნაცვალსახელები ზოგჯერ ფონეტიკურ ცვლილებას განიცდიან, ზოგჯერ კი ისინი უცვლელი სახით არიან წარმოდგენილი ზმნაშიც. ასეთი ვითარება ნათელია 1 და 2 პირში, 3 პირში კი თავისებური და რთული ვითარება გვაქვს², მაგრამ ეს გარემოება არ არღვევს უღური პირის ნიშანთა ზოგად სისტემას. ამასთან უღვლილების ზოგადი პრინციპი და პირის აღნიშვნა არსებითად ერთგვარად არის წარმოდგენილი, როგორც ვართაშნულსა, ისე ნიჯურ კილოში.

ზემოთქმულის მიხედვით უღურში ჩვენ გვექნება უღვლილების შემდეგი სურათი:

A. ვართაშნული კილო

«Inf.»: ქაპბესუნ — დამალვა, დაქრობა (გარდამ. მნიშვ.)
 ქაპბაქსუნ — „ „ „ (გარდაუვ. მნიშვ.)

* წაკითხულია მოხსენებად ენიშვი-ს კავკასიურ ენათა განყოფილების სხდომაზე 27.XII.1938.

¹ შდრ. ნ. ტრუბეცკოი. Notes sur les désinences du verbe dans les langues tché-tchénolesghiennes. «Bull. de la Soc. de Linguistique», t. XXIX, f. 3. Paris 1929, გვ. 162 შმდ. აღნიშნული წერილი შეიცავს საყურადღებო და იმავე დროს ფრიად სადავო საკითხებს, კერძოდ, თავისებურია პირის ნიშანთა ანალიზიც, რის შესახებ სხვაგან გვექნება საუბარი.

² იხ. ჩვენი „მზოლ. რ. მესამე პირის ნაცვალსახელოვ. -ნე || -ტუ უღურ ენაში“. «ენიშვი-ს მოამბე», ტ. X.

1. ა წ მ ყ ო

- a. ზუ კაპ-ზუ-ბესა || კაპზუფსა — მე ვმაღავ, ვაქრობ
 უნ კაპ-ნუ-ბესა || კაპნუფსა — შენ ჰმაღავ, აქრობ
 შეტინ კაპ-ნე-ბესა || კაპნეფსა — ის მაღავს, აქრობს
 დან კაპ-ან-ბესა — ჩვენ ვმაღავთ, ვაქრობთ
 ვან კაპ-ან-ბესა — თქვენ მაღავთ, აქრობთ
 შოტლონ კაპ-ყუნ-ბესა — ისინი მაღავენ, აქრობენ....

- b. ზუ კაპზუბაქსა — მე ვიმაღლები, ვქრები
 უნ კაპნუბაქსა — შენ იმაღლები, ქრები
 შონო კაპნებაქსა — ის იმაღლება, ქრება
 დან კაპანბაქსა — ჩვენ ვიმაღლებით, ვქრებით
 ვან კაპანბაქსა — თქვენ იმაღლებით, ქრებით
 შონორ კაპყუნბაქსა — ისინი იმაღლებიან, ქრებიან....

2. ა ო რ ი ს ტ ი II

- ზუ კაპზუბე — მე დავმაღლე, ჩავაქრე
 უნ კაპნუბე — შენ დაჰმაღლე, ჩააქრე
 შეტინ კაპნებე — მან დამაღლა, ჩააქროს
 დან კაპანბე — ჩვენ დავმაღლეთ, ჩავაქრეთ
 ვან კაპანბე — თქვენ დაჰმაღლეთ, ჩააქრეთ
 შოტლონ (შოტლონ) კაპყუნბე — მათ დამაღლეს, ჩააქრეს....

«Inf.»: ბ ა ს კ ე ს უ ნ — დაწოლა (დასაძინებლად), დაძინება.

1. ა წ მ ყ ო

- ზუ ბასსუკსა (—ბასზუკსა)—ფწვები, ვიძინებ და ა. შ.
 უნ ბასნუკსა
 შეტინ ბასნეკსა
 დან ბასანკსა
 ვან ბასანკსა
 შოტლონ (—შეტლონ) ბასყუნკსა.

2. ა ო რ ი ს ტ ი I

- ზუ ბასსუკი (—ბასზუკი)—დავწვევ, დავიძინე და ა. შ.
 უნ ბასნუკი
 შეტინ ბასნეკი
 დან ბასანკი
 ვან ბასანკი
 შოტლონ ბასყუნკი.

3. მ ყ ო ფ ა დ ბ I

ზუ ბასუკო (← ბასუკო)—დაეწევი, დავიძინებ და ა. შ.
 უნ ბასუკო
 შეტინ ბასნეკო
 დან ბასანკო
 ვან ბასნანკო
 შოტწლონ ბასყუნკო.

ამგვარივე ვითარება გვაქვს ნიჯურშიც, ოღონდ შეინიშნება ზოგიერთი ფონეტიკური თავისებურება, რაც პირის აღნიშვნის ზოგად წესს არა სცვლის. გვაქვს:

B. ნიჯური კილო

«Inf.»: ქარხესსტუნ (← ქარხესდესუნ)—ვაცხოვრებ (გარდამავალი მნიშვ.), ქარხესუნ—ვცხოვრობ (გარდაუვალი მნიშვნ.).

1. აწმყო

ზუ ქარხეს-ღს-ტა (← ქარხეს-ზუ-სტა)—მე ვაცხოვრებ და ა. შ.
 ჰუნ ქარხეს-ღნ-სტა (← ქარხეს-ნუ-სტა)
 შოტინ ქარხეს-ე-სტა
 დან ქარხეს-დან-სტა
 ვან ქარხეს-ნან-სტა
 შოტწლონ ქარხეს-ტუნ-სტა

ზუ ქარ-ღჴ-ხსა (← ქარ-ზუ-ხსა)—მე ვცხოვრობ და ა. შ.
 ჰუნ ქარ-ღნ-ხსა (← ქარ-ნუ-ხსა)
 შოო ქარ-ე-ხსა
 დან ქარ-დან-ხსა
 ვან ქარ-ნან-ხსა
 შოროხ ქარ-ტუნ-ხსა

2. აორისტი II

ზუ ქარხესტეჴ (← ქარხესტეჴუ)—მე ვაცხოვრე და ა. შ.
 ჰუნ ქარხესტენ (← ქარხესტენუ)
 შოტინ ქარხესტენე
 დან ქარხესტეძან
 ვან ქარხესტენან
 შოტწლონ ქარხესტეტუნ

ზუ ქარხეზ—მე ვიცხოვრე და ა. შ:
 ჰუნ ქარხენ
 შოლ ქარხენე
 ძან ქარხეძან
 ვაზნ ქარხენან
 შოროხ ქარხეტუნ.

ამ ნიმუშთა მიხედვით პირის ნიშანთა და პირის ნაცვალსახელთა ურთიერთობა უღლურში ამგვარად წარმოგვიდგება¹:

ს ქ ე მ ა № 1.

რიცხვი და პირი	პირის ნაცვალსახელი		პირის ნიშანი	
	ვართაშ.	ნიჯ.	ვართაშ.	ნიჯ.
მხ. რ. 1 პ.	ზუ	ზუ	-ზუ- -ზ-	-გზ- (-ზუ) -ზ-
2 პ.	უნ	ჰუნ	-ნუ- -ნ-	-გნ- (-ნუ) -ნ-
3 პ.	შონო შეტინ	შოლ შოტინ	-ნე-	-ე- -ნე-
მრ. რ. 1 პ.	ძან	ძან	-ძან-	-ძან-
2 პ.	ვაზნ	ვაზნ	-ნან-	-ნან-
3 პ.	შონორ შე- ტოლონ (შოტოლონ)	შოროხ შოტოლონ	-ჟუნ-	-ტუნ-

როგორც ჩანს, პირის ნიშანთა აღნიშვნა ძირითადად ერთგვარად ხდება ვართაშნულსა და ნიჯურ კილოში. განსხვავებას ადგილი აქვს მესამე პირში (მხოლოდბითსა და მრავლობითშიც): ვართაშნულის -ნე- || -ჟუნ- აფიქსებს შეესატყვისება ნიჯური -ე- || -ნე² და -ტუნ-. ეს სხვაობა, საფიქრებელია, მორფოლოგიური ხასიათისა იყოს, და ცალკე სარკვევია, რა საფუძველს ემყარება იგი.

მესამე პირი ყურადღებას იქცევს აგრეთვე სხვა მხრივაც: იგი თავისებურებებს იჩენს 1 და 2 პირისაგან განსხვავებით და ეს თავისებურებანი მნიშვნელოვანნი არიან უღვლილების გასათვალისწინებლად უღლურში. პირველყოვლისა, სუბიექტად გამოყენებული მესამე პირის ნაცვალსახელი ორი,—სახელობითისა და მოთხრობითის,—ფორმით გვხვდება. ეს განსხვავებანამოკიდებულია ზმნის გარდამავლობაზე: სახელლობრ, ვართ: შონო, შონორ,

¹ შდრ. ა. შიფნერი. Versuch, გვ. 25 შმდ.; ა. დირი. Грамм., გვ. 48 შმდ.; ნ. ტრუბეცკოი. Notes sur les désinences... «BSL» XXIX, 3, გვ. 162.

² ხმოვნით გათავებულ ფუძეს -ნე ერთვის, თანხმოვნით გათავებულს კი —-ე. იხ. ჩვენი მხოლ. რ. მესამე პირის ნაცვალსახელოვანი -ნე || -ტუ უღლურ ენაში. «ენიშკი-ს მოამბე», ტ. X.

ნიჯ. შოო, შოროხ გვაქვს გარდაუვალ ზმნებთან, ხოლო ვართ. შეტინ, შო-ტოლონ, ნიჯ. შოტინ, შოტოლონ კი გარდამავალ ზმნასთან. ასეთი ხმარების საფუძველი ის არის, რომ გარდაუვალი ზმნა მოითხოვს სუბიექტს სახელობით ბრუნვაში, ხოლო გარდამავალი ზმნა კი—მოთხრობითში. ზემოთ მოყვანილი ნაცვალსახელები გვაქვს ამის შესატყვისად სწორედ ხან სახელობითში და ხან მოთხრობითში. ეს განსხვავება არ აისახება 1 და 2 პირის ნაცვალსახელებში იმიტომ, რომ მათი ფორმები არაა საერთოდ განსხვავებული ამ ორ ბრუნვაში (სახელობითსა და მოთხრობითში).

მიუხედავად ამგვარი განსხვავებისა მესამე პირის სუბიექტი ერთგვარად აღინიშნება ზმნაში იმისდა მიუხედავად სახელობითშია თუ მოთხრობითში იგი, რასაც პრინციპული მნიშვნელობა აქვს უღვლილებისათვის.

მეორე საყურადღებო თავისებურება მესამე პირისა ის არის, რომ მისი პირის ნიშანი ბგერითად განსხვავებულია სათანადო ნაცვალსახელისაგან მაშინ, როდესაც 1 და 2 პირის ნიშანი მთლიანად ან ნაწილობრივ იმეორებს ნაცვალსახელის ფუძეს. თუ 1 და 2 პირის ნიშანთა წარმოშობის გათვალისწინება ადვილად შეიძლება, მესამე პირის ნიშანთა გენეზისი ცალკე კვლევას მოითხოვს. სახელდობრ გასარკვევია, რა ურთიერთობაა, მესამე პირის ნიშანთა (-ნე || -ე... -უნ || -ტუნ) და შესატყვის ნაცვალსახელთა (შონო, შეტინ || შოო, შოტინ... შონორ, შოტოლონ || შოროხ, შოტოლონ) შორის¹.

ამგვარია ზოგადად პირის კატეგორიის ვითარება უღურ ენაში. დამატებით უნდა ითქვას ისიც, რომ პირის ნიშნებში შეიძლება მოხდეს ფონეტიკური ცვლილებები, რაც, ცხადია არ შეცვლის მათ მორფოლოგიურ ფუნქციას და ვითარებას.

2. ზმნათა აბსოლუტური უმრავლესობა იუღვლება უღურში ზემოხსენებულნიმუშთა მსგავსად და გვაძლევს პირის ზემომოყვანილ ფორმებს. მაგრამ უღურში, კერძოდ, მის ვართაშნულ კილოში, ჩვენ გვაქვს ზმნათა ერთი ჯგუფი, რომელთა უღვლილება პრინციპულად ემიჯნება უღვლილების ჩვეულებრივ ტიპს. ეს თავისებური ზმნები, რეალურ (resp. მორფოლოგიურს) სუბიექტს მოითხოვენ მიცემით ბრუნვაში. ჯერხნობით ამ კატეგორიის ზმნათაგან უღურში დაძებნილია შემდეგი ზმნები²:

¹ აღნიშნულ საკითხს არსებითი მნიშვნელობა არა აქვს უღვლილების სისტემის გასათვალისწინებლად უღურში. მესამე პირის ნიშანთა გენეზისს ჩვენ ვარკვევთ სხვაგან: იხ. ჩვენი „მხოლ. რიცხვის მესამე პირის ნაცვალსახელოვანი -ნე-||-ტუ- უღურ ენაში“ «ენიკი-ს მოამბე», ტ. X და „მრავლობ. რ. 3 პირის აფიქსები -უნ- || -ყო- უღურ ენაში“—აქვე, გვ. 75 შმდ.

² ზმნათა ეს კატეგორია იმ თავითვე შენიშნულია უღურის პირველი მკვლევრის—ა. შიფნერის მიერ და შემდეგ ა. დირის მიერ: შდრ. ა. შიფნერი. Versuch, § 100; ა. დირი. Gram., გვ. 48.

1. აბაბაქსუნ — „ცოდნა“
2. აქსუნ — „ხედვა“
3. ანდახბესუნ (მთ. 7, 3) — „გრძნობა“ („ვეგრძნობ“)
4. ბაქსუნ — „შეძლება“
5. ბუყსუნ — „ყვარება, ნდომა“
6. იბაქსუნ — „მოსმენა“ („მესმის“)
7. ილარიბსუნ — „ცივება“ („მაცივებს“)
8. იხბესუნ — „მოგონება, გახსენება“
9. მიბსუნ — „ცივება“ („მცივა“)
10. ოტბესუნ — „მრცხვენია“
11. ქეჭირ ლაჭტსუნ — „წყენა“
12. ყიიბსუნ — „შინება“ („მეშინია“)
13. ჩალხესუნ — „ცნობა“ („ვიცნობ“)...

ამ ზმნათა უღვლილების თავისებურება იმაში გამოიხატება, რომ სუბიექტის პირის ნიშნები წარმოდგენილი გვაქვს შესატყვის ნაცვალსახელთა მიცემითი ბრუნვის ფორმით. რომ ნათელი იყოს ეს გარემოება, აქვე მოგვყავს ნაცვალსახელთა ძირითად ბრუნვათა ფორმები¹:

მ ხ ო ლ ო ბ ი თ ი რ ი ც ხ ვ ი

სახელ.	ზუ — მე	უნ — შენ	შონო — ის
მოთხრ.	ზუ	უნ	შეტინ
ნათეს.	ბეზ-ი	ვი	შეტაჲ
მიცემ.	ზა	ვა	შეტუ
«აკუზატ.»	ზახ	ვახ	შეტუხ

მ რ ა ვ ლ ო ბ ი თ ი რ ი ც ხ ვ ი

სახელ.	ჲან — ჩვენ	ვაან — თქვენ	შონორ (← შე-ნო-ურ) — ისინი
მოთხრ.	ჲან	ვაან	შეტრლონ შოტრლონ შოტლონ
ნათეს.	ბეშ-ი	ეაჲ-ი	შეტრლოჲ შოტრლოჲ შოტლოჲ
მიცემ.	ჲა	ვაა	შეტრლო შოტრლო შოტლო
«აკუზატ.»	ჲახ	ვაახ	შეტრლოხ შოტრლოხ შოტლოხ

ზემოხსენებულის მიხედვით ამ ზმნათა უღვლილება გვაძლევს შემდეგს სურათს:

«Inf.»: ბუყსუნ — ნდომა, ყვარება.

¹ შდრ. ა. შიფნერის Versuch. გვ. 21; ა. დირის. Грамм., გვ. 31.

1. ა წ მ ყ ო

ზა	ზუ	ბუზაყსა— <i>მე მიყვარს, მინდა</i> და ა. შ.
ვა	უნ	ბუვაყსა
შეტუ	შეტინ	ბუტუყსა
და	დან	ბუდაყსა
ვაა	ვაან	ბუვააყსა ბუვაყსა ^{ნან}
შეტრლო	შეტრლონ	ბუყოყსა.

2. ა ო რ ი ს ტ ი II

ზა	ზუ	ბუზაყე— <i>მე შევიყვარე, ვისურვე</i> და ა. შ.
ვა	უნ	ბუვაყე
შეტუ	შეტინ	ბუტუყე
და	დან	ბუდაყე
ვაა	ვაან	ბუვააყე ბუვაყენან
შეტრლო	შეტრლონ	ბუყოყე

«Inf.»: ყ ი ა ბ ს უ ნ —*შინება*...

1. ა წ მ ყ ო

ზა	ზუ	ყიოზაბსა — <i>მე მემინია</i> და ა. შ.
ვა	უნ	ყიოვაბსა
შეტუ	შეტინ	ყიოტუბსა
და	დან	ყიოდაბსა
ვაა	ვაან	ყიოვააბსა ყიოვაბსა ^{ნან}
შეტრლო	შეტრლონ	ყიოყობსა.

2. ა ო რ ი ს ტ ი II

ზა	ზუ	ყიოზაბე — <i>მე შემემინდა</i> და ა. შ.
ვა	უნ	ყიოვაბე
შეტუ	შეტინ	ყიოტუბე
და	დან	ყიოდაბე
ვაა	ვაან	ყიოვააბე ყიოვაბენან
შეტრლო	შეტრლონ	ყიოყობე.

ზემომოყვანილის მსგავსი ფორმები ჩვეულებრივია და სათანადო ნიმუშები შესაძლებელია დაბეჭდილი ტექსტებიდანაც მოვიყვანოთ¹.

¹ შემოკლებანი:

1. ა. შიფნერი. Versuch=A. Schiefner. Versuch über die Sprache der Uden. St.-Petersburg, 1863.
 2. ა. დირი. Грамм.=A. Дирр. Грамматика удинского языка. Тбилиси 1903 (Сб. МОМПК, XXXIII, 1903).
 3. R=ზლაპარი: «Рустам» (Сб. МОМПК, VI, 1888).
 4. მთ., მრკ., ლ., იოპ.=მიუთითებს სათანადო თავებს უღური ოთხთავისას: Сб. МОМПК, №III, XXX, 1902.

მაგალითად:

1. აბაბაქსუნ—ცოდნა:

ზუ ვახო ხაბარზუაყსა, შეტა ბახტინ თე ეკალ თე-ზა-აბა. ა. დირი. Γραμμ., 6313—მე შენგან გამოვიკითხავ, რადგანაც არა ვიცი რა...

ტე ვაღინალ ცირიკ, მანო ვაღინახო აბა-ტუ-ბაქე ბილიჯიროხო. მთ. 2, 16. — იმ დრომდის, რა დროითგან შეიტყო (გაიგო) ბრძენთავანა...

თაქენან განენ აბაყა-ვაა-ბაქი ადლუნ ბახტინ. მთ. 2, 8—წადით, ყველგან შეიტყვეთ ბავშვის შესახებ...

ვაა თე-ტუ-აბაა შეტუხ, ეთარ ახრახ შეტინ ბინეხი იჩ ბეაშუმჯი ღარახ. მთ. 1, 25—და არ იცოდა იგი, თუ მან როგორ შობა ბოლოს თავისი პირველი შვილი...

შოტლო გოლრ-ყო-აბაბაქოა, აგანამ შოტლო ბა-გი-ნ-ქეა ვაღბ—მათ ბევრი ეცოდინებოდათ, დრო რომ ჰქონოდათ...

ტე-ვახტა იროდენ ბილიჯიროხ ჭაპკინ კალფი, აბა-ტუ-ბაქი შოტლოხო. გაბუნ აკესუნუნ ვაღინახ. მთ. 2, 7—მაშინ (იმ დროს) იროდმა საიდუმლოდ მონხმო მოგენი, შეიტყო მათგან ვარსკვლავის გამოჩენის დრო...

2. აკსუნ—ხედვა:

ზუ (ზა) ა-ზა-კსა შელ ლაზათტუ ფაქ—მე ვხედავ კარგ ლამაზ ბალს... ადამარენ ფულმულონ ა-ტუ-ქსა. ა. დირი. Γραμμ., 50 18—ადამიანი თვალებით ხედავს...

ტელან ტეჩო თაცი, ა-ტუ-კი შოტუ ყეარი პაა ვიჩიმლოხ. მთ. 4, 21—იქიდან იმ მხარეს წავიდა; დაინახა მან სხვა ორი ძმა...

საგედქარლოხ შეტუხოხ თე ა-ყო-ქსა, აყუნესა. ა. დირი. Γραμμ., 63 22—ვაჭრებმა ისინი რომ დაინახეს, გაკვირდნენ...

ვაა კუა ბავსოლან ა-ყო-კი ადლან მადრამახოლ. მთ. 2, 11—და სახლს შესვლისთანავე დაინახეს ბავშვი მარიამთან...

... ვაა მე გაბუნ-ალ, მატუხ-თე ა-ყო-კე შოტლო ბეაღქელალაქ. მთ. 2, 9—და ის ვარსკვლავიც, რომელიც [რომ] მათ დაინახეს აღმოსავლეთისკენ...

3. ანდახბესუნ—გრძნობა:

ამმა ქოთიკახ ვი ფინ ბოშ ბუოტუხ თე-ვა-ანდახბესა. მთ. 7, 3—მაგრამ ძელს შენ თვალში მყოფს ვერ ჰგრძნობა.

ტე ვახტა ისუსა ანდახ-ტუ-ბი იჩენ იჩ ბოშ, თე ჭერინე იჩხო ზორ. მრკ. 5, 30—მაშინ იესომ იგრძნო თავის თავში, რომ მისი ძალა გასვლია (წართმევია).

5. 3. შუხარდტი. Pass.=H. Schuchardt. Über den passiven Charakter des Transitive in den kaukasischen Sprachen. «Sitzungsber. d. Akademie d. Wiss. Wien. Phil.-hist. Cl.» CXXXIII Bd., 1. Abt., Wien, 1895.

6. როცა წყარო მითითებული არაა, მაშინ ყველგან ვემყარებით საკუთარ ჩანაწერებს სოფ. ოქტომბერში (საქ. სსრ) და სოფ. ვართაშენსა და ნიჯში (აზერბ. სსრ) უღურზე მუშაობისას 1937 და 1938 წელს.

ნიმუშები მოგვყავს ქართული ტრანსკრიპციით მაშინაც კი, როცა ასუბები ამოღებული გვაქვს სხვა ავტორთა შრომებიდან.

4. ბ ა ქ ს უ ნ¹—შედლება, *können:

შუკალა-ა ლთ ე-ტ უ-ბ ა ქ ი ფეს. ა. დირი, Грамм., 5418 —არავისაც არ შეუძლია თქმა...

თე ზუ ბ ა ქ ა-ზ ა გ ო ლ ო კ რ მ ა გ-ბესუნა. ა. დირი. Грамм., 5416—17 —არ შემოძლია ბევრი დახმარება...

თე-ტ უ-ბ ა ქ ი ჭ ა პ ბ ა ქ ე ს შ ა პ ო რ ა, მანო თე ჩურფინე ბურლო ლახო. მთ. 5, 14 —არ შეუძლია დამალვა (დაფარვა) ქალაქს, რომელიც დგას მთის ზემოთგან (მთაზე)...

შეტაბახტინ თე თე-ვა-ბ ა ქ ი სა ფოფუნუხ-ყან ე მაწიბეს. ე მაინბეს. მთ. 5, 36 —რადგანაც რომ არ შეგიძლია ერთი ბეწვისაც არც გათეთრება, არც გაშავება...

5. ბ უ ყ ს უ ნ —ნდომა, ყვარება:

ზ ა გ ო ლ ო ბ უ-ზ ა-ყ ს ა ბ ე ზ პ ი ლ ო ლ ო ხ. ა. დირი. Грамм., 5025—მე ძალიან მიყვარს ჩემი შვილები...

ქ ა ტ ი ნ ბ უ-ტ უ-ყ ს ა, ვ ა ზ ს ა ა შ უ ჯ ა ნ ე. ა. დირი. Грамм., 5415—მაგას უნდა, შენ რალაც (ერთი საქმე) გითხრას...

შეტაბახტინ თე იროდენ ბ უ-ტ უ-ყ ს ა ა დ ლ ა ხ ჭ უ რ უ ჯ ა ნ ე. მთ. 2, 13 —რადგანაც იროდს უნდა, ბავშვი მოსძებნოს...

შ ა ნ ა ნ ვ ა ბ უ-ყ ა დ-ვ ა ბ ე ჯ ა ბ ბ უ ყ ა ლ ტ ლ ო. მთ. 5, 46 —თუ თქვენ გეყვარებათ თქვენი მოყვარულნი...

მ ა ბ ო ლ ო ზ ე თ ა, მ ა ნ ბ უ-დ ა-ყ ს ა ბ ა ს კ ე ს უ ნ. ა. დირი. Грамм., 766 —ნუ ყვირი, ჩვენ გვინდა ძილო...

ფ ა ჩ შ ა ლ უ ნ ლ ა რ ა გ ო ლ ო მ ე გ ა დ ი ნ ა ხ ბ უ-ტ უ-ყ ი. ა. დირი. Грамм., 664, —მეფის შვილს ძლიერ უყვარდა ეს მსახური...

ზ უ ბ უ ს ა-ზ უ, ს ა კ ი წ ი ბ უ-ზ ა-ყ ს ა, შ უ მ უ ჯ ა ზ. ა. შიფენერი. 47, I, 6 —მე მშიერი ვარ, მინდა ერთი ბეწვა პური ვჭამო...

6. ი ბ ა ქ ს უ ნ —სმენა, გაგონება:

ნ ც ა ი ნ ე ზ უ კ ა ლ ზ უ ე ხ ა ი, ჭ ა ნ თ ე-ვ ა ბ-ი ბ ა ქ ი. ა. დირი. Грамм., 6328 —გუშინ მე გიძახდით, მაგრამ თქვენ არ გაიგონეთ...

ი-ტ უ-ბ ა ქ ი, თე არხელაენ ფასჩაღლუნებესა იუდუნ კულლუ. მთ. 2, 22 —ესმა (გაიგონა), რომ არქელაოზ მეფობს იუდეელთა ქვეყანაში („მიწაზე“)...

ი-ტ უ-ბ ა ქ ს ა, თე იჩულო ბაბა კაჭაინებაქე. ა. დირი. Грамм., 657 —ეს მით, რომ მათი მამა დაბრმავდა...

ზ ა ი ბ ა ქ ე-ზ ა, თე ვი ბაბა აზარრუ-ნე. ა. შიფენერი, 49, V, 7 —მე გაგვიგონე, რომ შენი მამა ავად არის...

7. ყ ი ბ ს უ ნ —ზინება (მეზინია):

ი ო ს ი ჭ, ლ ა რ დ ა ვ ი დ ი! მ ა-ყ ა-ვ ა-ყ ი ბ ი მ ა რ ი ა მ ა ხ ვ ი ჩ უ ბ ლ ო ხ ა ყ ს უ ნ ა. მთ. 1, 20 —იოსებ, ძეო დავითისაო! ნუ გეზინია მარიამის, შენი ცოლის, მოყვანა...

¹ ჩვეულებრივი უღვლილებით ბ ა ქ ს უ ნ აღნიშნავს „ყოფნა, გახდომა“-ს, გერმ. werden-ს. მაგალითად: შონო შელ-ლე-ბ ა ქ ს ა (= შელ-ნე-ბ ა ქ ს ა) —ის კარგად ხდება (რჩება)...

ყოფილი -ტუ-ბი ტია თაისუნა. მთ. 2, 22—შეეშინდა იქით წასვლა...

8. ჩალხესუნ — ცნობა (ეცნობ; მეცნობა):

ფასჭალენ ეხნე: ეტინ-ვა-ჩალხესა? R, 14 14 ძეფე ეუბნება: „რით სცნობ?“

ჰამეთაო იჩლო ბუჰარლოხო ჩალ-ვა-ხო იჩლობ. მთ. 7, 20—სწორედ ამგვარად მათ ნაყოფთაგან შეიცანით ისინი...

მე იშუ ზახ ჩალ-ტუ-ხსა —ეს კაცი მე მიცნობს...

ამრიგად ჩანს, რომ ამ ზმნათა პირის ნიშნები წარმოადგენენ სათანადო ნაცვალსახელთა მიცემით ბრუნვას, რაც სრულის უეჭველობით მტკიცდება 1 და 2 პირისათვის, ხოლო რამდენადმე ნათელია აგრეთვე მესამე პირისათვისაც. გვაქვს:

ს ქ ე მ ა № 2

რიცხვი და პირი	პირის ნაცვალსახელი მიცემით ბრუნვაში	პირის ნიშნები
მხოლ. რ. 1 პ.	ზა	-ზა- -ზ-
2 პ.	ვა	ვა -ვ-
3 პ.	შეტუ	-ტუ-
მრავლ. რ. 1 პ.	და	-და
2 პ.	ვაა	-ვაა; -ვა—ნან
3 პ.	შეტალო შოტალო	-ყო-

მხოლოდობითის მესამე პირში პირის ნიშნად გამოყენებულია -ტუ- ფორმანტი, რომელიც შედის შესატყვისი ნაცვალსახელის მიცემითის ფორმაშიც (იგი გვაქვს აგრეთვე ზედსართავთა და რიცხვით სახელთა მიცემითში)¹.

გასარკვევი რჩება მხოლოდ მრავლ. მესამე პირის -ყო- ელემენტი², რომელიც შესატყვისის ნაცვალსახელს არ უკავშირდება, მაგრამ ეს ერთი ფორმანტი ვერ არღვევს უღვლილების სისტემის მთლიანობას (ამასთან შეიძლება გვიარაუდოთ, რომ აქაც მიცემითი ბრუნვა უნდა გვქონდეს).

¹ იხ. ჩვენი „მხოლ. რ. 3 პ. ნაცვალსახელოვანი -ნე- || -ტუ- უღურ ენაში“ აგრეთვე ა. შიფნერი. Versuch, § 67, გვ. 20.

² იხ. ჩვენი „მრავლობითი რ. მესამე პირის აფიქსები -ყუნ- || -ყო- უღურ ენაში“, აქვე, გვ. 75.

ა. შიფნერი საერთოდ ამ ნიშნებისა და, კერძოდ, ყო-ს შესახებ ამბობდა: „Die Zeit wörter, welche den Dativ der Person erfordern, fügen das Personalpronomen ზა, ვა und für die dritte Person ტუ, im Plural aber და, ვაა und für die dritte Person ყო (ყო § 11) entweder ein oder lassen es nachfolgen“: Versuch, § 100, გვ. 26. აღსანიშნავია, რომ აქ ლაპარაკია უფრო პირის ნაცვალსახელ ებზე, ვიდრე პირის ნიშნების შესახებ. ამაზე ქვემოთ გვექნება საუბარი (იხ. გვ. 69).

უნდა აღინიშნოს, რომ ამგვარი სინტაქსური ურთიერთობა თანამედროვე უღურში აღარ არის მტკიცედ წარმოდგენილი: ნორმა მერყეობას იჩენს და ჩვეულებრივ თვითონ სუბიექტი აღარ დაისმის მიცემითს ბრუნვაში: იგი უკვე დაისმის მოთხრობითში. ამიტომ გვაქვს პარალელური ფორმები. ამის საფუძველზე პირის ნიშანთა შეცვლაც შეიძლება გვაქონდეს; მაგრამ მაინც სპორადულად. სისტემატურად იცვლება პირის ნიშანი მრავლობითის მეორე პირში, რასაც ფონეტიკური ვითარება უნდა უწყობდეს ხელს.

სახელდობრ, განსხვავება მხოლოობითსა და მრავლობითს შორის მყარდება ხმოვნის მიხედვით (მხოლ.: -ვა-, მრავლ.: -ვაჲ-): მრავლობითში ფორმანტში გვაქვს ხორხისმიერი ხმოვანი. მაგრამ ამგვარი ხმოვნების მდგომარეობა არაა მტკიცე, ხორხისმიერობა იკარგება, და ამის გამო მრავლობითის ფორმა ემსგავსება მხოლოობითისას. ამიტომ განსასხვავებლად დამატებით ერთვის ჩვეულებრივი პირის ნიშანი: -ნან: ბუ-ვაჲ-ყსა -- ბუ-ვა-ყსა -- ბუ-ვა-ყსა -ნან.

ამ ერთი შემთხვევის გამოკლებით, ამგვარი უღვლილება მკვიდრად არის დღეს-დღეობით უღურის ვართაშნულ კილოში. მაშინაც კი, როდესაც სუბიექტი აღარ დაისმის მიცემითში, ის დაისმის მოთხრობითში, პირის ნიშნები წარმოდგენილია მაინც მიცემითის სახით.

3. საყურადღებოა ამგვარი უღვლილების ვითარებასთან დაკავშირებით ის, რომ უღურში ჩვენ გვაქვს ერთი ზმნა, რომელიც უღვლილებაში პირის ნიშნებს გვაძლევს ნათესაობითის ფორმით: ეს არის „ქონება || ყოლა“ ზმნა, რომელ შინაარსსაც გადმოგვცემს ფუძე „ბუ“ (ეს ფუძე დეფექტურია: იხმარება მხოლოდ აწმყოსა და ნამყო უწყვეტელში).

ჩვეულებრივ იგი მისდევს საერთო უღვლილებას, მაგრამ გარკვეულ შემთხვევებში ასეთი თავისებური ფორმები გვაქვს:

«Inf.»: უმუღ-ბაქსუნ—იმედის ქონა:

1. აწმყო

ბეზი	უმუღ-ბეზ-ბუ	—	იმე იმედი მაქვს და ა. შ.
ვი	უმუღ-ვი-ბუ		
შეტად	უმუღ-ტად-ბუ		უმუღ-ტა-ბუ
ბეში	უმუღ-ბეშ-ბუ		უმუღ-ბუ-ნე
ეაჭი	უმუღ-ეაჭ-ბუ		უმუღ-ბუ-ნე
შეტროლად	უმუღ-ყო-ბუ		უმუღ-ბუ-ნე...

მაგალითად:

მე ჩობანი ბა-ტა-ქედა ჩუბუხ, საღარ, იჩ წი რუსტამ. R, 72 —ამ მწყემსს ჰყავდა ერთი ცოლი, ერთი შვილი, მისი სახელი—რუსტამ...

ქარვანონ მეტუხ ხაბარ-რე-აყსა: „ვი იშე ზორ მანო განუ-ტად?“ R, 182: —მოხუცი მას ჰკითხავს (ეკითხება): „შენ ქმარს ძალა რა ადგილს აქვს?“

იოანი იჩი ბუ-ტად ფართალ ბუშე ფოფნუხო. მთ. 3, 4 —იოჰანეს თვითონ ჰქონდა ტანისამოსი აქლემის ბეწვისგან:...

შეტაბახტინ თე შოტლოდ ბუ-ყო-დ გრგნა ფახალლულ. მთ. 5, 10—რად-განაც [რომ] მათ აქვს თ ცის მეუფება...

შეტა ბაბაი უქაფ ტატ თე-ტა-ბუ. ა. შიფნერი, § 148 —მის მამას ფუტკარი არა ჰყავს (აქვს)...

შეტულოი სა ფის ხაა-ყო-ბუ. ა. შიფნერი, § 148 —მათ ერთი ავი (ცული) ძალი ჰყავს...

ამ ფორმებთან დაკავშირებით საყურადღებოა აგრეთვე თითქოს მოულოდნელი ფორმები, რომელთაც ერთი შედგენილი ზმნა იჩენს:

«Inf.»: ქეხ-მანდესუნ —ხელთ შერჩენა...

ა რ რ ი ს ტ ი II

ქეხ - ბეზ - მანდე	—ხელთ	შემრჩა
ქეხ - ვი - მანდე	—	„ შეგრჩა
ქეხ - ტა - მანდე	—	„ შერჩა
ქეხ - ბეშ - მანდე	—	„ შეგვრჩა
ქეხ - ეჰ - მანდე	—	„ შეგრჩათ
ქეხ - ყო - მანდე	—	„ შერჩა.

მნიშვნელოვანია ამ ფორმათა შორის მრავლ. მეესამე პირი, რომელშიც ჩვენ გვაქვს მიცემით-სუბიექტიანი ზმნების -ყო- ნიშანი (ნათესაობითის მაგიერად). ეს გარემოება შეიძლება იმას მოწმობდეს, რომ ამ ზმნის უღვლილებას კავშირი აქვს მიცემით-სუბიექტიან ზმნათა უღვლილებასთან და მათი უღვლილების წარმოშობას საერთო ფსიქოლოგიური საფუძვლები უნდა ჰქონდეს¹.

უნდა დაფუძვით, რომ ამ ზმნასაც უძველეს პერიოდში ჰქონდა მიცემით-სუბიექტიანი ზმნების უღვლილება, ხოლო შემდგომ მოგვცა ახალი ფორმები. ამ ვარაუდს მხარს უჭერს ნიჯური კილოს მონაცემები, რასაც ქვემოთ განვიხილავთ².

4. მიცემით-სუბიექტიან ზმნათა უღვლილების სისტემას ართულებს ის გარემოებაც, რომ მათ შესაძლებელია ჰქონდეთ პარალელური ფორმები, რომლებშიაც მიცემითი ბრუნვის ადგილს იჭერს უღურის მკვლევართაგან აკუზატივად მიჩნეული ბრუნვის ფორმები.

მაგალითად:

«Inf.»: აბაბაქსუნ —ცოდნა:

1. ჰ. შუხარდტი ანალოგიურ შემთხვევაში ხედავდა კონტამინაციურ ფორმებს; მას გათვალისწინებული აქვს მარტო მეესამე პირის ფორმა და ამბობს: „Eine noch eigenthümlichere Kontamination, nämlich zwischen possessivem Genetiv und Dativ liegt vor in: შეტულოი სა ფის ხაა-ყო-ბუ—‘sie haben einen bösen Hund’, eig. ‘ihrer ein hässer Hund-ihnen -ist’ Sch. § 148“—ჰ. შუხარდტი. Pass., გვ. 34.

² იხ. აქვე, გვ. 66. შმდ.

ა. ა წ მ ყ ო

ზა	აბა ზახ	—მე ვიცი
ვა	აბა ვახ	—შენ იცი
შოტუ	აბა ტუხ აბატუ	—მან იცის
და	აბა ძახ	—ჩვენ ვიცით
ვაა	აბა ვაახ	—თქვენ იცით
შოტროლო	აბა ყო	—მათ იციან...

ბ. ნ ა მ ყ ო უ წ ყ ვ ე ტ ე ლ ი

ზა	აბა ზახი	—მე ვიცოდი და ა. შ.
ვა	აბა ვახი	
შოტუ	აბა ტუჲ	
და	აბა ძახი	
ვაა	აბა ვაახი	
შოტოლო	აბა ყოჲ	

«Inf.»: ილარიბს უნ —მაცივებს.

ზუ თე-ზა-ბუყსაჲ, თე ილარიბაზახი —მე არ მინდოდა, რომ მაცივებდეს (ე. ი. ეცივებინა) და ა. შ.

ზუ	თე-ზა-ბუყსაჲ,	თე უნ ილარიბავახი
„	„ „	თე შოტუ ილარიბატუჲ
„	„ „	თე და ილარიბაძახი
„	„ „	თე ვაა ილარიბავაახი
„	„ „	თე შოტოლო ილარიბაყოჲ...

მსგავსი ფორმები აქა-იქ დასტურდება ნაბეჭდ ტექსტებშიც, თუმცა ძალიან იშვიათად. მაგალითად:

აბავახ ზაკონლოხ: მა ყაჰბულუღბა. მარკ. 10, 19 —იცი კანონები: არა ისიძეო...

ვაა ფულმულონ-ალ ბეაღალლან, ვაა ნუთ აკალ ვაახ. მთ. 13, 14 —თვალეზიტაც უყურებთ (შეხედავთ), და ვერ (არ) დაინახავთ...

ჩობანენ ეხნე: —„თე, ზუ ბაქალ-თე-ზახ“ —მწყემსი ამბობს: —„არა, მე ვერ შევძლებ“...

ილარილოხ აშბეს ბაქალ-თე-ზახ (|| ბაქალ-თეზა) —სიცხეში მუშაობას ვერ შევძლებ...

ეს პარალელური ფორმები მნიშვნელობითს განსხვავებას არ ქმნიან; ორივე ფორმა თანაბრად იხმარება: აბავა || აბავახ —შენ იცი... როდესაც ამგვარ პარალელობაზე ყურადღება მივაქცევინეთ უღური ენის წარმომადგენლებს, პასუხად მივიღეთ ერთგვარი ცდა მისი არსებობის გამართლებისა. სახელდობრ, ივ. სილიკაშვილი, რომელთანაც ჩვენ ვმუშაობდით სოფ. ოქტომბერში, აღნიშნავდა, რომ „აბავახ“ და მსგავსი ფორმები მაშინ არის საჭირო, როცა დამტკიცებით, დაბეჯითებით გვინდა გამოვთქვათ ჩვენი აზრი:

„აბაეა“ იქნება—ფიცი საერთოდ, ხოლო „აბაეახ“ — ფიცი ნამდვილად, დაბეჯითებითა. რამდენად მართებულია ასეთი ახსნა, ამას სჭირდება შემდგომი კვლევა.

უფრო ადვილი უნდა იყოს ამ მორფოლოგიური მოვლენის ახსნა მიცემითისა და ე. წ. აკუზატივის ურთიერთობის გათვალისწინებით. სახელდობრ, ე. წ. აკუზატივი უღურში უნდა წარმოადგენდეს იმავე მიცემითს, მხოლოდ სრული მიცემითის დაბოლოებით, და მაშინ ნათელი იქნება მათი გამოვლენა ერთგვარ სინტაქსურ ურთიერთობაში¹. ამგვარი ვარაუდის შესაძლებლობას ამტკიცებს ნიჯური კილოს მონაცემები ამ საკითხების შესახებ.

5. მიცემით-სუბიექტიან ზმნათა უღვლილება უღურის ნიჯურ კილოში საერთოდ აღარ გვაქვს. იქ ზმნა იძლევა ჩვეულებრივი უღვლილების ფორმებს, ანდა ზმნა ნიჯურში შეცვლილია ახალი ფუძით, რომელიც აგრეთვე მისდევს ჩვეულებრივს უღვლილებას. ამგვარად, ნიჯურში ჩვენ გვაქვს პირის ნიშანთა უნიფიკაცია: პირის ნიშნები გადმოცემულია სათანადო ნაცვალსახელთა სახელობით-მოთხოვითი ბრუნვის ფორმით. ამის საფუძველი კი ის არის, რომ ეს ზმნები სუბიექტს აღარ მოითხოვენ მიცემითს ბრუნვაში. ეს გარემოება ერთ-ერთი ძირითადი ნიშანთაგანია, რომლის მიხედვითაც ნიჯური კილო განსხვავდება ვართაშნული კილოსაგან.

გვაქვს:

«Inf.»: ავაბაქსუნქ—ცოდნა:

1. ა წ მ ყ ო

ზუ	ავა ზუ	—მე ვიცი და ა. შ.
ჰუნ	ავა ნუ	
შოტინ	ავა ნე	
დან	ავა ძან	
ვაან	ავა ნან	
შოტრლონ	ავა ტუნ.	

2. ა ო რ ი ს ტ ი II.

ზუ	ავაბაქეჲ	(— ავაბაქეზუ) —მე შევიტყვე და ა. შ.
ჰუნ	ავაბაქენ	(— ავაბაქენუ)
შოტინ	ავაბაქენე	
დან	ავაბაქეძან	
ვაან	ავაბაქენან	
შოტრლონ	ავაბაქეტუნ.	

¹ იხ. ჩვენი „აკუზატივის გენეზისისათვის უღურ ენაში“. «ენიმკი-ს მოამბე», ტ. V—VI, გვ. 137—152.

«Inf.»: ი ბ ა ქ ს უ ნ —ღმენა, მოსმენა:

1. ა წ მ ყ ო

ზუ	იზბაქსა	—ზე მესმის, ვისმენ და ა. შ.
ჰუნ	ინბაქსა	
შოტინ	ინებაქსა	
დან	იხანბაქსა	
ვაან	ინანბაქსა	
შოტრლონ	იტუნბაქსა.	

2. ა ო რ ი ს ტ ი II

3. მ ყ ო ფ ა დ ი II

ზუ	იბაქეზ	—ზე გავიგონე და ა. შ.	ზუ	იბაქალზუ	—ზე გა- ვიგონება და ა. შ.
ჰუნ	იბაქენ		ჰუნ	იბაქალნუ	
შოტინ	იბაქენე		შოტინ	იბაქალე	
დან	იბაქიდან (-- იბაქედან)		დან	იბაქსალდან	
ვაან	იბაქენან		ვაან	იბაქალნან	
შოტრლონ	იბაქეტუნ		შოტრლონ	იბაქალტუნ.	

მაგალითად:

შოტინ შ ა ა ტ - ე - ა ვ ა უ დ ი ნ მ უ ზ ა — მ ა ნ კ ა რ გ ა დ ი ც ი ს უ ლ უ რ ი ე ნ ა : . . .

შოტინ ყ ი ა - ნ ე - ფ ს ა თ ა დ ს უ ნ ა — ი გ ი შ ი შ ო ბ ს წ ა ს ვ ლ ა ს . . .

შოტინ ა ვ ა - თ ე - ნ ე უ დ ი ნ მ უ ზ ა — მ ა ნ ა რ ი ც ი ს უ ლ უ რ ი ე ნ ა : . . .

შოტინ ბ ა - ნ ე - ქ ო ა კ ე ს ტ ე ს — მ ა ს შ ე უ ძ ლ ი ა ჩ ვ ე ნ ე ბ ა (დ ა ნ ა ხ ვ ე ბ ა) . . .

შოტინ ა კ ე - ნ ე კ ო ჟ — მ ა ნ დ ა ი ნ ა ხ ა ს ა ხ ლ ი . . .

ვართაშნულის მიცემით-სუბიექტიანი „ზუყსუნ“ ზმნას (იხ. აქვე, გვ. 59) ნიჯურში შეესატყვისება „ჩურესუნ“ ფუძე, რომელიც აგრეთვე ჩვეულებრივად იულვლება.

«Inf.»: ჩ უ რ ე ს უ ნ —ნდომა, ყვარება:

ა წ მ ყ ო

ზუ	ჩურესსა (-- ჩურეზსა)	—ზე მინდა, მიყვარს და ა. შ.
ჰუნ	ჩურენსა	
შოტინ	ჩურესა	
დან	ჩურდანსა	
შოტრლონ	ჩურტუნსა	

მაგალითად:

შოტინ ჩ უ რ ე ს ა თ ა ლ ა ნ ე კ ო დ ა — მ ა ს უ ნ დ ა (ს უ რ ს), წ ა ვ ი დ ე ს ს ა ხ ლ შ ი : . . .

შოტრლონ ჩ უ რ ტ უ ნ ს ა , თ ა ლ ა ტ უ ნ კ ო დ ა — მ ა თ უ ნ დ ა თ , წ ა ვ ი დ ი ნ ე ნ ს ა ხ ლ შ ი : . . .

შოტინ თ ე - ნ ე - ჩ უ რ ე ს ა , თ ა ნ გ ა თ ა ლ ა ნ ე ზ ა — მ ა ს ა რ უ ნ დ ა , ფ უ ლ ი მ ო მ ც ე ს მ ე . . .

მაგრამ ფრიად მნიშვნელოვანია ის, რომ ნიჯურში ნაშთის სახით ჩვენ შემორჩენილი გვაქვს მიცემით-სუბიექტიანი უღვლილება. სახელდობრ, „ქონება || ყოლა“ ზმნაში ჩვენ გვხვდება პირის განსხვავებული ნიშნები¹.

გვაქვს:

1. ა წ მ ყ ო

ბეზ	კოჟა-ზახ-პუ (—ზახ-ბუ)	—მე სახლი მაქვს და ა. შ.
ვი	კოჟა-ვან-პუ	
შოტად	კოჟა-ტუხ-პუ	
ბეშ	კოჟა-ჯახ-პუ	
ეაფ	კოჟა-ვაახ-პუ	
შოტრლოდ	კოჟა-ტუახ-პუ.	

2. ა ო რ ი ს ტ ი II

ბეზ	კოჟაბაქეჯახ		ბაქენე	—მე სახლი მქონდა და ა. შ.
ვი	კოჟაბაქეჯახ		ბაქენე	
შოტად	კოჟაბაქეტუხ		ბაქენე	
ბეშ	კოჟაბაქეჯახ		ბაქენე	
ეაფ	კოჟაბაქეჯაახ		ბაქენე	
შოტრლოდ	კოჟაბაქეტუახ		ბაქენე	

3. ა წ მ ყ ო

ბეზ	ვახუნ ადითჯახპუ	—მე შენთან სიტყვა მაქვს.
ვი	ჯახუნ ადითბუჟახ	—შენ ჩემთან სიტყვა გავქვს
შოტად	ვახუნ ადითტუხპუ	—მას შენთან სიტყვა აქვს
ბეში	ვაახუნ ადითჯახპუ	—ჩვენ თქვენთან სიტყვა გვაქვს
ეაფი ეაფ	ჯახუნ ადითვაახპუ	—თქვენ ჩვენთან სიტყვა გაქვთ
შოტრლოდ	ვაახუნ ადითტუაჯახპუ	—მათ თქვენთან სიტყვა აქვთ...

4. ა წ მ ყ ო

ბეზი	ბუჯახ	კოდა სა ჩუთ ქალ	—მე მყავს შინ უღელი კამეჩი
ვი	ბუჯახ	სა ვიჩი	—შენ გყავს ერთი ძმა
შოტად	ბუტუხ	კოდა სა არაბა	—მას ჰყავს (აქვს) შინ ერთი ურემი
ბეში	ბუჯახ	შჰჰარს კოჟა	—ჩვენ გვაქვს ქალაქში სახლი
შოტრლოდ	ბუტაჯახ	აჯე გა	—მათ აქვთ სოფელში ბალი...

¹ ამ ზმნის შესახებ იხ. აქვე, გვ. 61 შმდ.

5. ნ ა მ ყ ო უ წ ყ ვ ე ტ ე ლ ი

ბენი	ტე ვახტ	ბუჯახი	სა ვიჩი	—მე მაშინ (იმ დროს) მყავდა ძმა
ვი	„ „	ბუჯახი	„ „	—მენ მაშინ გყავდა ძმა
შოტად	„ „	ბუტუხი	„ „	—მას მაშინ ჰყავდა ძმა
ბეში	„ „	ბუჯახი	„ „	—ჩვენ მაშინ გყავდა ძმა
ეაფი	„ „	ბუჯახი	„ „	—თქვენ მაშინ გყავდათ ძმა
შოტოლოდ	„ „	ბუტოოხი	„ „	—მათ მაშინ ჰყავდათ ძმა

6. ა წ მ ყ ო

ბენი	იმაჟი-ჯახ - პუ	იმაჟინებუ	—მე მამითადი მყავს და ა. შ.
ვი	იმაჟი-ვახ - პუ	იმაჟინებუ	
შოტად	იმაჟი-ტუხ- პუ		
ბეში	იმაჟი-ჯახ- პუ		
ეაფი	იმაჟი-ვახ- პუ		
შოტოლოდ	იმაჟი-ტოოხ- პუ.		

შდრ. ვართაშნული:

ა წ მ ყ ო

ბენი	იმაჯი-ბეზ-ბუ	—მე მამითადი მყავს და ა. შ.
ვი	იმაჯი-ვი-ბუ	
შეტად	იმაჯი-ტა-ბუ	
ბეში	იმაჯი-ბეშ-ბუ	
ეაფი	იმაჯი-ეჟ-ბუ	
შოტოლოდ	იმაჯი-ყო-ბუ.	

მაგალითად:

ზაქარად ბუ-ტუხ-ი სა ჩუტუხ, იზ წი დეთარ —ზაქარას ჰყავდა ცოლი; მისი სახელი ეთერიო...

შოტად პოდელალა თახელ თე-ტუხ-პუ —მას საკმარისი მოსავალი (ჭირნახული) არ აქვს...

ვი გოჭან ჩოოჟურ-ვახ-პუ — მენ მშვენიერი სახე გაქვს...

წარმოდგენილ ფორმებში პირის ნიშნებად გამოიყოფა: -ჯახ-, -ვახ-, -ტუხ-, -ჯახ-, -ვახ-, -ტუხ- || -ტოოხ-...

სასურადღებოა ის, რომ აქ მიცემული გვაქვს ნაცვალსახელის ე. წ. აკუ-ჯატის ბრუნვის (ში ფნერით—აფექტივის) ფორმა, სწორედ იმგვარადვე, როგორც ეს გვხვდება ვართაშნულში მიცემით-სუბიექტიან ზმნათა პარალელურ ფორმებში, შესატყვისი ნაცვალსახელი კი გვაქვს ნათესაობით ბრუნვაში, როგორც ვართაშნულში¹. ამ ფორმათა გამოვლენა ნიჯურში უეჭველობით ამტკიცებს იმას, რომ ვართაშნულში არსებული მეორე რიგის ფორმები მიცემით-

¹ იხ. აქვე, გვ. 63 შმდ.

სუბიექტიან ზმნებში (-ზახ-, ვახ-...) შემთხვევითნი კი არ არიან, არამედ სრულიად კანონზომიერად წარმოდგენილნი. შეიძლება დაუშვათ ის, რომ ეს ფორმები ისტორიულად უძველესნი უნდა იყვნენ. ამ უძველესი ვითარების გაქვავებული ნიმუში ჩვენ შემორჩენილი გვაქვს ნიჯურში ამ ერთ ზმნასთან.

მეორე მხრივ საყურადღებოა ის, რომ ე. წ. აკუზატივის ფორმა ნიჯურში საერთოდ თითქმის აღარ გვხვდება სახელებში, იგი მხოლოდ ნაცვალსახელებშია შემორჩენილი ზოგჯერ. მაგრამ ეს ფორმები მტკიცედ არიან დაცული ამ ზმნის ფუძესთან. ისინი რომ ისტორიულად მკვიდრი მონაცემებია, ამას ისიც უნდა ამტკიცებდეს, რომ ფუძეში სისტემატურად გვაქვს ასიმილაცია ზმნის ფუძის „ზ“ თანხმოვნისა ფორმანტის „ხ“ თანხმოვანთან: ზახ + ზუ → ზახჰუ...¹.

ნიჯურის ვითარება გვიდასტურებს აგრეთვე იმასაც, რომ ვართაშნულში მოცემული ნათესაობით-სუბიექტიანი უღვლილება მეორეული მოვლენაა: თავდაპირველად აქაც უნდა გვქონოდა მიცემით-სუბიექტიანი ზმნა, როგორც ეს შემორჩენილი გვაქვს ნიჯურში. ამ დასკვნას აძლიერებს მრავლობითის 3 პირის -ყო- აფიქსი, რომელიც მიცემით-სუბიექტიან ზმნათა კუთვნილებას წარმოადგენს და რომელიც დაცულია ნათესაობით-სუბიექტიან ზმნათა სათანადო ფორმაშიც.

6. ამგვარია ფაქტიური ვითარება ამ თავისებური უღვლილებისა უღურის ზორივე კილოში. აღნიშნული მოვლენა, სახელდობრ, რეალური სუბიექტის მიცემითში დასმა, საერთოდ დიდი ხანია, რაც შენიშნულია და ეს მოვლენა დამახასიათებელია თითქმის მთლიანად კავკასიურ ენათა სამყაროსათვის (გვაქვს აგრეთვე სხვა ენებშიც, მაგრამ ამას აქ არ ვეხებით). ჯერ კიდევ 1856 წ. ა. შიფნერი მიუთითებდა წოვა-თუშურისათვის: „ერთი ჯგუფი ზმნებისა, რომელნიც აღნიშნავენ არა რაიმე მოქმედებას, არამედ უფრო აღქმას, გრძობას, სურვილს, საჭიროებას, შესაძლებლობას, სიყვარულს გამოხატავენ, და მათგან ნაწარმოები ანდა მათგან მიღებული რთული ზმნები (შედგენილი ზმნები) უკავშირდება მიცემითს ბრუნვას“².

მსგავსი ვითარება გვაქვს თითქმის ყველა კავკასიურ ენაში და სათანადო ლიტერატურაში ეს ყველგან აღნიშნულია. მნიშვნელოვანია ის, რომ ასეთი ვითარება ჩვენ გვაქვს ზმნათა გარკვეულ ჯგუფში, რომლის წევრებიც გარკვეულ ერთიანობას წარმოადგენენ თავისი შინაარსის, მნიშვნელობის, მიხედვით, სახელდობრ, ესაა მეტ-წილად ე. წ. *verba sentiendi*. ამ გარემოებას მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს ამ თავისებურების ჩამოყალიბებისათვის: ასეთი

¹ იხ. ჩვენი „აკუზატივის გენეზისისათვის უღურ ენაში“, «ენიკი-ს მოამბე», ტ. V+VI, რომელშიც სპეციალურად განხილულია მიცემითი ბრუნვისა და «აკუზატივის» ურთიერთობა.

² ა. შიფნერი. Versuch über die Thusch-Sprache, § 247, გვ. 70: „Eine Anzahl von Zeitwörtern, die keine Handlung, sondern vielmehr eine Wahrnehmen, Fühlen, Wollen, Brauchen, Können, Lieben ausdrücken und die von ihnen abgeleiteten oder mit ihnen zusammengesetzten Verba werden mit dem Dativ verbunden“.

ვითარება გვაფიქრებინებს, დავუშვათ თავისებური ენობრივი ფსიქოლოგიის არსებობა იმ დროისათვის, როდესაც ზემოხსენებული უღვლილების სისტემა ყალიბდებოდა.

უღურშიც, ამგვარად, ამ ზმნებთან ჩვენ გვაქვს მიცემითით გადმოცემული რეალური სუბიექტი. მაგრამ უღურის თავისებურებას ის წარმოადგენს, რომ ეს ვითარება თავის მორფოლოგიურ ასახვას პოულობს ზმნაში: უღურში ჩამოყალიბებულია ამგვარი რეალური სუბიექტისათვის ცალკე პირის ნიშანთა სპეციფიკური სისტემა. ჯერ კიდევ უღურის პირველმა საფუძვლიანმა მკვლევარმა ა. შიფნერმა მიაქცია ამ გარემოებას ყურადღება და აღნიშნა: „ის ზმნები, რომელნიც პირის მიცემით ბრუნვას თხოულობენ, ირთავენ წინ ან ბოლოში პირის ნაცვალსახელებს (ხაზი ჩვენი) ზა, ვა და მესამე პირისთვის ტუ-ს, მრავლობითში კი ჟა, ვაჟ და მესამე პირისთვის ყო (ყოა § 11)-ს; მაგალითად, ბუყსუნ—ყვარება, მხოლ. აწყო: 1. ბუყასა, 2. ბუყასა, 3. ბუტყუსა, მრავლობ. 1. ბუყასა, 2. ბუყაყასა, 3. ბუყოყასა“¹.

ა. შიფნერმა მართებულად გამოყო ეს მორფოლოგიური ელემენტები (-ზა, -ვა, -ტუ, -ჟა, -ვაჟ, -ყო), მაგრამ მას თითქოს ისინი არ მიაჩნია პირის ნიშნებად: ის მათ სთელის „პირის ნაცვალსახელებად“ („Personalpronomen“).

ა. შიფნერს გათვალისწინებული ჰქონდა ეს ზმნები მხოლოდ ვართაშნული კილოს მიხედვით და ისიც რამდენადმე არა სრულად; სრულებით არ არსებობდა გარკვეული წარმოდგენა ნიჯური კილოს ვითარების შესახებ. ნიჯური კილოს მონაცემები კი მეტად საყურადღებოა როგორც ამ ზმნათა ისტორიის გასათვალისწინებლად უღურში, ისე სხვა ენებში მსგავსი მოვლენების შესასწავლად.

უღურ ენას სხვა კავკასიურ ენებთან ერთად ეხებოდნენ სხვა მკვლევარებიც: ჰ. შუხარდტი, ა. დირი—სპეციალურად. — ი. მეშჩანინოვი, ივ. ჯავახიშვილი და სხვა. ეს ავტორები კერძოდ განიხილავენ მიცემით-სუბიექტიან ზმნებსაც. ყველა ამ მკვლევართა დასკვნები არსებითად ემყარებოდა ა. შიფნერის მონაცემებს და ზოგ შემთხვევაში მის მოსაზრებასაც.

იმავე დროს ამ ზმნათა აგებულების შესახებ გამოთქმულია საყურადღებო თეორიული ხასიათის მოსაზრებები, მაგრამ მათ შესახებ მსჯელობა და მათი კრიტიკული შეფასება მიზანშეწონილი იქნება ამ თავისებურ ზმნათა პრობლემის განხილვისას ზოგადად კავკასიურ ენებში.

აქ შესაძლებელია მხოლოდ აღინიშნოს ერთი მნიშვნელოვანი გარემოება. ჯერ კიდევ ჰ. შუხარდტმა მიაქცია ყურადღება ა. შიფნერის მიერ დადასტურებულ ფორმას აკსუნ —ხედვა ზმნისას, რომელშიც პირის ნიშანი წარმოდგენილია არა მიცემითი ბრუნვის, არამედ სახელობით-მოთხრობითის შესატყვისი ფორმით; ჰ. შუხარდტს ეს ნიშანი მიაჩნია რეალური ობიექტის

¹ ა. შიფნერი, Versuch, § 100, გვ. 26 (გერმანული ტექსტ. იხ. აქვე, გვ. 60).

ნიშნად. იგი ამბობს: „მეტად საოცარია განსაკუთრებით: ბეზ ფეხ ეკალ თე-
ნე-აქსა — ჩემს თვალში მე არაფერს ვხედავ, შიფნ., 49,3, სადაც რეა-
ლური ობიექტი კონიუნქტიურ ნაცვალსახელშიც გამოჩნდება, ხოლო სუბიექტის
მიცემითის მაგივრად აფექტივი გვევლინება“¹.

მსგავსი მაგალითები შესაძლებელია დავიჭიროთ აქა-იქ სხვაგანაც.

მაგალითად:

ბელსაყუნ, თე ქურ გრლო ბულალუნე, ეკალ თე-ნე-აქესა. R, 11, 7
—ხედვენ, რომ ორმო ძალიან ღრმაა, არაფერი არ იხედება (ჩანს)...

ევახ თე შეტინ ღიქირები მოტუხ, მე ბიხლო ჭარიშტა აკეცეც
(— აკნეცი) შეტუ ნეპე ბოშ, ვაა ფინე. მთ. 1, 20 —როცა მან ეს იფიქრა,
ეს ღეთის ანგელოზი გამოუჩნდა (ეჩვენა) მას ძილში და უთხრა...

აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ «ბაქსუნ» ზმნაც ორგვარ ფორმებს
იძლევა ამ ზმნის ორი მნიშვნელობის შესაბამისად: როცა ეს ზმნა აღნიშნავს,
—შეძლება-ს, მაშინ გვაქვს მიცემით-სუბიექტიანი უღვლილება (იხ. აქვე,
გვ. 59), ხოლო როცა ამ ზმნას აქვს თავისი პირველადი მნიშვნელობა —ყოფნა,
ვახლოა, მოხდენა—, მაშინ ჩვეულებრივი.

ამრიგად, პირის ნიშანი ამ შემთხვევებში წარმოდგენილია სახელობით-
მოთხრობითი ბრუნვის შესატყვისად: აკ-ნე-ცი, მოსალოდნელი კი იყო მიცე-
მითის შესაბამისად: ა-ტუ-კი. თვითონ სუბიექტიც ყველგან სახელობით
ბრუნვაშია. არაა სწორი ჰ. შუხარდტის მოსაზრება, რომ ზმნაში თით-
ქოს ასახულია ობიექტი. მის მიერ მოყვანილ მაგალითშიაც ასახულია სუ-
ბიექტი (გვალ—არაფერი), მაგრამ არა მიცემით ბრუნვაში, არამედ სახელო-
ბითში. რაც შეეხება «აფექტივის» ფორმას (ბეზ ფეხ—ჩემ თვალს[ში]), რო-
მელიც სუბიექტის ბრუნვად არის მიჩნეული, იგი ნამდვილად გარემოებას
უნდა წარმოადგენდეს (მიცემითი ბრუნვით გადმოცემულს)².

მაგრამ მიუხედავად ამგვარი ახსნისა, მაინც რჩება ერთი და იმავე ზმნის
ორი ფორმა და ამ გარემოებას პრინციპული მნიშვნელობა ენიჭება საერთოდ
მიცემით-სუბიექტიან ზმნათა აგებულების გასათვალისწინებლად. ეს ზმნა გვი-
ჩვენებს უღვრის განვითარების იმ საფეხურს, როცა იწყებოდა ზმნის უღვლი-
ლების დიფერენციაცია, პირის ნიშანთა სხვადასხვაგვარი აღნიშვნა. ეს დი-
ფერენციაცია, როგორც წესი, ჩატარდა ზმნათა მიხედვით, რაც დღევანდელს
უღვრშიც დადასტურებულია: ერთი ზმნა მხოლოდ სახელობით ბრუნვას
შიეწყობს, ხოლო მეორე — მიცემითს (გვაქვს პირის ნიშანთა სათანადო
გამოხატვაც). მაგრამ შესაძლებლობა იყო პირის ნიშანთა ასეთი გარჩევა
ერთსა და იმავე ზმნაშიც მომხდარიყო. საფიქრებელია, დიფერენ-
ციაცია წარიმართებოდა სუბიექტური და ობიექტური უღვლილების ჩამოყალი-
ბების ხაზით, რაც თავის მხრივ მოგვეცემდა ზმნის ორპირიანობას (ამ თვალსა-

¹ ჰ. შუხარდტი. Pass., გვ. 33.

² იხ. ჩვენი „აკუზატივის გენეზისისათვის უღვრ ენაში“. «ენიმკის მოამბე», ტ. V—VI, გვ. 145.

ზრისით საყურადღებოა ქართული და ქართველური ზმნის ვითარების გათვალისწინება). უღურში ეს პროცესი დასაწყის სტადიაზე შეჩერდა. ნიჯურ კილოში ჩვენ საპირისპირო პროცესიც კი გვაქვს: მიცემით-სუბიექტიანი ზმნების უღვლილება საერთო სისტემას ემორჩილება.

ამგვარ ვითარებასთან დაკავშირებულია კავკასიურ ენათა აგებულების საყურადღებო საკითხები (კერძოდ ზმნის აგებულების საკითხები), მაგრამ მათი განხილვა ამ წერილის მიზანს არ შეადგენს: ეს საკითხები მოთხოვენ ცალკე ანალიზს შედარებით-ისტორიული თვალსაზრისით.

დასკვნითი დებულებები

1. სხვა კავკასიურ ენათა საპირისპიროდ უღურ ენას აქვს პირის ნიშანთა ჩამოყალიბებული სისტემა, პირის ნიშნები არსებითად (3 პირის გამოკლებით) წარმოდგენენ იმავე პირის ნაცვალსახელებს, რომლებიც ამჟამადაც ჩვეულებრივ ხმარებაშია უღურში.

2. პირის ნიშანთა აღნიშვნის თვალსაზრისით უღურში გვაქვს ზმნათა ორი ჯგუფი: პირველი (უმრავლესობის შემცველი) ჯგუფის ზმნები—სახელობით-მოთხრობითი სუბიექტით—პირის ნიშნებს წარმოგვიდგენენ ნაცვალსახელის სახელობითის ფორმით (-**ჟუ-**, -**ნუ-**, -**ნე-**, -**ჟან-**, -**ნან-**, -**ჟუნ-**), ხოლო მეორე ჯგუფისა—მიცემითი ბრუნვის ფორმით (-**ჟა-**, -**ვა-**, -**ტუ-**, -**ჟა-**, -**ვა-**, -**ჟო-**). ეს უკანასკნელ ზმნები სუბიექტს (resp. რეალურ სუბიექტს) მართავენ მიცემით ბრუნვაში და მათ ვუწოდებთ მიცემით-სუბიექტიან ზმნებს.

ბრუნვათა გენეზისისა და გარდამავალი ზმნის ბუნების გასარკვევად პრინციპული მნიშვნელობა აქვს იმ გარემოებას, რომ სუბიექტი ერთგვარი ნიშნით გამოიხატება ზმნაში იმისდა მიუხედავად, სახელობითში დაისმის იგი, თუ მოთხრობითში.

3. მიცემით-სუბიექტიან ზმნებს თავისი სინტაქსური და მორფოლოგიური ნიშნები შენარჩუნებული აქვთ უღურის ვართაშნულ კილოში: ნიჯურში მიცემით-სუბიექტიანი ზმნები გვაძლევენ ჩვეულებრივი სახელობით-მოთხრობით-სუბიექტიანი ზმნების სინტაქსურსა და მორფოლოგიურ თვისებებს.

4. უღურში გვაქვს ერთი ზმნის ფუძე **ბუ**—ყოფნა, **ქონება**, **ყოლა**, რომელიც სრულიად განსხვავებულ ვითარებას გვიჩვენებს: ვართაშნულში იგი მოითხოვს სუბიექტს ნათესაობითს ბრუნვაში და პირის ნიშანიც წარმოდგენილია ნაცვალსახელის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმით, გარდა მრავლობ. 3 პ. ფორმისა, რომელშიც გვაქვს მიცემითი ბრუნვის ფორმა, ნიჯურში—სუბიექტი აგრეთვე ნათესაობითს ბრუნვაშია, პირის ნიშნები კი—ნაცვალსახელის ე. წ. აკუზატივის ფორმით, რომელიც ჩვენ მიგვაჩნია მიცემითის ფორმად (**ჯახ-პუ** —***ჯახ-ბუ**, **ვახ-პუ** —***ვახ-ბუ**...). ნიჯურის ვითარება გვავარაუდებინებს იმას, რომ ნათესაობით-სუბიექტიანი უღვლილება მეორეული წარმოშობისაა: თავდაპირველად **ბუ** ზმნაც მიცემით-სუბიექტიანი უნდა ყოფილიყო ვართაშნულშიც.

5. უღვლილების სისტემაში ორი რიგის ფორმათა გამოვლენა მნიშვნელოვანია ზმნის აგებულების გასათვალისწინებლად უღურენაში (საერთოდ, კავკასიურ ენებშიც). უღურში დადასტურებული გვაქვს ზმნის უღვლილების სისტემის ჩამოყალიბების პროცესის ის დასაწყისი საფეხური, როცა ისახებოდა თავისებური ობიექტური უღვლილება (საერთოდ, ჰირის ნიშანთა დიფერენციაცია): მიცემითი ბრუნვით გადმოცემული სუბიექტი იმდროინდელი ენობრივი ცნობიერების მიხედვით შესაძლებელია გრამატიკულ ობიექტად წარმოვიდგინოთ. ამ პრობლემას თავისებური მნიშვნელობა აქვს ე. წ. კავკასიურ ენათა «პასიური კონსტრუქციის» ზოგადი პრობლემისათვის.

ВЛ. ПАНЧВИДЗЕ

ГЛАГОЛЫ С СУБЪЕКТОМ В ДАТЕЛЬНОМ ПАДЕЖЕ В УДИНСКОМ ЯЗЫКЕ*

(РЕЗЮМЕ)

1. В противоположность некоторым кавказским языкам в удинском языке мы имеем определенную систему личных показателей. Личные показатели (за исключением 3-го лица) суть те же личные местоимения, которые и самостоятельно употребляются в современном удинском языке.

2. С точки зрения обозначения лиц в удинском языке мы имеем две группы глаголов: глаголы первой группы — с именительно-эргативным субъектом — выявляют личные показатели в форме именительного падежа местоимений (-ზუ -zu, -ნუ -nu, -ნე -ne, -ჯან -jan, -ნან -nan, -ყუნ -qun), глаголы же второй группы — в форме дательного падежа (-ზა -za, -ვა -va, -ტუ -tu, -ჯა -ja, -ვაა -vaa, -ყო -qo). Эти последние глаголы управляют субъектом (т.е. реальным субъектом) в дательном падеже и мы называем их глаголами с субъектом в дательном падеже.

С точки зрения генезиса падежей и выяснения природы переходных глаголов принципиальное значение имеет то обстоятельство, что субъект обозначается в глаголе одним и тем же аффиксом, несмотря на то, что он передается именительным или эргативным падежом.

3. Глаголы с дательным субъектом сохранили свои синтаксические и морфологические признаки только в варташенском диалекте удинского языка. В дидажском диалекте эти глаголы выявляют общие синтаксические и морфологические признаки глаголов с именительно-эргативным субъектом.

4. Кроме этого в удинском языке имеется одна глагольная основа -ბუ -bu — «быть, иметь», которая выявляет некоторую особенность: в варташенском диалекте она управляет субъектом в дательном падеже.

* Доложено на заседании Отдела Кавказских языков ИЯИМК им. Н. Я. Марра, 27.XII.1938 г.

ში е н с к о м диал. этот глагол требует субъекта в родительном падеже и личные показатели представлены в глаголе именно в форме родительного падежа соответствующих местоимений, в ниджском же—реальный субъект ставится также в родительном падеже, а личные показатели выявляются в форме т. н. аккузатива, какую форму мы считаем формой дательного падежа (ზაბ-ბუ ← ზაბ-ბუ ვაჰ-რი — ვაჰ-ბუ —ყა имею, ვაბ-ბუ — ვაბ-ბუ ვაჰ-რი — ვაჰ-ბუ —ты имеешь и т. д.).

Данные ниджского диалекта заставляют предположить, что спряжение с родительным падежом вторичное явление: исторически основа ბუ ბი также являлась глаголом с дательным субъектом.

5. Выявление в системе спряжения двойного рода форм имеет значение для уяснения структуры глагола в удинском языке (и, вообще, в кавказских языках). В удинском засвидетельствована та ступень в развитии системы спряжения, когда оформлялось своеобразное объективное спряжение (вообще происходила дифференциация личных показателей): субъект в дательном падеже мы можем представить—с точки зрения тогдашнего языкового сознания—грамматическим объектом.

Проблема эта имеет определенное значение для разрешения общей проблемы о «пассивной конструкции» в кавказских языках.

VL. PANTCHVIDZE

LES VERBES AVEC LE SUJET AU DATIF EN OUDINE*

(RÉSUMÉ)

1. Contrairement aux certaines langues caucasiques on a en oudine un système défini des indices personnels. A l'exception de la 3me personne ces indices sont les mêmes pronoms personnels qui s'emploient indépendamment dans l'oudine moderne.

2. Au point de vue de la désignation des personnes on a, en oudine, deux groupes de verbes: ceux du 1er groupe—avec un sujet nominatif-érgatif,—montrent les indices personnels sous la forme du nominatif des pronoms (-ბუ -zu, -ბუ -nu, -ბე -ne, -ვაბ -jan, -ნაბ -nan, -ყუბ -qun), ceux du second groupe les montrent sous la forme du datif (-ვა -za, -ვა -va, -ბუ -tu, -და -ja, -ვაა -vae, -ყა -qa). Ces derniers régissent le sujet (resp. le sujet réel) au datif et nous les appelons „verbes avec le sujet au datif“.

Au point de vue de la genèse des cas et pour élucider la nature des verbes transitifs l'essentiel est que le sujet est désigné dans le verbe par le même affixe sans distinction pour le nominatif ni pour l'érgatif.

* Rapporté à la séance de la Section des Langues Caucasiques de l'Institut Marr, 27.XII.1938.

3. Les verbes avec leur sujet au datif n'ont retenu leurs marques syntaxiques et morphologiques que dans le dialecte vartachène de la langue oudine. Dans le dialecte nidge ces verbes montrent les signes communs syntaxiques et morphologiques des verbes avec le sujet nominatif-érgatif.

4. Ce qui plus est nous avons en oudine un seul thème verbal ბუ bu —'être, 'avoir qui montre une certaine particularité: dans le vartachène ce verbe exige son sujet au génitif et les indices personnels sont représentés justement sous la forme du génitif des pronoms correspondants, tandis que dans le nidge le sujet réel est mis également au génitif mais les indices personnels se trouvent sous la forme du soi-disant accusatif, laquelle forme nous tenons pour celle du datif (ზახ-ბუ —*ზახ-ბუ zax-pu—zax-bu—ქ'აი ვახ-ბუ —*ვახ-ბუ vax-pu —*vax-bu—'tu as' etc.).

Les données du dialecte nidge nous font supposer que la conjugaison avec le génitif est un phénomène secondaire: historiquement le thème ბუ bu apparaissait aussi comme verbe avec le sujet au datif.

5. La manifestation dans le système de la conjugaison des formes de double espèce a sa valeur pour l'explication de la structure du verbe en oudine (et par là dans les langues caucasiennes). La langue oudine nous atteste ce degré dans le développement du système de la conjugaison où la conjugaison objective sa forme à elle avec la différenciation des indices personnels: nous pouvons nous figurer—au point de vue de la conscience linguale d'alors—le sujet au datif comme object grammatical.

Ce problème a sa valeur, à elle aussi, pour la solution du problème général de la «construction passive» dans les langues caucasiennes.

მრავლობითი რიცხვის მესამე პირის აფიქსები

-ყუნ- || -ყო- უღურ ენაში*

როგორც ცნობილია, ზმნის ფორმებში პირის ნიშნებად გამოყენებული ფორმანტები უღურში გენეტურად უკავშირდება სათანადო პირის ნაცვალსახელებს. ეს კავშირი ნათელია 1 და 2 პირში: განსხვავებას ჰქმნის მცირეოდენი ფონეტიკური ხასიათის ცვლილებები. თავისებურებას გვაძლევს 3 პირი. რომლის ფორმანტთა კავშირი ნაცვალსახელოვან ფუძეებთან დღეს ნათელი აღარ არის. ამათგან მხოლოდობითი რიცხვის -ნე- || -ტუ-, როგორც ირკვევა, ისევე, ნაცვალსახელოვანი წარმოშობისაა, თუმცა დღევანდელს უღურში ეს ფუძეები ნაცვალსახელოვანი მნიშვნელობით ცალკე აღარ გვხვდება: ამგვარი შინაარსით მათ შერჩენილი აქვთ მხოლოდ ზმნაში¹. ძნელი გასარკვევეი ხდება მრავლობითის 3 პ. -ყუნ- || -ყო- ფორმანტების რაობა და გენეზისი. ირკვევა, რომ ამ ფორმანტებს თითქოს არ უნდა ჰქონდეთ კავშირი პირის ნაცვალსახელებთან, უღური ენის შესახებ არსებულ ლიტერატურაში არც ყოფილა ცდა, რომ ამ ფორმანტთა გენეზისი აეხსნათ; უმთავრესად გვექონდა მათი გამოყენების აღწერითი დახასიათება.

როგორია ამ ფორმანტების ფუნქცია?

1. უღურ ზმნაში აღინიშნება მხოლოდ სუბიექტი²; -ყუნ- || -ყო- აფიქსები გამოხატავენ სუბიექტის მრავლობითობას მესამე პირში. ეს აფიქსები მხოლოდ ვართაშნული კილოს კუთვნილებას წარმოადგენენ, ნიჯურში კი სხვაგვარი ვითარება გვაქვს, რასაც ქვემოთ შევეხებით. -ყუნ- (ვართაშნულში) გვაქვს იმ შემთხვევაში, როდესაც სუბიექტი სახელობითს ან მოთხრობითს ბრუნვაშია. ზმნის უღვლილების პროცესი კი ამგვარად წარმოგვიდგება ვართაშნულში: «Inf.»: ქ ა რ ხ ე ს უ ნ — ცხოვრება.

* წაკითხულია მოხსენებად ენიმკი-ს კავკასიურ ენათა განყოფ. სხდომაზე 7.X.1939.

¹ იხ. ჩვენი: „მხოლოდობითი რიცხვის 3 პირის ნაცვალსახელოვანი -ნე- || -ტუ- უღურ ენაში“. «ენიმკი-ს მოამბე» ტ. X. აგრეთვე ნ. ტრუბეცკოი. Notes sur les désinences du verbe dans les langues tchéchénolesghiennes. BSL, XXIX, 3. Paris 1929, გვ. 153 შმდ.

² იხ. ა. შიფნერი. Versuch, გვ. 25 შმდ., ა. დირი, Грамм., გვ. 48 შმდ. და ჩვენი: „მიცემით-სუბიექტიანი ზმნები. უღურ ენაში“, აქვე, გვ. 51 შმდ.

ა წ მ ყ ო

ზუ	ქარზუხსა	დან ქარჯანხესა
უნ	ქარრუხსა (—ქარნუხსა)	ვან ქარრანხესა (=ქარნანხესა)
შონო	ქარრეხსა (—ქარნეხსა)	შონორ ქარ-ყუნ-ხესა...

ა ო რ ი ს ტ ი I

ზუ	ქარზუხი	დან ქარჯანხი
უნ	ქარრუხი (—ქარნუხი)	ვან ქარრანხი (—ქარნანხი)
შონო	ქარრეხი (—ქარნეხი)	შონორ ქარ-ყუნ-ხი...

მაგალითად:

შონორ გოლო ქანსიბ-ყუნ-ქარხე — ისინი ძალიან ღარიბად ცხოვრობდნენ...

ჩობანლონ აკესხოდან, კალყუნეხა იჩულო ტოლოლო, თაყუნდესა შუმ, მუჭანაყ—მწყემსებმა დანახვისთანავე დაუძახეს თავისთან, მისცეს პური, რძე...

ყვარი იაყენ თაყუნცი იჩლო ოლქინა. მთ. 2,12 — სხვა გზით წავიდენ თავის ქვეყანაში...

-ყო- ფორმანტი გვაქვს ზმნათა ერთ ჯგუფში; ეს ზმნები რეალურ სუბიექტს მოითხოვენ მიცემით ბრუნვაში. ასეთ ზმნათა რიცხვი მცირეა უღურში და მათი უღვლილების დამახასიათებელი ნიშანი ის არის, რომ პირის ნიშნად მათში გვევლინება შესატყვისი ნაცვალსახელი მიცემით ბრუნვაში (თვითონ სუბიექტი თანამედროვე უღურში შეიძლება აღარ იყოს მიცემითში, არამედ მოთხრობითშიც გვქონდეს¹). გვაქვს ფორმები:

«Inf.»: ბუყსუნ—ხლომა, ყვარება.

ა წ მ ყ ო

ზა ზუ	ბუჯაყსა	და დან	ბუჯაყსა
ვა	ბუვაყსა	ვაა	ბუვაყსა
შოტუ შეტინ	ბუტუყსა	შოტლო შოტლონ	ბუ-ყო-ყსა.

ა ო რ ი ს ტ ი I

ზა ზუ	ბუჯაყი	და დან	ბუჯაყი
ვა	ბუვაყი	ვაა	ბუვაყი
შოტუ შეტინ	ბუტუყი	შოტლო შოტლონ	ბუ-ყო-ყი

მაგალითად:

სრვდჷქარლოხ შეტუხ თე აყოქსა, აყყუნესა. ა. ღირი, Грамм., 6322 — ვაქრები მას რომ ჰხედავენ, უკვირთ...

¹ იხ. ჩვენი „მიცემით-სუბიექტიანი ზმნები უღურ ენაში“, აქვე, გვ. 57 შმდ.

ვამ კუა ბაესხოლან აყოკი ადლახ მადრამახოლ. მთ. 2, 11—და სახლში შე-
სვლისთანავე დაინახა ბავშვი მარიაშთან...

ევახ თე იყო ბაქსა, იჩულო ღარ იშა დაყენ-ნე-თაცე. ა. დირი,
I'pamm., 63, 8—როდესაც (რომ) ესმათ, რომ მათი შვილი ახლო გზით
წავიდა...

2. უღურის ნიჯურ კილოში ეს ფორმანტები აღარ გვხვდება. -ყუნ- აფიქ-
სის შესატყვისად ნიჯურში გვაქვს -ტუნ-. იგივე -ტუნ- შეესატყვისება -ყო- აფიქს-
საც, რადგანაც ნიჯურში მიცემით-სუბიექტიან ზმნათა უღვლილება, საერთოდ,
აღარ დასტურდება¹. ერთ ზმნაში, რომელსაც მიცემით-სუბიექტიანი უღვლი-
ლების ნაშთი შემოუნახავს, -ყო-ს შეესაბამება -ტოოახ || ტოოხ, რომელიც ამ-
გვარად უნდა იყოს მიღებული: -ტოოახ- ← -ტოოლხ- ← -ტე-უხ-ახ²...

მაგალითად:

ბუთუმ სა ხაშე ბომ გირ ტუნსა იჩად ადზე...—ყველა ერთ თვეში შეი-
კრიბა თავის სოფელში...

ბიდასინ ბუთუმ ქულაწათუღენ არცეტუნიდ, შაჰათ ჰაზირუხ -ტოოახ-პუდ...

ეს -ტუნ-, ერთი შეხედვით, შეიძლებოდა მიგვეჩინა -ყუნ- აფიქსის ფო-
ნეტიკურ სახეცვლილებად: -ყუნ- → -ტუნ-... უკანაენისმიერთა შენაცვლება წინა-
ენისმიერებით, საერთოდ, კავკასიურ ენებში დადასტურებულია, კერძოდ, თი-
თქოს უღურშიც გვხვდება: ვართ. კილინ კაშა—ნიჯ. ტილინ კაშა—ნიეი³
(შდრ. ქართ. კიმოთე || ტიმოთე...). მაგრამ უფრო მართებულად უნდა
მივიჩინოთ მისი მორფოლოგიურ. საფუძველზე ახსნა: -ტუნ- ფორმანტში
უნდა გვქონდეს ვართაშნულის მიცემით-სუბიექტიანი ზმნების -ტუ- აფიქსის
მონათესავე ფუძე. ამ უკანასკნელ აფიქსში კი ჩნდება პირველადი ნაცვალსა-
ხელოვანი -ტე- მიცემით ბრუნვაში გაფორმებული³. თავისებურებას ის
ჰქმნის ამ შემთხვევაში, რომ ეს -ტე- ფუძე ნიჯურში გამოყენებულია ყველა
ზმნისათვის მრავლობით რიცხვში. უნდა ვივარაუდოთ, რომ თვითონ იგი წარ-
მოადგენს მრავლობითის ფორმას: ტუნ—*ტე-უნ... როგორია მისი წარმოება
ანდა რა აღნიშნავს მასში მრავლობითობას, ეს საკითხი ამჟამად ნათელი
არაა (იგი ცალკე კვლევას თხოულობს).

3. ზემოაღნიშნული -ყუნ- || -ყო- აფიქსები, როგორც ვთქვით, შენიშნული
იყო უღური ენის მკვლევართა მიერ. ჯერ კიდევ ა. შიფერი აღნიშნავდა:
„მესამე პირისათვის ზმნასთან ჩვენ გვხვდება ნე დაბოლოება, ... მრავლობითში

¹ იხ. ჩვენი „მიცემით-სუბიექტიანი ზმნები უღურ ენაში“, აქვე, გვ. 64 შმდ.

² ამ ფორმაში ბოლო -ახ ბრუნვის ნიშანია, -უხ კი ჩვეულებრივი მრავლობითობის აფიქსი.
ხდება ფონეტიკური ცვლილება, კერძოდ „ხ“ → „ლ“ (გამქლერებით), რომელიც შემდეგ იკარ-
გება ორ ზმოვანს შორის (ღ-ს ამგვარი დასუსტება და დაკარგვა ახასიათებს საერთოდ ნიჯურს).
იხ. ჩვენი „უღური ენა და მისი კილოები“, «ენიმიკი-ს მოამბე» IV, 3, გვ. 309—10. რაც შეეხება
ტე-ს, ის წარმოადგენს 3 პ. პირიელ ნაცვალსახელს, როგორც ეს სხვა ადგილას არის გარკვე-
ული: იხ. ჩვენი—„მხოლ. რ. 3 პირის ნაცვალსახელოვანი -ნე-|| -ტუ- უღურ ენაში“, «ენიმიკი-ს
მოამბე» ტ. X, გვ. 261 შმდ.

³ იქვე, გვ. 265—6.

კი ფორმა ყუნ, რომლის მაგივრად ნიჯურ კილოში ტუნ იხმარება¹. შემდგომ კი იგი განაგრძობდა: „ისეთ ზმნებთან, რომელნიც მიცემითს თხოულობენ, ჩვენ ვხედავთ მხოლოდობითში ზედსართავთა ნიშანს ტუ-ს, მრავლობითში ყო(ყოჲ)-ს, რომელიც მრავლობითის ლო ნიშნის პარალელური ფორმა უნდა იყოს (§§ 25, 62)“². უკანასკნელ შემთხვევაში -ყო- დაკავშირებულია -ლო- აფიქსთან სახელებში, მაგრამ ეს დაკავშირება, როგორც ვნახავთ, არ უნდა იყოს მართებული. სხვაგვარი ახსნა კი ამ ფორმანტთა რაობის შესახებ უდურის მკვლევართ არ წარმოუდგენიათ.

რას უნდა წარმოადგენდეს -ყუნ- || -ყო- აფიქსები ვართაშნულში? მათი რაობის გარკვევა მხოლოდ უდური ენის მონაცემთა მიხედვით ძნელდება, რადგანაც უდურში მათ არ მოეპოვება რაიმე ეტიმოლოგიურად მათთან დაკავშირებული ფუძე (resp. ძირი). ამდენად შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ ეს აფიქსები წარმოადგენენ ნასესხებ მონაცემებს. მაგრამ მათი გამოყენება უღვლილების სისტემაში უფრო სავარაუდოდ მიგვაჩვენებებს იმას, რომ ისინი უდურის ძირითად კუთვნილებას შეადგენენ. მათი ამგვარი გამხოლოება უნდა აიხსნას უცხო ენათა გავლენით უდურზე, რამაც თითქმის განადგურება გამოიწვია უდურის ლექსიკისა და მორფოლოგიური ელემენტებისაც. რჩება ამის გამო მეორე გზა: უდურის ეს აფიქსები შეეუბირისპიროთ სხვა კავკასიურ ენათა მონაცემებს.

ამ მხრივ ამგვარი ვითარება გვაქვს. უკანაენისმიერი თანხმოვნები სხვადასხვა ხმოვნით საკმარისად გვაქვს წარმოადგენილი კავკასიურ ენებში მრავლობითი რიცხვის საწარმოებლად. უპირველეს ყოვლისა საყურადღებოა ამ მხრივ სახელთა მრავლობითობის სუფიქსი -უხ თვით უდურში, რომელიც ირიბ ბრუნვებში იძლევა -ულ || -ლ სახეობას (მომდევნო ბრუნვის ნიშნის ხმოვნის გავლენით).

მაგალითად:

მხოლ. რ	მრავლ. რ
სახელ. ადამარ—ადამიანი	ადამარ-უხ
მოთხრ. ადამარენ	ადამარ-ლ-ონ (*ადამარ-უხ-ენ)
სახელ. ღარ—ღვილი	ღარ-მ-უხ
მოთხრ. ღარენ	ღარ-მ-ულ-ონ (*ღარ-მ-უხ-ენ).

ამ -უხ || -ულ || -ლ ფორმანტის დაკავშირება უშუალოდ -ყუნ- || -ყო ფორმანტთან შესაძლებლად არ მიგვაჩნია, რადგანაც ამგვარი ფონეტიკური გადასვლა (ხ || ლ—ყო ან პირუტყუ...) თანამედროვე უდურის ფარგლებში დადასტურებული; თითქოს, არ არის... ხოლო თუ ასეთი კავშირი აღმოჩნდება სა-

¹ ა. შიფნერი. Versuch. § 77: „Für die dritte Person finden wir beim Verbum die Endung ნე, ... im Plural aber die Form ყუნ, statt welcher in der Mundart von Nidz ტუნ gebräuchlich ist“.

² იქვე, § 78: „Bei den Zeitwörtern, welche den Dativ erfordern, sehen wir im Singular den Adjectivcharakter ტუ, im Plural ყო(ყოჲ), das wohl eine Nebenform des Pluralcharakters ლო sein dürfte (§§ 25, 62)“.

ბოლოოდ მათ შორის, უნდა ვივარაუდოთ სხვაგვარი, უფრო რთული¹ ურთიერთობა.

რაც შეეხება სხვა კავკასიურ ენებს, საყურადღებოა ის, რომ მრავლობითის ფორმანტებში შესადარებლად გამოსადეგი მასალა არა გვხვდება არც დაღისტნის ენებში და არც ჩაჩნურ ჯგუფში, ე. ი. სწორედ იმ ენებში, რომლებთანაც უდური ტერიტორიალურად უფრო ახლოა და ნათესაური კავშირითაც უფრო ახლოს უნდა იდგეს². ამგვარი შესადარებელი მრავლობითის ფორმანტები ჩვენ გვაქვს, ერთი მხრივ, აფხაზურ-ადიღურ ენებში, ხოლო მეორე მხრივ, ქართველურ ენებში. ქართველური ენების გზით უდური კავშირის აბაჰს კავკასიური ენების დასავლურ ჯგუფთან. სახელდობრ, ჩვენ გვაქვს მრავლობითობის აფიქსები: სახელებში: აფხაზურში ქუა, ყაბარდოულში ხე, საერთო ჩერქეზულში ხ, ხ(-ერ)³; აფხაზურშივე გვაქვს ქ ფორმანტი ზმნაში—ობიექტის მრავლობითობის აღსანიშნავად:

მაგალითად:

ი-ზ-ბლუ-ეიტ — მე ვწვავ
 იზ-ბლ-ქუ-ეიტ — მე ვწვავ ბევრ საგნებს⁴.

ამ ფორმანტებთან უშუალო კავშირში უნდა იყოს სვანურ ზმნაში დადასტურებული სუბიექტის 3 პ. -ხ:

„იშხინიხ- — ინახავენ,
 იკედხ- — იღებენ...“

და 2 და 3 პ. ობიექტის მრავლობითობის სუფიქსი „ხ“:

„ჯალატ-ხ — ფიყვარსთ,
 ხალატ-ხ — ფყვარსთ...“⁵

მაგრამ უფრო საყურადღებოა ამ მხრივ ქართულში დადასტურებული ყუ ნაწილაკი, რომლის შესახებაც მოიპოვება არნ. ჩიქობავას სპეცი-

¹ ა. შიფნერ ი. Versuch..., § 78. ა. შიფნერს კერძოდ -ლ- მიაჩნია მთლიან ფორმანტად; ნამდვილად იგი შედგენილი მონაცემია და მიღებულია გარკვეული ფონეტიკური ცვლილებების შედეგად: -ლ- ← -ლხ- ა. იხ. ჩვენი „სახელთა ბრუნებისათვის ქუდური ენაში“. «ენიმუკის მოამბე», I, გვ. 134.

² დაღისტნისა და ჩაჩნური ჯგუფის ენებში ჩვენ გვაქვს მრავლობითობის ბევრი ფორმანტი: თანხმოვნები რ, ლ, ნ, ბ, მ, დ, ტ, თ, სხვადასხვა ხმოვნით და ხმოვანი ი. უდურის -ურ მრავლობითის ფორმანტი ამათთან უშუალო კავშირში უნდა იყოს. შდრ. ა. დირი, Einführung, გვ. 162—340.

ტაბასარანულში მითითებით ნაცვალსახელში გვაქვს რაღაც მსგავსი ფორმანტი: დუმუ—ის, დუ-ყ-რე—ისინი, მაგრამ ამ ფორმანტის რაობა ნათელი არაა. შდრ. ა. დირი. Einführung, გვ. 270.

³ ა. დირი. Einführung, გვ. 40—41.

⁴ იქვე, გვ. 49.

⁵ ვ. თოფური ა. სვანური ენა. I. ზმნა, გვ. 15 შმდ.

ალური გამოკვლევა¹. როგორც ცნობილია, -ყე² ნაწილაკი აღნიშნავს უპირველეს ყოვლისა მიცემითით გადმოცემულს ლოგიკურ (რეალურ) სუბიექტს, რომელიც გრამატიკულად ობიექტს წარმოადგენს, ხოლო შემდგომ სახელობითით გადმოცემულ სუბიექტსაც³. ორსავე შემთხვევაში მას მრავლობითობის აღნიშვნის ფუნქცია აქვს.

თუ ზემოჩამოთვლილ ენათა განხილულ ფორმანტებს შევუდარებთ უდურის სათანადო მრავლობითობის ფორმანტებს, ადვილად შევამჩნევთ, რომ უდურში ორი რიგის მონაცემები გვაქვს: სახელთა მრავლობითის -უნ || -ულ || -ლ ფორმანტები უშუალოდ უნდა უკავშირდებოდნენ სვანურ-აფხაზურ-ჩერქეზულ-ადიღურ ფორმანტებს⁴; ხოლო მეორე -ყუნ- || -ყო- თვალსაჩინოდ ამჟღავნებს რაღაც კავშირს ქართულ ენაში, უპირატესად კილოებში, დადასტურებულ -ყე ნაწილაკთან. აქვე უნდა აღვიაროთ, რომ როგორც ქართ. -ყე, ისე უდურის -ყუნ- || -ყო- სათანადო კორელატს ვერ ვპოულობენ კავკასიურ ენათა ცნობილს მრავლობითი რიცხვის ჩვეულებრივს ფორმანტებში. -ყე ნაწილაკისა და -ყუნ || -ყო- ფორმანტების გენეზისი ამიტომ სხვა მიმართულებითაა საძიებელი.

სამწუხაროდ, კავკასიურ ენათა უმრავლესობა არა გვაქვს ჯეროვნად შესწავლილი, მით უმეტეს არაა გათვალისწინებული მათი ისტორია ცალ-ცალკე და შემდეგ ერთობლივად. ამიტომ ზემოხსენებულ ფორმანტთა გენეზისის გარკვევაც ძნელდება. აქ შესაძლებელია გარკვეული ვარაუდის დაშვება, რომლის დადასტურებაც დასჭირდება შემდგომი კვლევა.

ყურადღებას იქცევს ამ მხრივ ორი რიცხვითი სახელის აღმნიშვნელი ძირი კავკასიურსა და კერძოდ ქართველურ ენებში. ივ. ჯავახიშვილის შრომაში: „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“⁵, —სხვათა შორის, გარჩეულია ეს ფუძეც და შემდეგი დასკვნებია მოცემული: ლეგურსა და ალბანურში „ორის ძირეული ბგერა თავდაპირველად „ყ“ ყოფილა და კ, ლ, კჳ, კ, ან გ შენაცვლების ვხით არის გაჩენილი“ (ხს. შრ., გვ. 365). ამასთანავე ჩაჩხურშიც ორის აღსანიშნავად გამოიყოფა „ყა“ ფუძე (resp. ძირი, გვ. 298), ხოლო აფხაზურ-ადიღურ ენათა ჯგუფისათვის ასეთი დასკვნა გვაქვს: „2-ის სახელის ყველა ამ ენების ძირად ამგვარად მხოლოდ ყო, ანუ ყუ არის მისაჩნევი“ (გვ. 293).

დასასრულს, ამავე შრომაში ივ. ჯავახიშვილი ქართველურის შესახებ ამბობს: „გულდასმითმა კვლევა-ძიებამ, მაშასადამე, დაგვარწმუნა, რომ ისტორიულ ხანაში ცნობილი ორის გარდა, წინათ და უძველეს ხანაში ამ რიცხვის გამოსახატავად ყურე და ყორი ყოფი-

¹ არნ. ჩიქობავა. -ყე ნაწილაკი ფერეიდნულში და მისი მნიშვნელობა. გრამატიკა-ლოგიკის ურთიერთობის თვალსაზრისით. წელიწადული I—II, გვ. 32 შმდ.

² იქვე, გვ. 39 შმდ.

³ ჰ. მუხარდტს აქვს ცდა სვანურ-აფხაზურ-ჩერქეზულ ფორმანტთა შეპირისპირებისა ქართ. -ყე ნაწილაკთან; იხ. «Mélanges Charles de Harlez», გვ. 280. ვიმოწმებთ არნ. ჩიქობავას მიხედვით: op. cit., გვ. 67.

⁴ ტფილისი, 1937.

ლა, რომ, საერთოდ, ორობის გამომხატველი ძირი ქართველურსაც ყო ჰქონია...“ (გვ. 403. ხაზი ავტორისაა, —ვ. ფ.).

ამ დასკვნათა გათვალისწინებით, შესაძლებელია დავუშვათ, რომ უღური -ყუნ- II -ყო- და ქართ. -ყე ნაწილაკი დაკავშირებული არიან ამ ზოგად კავკასიურ ორო-ს აღმნიშვნელ ფუძესთან. ამ ფორმანტებმა რომ სიმრავლის აღნიშვნის ფუნქცია მიიღეს, ეს შეგვეძლო აგვეხსნა სემანტიკური ცვლილებით: ორო-ს მნიშვნელობამ მოგვცა მრავალი-ს გაგება გარკვეულ ისტორიულ ხანაში. ამგვარი რამ ზოგადი თვალსაზრისით შეუძლებელი არ უნდა ყოფილიყო. ამასთან შესაძლებელია კერძობითი მაგალითიც დაიძებნოს მნიშვნელობის მსგავსი ცვლილების საილუსტრაციოდ¹.

თვით უღური -ყუნ- II -ყო- ამ შემთხვევაში აღმოჩნდებოდა ასეთი შედგენილობისა: ფუძე ყუ- გაფორმებულია ერთ შემთხვევაში სახელობით ბრუნვაში -ნე- → ნ ელემენტით (უნდა ვიფიქროთ დეტერმინანტით: *ყუ-ნე → ყუნ), ხოლო მეორე შემთხვევაში მას ერთვის მიცემითი ბრუნვის -ა ნიშანი და გვაქვს: *ყუ +ა → -ყო. ამგვარ შედგენილობასთან შეფარდებულია მათი გამოყენებაც: -ყუნ- გვაქვს სახელობით-მოთხრობით-სუბიექტიან ზმნებში, -ყო- კი—მიცემით-სუბიექტიან ზმნებში.

ამასთან დასტურდება მნიშვნელოვანი ფაქტი, რომ მრავლობითის მესამე პირში ჩვენ გვაქვს მხოლოდ მრავლობის ნიშანი, პირის ნიშანი კი არა². ამდენადვე -ყუნ- II -ყო- აფიქსებს კავშირი არ ექნებათ პირის ნაცვალსახელებთან.

¹ იხ., მაგალითად, Н. Н. Поппе: Монгольские числительные. «Языковедные проблемы по числительным», 1, გვ. 97 შმდ.

² არნ. ჩიქობავამ გამოარკვია, რომ ქართულში (და ქართველურშიც) „მესამე პირის სუბიექტის ნიშნები ზმნას მხოლოდობითში აქვს, მრავლობითში კი—არა“. მასვე წარმოადგენილი აქვს უღური ენის ისტორიისათვისაც მნიშვნელოვანი დებულება: „მრავლობითის სუფიქსების დამკვიდრება ზმნაში წინ უსწრებდა მესამე პირის სუფიქსის გამოყენებას (მხოლოდობითში), მესამე პირის სუფიქსი ზმნაში შედარებით ყველაზე ახალი ფორმაციისაა: მას წინ უსწრებს არათუ სხვა პირთა ჩამოყალიბება, არამედ მრავლობითის გაფორმებაც“ (ხაზი ავტორისაა, —ვ. ფ.): იხ. არნ. ჩიქობავა, მესამე პირის სუბიექტის უძველესი ნიშანი ქართველურ ენებში. «ენიმკი-ს მოამბე», ტ. V—VI, 1940. გვ. 15—16.

დასკვნითი დებულებები

1. პირის ნიშნები, უდურში მეტ-ნაკლები სხვაობით წარმოადგენენ იმავე პირის ნაცვალსახელებს (მხოლ. 3 პირში მითითებით ნაცვალსახელებს), სათანადოდ გაფორმებულს რეალური სუბიექტის ბრუნვაში. გამონაკლისს წარმოადგენს მრავლ. რიცხვის 3 პირი, რომლის აფიქსები: -ყუნ- || -ყო- არ უკავშირდება დღევანდელი ნაცვალსახელების ფუძეებს.

2. -ყუნ- || -ყო- აფიქსები ახასიათებს მხოლოდ უდურის ვართაშნულ კილოს: -ყუნ- იხმარება მაშინ, როცა რეალური სუბიექტი მოთხოვით-სახელობითს ბრუნვაშია, ხოლო -ყო- — როცა რეალური სუბიექტი მიცემითშია. ნიჯურ კილოში -ყუნ-ს შეესატყვისება -ტუნ-, რომელიც არ უნდა წარმოადგენდეს -ყუნ-ის ფონეტიკურ სახეცვლას, არამედ დამოუკიდებელი მორფოლოგიური ოდენობა უნდა იყოს: მასში უნდა გვქონდეს -ტე- მითითებითი ნაცვალსახელი -უნ სუფიქსით გაფორმებული (*ტე-უნ → ტუნ). იგივე -ტუნ- გვაქვს ნიჯურში -ყო-ს შესატყვისადაც, რადგანაც ნიჯურში რეალური სუბიექტი მიცემითში განსხვავებულად აღარ აღინიშნება ზმნაში.

3. -ყუნ- || -ყო- აფიქსები ფუნქციონალურად და გენეტურად უკავშირდება ზოგიერთი კავკასიური ენების (აფხაზ., ჩერქეზ. და სხვა...) მრავლობითის ფორმანტებს (სახელებში და ზმნაში), აგრეთვე ქართულში (კილოებში და ძველ ქართულშიც) დადასტურებულ -ყე ნაწილაკს.

4. -ყუნ- || -ყო- აფიქსებს კავშირი არ აქვს 3 პირის აღნიშვნასთან, ისინი წარმოადგენენ მხოლოდ მრავლობითის აფიქსებს; მათში მოცემული უნდა გვქონდეს მრავლობითობის აღმნიშვნელი ფუძე „ყუ“, რომელიც სახელობითში გაფორმებულია -ნე--ნ დეტერმინანტით: *ყუ-ნე → ყუნ, ხოლო მიცემითში -ა ბრუნვის ნიშნის დართვით გვაძლევს -ყო-ს: *ყუ+ა → -ყო.

5. ყუ- ფუძე ეტიმოლოგიურად შესაძლებელია დავუკავშიროთ ორი-ს აღმნიშვნელ კავკასიურ ენათა საზოგადო ყა- || ყუ- || ყო- ფუძეს (როგორც მას აღადგენს ივ. ჯავახიშვილი). უნდა ვივარაუდოთ სემანტიკური გადაწყვეთა: ორი → მრავალი...

В.Л. ПАНЧВИДЗЕ

АФФИКСЫ ТРЕТЬЕГО ЛИЦА МНОЖЕСТВЕННОГО ЧИСЛА

-ყუბ- || -ყა- -qun- || -qo- В УДИНСКОМ ЯЗЫКЕ*

(РЕЗЮМЕ)

1. Личные показатели в удинском языке с некоторыми фонетическими изменениями являются личными местоимениями в падеже реального субъекта. Исключение составляют аффиксы 3 лица множественного числа -ყუბ- || -ყა- -qun- || -qo-; эти последние не увязываются с современными местоименными основами.

2. Эти аффиксы характеризуют только варташенский диалект удинского языка: -ყუბ -qun передает реальный субъект в именительном или в эргативном пад., -ყა -qo—реальный субъект в дательном пад. В ниджском диалекте аффиксу -ყუბ -qun соответствует -ტუბ -ṭun; этот последний должен представлять самостоятельный морфологический элемент: мы должны иметь в нем указательное местоим. ტე te, оформленное с суффиксом -უბ -un (*te-un → ṭun).

Тот же -ტუბ -ṭun соответствует и аффиксу -ყა -qo, так как реальный субъект в дательном пад. в ниджском диалекте не выражается особым показателем.

3. Аффиксы -ყუბ-||-ყა- -qun-||-qo- генетически увязываются с аффиксами множественного числа (в именах и глаголах) некоторых кавказских языков (абхазского, адыгейского и др.), а также с частицей -ყუ -qe в грузинском языке (в диалектах и в др.-грузинском).

4. Аффиксы -ყუბ- || -ყა- -qun- || -qo- генетически не являются формантами 3-го лица, они являются показателями лишь множественного числа. В них мы должны иметь основу ყუ- qu-, оформленную в именительном пад. детерминантом -*ბე → -ბ -*ne → -n: *ყუ-ბე → ყუბ *qu-ne → qun, а в дательном пад. падежным окончанием -ა-а: *ყუ-ა → ყა *qu-a → qo...

5. Этимологически основа ყუ- qu- должна увязываться с общей основой უა- || ყუ- || ყა- qa- || qu- || qo- (И. А. Джавахишвили) в кавказских языках для обозначения числительного 'два': в этом случае мы имеем бы семантическое развитие: 'д в ა' → 'მ ნ ო გ' ('множество').

* Доложено на заседании Отдела Кавказских языков ИЯИМК им. акад. Н. Я. Марра 7.X.1939 г.

პოლიპერსონალიზმი ჟვამო-ადილეური ენის ზმნებში.

ქვემო-ადილეური ენის ზმნა პოლიპერსონალურია. (მრავალპირიანი).

ზმნის პირთა რაოდენობას განსაზღვრავენ ზმნასთან შეწყობილი მხოლოდ ისეთი სახელები, რომლებიც ზმნას სამსავე პირში უჩენენ სათანადო ნიშანს (დადებითსა თუ უარყოფითს). ქვემო-ადილეური ზმნა ჩვეულებრივ შეიძლება იყოს მაქსიმუმ ოთხპირიანი. არის აქ შესაძლებლობა, რომ ზმნამ ოთხზე მეტი სახელი შეიწყოს ნიშნებით, ოღონდ ასეთი ფორმები უფრო თეორიულადაა შესაძლებელი, ვინემ პრაქტიკულად ხმარებული.

პირის ნიშნები ზმნაში პრეფიქსებია (როგორც ქართულს ზმნაში—ობიექტური პირის ნიშნები). პირის ნიშანთა მხოლოდ პრეფიქსალური წარმოება დამახასიათებელია, საერთოდ, აფხაზურ-უბიხურ-ადილეური ენებისათვის. ადილეური ზმნა სუფიქსებით წარმოადგენს მხოლოდ რიცხვის ნიშანს.

მეტ წილ შემთხვევაში სუბიექტურ და ობიექტურ პირთა ნიშნები ზმნაში წარმოდგენილია ძირითადად ერთი და იმავე ნიშნით. ისინი რიგში ადგილის მიხედვით განირჩევიან ერთი-მეორისაგან. სახელდობრ:

ა) ერთპირიან ზმნაში სუბიექტური პირის ნიშანი დგას ფუძის წინ. მაგალითად, ს^ა-თხ^აჲ მე ვწერ^ა (თხ^აჲ—ფუძეა, ს^ა—S₁ ნიშანი). თუ ერთპირიანი ზმნა წინდებულიანია, პირის ნიშანი დაისმის წინდებულის წინ. მაგ., ს^ა-ჰაჲ-ჰჲ მე გავდივარ^ა (ჰჲ—ფუძეა, ჰაჲ—წინდებული, ს^ა—S₁ ნიშანი).

ბ) ორპირიან გარდაუვალ ზმნაში ფუძის წინ პირველ ადგილს იჭერს ირიბი ობიექტის ნიშანი, მას წინ უძღვის სუბიექტური პირის ნიშანი. მაგალითად, ს-აჲ-ბჲნჲ მე მას ვებრძვი (ბჲნჲ—ფუძეა, აჲ—ი. O₃ ნიშანი, ს—S₁ ნიშანი).

წინდებულიან ორპირიან გარდაუვალში წინდებული მოექცევა სუბიექტისა და ობიექტის ნიშნებს შორის. მაგ., ს^ა-შ-აჲ-ბჲნჲ მე მას ვებრძვი (სადმე).

გ) სამპირიან გარდაუვალ ზმნაში (მაგ., ავილოთ ზმნა სასხვისო ქცევით ნაწარმოები ორპირიანი გარდაუვალისაგან) ფუძის წინ პირველ ადგილს იჭერს ირიბი ობიექტის ნიშანი, მეორე ადგილს—მაქცევარი, მესამეს—ირიბი ობიექტის (მოქმედება-განკუთვნილი პირის) ნიშანი, მეოთხეს—სუბიექტური პირის ნიშანი. მაგალითად, ს^ა-ფ-ფ-აჲ-ბჲნჲ „მე შენთვის მას ვებრძვი“ (ბჲნჲ—ფუძეა, აჲ—ი. O₃ ნიშანი, ფ—მაქცევარი, ფ—ი. O₃ [მოქმედება-განკუთვნილი პირის] ნიშანი, ს^ა—S₁ ნიშანი).

დ) გარდამავალ ზმნებში გარდაუვალი ზმნების საწინააღმდეგო თანამიმდევრობითაა სუბიექტისა და ობიექტის ნიშნები განლაგებული. სახელობრ:

ა) ორპირიან გარდამავალში ფუძის წინ პირველ ადგილს იჭერს სუბიექტის ნიშანი, მეორეს—პირდაპირი ობიექტის ნიშანი. მაგ., სუ-ჭ-უბზე „მე შენ მიჭერ“ (უბზე—ფუძეა, უბ— S_2 ნიშანი, სუ—პირ. O_1 ნიშანი).

წინდებულიან ორპირიან გარდამავალში წინდებული მოექცევა პირის ნიშანთა შორის. მაგ., სუ-შ-უბ-უბზე „მე შენ დამიჭერ (სადმე)“.

ბ) სამპირიან გარდამავალში ფუძის წინ პირველ ადგილს იჭერს სუბიექტის ნიშანი, მეორეს—ირიბი ობიექტის ნიშანი, მესამეს—პირდაპირი ობიექტის ნიშანი. მაგ., უ-რ-ი-თუთ „შენ მას ის მიგცემს“ (თუთ—ფუძეა, ი— S_3 ნიშანი, რ—პირ. O_2 ნიშანი, უ—პირ. O_3 ნიშანი) და ა. შ.

უმრავლეს შემთხვევაში, როგორც ვხედავთ, ქვემო-ადილეურ ზმნას რეალური სუბიექტისა და რეალური ობიექტის პირებისათვის გააჩნია საზიარო ფორმანტები. მაგრამ რამდენსამე შემთხვევაში რეალურ სუბიექტსა და რეალურ ობიექტს გააჩნიათ თავიანთი საკუთარი ფორმანტებიც (ამის შესახებ—ქვემოთ).

ის სახელები, რომელთა პირი ზმნაში აღინიშნება, ქვემო-ადილეურში დგას ორ ბრუნვაში: სახელობითში—რ სუფიქსით (მრავ. რიცხვში—ხა-რ) და მიცემითში—მ სუფიქსით (მრავ. რიცხვში მწ || ხა-მ || ხა-მწ).

სახელობით ბრუნვაში დასმული სახელი გამოხატავს სუბიექტურ პირს გარდაუვალ ზმნასთან, ხოლო გარდამავალ ზმნასთან,—უთუოდ ზმნის ინვერსიის გამო,—პირდაპირ ობიექტს.

მიცემით ბრუნვაში დასმული სახელი გამოხატავს გარდაუვალ ზმნასთან ირიბ ობიექტს, ხოლო გარდამავალთან, ირიბი ობიექტის პარალელურად—სუბიექტურ პირსაც, რეალურ სუბიექტს.

ამაირად, ქვემო-ადილეურში სახელობითსა და მიცემით ბრუნვაში დასმული სახელები იმავე ფუნქციების მქონეა გარდამავალსა და გარდაუვალ ზმნებთან, რა ფუნქციებიც აქვს ქართულურ ენებში გარდამავალ ზმნასთან შეწყობილ სახელობითსა და მიცემით ბრუნვებში დასმულ სახელებს დრო-კილოთა I და III სერიებში. კონსტრუქცია ადილეური გარდამავალი ზმნისა პირების მხრით ისეთივეა, როგორიცაა კონსტრუქცია ქართული გარდამავალი ზმნისა დრო-კილოთა მესამე სერიაში.

ქვემო-ადილეური ენის ზმნათა ერთ-ერთ თავისებურებას წარმოადგენს სუბიექტური პირის ნიშანთა ცვლა დროების მიხედვით. პირველსა და მეორე პირებში ეს ცვლა ძირითადად ფონეტიკური ხასიათისაა, ხოლო მესამე პირში—მორფოლოგიური ხასიათისა.

დროების მიხედვით სუბიექტური პირის ნიშანთა ცვლას იძლევა ყველა გარდამავალი ზმნა და ერთი სახის ერთპირიანი (გარდაუვალი) ზმნაც. ორპირიანი ან სამპირიანი გარდაუვალი ზმნების პირის ნიშნები დროების მიხედვით სტაბილურია.

ამ თავისებურებით ქვემო-ადიღეური ენის ზმნა (ყაბარდოულისა(ც) სა-გარძნობლად განსხვავდება თავის მოძმე ენების — უბიხურისა და აფხაზურის¹ — ზმნისაგან და ემთხვევა ქართველურ ენათა ზმნას.

შენიშვნა: ქართველურ ენათა ზმნებში დროების მიხედვით პირის ნიშანთა ცვლა მორფოლოგიური ხასიათისა გვაქვს მხოლოდ მექსამე პირში (როგორც ქვემო-ადიღეურში). მაგალითად, წერ-ს, აქებ-ს (აწმყო); წერ-ა, აქებ-ა (უწვეტილი); დაწერ-ა, შეაქ-ო (წყვეტილი).

სუბიექტურ პირთა ნიშნებზე (პირის ნიშანთა მცვლელ ზმნებში) გავლენა აქვს იმას, ზმნის ფუძე მარტივია თუ ნაწარმოები (რომელიმე სიტყვის მაწარმოებელი აფიქსით).

მარტივი ფუძე გააჩნიათ წართქმითი ფორმის ზმნებს მხოლოდ აწმყო დროში. მაგალითად, სწ-ლ აქჷ ემუშაობ, სწ-უბ ზთ ზ ვიჭერ მე მას და სხვა. დანარჩენი დროების ფუძე კი ნაწარმოებია. მაგალითად, სჯ-ლ აქჷ -ლ 'ემუშავე' (ნ. სრული), ს-უბ ზთ ზ-ლ მე ის დავიჭირე' (ნ. სრული), ს-უბ ზთ ზთ მე მას დავიჭერ' (მყოფადი) და სხვა.

ამნაირად, აწმყო დრო აქ უპირისპირდება ყველა დროს, ნაწარმოები ფუძის მქონე დროებს. ქვემოთ, ნაწარმოები ფუძის მქონე დროებიდან მაგალითებისათვის მოვიყვანთ ზმნას უმთავრესად ნამყო სრულის ფორმაში.

მარტივი ფუძის მქონე დროში (აწმყოში) ზმნას (პირის ნიშანთა მცვლელს) I და II სუბიექტური პირის ნიშნები წარმოდგენილი აქვს სრული სახით, ხოლო ნაწარმოები ფუძის მქონე დროებში — შეკუმშული სახით. გარდამავალ ზმნაში ადგილი აქვს ფორმანტის სრულ შეკუმშვას, ე. ი. სრულ გაუხმოვებლობას, ხოლო ერთპირიან ზმნაში კი ახმოვანი (მოკლე ა) ვიწროვდება ზ ხმოვნამდის (ირაციონალურ ხმოვნამდის).

ამასთანავე, პირის ნიშანთა მცვლელ ერთპირიან ზმნებში აწმყო დროში მესამე სუბიექტური პირი დადებითი ფორმითაა წარმოდგენილი (მწ- || მწ- პრეფიქსით), ხოლო ნამყოს ჯგუფში იგივე მესამე სუბიექტური პირი წარმოდგენილია უარყოფითი ფორმით (ნულ ნიშნით). მაგალითად, მწ-ლაჷჷ იმუშაობს (აწმყო), —ლწჷლწ იმუშავა' (ნ. სრული).

გარდამავალ ზმნებში კი მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი აწმყოსა და ნამყოს ჯგუფში განსხვავებული სახითაა წარმოდგენილი მარტოოდენ მხოლოდობით რიცხვში. მაგალითად, აწ-ბზჷ ჯრის ის მას (აწმყო); ა-ბზჷლ დაქრა მან ის' (ნ. სრული).

მრავლობით რიცხვში სუბიექტური პირი ყველა დროში (იმავე გარდამავალ ზმნებში) ა-პრეფიქსითაა წარმოდგენილი. მაგალითად, ა-ბზჷლ მათ დაქრეს ის' (ნ. სრული), ა-ბზჷ ისინი ჯრიან მას' (აწმყო).

¹ აფხაზური ზმნის პირის ნიშანთა შესახებ წერს უსლარი: „Числа, лица и роды определены местоименными характеристиками, которые в свою очередь совершенно независимы от изменения времен“ (об. Абхазский язык, გვ. 16—17). უბიხურ ზმნებშიც, რამდენადაც ეს ჩანს დიუმეხილის, დირისა და მეშართშის ნაშრომებიდან, პირის ნიშნები დროების მიხედვით უცვლელად რჩება..

წარმოვადგინოთ სუბიექტური პირის ნიშანთა მცვლე-
ლი ზმნები აწმყოსა და ნამყო სრულში სუბიექტური წყო-
ბით:

ერთპირიანი გარდაუვალი: ორპირიანი გარდამავალი:

ა წ მ ყ ო :

მხოლ. რიცხვი

1 სწ-ლაჟჷ	მე ვმუშაობ	სწ-ბზჷ	მე მას ვჭრი
2 უწ-ლაჟჷ	შენ მუშაობ	უწ-ბზჷ	შენ მას ჭრი
3 მწ-ლაჟჷ	ის მუშაობს	მწ-ბზჷ	ის მას ჭრის
- (წღჷ-რ მწ-ლაჟჷ ყაცი მუშაობს), (წღჷ-მ მწ-ბზჷ ყაცი ჭრის მას);

მრავ. რიცხვი

1 თწ-ლაჟჷ	ჩვენ ვმუშაობთ	თწ-ბზჷ	ჩვენ მას ვჭრით
2 სიწ-ლაჟჷ	თქვენ მუშაობთ	სიწ-ბზჷ	თქვენ მას ჭრით
3 მწ-ლაჟჷ-ხ	ისინი მუშაობენ	ა-ბზჷ	ისინი მას ჭრიან
- (წღჷ-ხწ-რ მწ-ლაჟჷ-ხ ყაცები მუშაობენ). (წღჷ-მწ ა-ბზჷ ყაცები ჭრიან მას);

ნ ა მ ყ ო ს რ უ ლ ო :

მხოლ. რიცხვი

1 სგ-ლწჷალ	მე ვიმუშავე	ზ-ბზღლწ	მე ის დავჭერი.
2 უ-ლწჷალ	შენ იმუშავე	ბ-ბზღლწ	შენ ის დავჭერი
3 ლწჷალწ	მან იმუშავა	გ-ბზღლ	მან ის დაჭრა
- (წღჷ-რ ლწჷალწ ყაცმა იმუშავა), (წღჷ-მ გ-ბზღლ ყაცმა დაჭრა);

მრავ. რიცხვი

1 თგ-ლწჷალ	ჩვენ ვიმუშავეთ	დ-ბზღლწ	ჩვენ ის დავჭერთ
2 სიგ-ლწჷალ	თქვენ იმუშავეთ	ზი-ბზღლწ	თქვენ ის დავჭერთ
3 ლწჷალწ-ხ	მათ იმუშავეს	ა-ბზღლ	მათ ის დაჭრეს
- (წღჷ-ხწ-რ ლწჷალწ-ხ ყაცებმა იმუშავეს). (წღჷ-მწ ა-ბზღლ ყაცებმა დაჭრეს);

დიუმეზილი აწმყოს ჯგუფში ათავსებს ნამყო უსრულსაც (im-
parfait). თითქოს ქვემო-ადილეური ზმნა ნამყო უსრულშიც იმავ სუბიექტური
პირის ნიშნებს წარმოადგენდეს, რასაც წარმოადგენს აწმყოში (მარტივი ფუ-
ძის მქონე დროში). მოვიყვანოთ დიუმეზილის ნაშრომიდან ეს ადგილი:
„L'abz. a dans ce groupe un présent sans suffixe (les thèmes consonnantiques
recevant seulement une voyelle finale, de timbre variable un futur immé-
diat en -(ə)n, un imparfait en -(ə)t: rac. λεγυ „voir“: seλεγυ „je (le) vois“
s-λεγυν „je vais le voir, je verrai“, se-λεγυt „je voyais“¹.

¹ „Études comparatives sur les langues caucasiennes du nord-ouest“, გვ. 174.

ზემონათქვამში ორი შეცთომბა დაშვებული:

1. se-ლყუთ ფორმა შეცთომით არის მოცემული. აქ სუბიექტური პირის ნიშნად უნდა იყოს არა se (სა) პრეფიქსი, არამედ s- პრეფიქსი (გაუხმოვნე-ბელი), s-ლყუთ.

2. თვით s-ლყუთ (სხვა დიალექტებით ს-ლწლიშთ) არის არა imparfait-ს ფორმა, არამედ მყოფადისა.

I. პირთა ნიშნები ერთპირიან ბარდაუზალ ზმნებში

ერთპირიანი ზმნები აწმყო დროში პირთა ნიშნების წარმოდგენის მიხედვით შეიძლება დაყვით ორ ჯგუფად:

1. პირველ ჯგუფში მოვაცქით ისეთი ერთპირიანი ზმნები, რომელთაც მესამე პირში აქვთ დადებითი ნიშანი—მს || მა პრეფიქსი. მაგალითად, მს-ლაჟ ფმუშაობს, მა-კან ფიდის, მა-ბზნ ჭკრის; და სხვა.

2. მეორე ჯგუფში დარჩება ყველა ისეთი ზმნები, რომელთაც მესამე პირში ექნებათ უარყოფითი ნიშანი—ნულ-ნიშანი. მაგალითად,—ქანჭკ ფადის, წყაჟ ჯაცი არის; და სხვა.

ამასთანავე, პირველი ჯგუფის ერთპირიანები I და II პირთა ნიშნებს წარმოადგენენ სრული სახით, მაგალითად, სს-ლაჟ ფმუშაობს, ჟს-ლაჟ ფმუშაობს, თს-ლაჟ ფმუშაობს, სის-ლაჟ ფმუშაობს; ხოლო მეორე ჯგუფის ერთპირიანები I და II პირთა ნიშნებს წარმოადგენენ შეკუმშული სახით, მაგალითად, სჟ-ქანჭკ ფავდივარს, უ-ქანჭკ ფადისარს, თჟ-ქანჭკ ფავდივართს, სიჟ-ქანჭკ ფადისართს.

პირველ ჯგუფში მოექცევა ყველა უწინდებულ (მარტივი) ზმნა როგორც ძირითადი, ისე დინამიკური ნასახელარი.

მეორე ჯგუფში შევა: ა) ყველა წინდებულნიანი ზმნა და ბ) სახელის პრედიკატიული ფორმა.

წარმოვადგინოთ ორივე ჯგუფის ერთპირიანი ზმნები ყველა ფორმით აწმყოსა და ნამყოში:

პირველი ჯგუფისა

მეორე ჯგუფისა

a) უწინდებულო

b) წინდებულნიანი

აწმყო:

მხოლ. რიცხვი

1 სს-ლაჟ ფმუშაობს	სს-კან ფივდივარს	სჟ-წყაჟ ჯაცი ვარს	სჟ-ქანჭკ ფავდივარს
2 ჟს-ლაჟ	ჟს-კან	უს-წყაჟ	უს-ქანჭკ
3 მს-ლაჟ	მს-კან	მჟ-წყაჟ	მჟ-ქანჭკ

მრავლ. რიცხვი

1 თს-ლაჟ	თს-კან	თჟ-წყაჟ	თჟ-ქანჭკ
2 სის-ლაჟ	სის-კან	სიჟ-წყაჟ	სიჟ-ქანჭკ
3 მს-ლაჟ-ხს	მს-კან-ხს	მჟ-წყაჟ-ხს	მჟ-ქანჭკ-ხს

ნ ა მ ყ ო :

მხოლ. რიცხვი

1 ს ₂ -ლ ₂ ქალ	ფიმუშავე	ს ₂ -კ ₂ ალ	წაველი	ს ₂ -წ ₂ ფ ₂ ლ	ჯაცი ვიყავი	ს ₂ -ქ ₂ ა ₂ ქ ₂ ლ	გავედი
2 უ-ლ ₂ ქალ		უ-კ ₂ ალ		უ-წ ₂ ფ ₂ ლ		უ-ქ ₂ ა ₂ ქ ₂ ლ	
3 ლ ₂ ქალ ₂		კ ₂ ალ ₂		წ ₂ ფ ₂ ლ ₂		ქ ₂ ა ₂ ქ ₂ ლ ₂	

მრავ. რიცხვი

1 თ ₂ -ლ ₂ ქალ	თ ₂ -კ ₂ ალ	თ ₂ -წ ₂ ფ ₂ ლ	თ ₂ -ქ ₂ ა ₂ ქ ₂ ლ
2 ს ₂ ო ₂ -ლ ₂ ქალ	ს ₂ ო ₂ -კ ₂ ალ	ს ₂ ო ₂ -წ ₂ ფ ₂ ლ	ს ₂ ო ₂ -ქ ₂ ა ₂ ქ ₂ ლ
3 ლ ₂ ქალ ₂ -ხ ₂	კ ₂ ალ ₂ -ხ ₂	წ ₂ ფ ₂ ლ ₂ -ხ ₂	ქ ₂ ა ₂ ქ ₂ ლ ₂ -ხ ₂

პირველი ჯგუფის ზმნებს, როგორც ვხედავთ, მესამე პირის ნიშნად მოუღლის მ₂- პრეფიქსი. თუ ზმნის ფუძე ერთმარცვლიანია და ფუძისეულ ხმოვნად მოუღლის მოკლე ა(ჲ), მესამე სუბიექტური პირის ნიშნად ექნება მა- პრეფიქსი. მაგალითად, მა-კ₂ან მიდის, მა-თ₂ხ₂ წერს (საერთოდ), მა-ბ₂ზ₂ წერს (საერთოდ), და სხვა. დანარჩენ შემთხვევაში მესამე სუბიექტური პირის ნიშნად ასეთ ზმნებს ექნებათ მ₂- პრეფიქსი, მაგალითად, მ₂-ლ₂ა₂ქ₂ნ ამუშაობს, მ₂-ბ₂გ₂ ფერინავს, მ₂-ჯ₂ა₂ფ₂ თამაშობს, მ₂-ზ₂ი₂ ბერდება და სხვა.

მ₂- და მა- პრეფიქსები, ცხადია, მხოლოდ ფონეტიკურად არიან ერთიმეორისაგან განსხვავებული.

ყველა შემთხვევაში მესამე პირის მრავლობითობის საწარმოებლად ერთპირიან ზმნებს მოუღლის -ხ₂ სუფიქსი. მაგალითად, მ₂-ლ₂ა₂ქ₂ნ ამუშაობს, მ₂-ლ₂ა₂ქ₂ნ-ხ₂ ამუშაობენ, მა-ბ₂ზ₂ წერს, მა-ბ₂ზ₂-ხ₂ წერიან და სხვა...

როგორც ჩანს, ერთპირიანი ზმნების ორ ჯგუფად დაყოფას აზრი აქვს მხოლოდ აწმყო დროისათვის. სხვა დროებში ყველა ერთპირიანი ზმნა ერთნირად წარმოადგენს პირის ნიშნებს, სახელდობრ, მეორე ჯგუფის ზმნათა მსგავსად. წარმოვადგინოთ ერთპირიანი ზმნების პირის ნიშანთა სქემა:

პირველი ჯგუფისა | მეორე ჯგუფისა
 ა წ მ ყ ო შ ი

მხოლ. რიცხვი

1	ს ₂	ს ₂
2	ჭ ₂	უ
3	მ ₂ მა	—

მრავ. რიცხვი

1	თ ₂	თ ₂
2	ს ₂ ო ₂	ს ₂ ო ₂
3	მ ₂ მა-(-ხ ₂)	-(-ხ ₂)

ს ხ ვ ა დ რ ო ე ბ შ ი

მხოლ. რიცხვი

1	ს ₂
2	უ
3	—

მრავ. რიცხვი

1	თ ₂
2	ს ₂ ო ₂
3	-(-ხ ₂)

II. პირთა ნიშნები ორპირიან გარდაუვალ ზმნებში

პირთა ნიშნების თანამიმდევრობა: სუბიექტური პირის ნიშანი [+ წინდებული] + ირიბი ობიექტის ნიშანი + ზმნის ფუძე.

სუბიექტურ პირთა ნიშნები

სუბიექტურ პირთა ნიშნებად ორპირიან გარდაუვალ ზმნას მოუღის იგივე, რაც მეორე ჯგუფის ერთპირიან ზმნებს. შედარებისათვის:

ორპირიანი გარდაუვალი ერთპირიანი II ჯგუფისა
(სუბიექტური წყობით)
მხოლ. რიცხვი

1 ს _გ -შპპან	მე მას ვუშლი (ხელს)	ს _გ -ჭაპქ	მე გავდივარ
2 უ-შპპან	მენ მას უშლი	უ-ჭაპქ	მენ გადიხარ
3 შპპან	ის მას უშლის	ჭაპქ	ის გადის
- (ჭალნ-რ ლაგზუ-მ¹ შპპან ყმაწვილი მოხუცს უშლის) (ჭალნ-რ ჭაპქ ყმაწვილი გადის)
მრავ. რიცხვი

1 თ _გ -შპპან	ჩვენ მას ვუშლით	თ _გ -ჭაპქ	ჩვენ გავდივართ
2 ს _{თგ} -შპპან	თქვენ მას უშლით	ს _{თგ} -ჭაპქ	თქვენ გადიხართ
3 შპპან-ხ _ე	ისინი მას უშლიან	ჭაპქ-ხ _ე	ისინი გადიან
- (ჭალნ-ხ_ე-რ ლაგზუ-მ შაპპან-ხ_ე ყმაწვილები მოხუცს უშლიან) (ჭალნ-ხ_ე-რ ჭაპქ-ხ_ე ყმაწვილები გადიან).

ნამყოს ჯგუფში სუბიექტურ პირთა ნიშნები გარდაუვალ ზმნებს, როგორც ზემოთ ვახსენეთ, არ ეცვლება.

ობიექტურ პირთა ნიშნები

ობიექტურ პირთა ნიშნების წარმოდგენის მიხედვით ორპირიანი გარდაუვალი ზმნები იყოფა ორ ჯგუფად:

ა) პირველ ჯგუფში შევა ისეთი ზმნები, რომელთაც მესამე ობიექტური პირი წარმოდგენილი აქვთ და დებითი ნიშნით, მაგალითად, ს-აა-ბანჯ მე მას ვებრძვი, ს-აა-ცაკან მე მას ვკბენ, ს-აა-საან მე მას ვსვამ; ს-აა-ბანჯ მე მათ ვებრძვი, ს-აა-ცაკან მე მათ ვკბენ და სხვა.

მესამე ობიექტური პირის ნიშნად აქ მოუღის მხოლოდობით რიცხვში აა-პრეფიქსი, ხოლო მრავლობითში—აა-პრეფიქსი.

ბ) მეორე ჯგუფში შევა ისეთი ზმნები, რომელთაც მესამე ობიექტური პირი წარმოდგენილი აქვთ უარყოფითი ნიშნით, ნულ ნიშნით. მაგალითად, ს_გ-შპპან მე მას ვუშლი (ხელს), ს_გ-ცაფაან მე მას ვეხმარები და სხვა.

მეორე ჯგუფის ორპირიანი გარდაუვალი ზმნების ფუძე ყველა შემთხვევაში კომპოზიტური სახითაა წარმოდგენილი. მაგალითად, ს_გ-ცაფაან ზმნის ფუძე შეიძლება დაეშალოს ასე: ცა—ხელი+ფა—წინ, ცხვირი, +ცა—ხელი. ასეთი ზმნების კაუზატიური ფორმად წარმოების შემთხვევაში კაუზატიურობის ღ-

1. ღ-თი გადმოცემთ მკვეთრ ლატერალს.

პრეფიქსი თავსდება ფუძის უკანასკნელი ელემენტის წინ, ე. ი. ფუძე იშლება შემადგენელ ელემენტებად, მაგალითად, სკ-შპაჰ მე მას ვუშლი ხელს, კაუზატიურ ფორმაში—სკ-სა-ლპ-ჰაჰ მე მას ხელს შევაშლეინებ; სკ-სა-ფაჰ მე მას ვეხმარები, კაუზატიურ ფორმაში—სა-ფა-სა-ლპ-ჰაჰ მე მას ვაიძულებ დაეხმაროს და სხვა.

პირველი ჯგუფის ზმნათა ფუძეები კი ამჟამად არ იშლება, მაგალითად, და-ბანე ის მას ებრძვის, კაუზატიურ ფორმაში—და-ლპ-ბანე ის აიძულებს მას ებრძოლოს, და-ცაჰ ის მას კბენს, კაუზატიურ ფორმაში—და-ლპ-ცაჰ ის აიძულებს მას უკბინოს და სხვა.

ამას გარდა, მეორე ჯგუფის ორპირიანი გარდაუვალი ზმნა, რომ შედგენილფუძიანია ყველა შემთხვევაში, ამას ადასტურებს ის, რომ იგი არც ერთ შემთხვევაში არ გვხვდება ერთმარცვლიანი ფუძით. პირველი ჯგუფის ორპირიანი გარდაუვალი ზმნა კი ერთმარცვლიანი ფუძით—მასობრივი მოვლენაა. მაგალითად, ს-და-საჰ მე მას ვსვამ, ს-და-ჰაჰ მე მას ვუცდი და სხვა...

წარმოვადგინოთ ორივე ჯგუფის ორპირიანი გარდაუვალი ზმნები ობიექტური წყობით:

პირველი ჯგუფისა:

მეორე ჯგუფისა:

მხოლ. რიცხვი

1	კვ-სა-ცაჰ ის მე მკბენს	კვ-ს-შპაჰ ის მე მიშლის (ხელს)
2	კვ-ჰა-ცაჰ ის შენ გკბენს	კვ-ფ-შპაჰ ის შენ გიშლის
3	და-ცაჰ ის მას კბენს	შპაჰ ის მას უშლის

(ჰაჰარ ბაჰაჰ-მ და-ცაჰ ძალი მელას კბენს) (ქალ-რ ლაგზ-მ შპაჰ ყმაწვილი მოხუცს უშლის).

მრავ. რიცხვი

1	კვ-თა-ცაჰ ის ჩვენ გკბენს	კვ-თ-შპაჰ ის ჩვენ გვიშლის
2	კვ-საჰ-ცაჰ ის თქვენ გკბენთ	კვ-სა-შპაჰ ის თქვენ გიშლით
3	და-ცაჰ ის მათ კბენს	ა-შპაჰ ის მათ უშლის

(ჰაჰარ ბაჰაჰ-მ და-ცაჰ ძალი მელიებს კბენს) (ქალ-რ ლაგზ-მ ა-შპაჰ ბავშვი მოხუცებს უშლის).

შედარებიდან ჩანს, რომ ამ ორი ჯგუფის ზმნებს შორის დიდი განსხვავებაა თვით პირველი და მეორე პირების ობიექტურ ნიშანთა. წარმოდგენის მიხედვითაც, სახელდობრ:

სადაც მესამე ობიექტური პირი წარმოდგენილია დადებითი ნიშნით (I ჯგუფის ზმნები), პირველი და მეორე პირის ირიბი ობიექტის ნიშნები ორსავე რიცხვში წარმოდგენილია სრული (შეუკუმშავი) სახით, ხოლო სადაც მესამე ობიექტური პირი წარმოდგენილია უარყოფითი ნიშნით (II ჯგუფის ზმნები), პირველი და მეორე ობიექტური პირის ნიშნები წარმოდგენილია შეკუმშული სახით. აქ ისეთივე მდგომარეობაა, როგორც ერთპირიან ზმნებში მესამე სუბიექტური პირის მიმართ: ერთპირიან ზმნებში მესამე სუბიექტური პირის დადებითი ნიშნით წარმოდგენის შემთხვევაში პირველი და მეორე სუბიექტური პირის ნიშნები წარმოდგენილია შეუკუმშავი სახით; ხოლო მესამე სუბიექტური პირის უარყოფითი ნიშნით წარმოდგენის შემთხვევაში იგივე პირველ და მეორე სუბიექტურ პირთა ნიშნები შეკუმშული სახითაა წარმოდგენილი (იხ. გვ. 89).

მეორე ჯგუფის გარდაუვალ ორპირიან ზმნებში პირველი და მეორე ობიექტური პირის ნიშნები სრული გაუხმოვანებლობის გამო ფუძის თავიკიდურ ბგერებთან ასიმილაციით იღებენ განსხვავებულ ფონეტიკურ სახეცვლილებას, სახელდობრ:

მხოლ. რიცხვში:

1 ს || ზ

2 ფ || ბ || პ

მრავ. რიცხვში

1 თ || დ || ტ

2 სი || ზი.

მეორე ჯგუფის ორპირიან გარდაუვალ ზმნებს მესამე პირში როგორც სუბიექტური, ისე ობიექტური პირის ნიშნად მოუდის უარყოფითი ნიშნები (ნულ ნიშნები), მაგალითად, შჰჰჰ ის მას უშლის (ხელს). ანალოგიური შემთხვევაა ამჟამად ქართულშიც, როცა ზმნის ერთ ფორმაში სუბიექტი დადგება მეორე პირში, ხოლო ობიექტი—მესამეში. მაგ., ეხებ ი [შენ მას] ზმნის ფორმაში (ხანმეტურად [ხ]-ხ-ე-ხები შენ მას) S₂ და ირ. O₃ წარმოდგენილია უარყოფითი ფორმით.

სუბიექტურ და ობიექტურ პირთა მრავლობითობა ქვემო-ადიდურ ზმნაში ყველა შემთხვევაშია გამოხატული. მესამე სუბიექტური პირის მრავლობითობა ორპირიან გარდაუვალ ზმნაში გამოხატულია -ხ₁ სუფიქსით, ხოლო მესამე ობიექტური პირის მრავლობითობას I ჯგუფის ზმნები აწარმოებენ აა- პრეფიქსით და II ჯგუფის ზმნები—ა- პრეფიქსით.

ცწფწფ ეხმარება ის მას

ცწფწფ-ხ₁ ეხმარებიან ისინი მას

ა-ცწფწფ ეხმარება ის მათ

ა-ცწფწფ-ხ₁ ეხმარებიან ისინი მათ

აწ-ბწწ ებრძვის ის მას

აწ-ბწწ-ხ₁ ებრძვიან ისინი მას

აა-ბწწ ებრძვის ის მათ

აა-ბწწ-ხ₁ ებრძვიან ისინი მათ.

წინდებულის ორპირიან გარდაუვალში პირთა ნიშნები იგივეა, რაც უწინდებულოში; წინდებული კი, როგორც აღვნიშნეთ, მოექცევა პირის ნიშანთა შორის მოციკვანოთ წინდებულის ორპირიანი გარდაუვალი ზმნა სუბიექტური წყობით: პირველი ჯგუფისა.

მხოლ. რიცხვი

1 ს₂-შ-აწ-ბწწ მე (სადმე) მას ვებრძვი

2 უ-შ-აწ-ბწწ შენ „ „ „

3 შ-აწ-ბწწ ის „ „ „

მრავ. რიცხვი

1 თ₂-შ-აწ-ბწწ ჩვენ (სადმე) „ „ „

2 სთ₂-შ-აწ-ბწწ თქვენ „ „ „

3 შ-აწ-ბწწ-ხ₁ ისინი „ „ „

მეორე ჯგუფისა

მხოლ. რიცხვი

1	სე-შე-ცნფწყ	შე	(სადმე)	მას	ვენმარები
2	უ-შე-ცნფწყ	შენ	"	"	"
3	შე-ცნფწყ	ის	"	"	"

მრავ. რიცხვი

1	თე-შე-ცნფწყ	ჩვენ	(სადმე)	"	"
2	სიე-შე-ცნფწყ	თქვენ	"	"	"
3	შე-ცნფწყ-ხე	ისინი	"	"	"

პირის ნიშანთა საერთო სქემა ორპირიანი გარდაუვალი ზმნებისათვის

პირველი ჯგუფისა:

მხოლ. რიცხვი

S	ირ. O
1 სე _____ სწ	
2 უ _____ უწ	
3 — _____ დწ	

მეორე ჯგუფისა:

S	ირ O
სე _____ ს ზ	
უ. _____ ბ ფ პ	
— _____	

მრავ. რიცხვი

1	თე _____ თწ
2	სიე _____ სიწ
3	(-ხე) _____ და

თე _____	თ დ ტ
სიე _____	სი ზი
(-ხე) _____	ა.

III. პირთა ნიშნები სამპირიან გარდაუვალ ზმნებში

სამპირიანი გარდაუვალი ზმნა ქვემო-აღილეურ ენაში მხოლოდ ნაწარმოები სახისაა. იწარმოება უპირატესად სასხვისო ქცევის ნაწარმოებელი ფ(წ)-პრეფიქსით. სასხვისო ქცევის ფორმით ნაწარმოებ ზმნას ქვემო-აღილეურში (მსგავსად ქართველურ ენათა ზმნის სასხვისო ქცევისა), აქვს ორგვარი შინაარსი: ა) ზმნის ასეთი ფორმით სუბიექტი მოქმედებს სხვის სასარგებლოდ, სხვისთვის, ანდა ბ) სუბიექტი მოქმედებს სხვისაზე. ყოველი ზმნა, რომელიც სასხვისო ქცევის ფწ-პრეფიქსით იწარმოება, იმატებს ერთ პირს, ირიბ ობიექტს, მოქმედება-განკუთვნილ პირს, უკეთ, პირის ობიექტს. აქედან, ყოველი გარდაუვალი ორპირიანი ზმნა, ფწ-პრეფიქსით ნაწარმოები, ხდება სამპირიანი.

შენი შვნა: ტერმინი პირის ობიექტი დაპირისპირებით ნივთის ობიექტისა პირველად გამოყენებული აქვს აკ. შანიძეს ქართული სამპირიანი გარდამავალი ზმნების ობიექტებისათვის. სახელდობრ: პირის

ობიექტს აკ. შანიძე ხმარობს ირიბი ობიექტისათვის, ხოლო ნიეთის ობიექტს—პირდაპირისათვის, რადგანაც ქვემო-ადილეურ სამპირიან ზმნაში (ოთხპირიან გარდამავალშიც) ორი ირიბი ობიექტი გვაქვს, ამ ტერმინის გამოყენება აქ ამდენადვე უფრო მიზანშეწონილი იქნება.

გარდა **ჩა**- პრეფიქსისა, რომელიც ზმნაში სხვისთვის სასარგებლო მოქმედებას აწარმოებს, ქვემო-ადილეურში გვხვდება აგრეთვე სხვისთვის საზიანო მოქმედების გამომხატველი — **ჭიგ**- პრეფიქსი. ამ პრეფიქსით წარმოებაც ერთი პირით ზრდის ზმნის პირთა რაოდენობას.

რადგანაც მეტ წილ შემთხვევაში ქვემო-ადილეურში **ჩა**- პრეფიქსი გვხვდება, ამიტომ ქვემოთ ყველა სახის ზმნებთან ქცევის ფორმის ნიმუშად ვიღებთ ამ **ჩა**-თი ნაწარმოებ ფორმებს.

მაქცევარ — **ჩა**- პრეფიქსისათვის გაერცელებულია ქვემო-ადილეურში **ღა**- პრეფიქსი, რომელიც თანამოქმედი პირების გამოსახატავადაა წარმოდგენილი ზმნაში. უკანასკნელი პრეფიქსით წარმოებაც ზმნას მატებს ერთ პირს.

ვერც **ჩა**- პრეფიქსითა და ვერც **ღა**- პრეფიქსით წარმოება ვერ ქმნის ზმნის გარდამავლობას.

ა) სასხვისო ქცევის **ჩა**- პრეფიქსით ნაწარმოები სამპირიანი გარდაუვალი ზმნა

პირთა ნიშნების თანამიმდევრობა: სუბიექტის პირის ნიშანი + პირის ობიექტის (ირიბი ობიექტის) ნიშანი + მაქცევარი + ირიბი ობიექტის ნიშანი + ზმნის ფუძე.

სუბიექტური პირის ნიშნები სამპირიან გარდაუვალ ზმნაში იგივეა, რაც ორპირიან გარდაუვალში.

სამპირიანი გარდაუვალი: ორპირიანი გარდაუვალი:

(სუბიექტური წყობით)

მხოლ. რიცხვი

1 სგ-ფა-მა-ბანჯ	აქ	მისტვის	მას	ვებრძვი	სგ-შაპა	აქ	მას	კული	ხელს
2 უ-ფა-მა-ბანჯ	აქ	"	"	"	უ-შაპა	აქ	"	"	"
3 ფა-მა-ბანჯ	ის	"	"	"	შაპა	ის	"	"	"

მრავ. რიცხვი

1 თგ-ფა-მა-ბანჯ	აქვენ	"	"	თგ-შაპა	აქვენ	"	"
2 სიგ-ფა-მა-ბანჯ	თქვენ	"	"	სიგ-შაპა	თქვენ	"	"
3 ფა-მა-ბანჯ-ხ	ისინი	"	"	შაპა-ხ	ისინი	"	"

ირიბი ობიექტისათვის სამპირიან გარდაუვალს იგივე ნიშნები აქვს, რაც ორპირიან გარდაუვალს.

რაც შეეხება პირის ობიექტს, იგი სამპირიან ზმნაში გვევლინება იმ ნიშნებით, რაც მოეპოვება ირიბი ობიექტისათვის მეორე ჯგუფის ორპირიან გარდაუვალ ზმნებს.

სამპირიანი გარდაუვალი:

ორპირიანი გარდაუვალი:

(პირის ობიექტის წყობით)

(ირიბ-ობიექტური წყობით)

მხოლ. რიცხვი

1 ს-ფ-აზ-ბზნ	ის ჩემთვის მას ებრძვის	გვ-ს-შპაზ	ის მე მიშლის
2 ფ-ფ-აზ-ბზნ	ის შენთვის მას ებრძვის	გვ-ფ-შპაზ	ის შენ გიშლის
3 ფ-აზ-ბზნ	ის მისთვის მას ებრძვის	შპაზ	ის მას უშლის

მრავ. რიცხვი

1 თ-ფ-აზ-ბზნ	ის ჩვენთვის მას ებრძვის	გვ-თ-შპაზ	ის ჩვენ გვიშლის
2 სთ-ფ-აზ-ბზნ	ის თქვენთვის მას ებრძვის	გვ-სთ-შპაზ	ის თქვენ გიშლით
3 ა-ფ-აზ-ბზნ	ის მათთვის მას ებრძვის	ა-შპაზ	ის მათ უშლის.

თანამოქმედების დ- პრეფიქსით ნაწარმოებ სამპირიან ზმნებში პირის ნიშანთა იგივე სისტემაა დაცული, რაც ქცევის დ- პრეფიქსით ნაწარმოებ სამპირიანებში. პირის ნიშანთა თანამიმდევრობაში ქცევის დ- პრეფიქსის ადგილს იჭერს თანამოქმედების დ- პრეფიქსი. ფონეტიკური ხასიათის განსხვავებას ადგილი აქვს თანამოქმედი პირის ნიშნებს მიმართ: დ- პრეფიქსის წინ თანამოქმედი პირის (ირიბი ობიექტის) ნიშნები დ ბგერის ზეგავლენით მქდერდება. მაგალითისათვის:

მხოლ. რიცხვი

1 ზ-დ-აზ-ბზნ	ის ჩემთან (ერთად) მას ებრძვის
2 ბ-დ-აზ-ბზნ	ის შენთან (ერთად) მას ებრძვის
3 დ-აზ-ბზნ	ის მასთან (ერთად) მას ებრძვის

მრავ. რიცხვი

1 დ-დ-აზ-ბზნ	ის ჩვენთან (ერთად) მას ებრძვის
2 ზთ-დ-აზ-ბზნ	ის თქვენთან (ერთად) მათ ებრძვის
3 ა-დ-აზ-ბზნ	ის მათთან (ერთად) მას ებრძვის.

პირის ნიშანთა საერთო სქემა სამპირიანი გარდაუვალი ზმნისა:

მხოლ. რიცხვი

S	ირ. O	ირ. O
1 ს ₂ _____ ს ზ _____ ს ₃		
2 უ _____ ფ ბ _____ ფ ₃		
3 — _____ — _____ ა ₃		

მრავ. რიცხვი

1 თ ₂ _____ თ დ _____ თ ₃		
2 სთ ₂ _____ სთ ზთ _____ სთ ₃		
3 (—ბ ₃) _____ ა _____ ა ₃		

IV. პირთა ნიშნები ორპირიან გარდამავალ ზმნებში

პირთა ნიშნების თანამიმდევრობა: პირდაპირი ობიექტის ნიშანი (+ წინდებული) + სუბიექტური პირის ნიშანი + ზმნის თემა.

ა) სუბიექტური პირის ნიშნები

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, გარდამავალ ზმნებში სუბიექტური პირის ნიშნები დროების მიხედვით განიცდიან ცვლას. აწმყო დროში სუბიექტური პირის ნიშნები თითქმის იგივეა: რაც პირველი ჯგუფის ორპირიან გარდაუვალში ირიბი ობიექტის ნიშნები. განსხვავებას ადგილი აქვს მრავლობითი რიცხვის მესამე პირში. ნამყოფ ჯგუფში სუბიექტური პირის ნიშნები თითქმის იგივეა, რაც მეორე ჯგუფის ორპირიან გარდაუვალში ირიბი ობიექტის ნიშნები. განსხვავებას აქ ქმნის მხოლოდობითის მესამე პირი.

შედარებისათვის:

ა წ მ ყ ო

ორპირიანი გარდამავალი:

პირველი ჯგუფის ორპირიანი გარდაუვალი:

(სუბიექტური წყობით)

(ობიექტური წყობით)

მხოლ. რიცხვი

1 სწ-თხე მე მას ვწერ

უ-ჯ-სწ-ბწნე შენ მე გებრძვი

2 ტწ-თხე შენ მას წერ

ს-ტწ-ბწნე მე შენ გებრძვი

3 ძწ-თხე ის მას წერს

ძწ-ბწნე ის მას ებრძვის

(ქალწ-მ თხელ'გ-რ ძწ-თხე ყმაწვილი წიგნს წერს)

(ჰან-რ ბაჯწ-მ ძწ-ბწნე ძალი მელას ებრძვის)

მრავ. რიცხვი

1 თწ-თხე ჩვენ მას ვწერთ

უ-ჯ-თწ-ბწნე შენ ჩვენ გებრძვი

2 სიწ-თხე თქვენ მას წერთ

ს-სიწ-ბწნე მე თქვენ გებრძვით

3 ა-თხე ისინი მას წერენ

ა-ბწნე ის მათ ებრძვის

(ქალწ-მ თხელ'გ-რ ა-თხე ყმაწვილები წიგნს წერენ)

(ჰან-რ ბაჯწ-მ ა-ბწნე ძალი მელიებს ებრძვის)

ნ ა მ ყ ო

ორპირიანი გარდამავალი:

ა წ მ ყ ო

მეორე ჯგუფის ორპირიანი გარდაუვალი:

(სუბიექტური წყობით)

(ობიექტური წყობით)

მხოლ. რიცხვი

1 ს-თხელწ ის მე დავწერე

ს-შწპაწ ის მე მიშლის (ხელს)

2 ფ-თხელწ ის შენ დავწერე

ფ-შწპაწ ის შენ გიშლის

3 გ-თხელ ის მან დავწერა

შწპაწ ის მას უშლის

(ქალწ-მ თხელ'გ-რ გ-თხელ ყმაწვილმა წიგნი დავწერა)

(ქალწ-რ ლეგზ-მ შწპაწ ყმაწვილი მოხუცს უშლის)

მრავ. რიცხვი

1 თ-თხელ	ის ჩვენ დაწერეთ	თ-შპპ	ის ჩვენ გვიშლის
2 სი-თხელ	ის თქვენ დაწერეთ	სი-შპპ	ის თქვენ გიშლით
3 ა-თხელ	ის მათ დაწერეს	ა-შპპ	ის მათ უშლის
- (ქალწ-მწ თხელ-გ-რ ა-თხელ ყმაწვი-
ლებმა წიგნი დაწერეს) (ქალწ-რ ლეგ-მწ ა-შპპ ყმა-
წვილი მოხუცებს უშლის).

როგორც ჩანს, აწმყო დროში გარდამავალი ზმნის მესამე სუბიექტური პირის ნიშნები მხოლოდობით რიცხვში სავსებით ემთხვევა პირველი ჯგუფის გარდაუვალი ორპირიანის ირიბი ობიექტის ნიშანს (აწ- პრეფიქსი), ხოლო მრავლობითში კი ემთხვევა მეორე ჯგუფის გარდაუვალის ირიბი ობიექტის ნიშანს (ა- პრეფიქსი).

ნამყოფს ჯგუფში გარდამავალს მოუღის სუბიექტის მესამე პირის ნიშნად მხოლოდობითში გ- || ი- პრეფიქსი, ხოლო მრავლობითში—იგივე ა- პრეფიქსი. გ- || ი- პრეფიქსი გარდაუვალმა ზმნამ ქვემო-ადილურში არ იცის.

შენიშვნა: გ- პრეფიქსი გარდამავალ ზმნაში გადადის ი (აგ)- პრეფიქსში, თუ ამ პრეფიქსის წინ დგას სხვა რომელიმე ფორმანტი. მაგალითად, გ-თხელ ის მან დაწერა, მაგრამ ს-ი-თხელ მე მან დამწერა.

ნამყოფს ჯგუფში გარდამავალი ზმნის პირველი და მეორე სუბიექტური პირის ნიშნები (ისევე, როგორც მეორე ჯგუფის გარდაუვალი ზმნის ირიბი ობიექტის ნიშნები) ფუძის თავკიდურ ბგერებთან ასიმილაციის გამო განიცდიან ფონეტიკურ სახეცვლილებას.

ბ) ობიექტური პირის ნიშნები

ობიექტური პირისათვის (პირდაპირი ობიექტისათვის) ორპირიან გარდაუვალ ზმნას მოუღის იგივე ნიშნები, რაც გარდაუვალ ორპირიან (თუ სამპირიან) ზმნას სუბიექტური პირისათვის (ე. ი. იგივე ნიშნები, რაც მეორე ჯგუფის ერთპირიან ზმნებს).

შევადართ:

ორპირიანი გარდამავალი (ობიექტური წყობით)

ორპირიანი გარდაუვალი (სუბიექტური წყობით)

მხოლ. რიცხვი

1 სგ-ჟწ-უბტო	მე შენ მიკერ	სგ-წწწ	მე მას ვეხმარები
2 უ-სწ-უბტო	შენ მე გიკერ	უ-წწწ	შენ მას ეხმარები
3 და-უბტო	მას ის იკერს	წწწ	ის მას ეხმარება
- (პაწ-მ ბაჯწ-რ და-უბტო ძაღლი
მელას იკერს) (ქალწ-რ ლეგ-მწ წწწ ყმა-
წვილი მოხუცს ეხმარება)

მრავ. რიცხვი

1 თგ-ჴწ-უბუთუ	ჩვენ შენ გვიჴერ	თგ-ცწფწცწ ჩვენ	მას ვეხმარებით
2 სიგ-სწ-უბუთუ	თჴვენ მე გიჴერთ	სიგ-ცწფწცწ თჴვენ	მას ეხმარებით
3 და-უბუთუ-ხ	მათ ის იჴერს	ცწფწცწ-ხ ისინი	მას ეხმარებიან
(ჴაწ-მ ბ ა ჯ ა-ხწ-რ	და-უბუთუ-ხ (ძალი	(ჴალწ-ხწ-რ ლჴგზგ-მ	ცწფწცწ-ხ
	მელიებს იჴერს)	ყმაწვილები	მოხუცს ეხმარებიან)

ამნაირად, როგორც შედარებიდან ჩანს, გარდაუვალი ზმნის სუბიექტური პირის ნიშნები სავსებით ემთხვევა გარდამავალი ზმნის პირდაპირი ობიექტის ნიშნებს, როგორც მორფოლოგიური ელემენტით, ისე ადგილითაც ზმნის პრეფიქსთა რიგში (ფუძის წინ მეორე ადგილი); პირიქით, გარდაუვალი ზმნის ირიბი ობიექტის ნიშანი როგორც მორფოლოგიური ელემენტით, ისე ადგილითაც (ფუძის წინ პირველი ადგილი), ემთხვევა გარდამავალი ზმნის სუბიექტურ ნიშნებს.

შენიშვნა: უკანასკნელ შემთხვევაში მორფოლოგიურ მონაცემებში მხოლოდ მესამე პირში ვხედავთ განსხვავებას.

წინდებულისა და ორპირიან გარდამავალ ზმნაში პირის ნიშნები იგივეა, რაც უწინდებულოში. წინდებული მოქცეულია სუბიექტისა და ობიექტის ნიშანთა შორის. მაგალითად, შგ-სწ-უბუთუ მას მე ვიჴერ (სადმე) უ-შგ-სწ-უბუთუ შენ მე გიჴერ (სადმე).

ორპირიანი გარდამავალი ზმნის პირთა ნიშნების საერთო სქემა

აწმყოსათვის მხოლ. რიცხვი

პირ. O		S
1 სუ	_____	სწ
2 უ	_____	ჴწ
3 —	_____	და

მრავ. რიცხვი

1 თუ	_____	თწ
2 სიუ	_____	სიწ
3 (—ხ)	_____	ა

ნამყოსათვის მხოლ. რიცხვი

1 სუ	_____	ს ზ
2 უ	_____	ჴ ბ ფ პ
3 —	_____	ღ ი

მრავ. რიცხვი

1 თუ	_____	თ დ ტ
2 სიუ	_____	სი ზი
3 (—ხ)	_____	ა

V. პირთა ნიშნები სამპირიან გარდამავალ ზმნებში

ადილეურ ენებში, როგორც პოლიპერსონალური ზმნის მქონე სხვა კავკასიურ ენებშიც, ერთზე მეტი პირის შემცველი ზმნა შეიძლება იყოს ორგვარი: ძირითადი (მარტივი) და ნაწარმოები. ძირითადი ორპირიანია; მაგალითად, სწ-ბზჲ მას მე ვჭრი, სწ-თხჲ მას მე ვწერ და სხვა. ნაწარმოები ორპირიანია, მაგალითად, სწ-ლწ-ლ ვაწვენი მე მას (ერთპირიანიდან: ი-ლ' წვეს), სწ-ლწ-ჩაწ ვარბენ მე მას (ერთპირიანიდან: მა-ჩაწ ამირბის) და სხვა. ე. ი. ყოველი ერთპირიანი ზმნა შეიძლება ვაქციოთ ორპირიანად, ორპირიანი—სამპირიანად და ა.შ. ზმნების ასეთ მანაწარმოებლად ქვემო-ადილეურს გააჩნია კა უ ზ ა ტ ი უ რ ო ბ ი ს, ქ ც ე ვ ი ს ა და თ ა ნ ა მ ო კ მ ე დ ე ბ ი ს პ რ ე ფ ი ქ ს ე ბ ი. ძირითადი სახის ორპირიანი ზმნა ქვემო-ადილეურში ისევე, როგორც ქართველურ ენებში, მასობრივი ხასიათისაა. რაც შეეხება სამპირიან ზმნებს, ასეთები ძირითადი სახისა თითო-ორთა შემთხვევაშია. სამპირიანი გარდამავალი ზმნის დიდი უმეტესობა ნაწარმოები სახისაა.

ა) სამპირიანები ძირითადი სახისა

პირთა ნიშნების თანამიმდევრობა: პირდაპირი ობიექტის ნიშანი + ირიბი. ობიექტის ნიშანი + სუბიექტური პირის ნიშანი + ზმნის ფუძე.
სუბიექტისა და პირდაპირი ობიექტის ნიშნები სამპირიან გარდამავალში იგივეა, რაც ორპირიან გარდამავალში.

სამპირიანი გარდამავალი
(სუბიექტური წყობით)

მხოლ. რიცხვი.

○ წ S	პ.○ ირ.○ S
1 -მწ-სწ-თჲ	მას მას მე ვაძლევე
2 -მწ-თწ-თჲ	მას მას უენ აძლევე
3 -რ-მწ-თჲ	მას მას ის აძლევეს

(ქალწ-მ ფსიასწ-მ თხელჯ-რ რ-მწ-თჲ ყმაწვილი გოგონას წიგნს აძლევეს)

მრავ. რიცხვი

1 -მწ-თწ-თჲ	მას მას ჩვენ ვაძლევეთ
2 -მწ-სიწ-თჲ	მას მას თქვენ აძლევეთ
3 -რ-ა-თჲ	მას მას ისინი აძლევენ

(ქალწ-მწ ფსიასწ-მ თხელჯ-რ რ-ა-თჲ ყმაწვილები გოგონას წიგნს აძლევენ)

(პირდაპირ-ობიექტური წყობით)

მხოლ. რიცხვი

	ა. ☐ ბ. ☐ S	პ. ☐ ირ. ☐ S	
1	სზ -უ-მზ-თუ	„მე“ (შენზე)	ის მიმცემს“
2	უ -ს-მზ-თუ	„შენ“ (ჩემზე)	ის მიგცემს“
3	-რ-მზ-თუ	„მას“ მას	ის მისცემს“

მრავ. რიცხვი

1	თგ -უ-მზ-თუ	„ჩვენ“ (შენზე)	ის მიგვეცემს“
2	სიგ -ს-მზ-თუ	„თქვენ“ (ჩემზე)	ის მიგვეცემთ“
3	-რ-მზ-თუ-ხ	„მათ“ მას	ის მისცემს“

ირიბი ობიექტის პირთა ნიშნები

სამპირიან გარდამავალში, როცა სუბიექტური პირი დგას პირველსა ან მეორე პირში, ირიბი ობიექტის ნიშნად ზმნას მოუღის იგივე ნიშნები, რაც პირველი ჯგუფის გარდაუვალ ზმნებს.

ავიღოთ სამპირიანი გარდამავალი ირიბ-ობიექტური წყობით:

მხოლ. რიცხვი

	ა. ☐ ბ. ☐ S	პ. ☐ ირ. ☐ S	
1	სზ-ტზ-თუ	მას მე	შენ მაძლეე
2	ტზ-სზ-თუ	მას შენ	მე გაძლეე
3	-მზ-სზ-თუ	მას მას	მე ვაძლეე

მრავ. რიცხვი

1	-თზ-ტზ-თუ	მას ჩვენ	შენ გვაძლეე
2	-სიზ-სზ-თუ	მას თქვენ	მე გაძლეეთ
3	-მა-სზ-თუ	მას მათ	მე ვაძლეე

თუ სამპირიან გარდამავალ ზმნაში სუბიექტი დგას მესამე პირში (პირის ნიშანი მზ-, ი-, ა-), ირიბი ობიექტის მესამე პირის ნიშნად მზ-, მა- პრეფიქსის ნაცვლად გამოღის რ- პრეფიქსი (მრავ. ა-რ- პრეფიქსი).

შესამოწმებლად ავიღოთ სამპირიანი ზმნა ისევე ირიბ-ობიექტური წყობით:

ა წ მ ყ ო

მხოლ. რიცხვი

	ა. ☐ ბ. ☐ S	პ. ☐ ირ. ☐ S	
1	-კვ-ს-მზ-თუ	მას მე	ის აძლევს
2	-კვ-ტ-მზ-თუ	მას შენ	ის გაძლევს
3	-რ-მზ-თუ	მას მას	ის აძლევს

მრავ. რიცხვი

- 1 - ჯე-თ-მ-თუ მას ჩვენ ის გვაძლევს
- 2 - ჯე-სი-მ-თუ მას თქვენ ის გაძლევთ
- 3 - ა-რ-მ-თუ მას მათ ის აძლევს

ნ ა მ ყ ო

მხოლ. რიცხვი

○	○		
○	○	პ.○	ირ.○ S
1 - ჯე-ს-ი-თულ		ის	მე მან მომცა
2 - ჯე-ჟ-ი-თულ		ის	შენ მან მოგცა
3 - რ-ი-თულ		ის	მას მან მისცა

მრავ. რიცხვი

- 1 - ჯე-თ-ი-თულ ის ჩვენ მან მოგვცა
- 2 - ჯე-სი-ი-თულ ის თქვენ მან მოგცათ
- 3 - ა-რ-ი-თულ ის მათ მან მისცა

როგორც ვხედავთ, ქვემო-ადილურ ზმნაში რ-(ა-რ)-პრეფიქსი გვევლინება ისეთ ფორმანტად, რომელიც ირიბი ობიექტის გამოსახატავად იხმარება აჰ-, აა-პრეფიქსების ნაცვლად მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როცა თვით ეს პრეფიქსები აწმყოში და ი-, ა-პრეფიქსები სხვა დროებში სუბიექტის ფუნქციებს გამოხატავენ.

უკანასკნელ პარადიგმაში ჩვენ ვამჩნევთ, რომ ირიბი ობიექტის პირველი და მეორე პირის ნიშნები ორსავე რიცხვში წარმოდგენილია გაუნმოვრებელი სახით, ჯე-ს-მ-თუ, ჯე-ჟ-მ-თუ, ჯე-თ-მ-თუ, ჯე-სი-მ-თუ. უკანასკნელი გარემოება მხოლოდ ფონეტიკური ხასიათისაა. ირიბი ობიექტის აჰ- || აა- ნიშნის ზეგავლენით იკარგება ფორმანტის პ ხმოვანი. სხვა შემთხვევაში ირიბი ობიექტის პირველი და მეორე პირის ნიშანი, როგორც ზემოთ ვნახეთ, სრული სახითაა წარმოდგენილი.

ბ) სამპირიანები ნაწარმოები სახისა

ა) კაუზატიურობის ღწ-პრეფიქსით ნაწარმოებთ სამპირიანი ზმნა (ორპირიანი გარდამავალის საფუძველზე):

პირთა ნიშნების თანამიმდევრობა: პირდაპირი ობიექტის ნიშანი + ირიბი ობიექტის (იძულებული პირის) ნიშანი + სუბიექტის ნიშანი + ზმნის ფუძე.

კაუზატიურობის ღწ-პრეფიქსით ნაწარმოები სამპირიანი გარდამავალი ზმნა იმავე პირის ნიშანთა სისტემას იყენებს, რაც გააჩნია ძირითად სამპირიან გარდამავალს. ირიბი ობიექტი (იძულებული პირი) მესამე პირისა აქაც რ-(არ)-პრეფიქსით არის წარმოდგენილი, როცა სუბიექტი დგას მესამე პირში. მაგალითად:

პ.○	ირ.○ S		პ.○	ირ.○ S
უ - რ - მ	-ღწ-უქე		შენ (შენს თავს)	მას ის აკვლევინებს
უ - არ - მ	-ღწ-უქე		შენ (შენს თავს)	მათ ის აკვლევინებს და ა.შ.

b) სასხვისო ქცევის **ძ**- პრეფიქსით ნაწარმოები სამპირიანი ზმნა (ორპირიანი გარდამავალის საფუძველზე):

პირთა ნიშნების თანამიმდევრობა: პირდაპირი ობიექტის ნიშანი + პირის ობიექტის (ირიბის) ნიშანი + მაქცევარი + სუბიექტური პირის ნიშანი + ზმნის ფუძე. ანდა ასე: პირდაპირი ობიექტის ნიშანი + მაქცევარი + პირის ობიექტის ნიშანი + სუბიექტური პირის ნიშანი + ზმნის ფუძე.

ქცევის **ლ**- პრეფიქსით ნაწარმოებ სამპირიან გარდამავალ ზმნებში სუბიექტური და პირდაპირი ობიექტის ნიშნები იგივეა, რაც ორპირიან გარდამავალ ზმნაში. თავისებურებას აქ იჩენს ირიბი ობიექტის (პირის ობიექტის) ნიშნები.

ირიბი ობიექტი აქ წარმოდგენილია იმავე ნიშანთა სისტემით, რაც გამოყენებული აქვს სამპირიან გარდაუვალს პირის ობიექტისათვის, ე. ი. აქაც საფუძველად არის აღებული მეორე ჯგუფის ორპირიანი გარდამავალი ზმნის ობიექტურ ნიშანთა სისტემა.

ავილოთ ქცევის **ძ**- პრეფიქსით ნაწარმოები სამპირიანი გარდამავალი ზმნა ირიბ-ობიექტური წყობით:

მხოლ. რიცხვი

$\begin{matrix} \circ & \circ \\ \diagdown & / \\ \text{წ} & \text{წ} \\ \diagup & \diagdown \\ \circ & \circ \end{matrix}$	S	პ.ო	ირ.ო	S
1	- ხ-ფ-აზ-თხჲ	მას	მე	ის მიწერს
2	- ფ-ფ-აზ-თხჲ	მას	შენ	ის გიწერს
3	- -ფ-აზ-თხჲ	მას	მას	ის უწერს

მრავ. რიცხვი

1	- თ-ფ-აზ-თხჲ	მას	ჩვენ	ის გვიწერს
2	- სო-ფ-აზ-თხჲ	მას	თქვენ	ის გიწერთ
3	- ა-ფ-აზ-თხჲ	მას	მათ	ის უწერს

c) კატორღორობის **ლ**- და ქცევის **ძ**- პრეფიქსებით ნაწარმოები სამპირიანი გარდამავალი ზმნა (ერთპირიანი გარდაუვალის საფუძველზე):

პირთა ნიშნების თანამიმდევრობა: იძულებული პირის (პირდაპირი ობიექტის) ნიშანი + პირის ობიექტის ნიშანი + მაქცევარი + სუბიექტის ნიშანი + ზმნის ფუძე.

მაგალითად, ს-ა-ფ-ზო-ლწთხჲლ მე მათთვის თქვენ დამაწერინეთ (საერთოდ):

ზმნის ასეთ ფორმაში პირთა ნიშნები შესაბამისად ემთხვევა ქცევის **ძ**- პრეფიქსით ნაწარმოები სამპირიანი გარდამავალი ზმნის (ძირითადი ორპირიანისაგან) პირთა ნიშნების სისტემას. აქ საყურადღებოა ის, რომ იძულებული

პირი პირდაპირ ობიექტადაა წარმოდგენილი. **ღ-** კაუზატიურობის პრეფიქსით ნაწარმოები სამპირიანი, ორპირიანი გარდამავლის საფუძველზე, იძულებულ პირს წარმოადგენს გრამატიკული ირიბი ობიექტით, ხოლო იმავე **ღ-** პრეფიქსით ნაწარმოები ორპირიანი თუ სამპირიანი გარდამავალი (ერთპირიანი გარდამავლის საფუძველზე) იძულებულ პირს წარმოადგენს გრამატიკული პირდაპირი ობიექტით. ანალოგიური მდგომარეობაა ქართველურ ენებშიც: ქართული სამპირიანი ზმნის ფორმაში დაგაწვრინე მე შენ ის იძულებული პირია შენ, ირიბი ობიექტი (სახელი „შენ“—კაცს—აქ დგას მიცემით ბრუნვაში), ხოლო დაგაწვინე მე შენ, გახტუნე მე შენ, ზმნათა ფორმებში იძულებული პირია შენ—პირდაპირი ობიექტი (ბრუნვაცვალებადი სახელი).

d) თანამოქმედების **-ღ-** პრეფიქსით ნაწარმოები სამპირიანი გარდამავალი ზმნა (ორპირიანი გარდამავლის საფუძველზე).

პირთა ნიშნების თანამიმდევრობა: პირდაპირი ობიექტის ნიშანი + თანამოქმედი პირის (ირიბი ობიექტის) ნიშანი + თანამოქმედების მაწარმოებელი + სუბიექტური პირის ნიშანი + ზმნის ფუძე.

ადილურ ზმნაში **ღ-** პრეფიქსით გამოიხატება სუბიექტის თანამოქმედება, დახმარება ირიბ ობიექტის პირისათვის. ეგევე ფუნქცია ქართველურ ენათა ზმნებში დაკისრებული აქვს კაუზატიურ ფორმას.

ქართველურ ენებში ზმნის კაუზატიური ფორმა „წაგაღებინე მე შენ ის“ გაიგება ორგვარად: ა) სუბიექტი გამოდის მაიძულებელის, მთხოვნელის, წამქეზებლის როლში, თვით მოქმედებაში (წაღებაში) უშუალო მონაწილეობას არ იღებს. „წაგაღებინე შენ“, ე. ი. გიბრძანე, წაგაქეზე, გთხოვე, რომ წაგეღო; ბ) სუბიექტი გამოდის მოქმედებაში (წაღებაში) დამხმარედ, უშუალო მოქმედად: „წაგაღებინე მე შენ ის“, ე. ი. წაღებაში დაგეხმარე, მეც მიმქონდა შენთან ერთად, ან ერთად წავიღეთ, ორივე შემთხვევისათვის ქართულ ზმნას აქვს ერთი და იგივე ფორმა.

ქვემო-ადილურ ზმნას თითოეული ამ შინაარსისათვის საკუთარი ფორმა გააჩნია. კაუზატიურობის **ღ-** პრეფიქსს მხოლოდ პირველი სახის შინაარსის მოცემა შეუძლია (სუბიექტი აქ მბრძანებელია, წამქეზებელი ან მთხოვნელი). მეორე შინაარსისათვის ზმნა იყენებს **ღ-** პრეფიქსს.

მაგალითად, **კვ-ბ-ღ-ს-შ**თად ის შენთან ერთად მე ავიღე (ე. ი. მე ავაღებინე შენ ის, შენ მიგქონდა და მე დაგეხმარე აღებაში, ერთად ავიღეთ), როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, **ღ-** პრეფიქსით წარმოებაც ზმნას მატებს ერთ პირს, ირიბ ობიექტს. სხვა სახის ირიბი ობიექტებისაგან განსხვავებულად მას ვუწოდეთ თანამოქმედი პირი.

თანამოქმედების **ღ-** პრეფიქსით ნაწარმოებ გარდამავალ ზმნასაც გააჩნია იგივე პირთა ნიშნების სისტემა, რაც ქცევის **ძ-** პრეფიქსით ნაწარმოებს.

წარმოდგინოთ ასეთი ზმნა (სამპირიანი) ირიბ-ობიექტური წყობით მხოლ. რიცხვი

პ. ო	ირ. ო	S
1 - გე-ზ-დწ-ტწ-შთწ	მას ჩემთან	(ერთად) შენ იღებ
2 - გე-ბ-დწ-სწ-შთწ	მას შენთან	(ერთად) მე ვიღებ
3 - —-დწ-სწ-შთწ	მას მასთან	(ერთად) მე ვიღებ

მრავ. რიცხვი

1 - გე-დ-დწ-ტწ-შთწ	მას ჩვენთან	(ერთად) შენ იღებ
2 - გე-ზო-დწ-სწ-შთწ	მას თქვენთან	(ერთად) მე ვიღებ
3 - -ა-დწ-სწ-შთწ	მას მათთან	(ერთად) მე ვიღებ

ირიბი ობიექტის I და II პირთა ნიშნები (ზ, ბ, დ, ზო) აქ დწ-პრეფიქსის დ თანხმობანთან ასიმილაციით შეღერი სახითაა წარმოდგენილი.

პირთა ნიშნების საერთო სქემა ძირითადისა და კაუზატიურ-რობის დწ-პრეფიქსით ნაწარმოები სამპირიანი გარდამავალი ზმნებისა

მხოლ. რიცხვი

პ. ო	ირ. ო	აწმყოში	S	ნამყოში
1 სე ————— სწ	—————	სწ	—————	ს ზ
2 უ ————— ტწ	—————	ტწ	—————	ბ ფ
3 ————— დწ, რ	—————	დწ	—————	ი

მრავ. რიცხვი

1 თე ————— თწ	—————	თწ	—————	თ დ
2 სიე ————— სიწ	—————	სიწ	—————	სი ზი
3 (-ხე) ————— და, არ	—————	ა	—————	ა

პირთა ნიშნების საერთო სქემა ქცევის ძწ-პრეფიქსით ნაწარმოები სამპირიანი გარდამავალი ზმნისა

მხოლ. რიცხვი

პ. ო	ირ. ო	აწმყოში	S	ნამყოში
1 სე ————— ს	—————	სწ	—————	ს ზ
2 უ ————— ფ	—————	ტწ	—————	ტწ ბ ფ პ
3 —————	—————	დწ	—————	ი

მრავ. რიცხვი

1 თე ————— თ	—————	თწ	—————	ფ დ ტ
2 სიე ————— სი	—————	სიწ	—————	სი ზი
3. (-ხე) ————— ა	—————	ა	—————	ა

პირთა ნიშნების სქემა თანამოქმედების ღწ- პრეფიქსით
ნაწარმოები სამპირიანი გარდამავალი ზმნებისა

მხოლ. რიცხვი

	პ. O	ირ. O	აწმყოში	S	ნამყოში
1	ს ₂	_____ზ	_____სწ	_____ს	ს ზ
2	უ	_____ბ	_____ჭწ	_____უ	უ ბ ფ პ
3	—	_____	_____ღწ	_____	ი

მრავ. რიცხვი

1	თ ₂	_____დ	_____თწ	_____თ	თ დ ტ
2	ს ₁₂	_____ზი	_____სიწ	_____სი	სი ზი
3	(-ბი)	_____ა	_____ა	_____ა	ა

მაგალითები ტექსტებიდან (სამპირიანი გარდამავალი ზმნებისა):

ანასენ, ჰანამ ს-და-ბ-ღწ შახეღღ აჰა, ძალღებს (მე შენ) შემაქამე, შაფს. ტექსტები, რვ. I: გვ. 3; ხუნ, ეღ-ფ-წ-ს-შაფწ სისწჷ, ყარგი, (შენ-თვის მე მას) ვიყიდი (გიყიდი), ჩემო შვილო,—იხ. ჰათჭჷ, გვ. 105; შპასტწ ფიჰი რ-ი-ღწ შახეღღ ლომი მოუტანა და შექამა—იხ. ქუბწ, გვ. 103; ცაგწ-ხან რანწ ს-ფ-ი-ღღღწ-ბი წაღები დედამ (მე) შემიკერა—იხ. ქუბწ, გვ. 62; თჰაწჷმჷჰჰაწმ ბაჯწმ მერ რ-ღწ-ღიწ ყურღღელი მელას ამას ეუბნება,—იხ. ჰათჭჷ, გვ. 35.

VI. პირის ნიშნები ოთხპირიან ზმნებში

ოთხპირიანი ზმნა ქვემო-ადიღეურში შეიძლება იყოს მხოლოდ ნაწარმოები სახისა. არც ერთი ძირითადი ზმნა არ ვხვდებამ ოთხი პირის მქონე.

ოთხპირიანი ზმნა შეიძლება იყოს ნაწარმოები შემდეგი სახით:

1. ძირითადი სამპირიანი, კაუზატიურობის, ღწ- პრეფიქსით ნაწარმოები;
2. ძირითადი სამპირიანი, ქცევის ჸწ- პრეფიქსით ნაწარმოები;
3. ძირითადი სამპირიანი, თანამოქმედების ღწ- პრეფიქსით ნაწარმოები;
4. ძირითადი ორპირიანი (გარდამავალი), კაუზატიურობის ღწ- და ქცევის ჸწ- პრეფიქსებით ნაწარმოები;
5. ძირითადი ორპირიანი (გარდამავალი) კაუზატიურობის ღწ- და თანამოქმედების ღწ- პრეფიქსებით ნაწარმოები;
6. ძირითადი ორპირიანი (გარდამავალი) ქცევის ჸწ- და თანამოქმედების ღწ- პრეფიქსებით ნაწარმოები.

1. პირთა ნიშნები ქცევის ჸწ- პრეფიქსით (ძირითადი სამპირიანისაგან) ნაწარმოებ ოთხპირიან ზმნებში

პირთა ნიშნების თანამიმდევრობა: პირდაპირი ობიექტის ნიშანი + პირის ობიექტის ნიშანი + მაქცევაარი + ირიბი ობიექტის ნიშანი + სუბიექტის ნიშანი + ზმნის ფუძე.

მაგალითად: ს-წ-ფე-რ-ი-თენ მე მათთვის მას ის მიმცემს (თენ—ფუძეა, ი—S₃ ნიშანი, რ—ირ. O₃ ნიშანი. ფე—მაქცევაარი, ა—ირ. O (პირ.) ნიშანი, ს—პ. O₁ ნიშანი).

ასეთ ზმნებში ოთხივე სახელი უჩენს ზმნას პირის ნიშნებს. შესაძლებელია ოთხივე პირის ნიშნები დადებითად იყოს წარმოდგენილი, უფრო მეტ შემთხვევაში ერთი ან ორი პირი უარყოფითი ნიშნითაა წარმოდგენილი.

ამნაირად, ზმნას (ოთხპირიანს) შეიძლება ჰქონდეს ოთხივე წყობა: ა) სუბიექტური წყობა, ბ) ირიბ-ობიექტური წყობა, გ) პირის ობიექტის წყობა, დ) პირდაპირ-ობიექტური წყობა.

მაგალითისათვის წარმოვადგინოთ ოთხპირიანი ზმნა ოთხივე წყობით:

ა) სუბიექტური წყობით:

	○ ○ ○	მხოლ. რიცხვი	
	~ ლ ლ S		პ. O ირ. O ირ. O S
1	-ა-ფე-ტუ-ბ-თენ	მას მათთვის	შენ მე მოგცემ
2	-ა-ფე-სწ-ფ-თენ	მას მათთვის	მე შენ მომცემ
3	-ა-ფე-ს-ი-თენ	მას მათთვის	მე ის მომცემს

მრავ. რიცხვი

1	-ა-ფე-ტუ-თ-თენ	მას მათთვის	შენ ჩვენ მოგცემთ
2	-ა-ფე-სწ-სო-თენ	მას მათთვის	მე თქვენ მომცემთ
3	-ა-ფე-ს-ა-თენ	მას მათთვის	მე ისინი მომცემენ

ბ) ირიბ-ობიექტური წყობით:

	○ ○ ○	მხოლ. რიცხვი	
	~ ლ ლ S		პ. O ირ. O ირ. O S
1	-ა-ფწ-სწ-ფ-თენ	მას მათთვის	მე შენ მომცემ
2	-ა-ფწ-ტუ-ს-თენ	მას მათთვის	შენ მე მოგცემ
3	-ა-ფ-ა-ს-თენ	მას მათთვის	მას მე მივცემ
3	-ა-ფე-რ-ი-თენ	მას მათთვის	მას ის მისცემს

მრავ. რიცხვი

1	-ა-ფწ-თწ-ფ-თენ	მას მათთვის	ჩვენ შენ მოგვცემ
2	-ა-ფწ-ს/თწ-ს-თენ	მას მათთვის	თქვენ მე მოგცემთ
3	-ა-ფ-ა-ს-თენ	მას მათთვის	მათ მე მივცემ
3	-ა-ფ-არ-ი-თენ	მას მათთვის	მათ ის მისცემს

გ) პირის ობიექტის წყობით:

	○ ○ ○	მხოლ. რიცხვი	
	~ ლ ლ S		პ. O ირ. O ირ. O S
1	-ს-ფე-რ-ი-თენ	მას ჩემთვის	მას ის მისცემს
2	-ფ-ფე-რ-ი-თენ	მას შენთვის	მას ის მისცემს
3	-ფე-რ-ი-თენ	მას მისთვის	მას ის მისცემს

მრავ. რიცხვი

- 1 - თ-ყვ-რ-ი-თენ მას ჩვენთვის მას ის მისცემს
- 2 - სთ-ყვ-რ-ი-თენ მას თქვენთვის მას ის მისცემს
- 3 - ა-ყვ-რ-ი-თენ მას მათთვის მას ის მისცემს

d) პირდაპირ-ობიექტური წყობით:

მხოლ. რიცხვი

	3. O ირ. O ირ. O S
1 ს-ა-ყვ-რ-ი-თენ	მე მათთვის მას ის მიმცემს
2 უ-ა-ყვ-რ-ი-თენ	შენ მათთვის მას ის მივცემს
3 -ა-ყვ-რ-ი-თენ	მას მათთვის მას ის მისცემს

მრავ. რიცხვი

- 1 თ-ა-ყვ-რ-ი-თენ ჩვენ მათთვის მას ის მივცემს
- 2 სთ-ა-ყვ-რ-ი-თენ თქვენ მათთვის მას ის მივცემთ
- 3 —ა-ყვ-რ-ი-თენ-ხე მათ მათთვის მას ის მისცემს

პირთა ნიშნების საერთო სქემა (ქცევის აწ- პრეფიქსით ნაწარ-
მოებ ოთხპირიანში):

მხოლ. რიცხვი

3. O	ირ. O	ირ. O	აწმყოში S	ნამყოში
1 სჯ _____ ს	_____ სწ	_____ სწ	_____ სწ	_____ ს ზ
2 უ _____ ფ	_____ ფწ	_____ ფწ	_____ ფწ	_____ ბ ფ პ
3 — _____	_____	დწ, რ	_____	_____ ი

მრავ. რიცხვი

- 1 თჯ _____ თ
 _____ თწ | _____ თწ | _____ თწ | _____ თ || დ || ტ |
- 2 სთჯ _____ სთ
 _____ სთწ | _____ სთწ | _____ სთწ | _____ სთ || ზთ |
- 3 (—ხე) _____ ა
 _____ აა, არ | _____ აა, არ | _____ აა, არ | _____ ა |

2. პირთა ნიშნები კაუზატიურობის ღწ- პრეფიქსით ნაწარმოებ ოთხპირიან (ძირითადი სამპირიანისაგან) ზმნებში

პირთა ნიშნების თანამიმდევრობა: პირდაპირი ობიექტის ნიშანი + ირიბი ობიექტის ნიშანი + იძულებული პირის (ირიბი ობიექტის) ნიშანი + სუბიექტური პირის ნიშანი + ზმნის ფუძე.

მაგალითად: უ-რ-დწ-სა-ღწ-შენ (შენს თავს) მისთვის მას მე ვაძლევინებ (ღწ-ფუძე, სწ—S₁ ნიშანი, დწ—ირიბი ობიექტის (იძულებული პირის) ნიშანი, რ—ირიბი ობიექტის ნიშანი, უ—პირდაპირი ობიექტის ნიშანი).

ავიღოთ ასეთი ზმნა პირდაპირ-ობიექტური წყობით:

მხოლ. რიცხვი

	$\begin{matrix} \circ & \circ & \circ \\ \nearrow & \downarrow & \searrow \\ \text{მ} & \text{წ} & \text{წ} \end{matrix} S$	პ. O	ირ. O	ირ. O S
1	ს _გ -რ-ა _ვ -ა _ვ -ლ _წ -ლ _წ თუ	„მე“-ს (ჩემს თავს)	მისთვის მას	შენ აძღვევინებ
2	უ-რ-ა _ვ -ს _წ -ლ _წ თუ	„შენ“-ს (შენს თავს)	მისთვის მას მე	ვადღვევინებ
3	რ-ა _ვ -ს _წ -ლ _წ თუ	მას (მის თავს)	მისთვის მას მე	ვადღვევინებ

მრავ. რიცხვი

1	თ _გ -რ-ა _ვ -ა _ვ -ლ _წ -ლ _წ თუ	ჩვენ“-ს (ჩვენს თავს)	მისთვის მას	შენ აძღვევინებ
2	ს _{თგ} -რ-ა _ვ -ს _წ -ლ _წ -ლ _წ თუ	თქვენ“-ს (თქვენს თავს)	მისთვის მას მე	ვადღვევინებ
3	რ-ა _ვ -ს _წ -ლ _წ -ლ _წ თუ-ხ _დ	მათ (მათ თავს)	მისთვის მას მე	ვადღვევინებ

პირთა ნიშნების სქემა ოთხპირიან გარდამავლისა (კაუზ-ხატიურობის ღვ-პრეფიქსით ნაწარმოებისა).

მხოლ. რიცხვი

	პ. O	ირ. O	ირ. O	აწმყოში	S	ნამყოში
1	ს _გ _____ ს _წ	_____ ს _წ	_____ ს _წ	_____ ს _წ	_____	წ
2	უ _____ ა _ვ	_____ ა _ვ	_____ ა _ვ	_____ ა _ვ	_____	ბ
3	_____ ა _ვ რ	_____ ა _ვ რ	_____ ა _ვ რ	_____ ა _ვ	_____	ი

მრავ. რიცხვი

1	თ _გ _____ თ _წ	_____ თ _წ	_____ თ _წ	_____ თ _წ	_____	ღ
2	ს _{თგ} _____ ს _{თწ}	_____ ს _{თწ}	_____ ს _{თწ}	_____ ს _{თწ}	_____	ზო
3	(—ხ _დ) _____ ა _ვ არ	_____ ა _ვ არ	_____ ა _ვ არ	_____ ა _ვ	_____	ა

ჰ. პირთა ნიშნები თანამოქმედების ღვ-პრეფიქსით (ძირითადი სამპირიან-ნისაგან) ნაწარმოებ ოთხპირიან ზმნაში

პირთა ნიშნების თანამიმდევრობა: პირდაპირი ობიექტის ნიშანი + თანამოქმედი პირის ნიშანი + თანამოქმედების მაწარმოებელი + ირიბი ობიექტის ნიშანი + სუბიექტის ნიშანი + ზმნის ფუძე.

მაგალითისათვის: ს-ა-ღვ-რ-ა_ვ-თუ „მე“-ს (ჩემს თავს) მათთან ერთად მას ის აძღვეს (თუ—ფუძეა, ა_ვ—S₃ ნიშანი, რ—ირ.O₃ ნიშანი, ღვ—თანამოქმედების პრეფიქსი, ა—ირ.O₃ (თანამოქმედი პირის) ნიშანი, ს—პ.O₁ ნიშანი).

პირთა ნიშნები ზმნის ასეთ ფორმაში წარმოდგენილია იმავე სისტემით, როგორც სისტემითაც წარმოდგენილია ქცევის ძვ-პრეფიქსით ნაწარმოებ ოთხპირიან გარდამავალში.

წარმოვადგინოთ ასეთი ზმნა პირდაპირ-ობიექტური წყობით:

მხოლ. რიცხვი

$\begin{matrix} \circ & \circ & \circ \\ \searrow & \downarrow & \swarrow \\ \xi & \xi & S \end{matrix}$	პ. O	ირ. O	ირ. O S
1 ს-ა-ღ-რ-ა-შ-თუ	„მე“-ს (ჩემს თავს)	მათთან ერთად მას ის აძლევს.	
2 ფ-ა-ღ-რ-ა-შ-თუ	„შენ“-ს (შენს თავს)	მათთან ერთად მას ის აძლევს.	
3 ა-ღ-რ-ა-შ-თუ	„მას (მის თავს)	მათთან ერთად მას ის აძლევს.	

მრავ. რიცხვი

1 თ-ა-ღ-რ-ა-შ-თუ	ჩვენ“-ს (ჩვენს თავს)	მათთან ერთად მას ის აძლევს.
2 სი-ა-ღ-რ-ა-შ-თუ	„თქვენ“-ს (თქვენს თავს)	მათთან ერთად მას ის აძლევს.
3 ა-ღ-რ-ა-შ-თუ-ხ	„მათ (მათ თავს)	მათთან ერთად მას ის აძლევს.

4. პირთა ნიშნები ქცევის ძა- და კაუზატიურობის ღ- პრეფიქსებით (ძირითადი ორპირიანისაგან) ნაწარმოებ ოთხპირიან ზმნებში.

პირთა ნიშნების თანამიმდევრობა: პირდაპირი ობიექტის ნიშანი + პირის ობიექტის ნიშანი + მაქცევარი + ირიბი ობიექტის (იძულებული პირის) ნიშანი + სუბიექტის ნიშანი + ზმნის ფუძე.

მაგალითად: ს-ა-ფ-რ-ა-შ-ლ-უქუ „მე“-ს (ჩემს თავს) მათთვის მას ის აკვლევინებს (ლ-უქუ—ფუძეა, აშ—S₃ ნიშანი, რ—ირ. O₃ ნიშანი, ფ—მაქცევარი, ა—ირ. O₃ მრავლობ. ნიშანი, ს—პ. O ნიშანი).

თუ ირიბი ობიექტი (იძულებული პირი) პირველ ან მეორე პირში დგას, პირის ობიექტის მრავლობითობის ა ნიშანმა შეიძლება მაქცევარის მომდევნო ადგილი დაიჭიროს. მაგალითად:

უ-ფ-ა-ს-ა-შ-ლ-უქუ „შენ“-ს (შენს თავს) მათთვის მე ის აკვლევინებს.

პირთა ნიშნების სისტემა უკანასკნელი სახის ზმნის ისეთივე გააჩნია, როგორც ძირითადი სამპირიანისაგან ქცევის ძა- პრეფიქსით ნაწარმოებ ოთხპირიან ზმნებს.

5. პირთა ნიშნები კაუზატიურობის ღ- და თანამოქმედების ღ- პრეფიქსებით (ძირითადი ორპირიანისაგან) ნაწარმოებ ოთხპირიან ზმნებში

პირთა ნიშნების თანამიმდევრობა: პირდაპირი ობიექტის ნიშანი + თანამოქმედი პირის (ირიბი ობიექტის) ნიშანი + თანამოქმედების მაწარმოებელი + ირიბი ობიექტის (იძულებული პირის) ნიშანი + სუბიექტის ნიშანი + ზმნის ფუძე.

მაგალითად: ს-ა-ღ-რ-ა-შ-ლ-უქუ „მე“-ს (ჩემს თავს) მათთან ერთად მას ის აკვლევინებს (ლ-უქუ—ფუძეა, აშ—S₃ ნიშანი, რ—ირ. O ნიშანი, ღ—თანამოქმედების მაწარმოებელი, ა—ირ. O₃ ნიშანი, ს—პ. O₁ ნიშანი).

პირდაპირ-ობიექტური წყობით

		მხოლ. რიცხვი		
	პ. ო	ირ. ო	ირ. ო S	
1	ს-ა-ღ-რ-მ-ლ-უქ	„მე“-ს (ჩემს თავს)	მათთან ერთად	მას ის აკლევინებს
2	უ-ა-ღ-რ-მ-ლ-უქ	„შენ“-ს (შენს თავს)	„ „ „	„ „
3	ა-ღ-რ-მ-ლ-უქ	მას (მის თავს)	„ „ „	„ „

		მრავ. რიცხვი		
1	თ-ა-ღ-რ-მ-ლ-უქ	„ჩვენ“-ს (ჩვენს თავს)	„ „ „	„ „
2	სი-ა-ღ-რ-მ-ლ-უქ	„თქვენ“-ს (თქვენს თავს)	„ „ „	„ „
3	ა-ღ-რ-მ-ლ-უქ-ს-მათ	(მათ თავს)	„ „ „	„ „

როგორც ვხედავთ, უკანასკნელი აგებულების ოთხპირიანი ზმნის პირთა ნიშნების სისტემა იგივეა, რაც ძირითადი სამპირიანისაგან თანამოქმედების დპ-პრეფიქსით ნაწარმოები ოთხპირიანის ნიშანთა სისტემა.

6. პირთა ნიშნები ორპირიანი გარდამავალისაგან თანამოქმედების დ-და ქცევის ფ-პრეფიქსებით ნაწარმოებ ოთხპირიან ზმნებში

პირთა ნიშნების თანამიმდევრობა: პირდაპირი ობიექტის ნიშანი + პირის ობიექტის ნიშანი + მაქცევარი + თანამოქმედი პირის ნიშანი + თანამოქმედების მაწარმოებელი + სუბიექტის ნიშანი + ზმნის ფუძე.

მაგალითად: ს-ა-ფ-ბ-დ-მ-შ „მე“-ს (ჩემს თავს) მათთვის შენ ის წაგაყვანინებს; [შ-ფუძეა, მ-ს₃ ნიშანი + დ-თანამოქმედების მაწარმოებელი, ბ-ირ. ო₂ (თანამოქ. პირის) ნიშანი, ფ-მაქცევარი, ა-ირ. ო (პირის ობიექ. მრავ.) ნიშანი, ს-პ. ო₁ ნიშანი].

ავიღოთ ასეთი ზმნის პირდაპირ-ობიექტური წყობით:

		მხოლ. რიცხვი		
	პ. ო	ირ. ო	ირ. ო S	
1	ს-ა-ფ-ბ-დ-მ-შ	„მე“-ს (ჩემს თავს)	მათთვის შენ	ის წაგაყვანინებს
2	ფ-ა-ფ-ბ-დ-მ-შ	„შენ“-ს (შენს თავს)	მათთვის მე	ის წამაყვანინებს
3	ა-ფ-ბ-დ-მ-შ	მას (მის თავს)	მათთვის მე	ის წამაყვანინებს

		მრავ. რიცხვი		
1	თ-ა-ფ-ბ-დ-მ-შ	„ჩვენ“-ს (ჩვენს თავს)	მათთვის შენ	ის წაგაყვანინებს
2	სი-ა-ფ-ბ-დ-მ-შ	„თქვენ“-ს (თქვენს თავს)	მათთვის მე	ის წამაყვანინებს
3	ა-ფ-ბ-დ-მ-შ-ს-მათ	(მათ თავს)	მათთვის მე	ის წამაყვანინებს

პირთა ნიშნების საერთო სქემა თანამოქმედების **ღწ-** და **ქცევის** **ჩწ-** პრეფიქსებით ნაწარმოები ოთხპირიანი ზმნისა:

მხოლ. რიცხვი

	პ. ო	ირ. ო	ირ. ო	აწმყოში S	ნამყოში
1	ს ₂	ს	ზ	სწ	ს ზ
2	უ	ფ	ბ	უწ	უ ბ ფ პ
3	—	—	—	აწ	ი

მრავ. რიცხვი

1	თ ₂	თ	ღ	თწ	თ ღ ტ
2	სო ₂	სო	ზო	სოწ	სო ზო
3	(—ხ ₁)	ა	ა	ა	ა

VI. ოთხეუ მუხი პირის მონა ზმნისათვის მვინა-ადილუურში

ქვემო-ადილუურ ზმნას შეიძლება ნიშნითურთ შეეწყოს ოთხზე მეტი სახელი. ყველა ამ სახელებიდან ერთი—პირდაპირი ობიექტი დგას სახელობით ბრუნვაში (-რ- სუფიქსით), დანარჩენი სახელები დგანან მხოლოდ მიცემით ბრუნვაში (-მ- სუფიქსით). ამათში პირის სახელებთან ერთად იქნება იარაღის ან ადგილის გარემოების სახელები. ნ. იაკოვლევი იარაღის სახელს თვლის პირის სახელად. ამიტომ არის, რომ მან ქვემო-ადილუური ზმნა ჩათვალა მაქსიმუმ ხუთპირიანად. ზმნის პირთა შესაძლებელი რაოდენობის შესახებ ნ. იაკოვლევი წერს: „Переходно-побудительный залог максимально может выразить в одной форме до 5 лиц: прямого объекта, дательного орудного объекта, дательного или местного объекта, 2-го прямого объекта и субъекта“.—იხ. „Краткая грамматика...“, გვ. 81.

შეიძლება თუ არა იარაღის სახელი ზმნას პირად ეწყობოდეს?

იარაღის სახელი ზმნაში წარმოდგენილია **რწ-** || **რგ-** || **რ-** პრეფიქსით. მაგალითები:

I ვწლწმემ **რგ-**სწ-თხ₂ მას ფანქრით მე ვწერ₁ (გარდამავალ ზმნასთან).

II ვწლწმემ **სგ-**რ₁-თხ₂ მე ფანქრით ვწერ₁ (გარდაუვალ ზმნასთან).

ამასთანავე იარაღის სახელს შეუძლია ზმნის შეთანხმება რიცხვში. მაგალითად:

I ვწლწმემ **ა-რგ-**სწ-თხ₂ მას ფანქრებით მე ვწერ₁ (გარდამავალთან).

II ვწლწმემ **ს-ა-რწ-**თხ₂ მე ფანქრებით ვწერ₁ (გარდაუვალ ზმნასთან).

იარაღის სახელი არც პირველსა და არც მეორე პირში არ შეიძლება დადგეს. ამდენადვე მას არ შეუძლია ზმნაში პირის წარმოდგენა, ზმნის მართვა პირებში. ზმნის მხოლოდ ერთ პირში ნიშნით წარმოდგენა არ იძლევა პირის ცნებას, პირის კატეგორიას.

ზმნის ფორმაში [ვლწმემ] სკ-რწ-თხჲ ფანქრით ვწერ გვაქვს მხოლოდ ერთი პირი (სუბიექტური). ვლწმემ ზმნაში ვერ აჩენს პირს, რამდენადაც ის არ დადგება არც პირველსა და არც მეორე პირებში, ე. ი. ზმნას არ აქვს აქ დასაპირისპირებელი ფორმა. ამიტომ სკ-რწ-თხჲ ფორმაში იარაღის სახელი მორფოლოგიურად არც მესამე პირშია მმართველი. რწ-(რგ-, რ-) პრეფიქსი ისეთივე მორფოლოგიური ღირებულებისაა, როგორც ადგილის გარემოების პრეფიქსი შგ- (შ-).

ადგილის გარემოების სახელი იმავე დამოკიდებულებაშია ზმნასთან, რა დამოკიდებულებაშიც იარაღის სახელი. ადგილის გარემოების სახელი ზმნას უჩენს შგ- პრეფიქსს და შეუძლია რიცხვშიც შეთანხმება. მაგალითად:

აწჯაპაშმ შგ-სწთხჲ მას სკოლაში მე ვწერ

(ადგილის სახელი მხოლოდითშია)

აწჯაპაშმ ა-შგ-სწთხჲ მას სკოლებში მე ვწერ

(ადგილის სახელი მრავლობითშია).

იარაღისა და ადგილის გარემოების სახელების მიერ ზმნაში ნიშნების გაჩენა გამოწვეულია ქვემო-ადილეური სახელის ღარიბი გაფორმებით. სახელთა ფორმის სუსტი განვითარების გამო ქვემო-ადილეური ზმნა მეტად დატვირთულია მორფოლოგიური ელემენტებით. ორივე სახელი (იარაღისა და ადგილის გარემოებისა) ერთი და იმავე ფორმით არის წარმოდგენილი (მიცემითი ბრუნვით). განსხვავებული შინაარსის გადმოსაცემად მიცემით ბრუნვაში დასმული სახელი განსხვავებულ ფორმანტებს აჩენს ზმნაში (იარაღის სახელი—რწ-, რგ-, რ-ფორმანტს, ადგილის გარემოების სახელი—შგ-, შ-ფორმანტს). ამჟამად არის ტენდენცია იარაღის სახელის რწ-, რგ- წარმომადგენლის (ზმნაში) დაკარგვისა.

არც რეფლექსური ზმნების შგ- პრეფიქსი შეიძლება ჩავთვალოთ პირის ფორმანტად, რამდენადაც ეს ფორმანტი პირების მიხედვით არ იცვლება. სამსავე პირში შგ უცვლელი რჩება.

მაგალითისათვის მოვიყვანოთ ორპირიანი რეფლექსური ზმნა. (გარდამავალი) სუბიექტური წყობით:

მხოლ. რიცხვი

1 შგ-შგ-სწ-ხჲ	მას მე ვიხდი
2 შგ-შგ-ტწ-ხჲ	მას შენ იხდი
3 შგ-შგ-აწ-ხჲ	მას ის იხდის

მრავ. რიცხვი:

1 შგ-შგ-თწ-ხჲ	მას ჩვენ ვიხდით
2 შგ-შგ-სოწ-ხჲ	მას თქვენ იხდით
3 შგ-შგ-აწ-ხჲ	მას ისინი იხდიან

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქვემო-ადილეური ზმნა ჩვეულებრივად შეიძლება იყოს მაქსიმუმ ოთხი პირის მქონე. ოთხპირიანობის ფარგლებში ზმნა გასაგებიცაა და ნათელიც, ოღონდ უნდა ითქვას, რომ გარდამავალი სამპირიანისა და გარდამავალი ოთხპირიანის ხმარება იშვიათია.

ქვემო-ადილეურ ზმნას აქვს შესაძლებლობა ერთ ფორმაში წარმოადგინოს ოთხზე მეტი პირიც, ხუთი და ზოგჯერ ექვსიც (ცხადია, აქ მხედველობაში არა გვაქვს იარაღის სახელის ნიშანი ზმნაში). ოღონდ ასეთი ფორმები ჩვეულებრივი არ არის ქვემო-ადილეურისათვის. იგი მხოლოდ თეორიულადაა დასაშვები. ზოგი ასეთი ფორმა, ცხადია, ძნელად გასაგებიცაა. განსაკუთრებით ეს ითქმის ექვსპირიანი ზმნის შესახებ.

ამნიარად, ხუთ ან ექვსპირიანი ზმნა ქვემო-ადილეურში შესაძლებელი ფორმაა და არა ჩვეულებრივად ხმარებულა. მიუხედავად ამისა, მაინც საინტერესოა წარმოვადგინოთ ზმნის ასეთი ფორმები.

ხუთ- და ექვსპირიანი ზმნა ქვემო-ადილეურში ნაწარმოებია ძირითადი სამპირიანი ან ორპირიანი (გარდამავალი) ზმნების საფუძველზე. კაუზატიურობის, ქცევისა და თანამოქმედების პრეფიქსებით ორპირიანი ან სამპირიანი ზმნის ერთდროულად წარმოების შედეგად მივიღებთ ხუთ ან ექვსპირიანი ზმნის ფორმას.

ა) ხუთპირიანი ზმნები

ხუთპირიანი ზმნა შეიძლება იყოს შედგენილი ა) ძირითადი სამპირიანის (გარდამავალის) კაუზატიურობისა და ქცევის პრეფიქსთა წარმოებით, ან ბ) კაუზატიურობისა და თანამოქმედების პრეფიქსთა წარმოებით, ანდა გ) ქცევისა და თანამოქმედების პრეფიქსთა წარმოებით. იგივე ხუთპირიანი ზმნა შეიძლება იყოს შედგენილი ძირითადი ორპირიანი (გარდამავალი) ზმნის კაუზატიურობის, ქცევისა და თანამოქმედების პრეფიქსთა ერთდროული წარმოებით.

მაგალითისათვის მოვიყვანოთ უკანასკნელი სახის შედგენილობის ხუთპირიანი ზმნა პირდაპირ-ობიექტური წყობით:

პირ. თან. მხოლ. რიცხვი
 ○ პირ. ○ თან. ○
 ირ. ირ. ირ. S

- 1 ს-ა-ყვ-ბ-ღვ-რ-ი-ღწშალ
- 2 ჟ-ა-ყვ-ზ-ღვ-რ-ი-ღწშალ
- 3 ა-ყვ-ზ-ღვ-რ-ი-ღწშალ

მრავ. რიცხვი

- 1 თ-ა-ყვ-ბ-ღვ-რ-ი-ღწშალ
- 2 ს^თ-ა-ყვ-ზ-ღვ-რ-ი-ღწშალ
- 3 ა-ყვ-ზ-ღვ-რ-ი-ღწშალ-ხ₁

მხოლ. რიცხვი

პ. ○	ირ. ○ პირ.	ირ. ○ თან.	ირ. ○ S
მე (ჩემი თავი)	მათთვის	შენთან ერთად	მას მან წააყვანინა
შენ (შენი თავი)	მათთვის	ჩემთან ერთად	მას მან წააყვანინა
ის	მათთვის	ჩემთან ერთად	მას მან წააყვანინა

მრავ. რიცხვი

ჩვენ (ჩვენი თავი)	მათთვის	შენთან ერთად	მას მან წააყვანინა
თქვენ (თქვენი თავი)	მათთვის	ჩემთან ერთად	მას მან წააყვანინა
ისინი	მათთვის	ჩემთან ერთად	მას მან წააყვანინა

ბ) ექვსპირიანი ზმნა

ექვსპირიანი ზმნა შეიძლება იყოს წარმოდგენილი: ა) ძირითადი სამპირიანის (გარდამავალის) კაუზატიურობის, ქცევისა და თანამოქმედების პრეფიქსთან ერთდროულად წარმოებით ანდა ბ) ძირითადი ორპირიანის (გარდამავალის) ორკეცი კაუზატიურობის, ქცევისა და თანამოქმედების პრეფიქსთა ერთდროულად წარმოებით.

მაგალითისათვის ავიღოთ ძირითადი სამპირიანის საფუძველზე ნაწარმოები ექვსპირიანი ზმნა პირდაპირ-ობიექტური წყობით:

მხოლ. რიცხვი

	პ. ო	პირ. ო	თან. ო	ჩ. ო	ჩ. ო	S
1	ს-ა-ა-ფე	-ბ-	დ-რ-რ-ი	-ლ	-ლ	ლწთლ-
2	ჟ-ა-ა-ფე	-ზ-	დ-რ-რ-ი	-ლ	-ლ	ლწთლ-
3	—ა-ა-ფე	-ზ-	დ-რ-რ-ი	-ლ	-ლ	ლწთლ-

მრავ. რიცხვი

1	თ-ა-ა-ფე	-ბ-	დ-რ-რ-ი	-ლ	-ლ	ლწთლ-
2	სო-ა-ა-ფე	-ზ-	დ-რ-რ-ი	-ლ	-ლ	ლწთლ-
3	—ა-ა-ფე	-ზ-	დ-რ-რ-ი	-ლ	-ლ	ლწთლწ-

მხოლ. რიცხვი

პ. ო	ჩრ. ო პირ.	ჩრ. ო თან.	ჩრ. ო	ჩრ. ო S
მე (ჩემი თავი)	მათთვის	შენთან ერთად	მასზე	მას მან მიაცემინა.
შენ (შენი თავი)	მათთვის	ჩემთან ერთად	მასზე	მას მან მიაცემინა.
ის	მათთვის	ჩემთან ერთად	მასზე	მას მან მიაცემინა.
მრავ. რიცხვი				
ჩვენ (ჩვენი თავი)	მათთვის	შენთან ერთად	მასზე	მას მან მიაცემინა.
თქვენ (ჩვენი თავი)	მათთვის	ჩემთან ერთად	მასზე	მას მან მიაცემინა.
ისინი	მათთვის	ჩემთან ერთად	მასზე	მას მან მიაცემინა.

VII. მეორე სუბიექტური პირის ნიშანი ბრძანებითის ფორმაში.

ქვემო-ადილეური ზმნა ბრძანებით კილოში მეორე სუბიექტური პირის ნიშნის წარმოდგენის საკითხში თავისებურებას იჩენს, სახელდობრ: თუ ბრძანებითი წართქმითი შინაარსისაა, მეორე სუბიექტური პირი მხოლოდობით რიცხვში ნიშანს არ წარმოადგენს. მაგალითად, კაწ წალი, კოე ფაიარე, თხე დაწერე (რამე) და სხვა.

მრავლობით რიცხვში კი სუბიექტური პირის ნიშნის წარმოდგენა აუცილებელია. მაგალითად, სოე-კაწ წალით, სო-კოე ფაიარეთ, სო-თხე დაწერე (რამე) და სხვა.

უკუთქმით ბრძანებების ფორმაში მეორე სუბიექტური პირის ნიშნის წარმოდგენა როგორც მრავლობითში, ისე მხოლოდობითშიც აუცილებელია. მაგალითად, უ-მე-კჲ არ წახვიდე; უ-მე-თხჲ არ დაწერო; სიჲ-მე-თხჲ არ დაწეროთ და სხვა.

სავსებით ანალოგიურია ძველს ქართულში მეორე სუბიექტური პირის ნიშნის ხმარება ბრძანებით კილოში.

ძველს ქართულში წართქმითი ბრძანებითი არ დაირთავს მეორე სუბიექტური პირის ნიშანს (ხანმეტურ-პაემეტურად ხ || ჰ-ს), მაგალითად, ბრძანებითი კილოთი იქნება დაწერე (თხრობითით—და-ხ-წერე), წარიღე (თხრობითით—წარ-ხ-იღე) და სხვა. უკუთქმით ბრძანებითში კი ძველი ქართული აჩენს მეორე სუბიექტური პირის ნიშანს. მაგალითად, არა წარ-ხ-ვიღე.

განსხვავებას ძველს ქართულსა და ქვემო-ადიღეურს შორის ბრძანებების კილოში, მეორე სუბიექტური პირის ნიშნის წარმოდგენის საკითხში, ადგილი აქვს მხოლოდ მრავლობით რიცხვში. ქვემო-ადიღეური ამ შემთხვევაში პირის ნიშანს (მრავლობითში) აჩენს, ხოლო ძველი ქართული კი არ აჩენდა. ასეთ შემთხვევაში ძველს ქართულში მხოლოდ რიცხვი იყო გამოხატული (დაწერე-თ, წარიღე-თ და სხვა). ქვემო-ადიღეურშიც წართქმითი ბრძანებების მრავლობითში მეორე სუბიექტური პირის ნიშნის წარმოდგენა უთუოდ მხოლოდ რიცხვში განსახვავებლად არის აუცილებელი, რიცხვის ნიშნის გამოხატვა კი აქ შეუძლებელი ხდება პირის ნიშნის გარეშე, რამდენადაც პირველი და მეორე პირის ნიშნები ადიღეურ ენებში ატარებენ ორ ფუნქციას: პირის ფუნქციასაც და რიცხვისასაც.

VIII. პირთა ნიშნების სახეობანი, მათი ფუნქციანი და სისტემაი

1. პირთა ნიშნების ყველა სახეობა (ფონეტიკური სახეცვლილებებით)

მხოლ. რიცხვი	მრავ. რიცხვი
1 სწ სჲ ს ზ	1 თწ თჲ თ დ ტ
2 ჭწ უ ჭ ბ ფ პ	2 სიწ სიჲ სი ზი
3 მწ მა, მწ, ჯ, ი, რ (ნულ პრეფიქსი).	3 მწ-(-ხ) მა-(-ხ), და, ა, ა-რ.

2. პირთა ნიშნების ფუნქციები

პირველისა და მეორე პირის ნიშნები ორსავე რიცხვში წარმოადგენენ საზიარო ფორმას სუბიექტისა და ობიექტებისათვის. რაც შეეხება მესამე პირს, ზოგი ფორმანტი საზიაროა, ზოგი კი განკუთვნილია მხოლოდ სუბიექტისა ან მხოლოდ ობიექტისათვის (პირდაპირის ან ირიბისა).

- ა) სუბიექტისაა : მწ-(-ხ) || მა-(-ხ), ჯ, ი
 ბ) ობიექტისაა : მწ, რ, ა-რ
 გ) საზიაროა : მწ, ა (ნულ პრეფიქსი).

3. პირთა ნიშნების სისტემები

ქვემო-ადილუურ ზმნებში გვაქვს სუბიექტისა და ობიექტის პირთა გადმოსაცემად ნიშანთა ექვსი სისტემა.

წარმოვადგინოთ პირთა ნიშნების სისტემები თავიანთი ფუნქციებითურთ:

I სისტემა

გამოხატავს

მხოლ. რიცხვი

- 1 სწ —
- 2 ჭწ —
- 3 მწ || მწ —

რეალურ-ვერბალურ სუბიექტს

პირველი ჯგუფის ერთპირიან

მრავ. რიცხვი

- 1 თწ —
- 2 სიწ —
- 3 მწ-(-ბს) || მა-(-ბს)

ზმნაში (აწმყოში)

II სისტემა

მხოლ. რიცხვი

- 1 სჯ —
- 2 უ —
- 3 — —

ა) რეალურ-ვერბალურ სუბიექტს მეორე

ჯგუფის ერთპირიან ზმნებში (ყველა დროში);

ბ) რეალურ-ვერბალურ სუბიექტს პირველი

ჯგუფის ერთპირიან ზმნებში (ნამყოფი ჯგუფში);

მრავ. რიცხვი

- 1 თჯ —
- 2 სიჯ —
- 3 (-ბს)

გ) რეალურ-ვერბალურ სუბიექტს ორ- და სამპირიან გარდაუვალ ზმნებში;

დ) პირდაპირ ობიექტს გარდამავალ ზმნებში.

III სისტემა

მხოლ. რიცხვი

- 1 ს || ზ —
- 2 ჭ || ბ || ფ || პ —
- 3 — —

ა) ირიბ ობიექტს მეორე ჯგუფის ორპირიან გარდამავალში;

ბ) პირის ობიექტს (ირიბ ობიექტს) ქცევის წაპრეფიქსით ნაწარმოებ ზმნებში;

მრავ. რიცხვი

- 1 თ || დ || ტ —
- 2 სი || ზი —
- 3 ა —

გ) თანამოქმედ პირს (ირიბ ობიექტს) თანამოქმედების წაპრეფიქსით ნაწარმოებ ზმნებში.

IV სისტემა

მხლ. რიცხვი

- 1 ს || ზ
- 2 ჭ || ბ || ფ || პ
- 3 Ⴢ || ი

მრავ. რიცხვი

- 1 თ || დ || ტ
- 2 სო || ზო
- 3 ა

რეალურ სუბიექტს გარდამავალ ზმნებში

(ნამყოს ჯგუფში).

V სისტემა

მხლ. რიცხვი

- 1 სწ —
- 2 ჭწ —
- 3 ძწ || რ —

მრავ. რიცხვი

- 1 თწ —
- 2 სოწ —
- 3 და || ა-რ —

ირიბი ობიექტის პირს გარდამავალ თუ
გარდაუვალ ზმნებში.(ძწ-, და- პრეფიქსების რ-, არ- პრეფიქსებით
შენაცვლება ხდება მხოლოდ გარდამავალ
ზმნებში).

VI სისტემა

მხლ. რიცხვი

- 1 სწ —
- 2 ჭწ —
- 3 ძწ —

მრავ. რიცხვი

- 1 თწ —
- 2 სოწ —
- 3 ა —

რეალურ სუბიექტს გარდამავალ ზმნებში

(აწმყოში).

ამ სისტემათა განხილვა საინტერესოა ზმნის მრავალპირიანობასთან დაკავშირებით. I სისტემა მრავალპირიან ზმნაში არ შედის. იგი ყოველთვის ერთპირიან ზმნას ახლავს. სხვა დანარჩენი სისტემები (სუთი) შედიან მრავალპირიანი ზმნის შედგენილობაში. ოღონდ, IV და VI სისტემები მხოლოდ დროის მიხედვით განსხვავებული არიან და ამიტომაც ზმნის ერთ ფორმაში ორივე ერთად, ცხადია, არ შეიძლება იყოს გამოყენებული.

მრავალპირიან ზმნაში გამოყენებულია სამი სისტემა გარდაუვალში (II, III, V) და ოთხი სისტემა გარდამავალში (II, III, V, IV ან II, III, V, VI). ამათში II

სისტემა ზმნის ერთ ფორმაში შეიძლება იყოს წარმოდგენილი მხოლოდ ერთ-გზის, რამდენადაც იგი გარდაუვალ ზმნაში გამოხატავს სუბიექტს, ხოლო გარდამავალში კი—პირდაპირ ობიექტს, როგორც სუბიექტური პირი, ისე პირი პირდაპირი ობიექტისა ზმნას შეიძლება ახლდეს მხოლოდ ერთი.

IV და VI სისტემები კი ყოველთვის სუბიექტურ პირს გამოხატავენ და ამიტომ ისინიც ზმნის ერთ ფორმაში ერთგზის შეიძლება იყონ წარმოდგენილი. მხოლოდ III და V სისტემები შეიძლება ზმნის ერთ ფორმაში ორგზის იქნეს წარმოდგენილი, რამდენადაც ისინი გამოხატავენ ირიბი ობიექტის პირებს. უკანასკნელი კი (ირიბი ობიექტი) შეიძლება სხვადასხვა მნიშვნელობის მატარებელი (ირიბი ობიექტი ჩვეულებრივი, იძულებული პირი, პირის ობიექტი, თანამოქმედი პირი) ზმნას შეეწყოს ერთდროულად ერთზე მეტი. ექვსპირიან ზმნაში, მართლაც, ორჯერ არის გამოყენებული III და V სისტემები. თვალსაჩინოებისათვის წარმოვადგინოთ ექვსპირიანი ზმნის პირთა ნიშნების სქემა:

	II ს.	III ს.	III ს.	V ს.	V ს.	VI ს.	IV ს.	
	მხოლ. რიცხვი							
	პ. ო	ირ. ო პირ.	ირ. ო თან.	ირ. ო	ირ. ო იძ. პ.	აწმყოში	S	ნამყოში
1	ს ₂	ს	ზ	ს ₂	ს ₂	ს ₂	ს	ზ
2	უ	ფ	ბ	ჭ ₂	ჭ ₂	ჭ ₂	ჭ	ბ
3	—	—	—	რ	და რ	და	—	ი

	მრავ. რიცხვი							
1	თ ₂	თ	დ	თ ₂	თ ₂	თ ₂	თ	დ
2	სო ₂	სო	ზო	სო ₂	სო ₂	სო ₂	სო	ზო
3	(—ხ ₂)	ა	ა	არ	და არ	ა	—	ა

IX. პირთა აფიქსების განიხილისათვის ქვემო-ადიღუურში

აფიქსთა წარმოშობის შესახებ ენათმეცნიერებაში არსებობს სამი ძირითადი ჰიპოთეზა: 1. აგლუტინაციის თეორია, 2. ევოლუციის თეორია და 3. ადაპტაციის თეორია.

აგლუტინაციის თეორია (ფრანც ბოპისა) გულისხმობს სიტყვათა ფორმანტების წარმოშობას დამოუკიდებელი სიტყვებიდან¹. ბოპის მტკიცებით, მაგალითად, ინდოევროპული ენების ზმნათა პირის ნიშნები მომდინარეობს პიროვნებითი ნაცვალსახელებიდან. პიროვნებითი ნაცვალსახელი, ეკვრის რა ზმნას, კარგავს თავის პირვანდელ დამოუკიდებელ შინაარსს.

ბოპის აგლუტინაციის თეორიას ძირფესვიანად ეწინააღმდეგება ევოლუციის თეორია (მიმდევრები: ფრიდ. შლეგელი, ვილჰ. შლეგელი,

¹ ბოპს ადრე ფორმანტთა წარმოშობას დამოუკიდებელი სიტყვებიდან იცავდა ჰარნ ტუკი.

ბეკერი, რაპი და სხვები). ევოლუციის თეორიის მიმდევრების აზრით, აფიქსები უფრო ძველი წარმოშობისაა, ვინემ ნაცვალსახელი. სიტყვა იმთავითვე ფორმიანად არის წარმოშობილი. რადგანაც სიტყვა ყოველთვის წინადადების წევრად გამოდის, მასში მოცემულია იმთავითვე დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები.

ქრონოლოგიურად ევოლუციის თეორია წინ უსწრებს აგლუტინაციის თეორიას.

ამავე აგლუტინაციის თეორიის საწინააღმდეგოდ გამოდის ადაპტაციის თეორია (ალფრ. ლუდვიგისა).

ადაპტაციის თეორიით, მაგალითად, პიროვნებითი ნაცვალსახელები და პირთა ნიშნები ზმნაში განვითარდნენ ერთი მეორისაგან დამოუკიდებლად, ისინი მხოლოდ შემდეგში შეეგუენ ერთმანეთს, დაემსგავსნენ ერთმანეთს.

როგორც ევოლუციისა, ისე ადაპტაციის თეორიის მიმდევრები მხოლოდ a priori მსჯელობდნენ. ისინი მოკლებული იყვნენ ენობრივი მასალით მტკიცების შესაძლებლობას. პირიქით, აგლუტინაციის თეორიის ავტორი, ბოპი, თავის პიპოთეზას ამავრებდა მრავალი უტყუარი მაგალითებით ინდოევროპულ ენათა მასალებიდან.

აფხაზურ-უბიხურ-ადიღურ ენების ფაქტები მხარს უჭერენ ბოპის შეხედულებას.

კერძოდ, ადიღური ზმნების პირთა აფიქსების შესახებ შეიძლება ითქვას, რომ თითქმის ყველა აფიქსის დაკავშირება პიროვნებით, ჩვენებითა და კუთვნილებით ნაცვალსახელებთან ადვილად ხერხდება. ამ ნაცვალსახელთა სახეცვლილ ფორმას წარმოადგენენ პირთა აფიქსები. მსგავსება ნაცვალსახელებსა და პირთა აფიქსებს შორის ისე დიდია ზოგ შემთხვევაში, რომ იგივეობის შთაბეჭდილებას სტოვებს ხშირად.

მართლაც, ადიღური ენების პირველი მკვლევრის, ლულიეს შეხედულებით ადიღურ ზმნას არ გააჩნია პირთა ნიშნები, პირის კატეგორია. ლულიეს ასე განმარტავს ქვემო-ადიღურ ზმნას: „Глагол есть то слово, к которому можно присоединить местоимения личные се—я, вѹ—ты, и и ма—он, те—мы, сѹб—вы, а, ма—они“ (იხ. მისი Словарь русско-черкесский или адыгейский с краткою грамматикою сего последнего“, Одесса, 1846 г., გვ. 9).

ა) პირველი და მეორე პირის ნიშნები დაკავშირებით პიროვნებით ნაცვალსახელებთან.

პიროვნებითი ნაცვალსახელები პირთა ნიშნები სრული სახით: შეკვეცილი სახით:

მხოლ. რიცხვი

1 სწ-რ

სწ

სწ, სუ || ს || ზ

2 უწ-რ

უწ

უწ, უ, უ || ბ || ფ || პ.

მრავ. რიცხვი

1 თწ-რ

თწ.

თწ, თუ, თ || დ || ტ

2 სიწ-რ

სიწ

სიწ, სიუ, სიი || ზი

როგორც ვხედავთ, პიროვნებითი ნაცვალსახელების შეკვეცილი ფორმა (ე. ი. -რ ელემენტის¹ შეკვეცით), გამოყენებულია ზმნაში პირის ნიშნად. ნაცვალსახელის ეს შეკვეცილი ფორმა არის ზმნაში პირის ნიშანთა ძირითადი ფორმა. მაგალითად, სწ პიროვნებითი ნაცვალსახელია პირველი პირისა, სწ ზმნის I პირის ნიშანია (სწ-თხ; ვწერ); უწ მეორე პირის პიროვნებითი ნაცვალსახელია, უწ ზმნის II პირის ნიშანია (უწ-თხ; სწერ) და სხვა.

ასევე ნათლად ჩანს ქვემო-ადილეურის მონათესავე ენებშიც ზმნის I და II პირთა ნიშნების პრონომინალური წარმოშობილობა.

საყურადღებოა მრავლობითი რიცხვის II პირის პიროვნებითი ნაცვალსახელის (resp. ზმნის II პირის ნიშნის) შედგენილობა. ამ პიროვნებითი ნაცვალსახელის ფუძისეული თანხმოვანი ლაბიალიზებული ბგერაა. მხოლოდობითში კი ფუძისეული თანხმოვანია ბაგისმიერი (უმარცვლო) უ ბგერა (უწ). შესაძლებელია სიპ თქვენის შედგენილობაში შედიოდეს უწ—შენ. ე. ი. სიპ შეიძლება იყოს შედგენილი ფუძე. ასეთივე მდგომარეობაა ქვემო-ადილეურის სხვა მონათესავე ენებშიც.

მაგალითად, აფხაზურში მხოლ. რიცხვის II პ. ნაცვალსახელია უა(რა) || ბა(რა)—შენ, მრავლ. რიცხვის II პ. ნაცვალსახელია შა(რა); უბიხურში მხოლ. რიცხვის II პ. ნაცვალსახელია ი-(γ-wa), მრავლ. რიცხვისა s^o(ii)-(γ-wa-λii)²; ყაბარდოულში II პ. ნაცვალსახელია უწ(-რ), მრავლ. ჭწ(-რ). ამნაირად, სამსავე ენაში მრავლობითი რიცხვის II პ. ნაცვალსახელებში ჩანს მხოლ. რიცხვის II პ. ნაცვალსახელის ელემენტი.

ბ) მესამე პირის ნიშნები დაკავშირებით ნაცვალსახელებთან.

ქვემო-ადილეურში მესამე პირის ნიშანთა რაოდენობა ვაცილებით მეტია, ვინემ პირველის ან მეორე პირისა. ანალოგიური მდგომარეობაა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქართულშიც.

ქვემო-ადილეურში მესამე პირის ფორმანტებია:

მხოლ. რიცხვში: მწ || მა, აწ, ი, რ (ნულ პრეფ.).

მრავლ. რიცხვში: მწ || მა(-ხ), ა, აა, არ (ნულ პრეფიქსი-ხ სუფიქსით).

1. მწ || მა ფორმანტებში (ვარიანტებში) ძირითადი, პირველადი უნდა იყოს მწ (მოკლე ხმოვან წ-თი), რადგანაც: ა) სხვა ფორმანტები ძირითად სახეს მოკლე წ-თი წარმოადგენენ, მაგალითად, სწ, უწ, თწ. სიპ, აწ; ბ) მწ ფორმანტი თავისი პირველადი, პრონომინალური შინაარსით (ე. ი. დამოუკიდებლად არსებობის დროს) არ შეიძლებოდა ფართო ა-თი ყოფილიყო დაბოლოებული, რამდენადაც ა-თი დაბოლოებული სახელი ადილეურმა ენებმა არ იციან.

¹ -რ ელემენტი, სუფიქსი პიროვნებით ნაცვალსახელებს. თან ახლავს აფხაზურ-უბიხურ-ადილეური ენებიდან ორსავე ადილეურ ენასა და აფხაზურსაც. -რ ფორმანტი ამ ენების ნაცვალსახელებში ისეთივე ნაწილი უნდა იყოს, როგორიცაა -ნ სუფიქსი ქართულ პიროვნებით ნაცვალსახელებში (შე-ნ, ჩვე-ნ, თქვე-ნ, მე-ნ).

² ტრანსკრიფცია დიჟმეზილისაა.

საყურადღებოა, რომ მესამე პირის მწ ნიშნის ფონეტიკურ კანონს არ ემორჩილება I და II პირის ფორმანტები. უკანასკნელები (სწ, ჭწ, თწ, სიწ) სუბიექტის როლში ძირითად ხმოვანს—ა-ს კუმშავენ დროების მიხედვით (სწ—სჯ || ს). მწ-ფორმანტი კი ზმნის ფორმის მიხედვით განიცდის არა შეკუმშვას, არამედ გაფართოებას. მწ-ლაქა იმუშაობს, მაგრამ მა-კაა-ჩიღისა. მა-კაწ ფორმაში მახვილი ეცემა მწ ფორმანტს და ფუძისეული ა-ს მეზობლობაში იგი ფართოვდება. I და II პირის ნიშნები ფორმანტის ა ხმოვანს ასეთ შემთხვევაში არ ცვლიან. მაგალითად, სწ-კაწ და არა სა-კაწ; ჭწ-კაწ და არა ჭა-კაა და სხვა.

მწ(მა) სუბიექტური მესამე პირის ფორმანტი შეიძლება დაეუკავშიროთ მესამე პირის ჩვენებით ნაცვალსახელის მგ-ს (მგ-რ)—ეს (ახლოს მდებარე) ან მჭწ-რ-ის (შორს მდებარე, მაგრამ ხილული).

შენიშვნა: ჩვენებითი ნაცვალსახელი მჭწ-რ || ჭგ-რ-ის (შორს მდებარე, ხილული) უნდა იწლებოდეს შემდეგნაირად: მგ+ჭწ-რ, სადაც მგ — ჩვენებას გამოხატავს, ჭწ || ჭგ — მეორე პირის ნაცვალსახელს (პიროვნებითს), ე. ი. ჩვენება საგანზე, რომელიც შენთან (მეორე პირთან) ახლოს არის (შეადარეთ ქართულ ჩვენებით ნაცვალსახელებს იგი III პირთან, ე-გ-ე—II პირთან, კუთხ. ა-გ-ი I პირთან).

რომ მართლაც მჭწ-რ ჩვენებითი ნაცვალსახელი შედგენილია, კომპოზიციისა, და არა მარტივი ფუძის მქონე სიტყვა, ამას ადასტურებს მჭწ-რ ფორმის პარალელურად ჭგ-რ ფორმის არსებობა (იმავე შინაარსით), ე. ი. მგ ელემენტის მოკვეცილობა. ამასთანავე, მჭწ კომპლექსი ადილური ენებისათვის (პირველადი) უჩვეულოა. მ ბგერას სხვა ლაბიალური ბგერა არ ეწყობა.

ეგვემ მგ ჩვენებითი ნაცვალსახელი უნდა იყოს გამოყენებული განსაზღვრებისა და ბრუნვის სუფიქსად სახელებში. მაგალითად, წყაგ-მ დასწოთ ყააცს ვაძლეე მას, წყაგ-მწ დასწოთ ყააცებს ვაძლეე მას.

მგ აქ ანალოგიურია ქართულში მოთხრობითი ბრუნვის მან სუფიქსისა (კაც-მან), რომელიც წარმოშობით არის იგივე პიროვნებითი ნაცვალსახელი.

აქვე შეიძლება გამოვთქვათ მგ ჩვენებითი ნაცვალსახელის შესახებ შემდეგი მოსაზრება: შესაძლებელია ადილური ენების მგ ნაცვალსახელი იდენტური ოდენობა იყოს ქართველურ ენების მან || მუნ ნაცვალსახელებისა. ქართულში, როგორც ზემოთ ვახსენეთ, მან ნაცვალსახელი გამოყენებულია მოთხრობითი ბრუნვის აფიქსად. ამასთანავე, ქართველურ ენებში მოქმედებითი გვარის მიმღობა (აწმყო დროისა) იწარმოება მ(ა)-პრეფიქსით (-ელ, -ალ, -არ... სუფიქსებთან ერთად). მაგალითად: მ-ქრ-ელ-ი, მ-არ-ჩენ-ალ-ი, მეგრ. მან-ყვილ-ა-რ-ი (მკვლელი), მან-ძირაფ-ალ-ი (მნახველი) და სხვა. აქტიური მიმღობის მაწარმოებელი მ(ა)-პრეფიქსი ქართველურ ენებში იმავე პრონომინალური წარმოშობის უნდა იყოს.

ასე რომ, მგ || მან ჩვენებითი ნაცვალსახელი გამოყენებული აქვს ადილურსა და ქართველურ ენებს სახელებისათვის ბრუნვის ნიშნად, მაგალითად: ქვემო-ადილურში წყაგ-მ, წყაგ-მწ || წყაგ-ხან-მ (მრავ. რ.); ქართულში: კაც-მან; ზმნე-

ბისათვის კი ადილეურ ენებს ეგვე ჩვენებითი ნაცვალსახელი გამოყენებული აქვს პირის ნიშნად ერთპირიან ზმნაში; მაგალითად, მა-ღმ ქერავს და ქართველურ ენებს მოქმედებითი გვარის მიმღობის მაწარმოებლად, მაგალითად, მ-კრავი, მეგრ. მა-ყვილარი (მკვლელი).

მა-პრეფიქსი სიტყვის მაწარმოებლად ადილეურ ენებსაც უნდა ჰქონდეს გამოყენებული. მაგალითად, ქვემო-ადილეურ სიტყვა მაჰან-ში (დღე) ძირეულ ნაწილად უნდა მივიჩნიოთ ჰან (ჰგ), რაც ნიშნავს სინათლეს, ნათელს, მა-უნდა იყოს მაწარმოებელი პრეფიქსი. ასევე, ქვემო-ადილეურ სიტყვაში მაჰან (მცირე) ძირეულია ჰან (ჰგ), ნიშნავს უმცროსს, მა- აქაც სიტყვის მაწარმოებელია.

უკანასკნელი სახის სიტყვები, ე. ი. მა-პრეფიქსით ნაწარმოები სახელები ქვემო-ადილეურსა და ყაბარდოულ ენებში საკმაოდ მოიძებნება.

2. რ-ფორმანტს ზმნაში რამდენიმე ფუნქცია გააჩნია:

a) რ-პრეფიქსი ირიბი ობიექტის ნიშანია სამპირიან თუ ოთხპირიან გარდამავალ ზმნაში, როცა სუბიექტი დგას მესამე პირში. მაგალითად, რ-მ-თუ მას მას ის აძლეეს, რ-მ-ჰმ-ლათუ მას მასზე მას შენ მიაცემინებ.

b) იძულებული პირის, იმავ ირიბი ობიექტის, ნიშანია სამპირიან თუ ოთხპირიან გარდამავალ ზმნებში, როცა სუბიექტი მესამე პირითაა წარმოდგენილი. მაგალითად, სნ-რ-მ-ლმ-მას მასზე მას ის ათქმევინებს; რ-რ-მ-ლმ-მას მასზე მას ის ათქმევინებს.

c) რ-იარალის სახელის ნიშანია, მაგალითად, ჯალმემ რ-ი-თულ ფანქრით მან დაწერა ის.

d) რ-პრეფიქსი გამოხატავს ადგილის გარემოებას (მასში). მაგალითად, ჯალმ რ-მ-ჯალმ რ-მ-ლმ-მას მასზე მას ის ყმაწვილს სკოლაში აწერინებს.

e) რ(რან)-აფიქსით იწარმოება სხვადასხვა სახის მიმღობანი.

ეგვე რ-აფიქსი ქვემო-ადილეური ენის სახელებში გამოყენებულია განსაზღვრებისა და ბრუნვის (სახელობითის) მაწარმოებლად, მაგალითად, წგ-რ-მაჰან ყაცი მიღის.

რ-აფიქსის სრული სახე უნდა იყოს რან-, რაც შემონახულია ქვემო-ადილეურში გარდაუვალ ზმნასთან იარალის სახელის გამოსახატავად, მაგალითად, სგ-რან-თხან მე მით ვწერ.

შენიშვნა: რან-აფიქსი უფუნქციოდ გვხვდება ამჟამად ქვემო-ადილეური ენის შაფსულურ დიალექტში, მაგალითად, რან-კილან წავიდა, რან-ჩილან ფაიქცა და სხვა. ამით პარალელურად იხმარება კილან, ჩილან იმავე მნიშვნელობით. ცხადია, რან-კილან, რან-ჩილან ფორმებში თავისი შინაარსი ექნებოდა ოდესღაც რან-პრეფიქსს: წავიდა მით, გაიქცა მით.

საერთოდ, რან აფიქსს ადილეურ ენებში დიდი გამოყენება აქვს. იგი იხმარება აგრეთვე სახელების კავშირადაც, ქართული ც ნაწილაკ-კავშირის ფუნქციით. მაგალითად, ბაჯან-რან ჰან-რან მელა და ძალო, მელაც, ძალოც.

ეგვე რან აფიქსი აწარმოებს რიგობით რიცხვით სახელებს, მაგალითად, ათან-რან აირველი, დატიან-რან მეორე, დათფან-რან მეხუთე და სხვა...

ყველა ამ ფუნქციების მქონე რწ || რუ || რ აფიქსს უთუოდ ერთი წარმოშობილობა აქვს და მისი პროტოტიპი სახელი უნდა ყოფილიყო რომელიღაც ნაცვალსახელი. ასეთი ნაცვალსახელი ამჟამად არც ერთ ადილეურ ენას არ აქვს შემონახული. შეიძლება ასეთი სახელი არც კი იყო ადილეური წარმოშობისა. ამას გვაფიქრებინებს ის გარემოება, რომ ადილეურმა ენებმა საერთოდ არ იციან სიტყვა, სახელი რ თავკიდური ბგერის მქონე.

რ(წ) აფიქსი სხვა კავკასიურ ენებშიც უნდა იყოს ჩვენების, განსაზღვრის როლში გამოყენებული. არნ. ჩიქობავას ზეპირი ჩვენებით ქართველური ენების -რ სუფიქსი, მაგალითებში: აგე-რ, ეგე-რ, მეგრ. ამა-რ(ი), ემე-რ(ი) საერთო კუთვნილება უნდა იყოს ადილეურ ენებთან.

რწ || რუ || რ აფიქსის ადგილმდებარეობა სახელებსა და ზმნებთან სავსებით ისეთივეა, როგორიც მწ || მ აფიქსისა. სახელდობრ:

ზმნასთან რწ || რუ || რ აფიქსი მუდამ პრეფიქსად აა გამოყენებული, ხოლო სახელებთან (მიმღობასთანაც) გამოდის მუდამ სუფიქსად.

უფრო საინტერესოა ზმნის პირთა პრეფიქსების რწ || რუ || რ და მწ || მა-ს მიმართება სახელების ბრუნვათა სუფიქსებთან. სახელდობრ: -მწ || -მ სუფიქსით გაფორმებული ირიბი ობიექტის სახელის წარმომადგენლად ზმნაში გამოდის რ-პრეფიქსი, ხოლო, პირიქით, -რ სუფიქსით გაფორმებული სუბიექტის სახელის წარმომადგენლად ზმნაში ჩნდება მწ- || მა- პრეფიქსი.

შევამოწმოთ მაგალითებით:

ქალწმ ფს, ასწ-მ თხელჯრ რ-ი-თელ ყმაწვილმა გოგონას წიგნი მისცა. აქ ზმნისეული რ- პრეფიქსი დაკავშირებულია ირიბ ობიექტთან (მიცემით ბრ. დასმულ სახელთან), რომელიც -მ სუფიქსით არის გაფორმებული.

ქალწ-რ მა-თხწ ყმაწვილი წერს მაგალითში კი, პირიქით, ზმნისეული მწ-პრეფიქსი დაკავშირებულია სუბიექტის სახელთან (სახელ. ბრუნვაში დაყენებულთან), რომელიც -რ ფორმანტითაა გაფორმებული.

3. მწ-პრეფიქსი, როგორც აღვნიშნეთ, საზიაროა სუბიექტისა და ირიბი ობიექტისათვის. სუბიექტის ფუნქციით მწ-ს უპირისპირდება მრავლობითში ა-პრეფიქსი, ხოლო ირიბი ობიექტის ფუნქციით, აა-პრეფიქსი.

მწ-პრეფიქსი ირიბი ობიექტის ფუნქციით, გარდა ზმნებისა, გვხვდება აგრეთვე სახელებშიც. მაგალითები, მწ-ჯაპწ სასწავლებელი (მწ-მას(ში)+ჯწ-სწავლა + პწ-ადგილი), მწ-ტიანწ || მწ-ტიანწ მერე, შემდეგ (მწ-მას(ზე) + ტიან-ორი + ნწ-? ე. ი. მეორე, მას შემდეგ), და სხვა.

სუბიექტური პირის ფუნქციით მწ-პრეფიქსი მხოლოდ აწმყოში არის გამოყენებული. ნამყოს ჯგუფში მის ადგილს იჭერს ჯ- || ი- პრეფიქსი.

მწ-პრეფიქსი სუბიექტისა და ირ. ობიექტის ფუნქციით, ცხადია, ერთი წარმოშობისაა. მისი პროტოტიპი სახელი (ნაცვალსახელი) ამჟამად ადილეურ ენებს არ შემოუნახავთ. ნ. იაკოვლევი მას (მწ-პრეფიქსს) უკავშირებს აფხაზურ ნაცვალსახელს, მარა-ს (მესამე პირის პიროვნებითს ნაცვალსახელს).

4. ჯ- || ი- პრეფიქსები გამოხატავენ ყოველთვის რეალური სუბიექტის პირს ნამყოს ჯგუფში.

ნ. იაკოვლევი ამ პრეფიქსებს, სრულიად სამართლიანად, უკავშირებს კუთვნილებით ნაცვალსახელებს, რომლებიც პრეფიქსად მოუდის საზღვრულსახელებს. ზმნისეული გ- პრეფიქსის შესაბამისად ნ. იაკოვლევის მიაჩნია გ კუთვნილებითი ნაცვალსახელი, გამომხატველი ორგანული კუთვნილებისა; ხოლო ზმნისეული ი- პრეფიქსის შესატყვისად თვლის ქონებრივი კუთვნილების გამომხატველ ი- კუთვნილებით ნაცვალსახელს¹.

შენიშვნა: ქვემო-ადილეურში ტერმინ კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ნაცვალად უფრო მართებული იქნება ვიხმართ კუთვნილებითი აფიქსი, რამდენადაც ასეთი ელემენტები ცალკეულ, დამოუკიდებელ სიტყვას კი არ წარმოადგენენ, არამედ გამოდიან სიტყვის აფიქსებად, უკეთ სიტყვის, სახელის პრეფიქსად, მაგალითად, წყაღ-მ ი-უნა ყაცის სახლო, წყაღ-მა აა-უნა ყაცების სახლი და სხვა.

ნ. იაკოვლევის მოსაზრების სასარგებლოდ ჩვენ შეიძლება მივუთითოთ შემდეგს გარემოებაზე:

ზმნისეული პრეფიქსები გ-|| ი- შეწყობილია მიცემით ბრუნვაში დასმულსახელთან (-მ || -მნ სუფიქსიანთან), მაგალითად: წყაღ-მ გ-ყაღ ყაცმა თქვა, წყაღ-მ რ-ი-თღ ყაცმა მისცა. ასევე კუთვნილებითი ნაცვალსახელი გ || ი შეწყობილია იმავე მიცემით ბრუნვაში დასმულ მსაზღვრელსახელთან, მაგალითად, ქოლხოზგ-მ ი-ჩმზხარ ყოლმეურნეობის ძროხები (ი გამოხატავს ქონებრივ კუთვნილებას); წყაღ-მ გ-ფარ ყაცის ცხვირი (გ გამოხატავს ორგანულ კუთვნილებას).

ზმნისეული პრეფიქსი გ-|| ი- და კუთვნილებითი ნაცვალსახელები გ || ი ერთგვარად ეთანხმებიან სახელებს რიცხვში. მაგალითად, წყაღ-მ გ-ყაღ ყაცმა თქვა, წყაღ-მნ ა-ყაღ ყაცებმა თქვეს, წყაღ-მ რ-ი-ყაღ ყაცმა უთხრა, წყაღ-მნ რ-ა-ყაღ ყაცებმა უთხრეს.

აქ გ-|| ი- პრეფიქსებს მრავლობითში ცვლის ა- პრეფიქსი.

წყაღ-მ გ-ფარ ყაცის ცხვირი, წყაღ-მნ ა-ფხარ ყაცების ცხვირები, წყაღ-მ ი-უნა ყაცის სახლი, წყაღ-მნ აა-უნა ყაცების სახლი.

ამ შემთხვევაში ნაცვალსახელოვან პრეფიქსს გ-ს მრავლობითში ცვლის იგივე ა- პრეფიქსი, ხოლო ნაცვალსახელოვან ი- პრეფიქსს ცვლის აა- პრეფიქსი.

5. აა- და ა- პრეფიქსები გამოხატავენ ზმნაში მიცემით ბრუნვაში დასმული სახელის მრავლობითობას. აა- პრეფიქსი ყოველთვის ირიბ ობიექტს გამოხატავს, ა- კი ირიბ ობიექტსაც და რეალურ სუბიექტსაც (გარდამავალ ზმნასთან).

ა- პრეფიქსის ფუნქცია მხოლოდ მრავლობითობის გამოხატვა უნდა იყოს (როგორც ქართულში -ან, -ენ სუფიქსებისა, მაგ., დგან-ან, ან მეგრ. ხე-ნ-ან ძხედან). მართლაც, ირიბი ობიექტის მრავლობითობის მაწარმოებლად რ- პრეფიქსს წინ ემატება ა- პრეფიქსი. მაგალითად, რ-აა-თუ მას მას ის აძლევს, მაგრამ ა-რ-აა-თუ მას მათ ის აძლევს. აა აფიქსის შედგენილობაში უნდა ვივარა-

¹ იხ. მისი „Краткая грамматика адыгейского (крякского) языка“. 1930 წ., გვ. 84.

უდოთ მრავლობითობის აფიქსი ა. მა უნდა იყოს მიღებული ასე: მესამე პირის ირიბი ობიექტის ნიშანი ან- პლუს მრავლობითობის ა- ნიშანი (ან+ა=აა).

ყაბარდოულში მრავლობითობის ა აფიქსი ირიბი ობიექტის ან ნიშანს მოუდის წინ, ა + ან - აა. მაგალითად, ს-ან-ფლ'ას, მე მას შევხედუ: ს-ა-ფლ'ას, მე მათ შევხედუ.

ყაბარდოულში მრავლობითობის ა- პრეფიქსი მესამე პირის აა- პრეფიქსს მოსდევს მხოლოდ მაშინ, როცა უკანასკნელი სუბიექტურ პირს გამოხატავს. მაგალითად, ან-დ მას ის კერავს, მაგრამ აა-დ მას ისინი კერავენ.

ნ. იაკოვლევი აა- და ა- პრეფიქსებს (ზმნისეულს) უკავშირებს, შესაბამისად გ- და ი- პრეფიქსებისა, კუთვნილებით ნაცვალსახელებს. აა- ზმნისეული პრეფიქსი უკავშირდება ქონებრივი კუთვნილების აა- ნაცვალსახელს, ხოლო ა- ზმნისეული პრეფიქსი უკავშირდება ორგანული კუთვნილების ა ნაცვალსახელს.

მრავლობითი რიცხვის -ხ სუფიქსს (-ხან) უკავშირებენ სვანური ზმნის მესამე პირის მრავლობითობის -ხ სუფიქსს და ყვ- ნაწილაკს ქართულში (პ. შუხარდტი, „Georgische ge“ 28; ნ. მარი „Из поезд. в Абхазии“ გვ. 322; არნ. ჩიქობავა, „ყვ ნაწილაკი ფერეიდულში და მისი მნიშვნელობა გრამატიკა-ლოგიკის ურთიერთობის თვალსაზრისით“ [წელიწდული] გვ. 68; ვ. თოფური, „სვანური ენა“, გვ. 9).

-ხ ზმნისეული სუფიქსის პირვანდელი სახე -ხან შემონახულია სახელის მრავლობითობისათვის წყაღ-ხან-რ ყაბებში.

ამნაირად, ხან აფიქსი საზიაროა ქვემო-ადილეურში სახელისა და ზმნის მრავლობითობისათვის.

ზმნისეული მრავლობითობის გამომხატველი სუფიქსი მხოლოდ სახელობით ბრუნვაში დასმულ სახელთანაა დაკავშირებული. ამიტომ მას (-ხან-ს) ექნება ორი ფუნქცია: გარდაუვალ ზმნებთან გამოხატავს სუბიექტური პირის მრავლობითობას, მაგალითად, წყაღ-ხან-რ მაკან-ხე ყაბანი მიდიან, ხოლო გარდაუვალ ზმნასთან გამოხატავს პირდაპირი ობიექტის მრავლობითობას. მაგალითად, წყაღ-ხან-რ სლ'აღე-ხე ყაბ-ნი ვნახე-ნ.

ანალოგიურ ფუნქციას ატარებს ქართულში -ნ, -ენ, -ან მრავლობითობის ფორმანტები. მაგალითად, კაც-ნი მიდი-ან, კაც-ნი ვ-პოვე-ნ.

მრავლობითობის -ხან სუფიქსის პროტოტიპი სახელი ადილეურ ენებში არ ჩანს, საექვოა ლოპატინსკის მიერ მოცემული ხ(ა) სუფიქსის ეტიმოლოგია. ლოპატინსკი წერს ხ(ან) სუფიქსის შესახებ: „Хе произошло от числительного Хы (хы) шесть и означает множество“ СМОПК, 1891 წ., ნაკვ. XII, გვ. 40.

ნ. იაკოვლევსაც ადილეური ენების მრავლობითი რიცხვის -ხან ფორმანტი ლოპატინსკისავეით გამოჰყავს რიცხვით სახელ ხე-საგან (იხ. მისი „Краткая грамматика кабардино-черкесского языка“ 1938 წ., გვ. 135).

X. ქართველური ენების ზმნათა მრავალპირიანობის საკითხისათვის

ქვემო-ადილეური ზმნის მრავალპირიანობასთან დაკავშირებით უადგილო არ იქნება აქვე შევხებით ქართველურ ენათა ზმნის მრავალპირიანობის საკითხს.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მრავალპირიანი ზმნა აფხაზურ-უბიხურ-ადიდურ ენების პარალელურად გააჩნია ქართველურ ენებსაც. სამეცნიერო ლიტერატურაში ქართველური ენები და, კერძოდ, ქართული ენა ცნობილია მაქსიმალურად სამპირიანად, სამპირიანად მორფოლოგიური თვალსაზრისით.

როგორც დასაწყისში აღვნიშნეთ, ზმნა იმდენი პირის მქონეა, რამდენი სახელიც, სამსავე პირში მმართველი, შეეწყობა მას. ამ თვალსაზრისით რომ მივუდგეთ ქართველური ენების ზმნას, დავრწმუნდებით, რომ აქ პირიანობით შეწყობილ სახელთა რაოდენობა არ აღემატება ორს. მესამე პირი კი მორფოლოგიურ პირად არ წარმოიდგინება. იგი შეიძლება სინტაქსურ პირად ჩავთვალოთ.

ყოველი რელატიური ზმნა ქართველურ ენებში მხოლოდ ორ მორფოლოგიურ პირს აღნიშნავს დადებითი თუ უარყოფითი ნიშნებით, მაგალითად, „და-მ-იჭირ-ა მან მე ის“ ზმნის ფორმაში წარმოდგენილია ნიშნებით სუბიექტური პირი (მან) და ირიბი ობიექტის პირი (მე). „წა-უ-ღ-ო-მან მას ის“ ფორმაში ნიშნით წარმოდგენილია სუბიექტური პირი (მ-სუფიქსით) და ირიბი ობიექტის პირი (ნულ პრეფიქსით); ირიბი ობიექტს აქ აქვს დასაპირისპირებელი ფორმები წა-გ-ი-ღ-ო, წა-მ-ი-ღ-ო.

პირდაპირი ობიექტი აქ მხოლოდ სინტაქსურადაა წარმოდგენილი. ასეთ ზმნებში (ე. წ. სამპირიანებში) პირდაპირი ობიექტი წარმოიდგინება მხოლოდ მესამე პირის შინაარსით. პირველსა და მეორე პირებში პირდაპირი ობიექტი აქ არ დადგება. უაზრობაა ქართულში ასეთი გამოთქმა: „დამიჭირა მან მე „შენ“ (შენი თავი)“, ან „დაგიჭირა მან შენ „მე“ (ჩემი თავი)“.

როგორც ზემოთ ვახსენეთ, ზმნა შეიძლება იყოს იმდენი პირის მქონე, რამდენი წყობაც გააჩნია მას. „დამიჭირა მან მე ის“ ზმნას აქვს ორი წყობა: სუბიექტური (დაუჭირე, დაუჭირე, დაუჭირა; დაუჭირეთ, დაუჭირეთ, დაუჭირეს) და ირიბ-ობიექტური (დამიჭირა, დაგიჭირა, დაუჭირა; დაგვიჭირა, დაგიჭირათ, დაუჭირა). პირდაპირ-ობიექტური წყობა ამ სამსახელიან ზმნას არ ექნება. ამიტომაც სამსახელიანი ზმნა „დაუჭირა მან მას ის“ უნდა ჩავთვალოთ ორპირიანად. ორსახელიან ზმნას „დამიჭირა მან მე“ ექნება ორი წყობა: სუბიექტური (დავიჭირე, დავიჭირე, დავიჭირა; დავიჭირეთ, დავიჭირეთ, დავიჭირეს) და პირდაპირ-ობიექტური (დამიჭირა, დაგიჭირა, დავიჭირა; დაგვიჭირა, დაგიჭირათ, დავიჭირა); უკანასკნელიც ორპირიანია.

შენიშვნა: როცა ზმნის წყობათა რაოდენობით ვსაზღვრავთ ზმნის პირთა რაოდენობას, მხედველობაში არ გვაქვს ისეთი ორპირიანი ზმნები, რომლებიც პირდაპირ ობიექტს I და II პირებში არ გადაიტანს თავისი განსაკუთრებული შინაარსის გამო. მაგალითად, ზმნა „ხნავს ის მას“ არ აწარმოებს ობიექტურ წყობას. არ იხმარება ასეთი ფორმები: მ-ხნავს, გ-ხნავს, გვ-ხნავს, გ-ხნავთ, რადგანაც სახნავი ობიექტი—მიწა, მინდორი—არ შეიძლება რეალურად იყოს არც პირველსა და არც მეორე პირში. ასეთი ობიექტი არ შეიძლება

იყოს არც მოსაუბრე და არც მსმენელიც, ე. ი. ადამიანი. ის მხოლოდ მესამე პირად წარმოიდგინება.

ხნავს ზმნის ტიპისაა იფიქრა მან ის, იმღერა მან ის, თქვა მან ის და სხვა.

ასეთი ზმნები ანალოგიით სხვა გარდამავალი ორპირიანებისა (ორივე წყობის მქონე ზმნებისა), ჩაითვლებიან ორპირიანებად.

თვით ისეთი სამსახელიანი (სამპირიანი) ზმნებიც კი, როგორცაა მომცა, მომაკერა და სხვა, რომელთაც სამივე წყობა გააჩნიათ, მორფოლოგიურად მხოლოდ ორი პირითაა წარმოდგენილი. ავიღოთ მომცა და მომაკერა. ზმნა სამივე წყობით.

სუბიექტური წყობით

	მხოლ. რიცხვი			მრავ. რიცხვი		
	ს	ირ.	პ.ო	ს	ირ.	პ.ო
1 მი-ვ-ეცი	მე	მას	ის	1 მი-ვ-ეცი-თ	ჩვენ	მას ის
2 მი-ეცი	შენ	მას	ის	2 მი-ეცი-თ	თქვენ	მას ის
3 მი-ს-ცა	მან	მას	ის	3 მი-ს-ც-ეს	მათ	მას ის

ირიბ-ობიექტური წყობით

	მხოლ. რიცხვი			მრავ. რიცხვი		
	ირ.	ს	პ.ო	ირ.	ს	პ.ო
1 მო-მ-ცა	მე	მან	ის	1 მო-გვ-ცა	ჩვენ	მან ის
2 მო-გ-ცა	შენ	მან	ის	2 მო-გ-ცა-თ	თქვენ	მან ის
3 მი-ს-ცა	მას	მან	ის	3 მი-ს-ცა	მათ	მან ის

პირდაპირ-ობიექტური წყობით

	მხოლ. რიცხვი			მრავ. რიცხვი		
	პ.ო	ს	ირ.	პ.ო	ს	ირ.
1 მი-მ-ცა	მე	მან	მას	1 მი-გვ-ცა-ე	ჩვენ	მან მას
2 მი-გ-ცა	შენ	მან	მას	2 მი-გ-ცა-თ	თქვენ	მან მას
3 მი-ს-ცა	ის	მან	მას	3 მი-ს-ცა	ისინი	მან მას

როგორც ვხედავთ, აქ თითოეულ წყობაში წარმოდგენილია მორფოლოგიურად მხოლოდ ორი პირი. სუბიექტური პირი წარმოდგენილია ყველა წყობაში, ხოლო ირიბ-ობიექტური წყობით წარმოდგენილია ირიბი ობიექტი ნიშნებით და უგულებელყოფილია პირდაპირი ობიექტი, ხოლო პირდაპირ-ობიექტური წყობით წარმოდგენილია ნიშნებით პირდაპირი ობიექტი და უგულებელყოფილია ირიბი ობიექტი.

ქართული ზმნა მიმცა-ს ტიპისა, მართალია, სამგვარ წყობას აწარმოებს, მაგრამ თითოეულ ობიექტურ წყობაში გამოირიცხულია მეორე ობიექტის პირიანობა.

მიმცა ტიპის ზმნა მორფოლოგიური თვალსაზრისით სამპირიანი იქნებოდა, რომ დასაშვები იყოს ასეთი ფორმის არსებობა: [მი-მ-ს-ც-ა] მან მე მას, [გ-მ-აკვლევინებ-ს] შენ (შენს თავს) მე ის, [მო-მ-გ-ტაც-ა] მე (ჩემი თავი) შენ მან და სხვა.

მაგრამ ასეთი ფორმები ქართულისა და საერთოდ ქართველურ ენებისათვის უცხოა. შეუძლებელია სწორედ იმიტომ, რომ ქართულ ზმნას გააჩნია პირთა ნიშნების ორი სისტემა, ორი წყობა. სუბიექტური (დროების მიხედვით განსხვავებული) და ობიექტური. ობიექტურ პირთა სისტემა ქართულში ამჟამად ფაქტობრივად თითქმის ერთია პირდაპირისა და ირიბისათვის. ობიექტის ნიშნებით გადმოცემულია ხან ირიბი ობიექტი და ხან პირდაპირი. ორპირიან გარდამავალში ობიექტური ნიშნები პირდაპირი ობიექტისაა, ორპირიან გარდაუვალში კი—ირიბი ობიექტისა. ე. წ. სამპირიან ზმნებში კი, ობიექტურ ნიშნებს ჩვეულებრივ ეუფლება ირიბი ობიექტი. პირდაპირი ობიექტი კი არ არის ნიშნით წარმოდგენილი სამპირიანი ზმნების დიდ უმრავლესობაში (ყველა ნაწარმოებ სამპირიანებში). მხოლოდ რამდენსამე სამპირიან ზმნაში (მიმცა ტიპისა) შეუძლია პირდაპირ ობიექტსაც ნიშნების წარმოდგენა. ოღონდ, როგორც ზემოთ ვნახეთ, ასეთ შემთხვევაში უნიშნოდ რჩება ირიბი ობიექტი. მიმცა-ტიპის ზმნებში ირიბი ობიექტის პირის ნიშნებით წარმოდგენა გამორიცხავს პირდაპირი ობიექტის პირიანობას და, პირიქით, პირდაპირი ობიექტის პირის ნიშნით წარმოდგენა გამორიცხავს ირიბი ობიექტის პირიანობას.

ქვემო-ადილეურში კი, როგორც ვნახეთ, ირიბი ობიექტის პირიანობა არ გამორიცხავს პირდაპირი ობიექტის პირიანობას და, პირიქით, პირდაპირი ობიექტის პირიანობა არ გამორიცხავს ირიბი ობიექტის პირიანობას, რადგანაც პირდაპირ ობიექტს აქ თავის ნიშანთა სისტემა გააჩნია და ირიბს—თავისი.

ქვემო-ადილეური სამპირიანი ზმნის სგ-რ-ი-თელ ზმე მას მან მიმცა, უ-აწ-ს-თელ ზმენ მას მე მიგეცო, სგ-უ-ი-თელ ზმე (ჩემი თავი) შენ მან მოგცა და სხვების ბადალი ქართველურმა ენებმა არ იცის.

ქვემო-ადილეური ზმნის პირთა ნიშნების გენეზისის განხილვამ დაგვანახვა, რომ ისინი ყველა ნაცვალსახელობრივი წარმოშობისა არიან. სხვა ენებშიც მხოლოდ ასეთი წარმოშობა უნდა ჰქონდეს ზმნის პირთა ნიშნებს (როგორც ამას აგლუტინაციის თეორიის მიმდევრები ამტკიცებდნენ). ოღონდ, სხვა ენებში ასე ნათლად არ ჩანს პირის აფიქსთა პრონომინალური წარმოშობილობა ფონეტიკური თუ სხვაგვარი ცვლილების გამო.

კერძოდ, ქართველურ ენებში მხოლოდ ერთი შემთხვევა შეიძლება დავასახელოთ, სადაც ნაცვალსახელსა და პირის აფიქსს შორის კავშირი ცხადად ჩანს. ეს არის პირველი ობიექტური პირის მ-პრეფიქსი და მე (მა, მი) პიროვნებითი ნაცვალსახელი.

პირველი სუბიექტური პირის ვ- აფიქსიც პირველი ობიექტური პირის მ-აფიქსის ფონეტიკურ-მორფოლოგიურ სახეცვლილებად არის მიჩნეული. არნ. ჩი-ქობა ვა წერს ვ-პრეფიქსის მ-პრეფიქსთან მიმართების შესახებ: „ექვე არ არის, რომ ვ და მ პრეფიქსი ერთი და იმავე ფონეტიკური მასალის სხვადასხვა სახეა“ („მარტივ წინადადების პრობლემა ქართულში“, გვ. 210).

მართლაც, უეჭველად უნდა ჩაითვალოს ის, რომ ოდესღაც ქართველურ ენებშიც ერთი და იმავე ნიშნით ყოფილიყო წარმოდგენილი სუბიექტური და ობიექტური პირები. ამ ნიშანთა (აფიქსთა) ფუნქციები აქაც (ქართველურ ენებშიც) ადგილმდებარეობის მიხედვით იქნებოდა გარჩეული.

ამ მოსაზრების გამოთქმა უფრო თამამად შეიძლება პირველი და მეორე პირის აფიქსების მიმართ. მართლაც, პოლიპერსონალური ზმნის მქონე ენებში პირის ნიშანთა წარმოდგენის მხოლოდ ასეთი სისტემაა მოსალოდნელი გარკვეულ საფეხურამდის. ამას გვაფიქრებინებს ის გარემოება, რომ პირის აფიქსთა პროტოტიპად, საერთოდ, ენებში გვევლინება ნაცვალსახელები. ამათში, პირველი და მეორე პირის აფიქსთა პროტოტიპი—პიროვნებითი ნაცვალსახელი—ყველა ენაში განსაზღვრული რაოდენობითაა (მაგალითად, ქართულში—მე, შენ, ჩვენ, თქვენ). პირველი და მეორე პირის პიროვნებით ნაცვალსახელებს იშვიათად ექნებათ პარალელური ფორმები.

კერძოდ, ქართველურ ენებში I და II პირის აფიქსთა წარმოშობილობა კუთვნილებითი ნაცვალსახელისაგან შეუძლებელი იქნებოდა. თვით კუთვნილებითი ნაცვალსახელები ქართულში პიროვნებითი ნაცვალსახელის ფუძისაგანაა ნაწარმოები. მაგალითად, შენ-ი, ჩვენ-ი, თქვენ-ი, ჩემი.

ამნაირად, აქედან უნდა გამოვიტანოთ ასეთი დასკვნა: თუ წყარო, საიდანაც I და II პირის სუბიექტური და ობიექტური ნიშნები წარმოიშვა, ერთი და იგივეა (I და II პირთა პიროვნებითი ნაცვალსახელი), გარკვეულ საფეხურამდის ყველა პოლიპერსონალური ზმნის მქონე ენას, და აქედან ქართულსაც, ერთი და იმავე ნიშნით უნდა ჰქონოდა წარმოდგენილი სუბიექტიცა და ობიექტიც ზმნაში.

ზემოთ ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ ქვემო-ადილურ ზმნას, მსგავსად ქართველურ ენების ზმნისა, გააჩნია რამდენიმე სახის მესამე პირის ნიშანი მხოლოდობითში: მწ-, გ-, ი-, მწ-, რ-პრეფიქსები; მრავლობითში: მწ-(-ხ), ა-, და-, არ-პრეფიქსები. საპიროება მესამე პირის რამდენიმე ნიშნით წარმოდგენისა უდავოდ გააჩნია პოლიპერსონალური ზმნის მქონე ენებს, რადგანაც ზმნის ერთ ფორმაში შეიძლება თავი მოიყაროს მესამე პირმა რამდენიმე მ, მაშინ როდესაც პირველი ან მეორე პირი შეიძლება იყოს წარმოდგენილი ზმნის ერთ ფორმაში მხოლოდ ერთი. ამასთანავე, მესამე პირის აფიქსებზე ქვემო-ადილურში, როგორც ვნახეთ, მიღებულია ჩვენებითისა და კუთვნილებითი ნაცვალსახელებისაგან. ასეთი ნაცვალსახელებით კი ქვემო-ადილური საკმაოდ მდიდარია.

Г. В. РОГАВА

ПОЛИПЕРСОНАЛИЗМ В ГЛАГОЛАХ НИЖНЕ-АДЫГЕЙСКОГО ЯЗЫКА

(РЕЗЮМЕ)

Полиперсонализм (многочисность)—главная особенность глаголов ниже-адыгейского языка, как и других представителей абхазско-убыско-адыгейской группы языков.

В ряду кавказских языков полиперсонализмом характеризуются глаголы и картвельских языков.

Количество личных форм глагола определяется только теми именами, которые сочетаясь с глаголами, представлены в нем личными аффиксами всех трех лиц (положительно или отрицательно).

Глагол может иметь столько лиц, сколько различается в нем строев. У одноличного глагола имеется лишь один субъективный строй; у переходного двухличного может быть два строя—субъективный и строй прямого объекта; у переходного трехличного может быть три строя—субъективный, строй косвенного объекта и строй прямого объекта и т. д.

В ниже-адыгейском языке глагол обычно может представить *до четырех лиц*, а потенциально—*до шести лиц*.

Многочисленные глаголы в ниже-адыгейском языке могут быть с простыми и производными основами.

Из многочисленных глаголов простые основы имеют обыкновенно двухличные глаголы. Трехличные глаголы с простыми основами встречаются в единичных случаях (напр. *sz-g-γ^a-tə* 'меня ему он отдает', *γ-γ^a-o^a* 'то ему он говорит' и т. д.

Подавляющее большинство трехличных глаголов и глаголы с четырьмя и, следовательно, более лицами имеют производные основы.

Основными производителями многочисленных глаголов в ниже-адыгейском языке являются префикс каузативности *γ^a*, префикс версии *f^a(fə)*, *ɕəz*, префикс совместного действия *d^a*. С нарастанием этих префиксов соответственно увеличивается и количество лиц.

Префикс каузативности *γ^a* может удваиваться:

Аффиксы (префиксы) субъекта и объектов в ниже-адыгейском яз. во многих случаях одни и те же, и, как известно, в переходных и непереходных глаголах они различаются лишь порядком последовательности: в непереходных глаголах первое место занимает субъективный префикс, в переходных же—префикс прямого объекта, что и объясняется, вероятно, инверсией глагола.

Образцы многоличных (полиперсональных) глаголов:

1. Двухличные:

а) непереходный

$S_2 O_1^{ind.}$

wə-s^a-ž^a 'ты меня ждешь',

б) переходный:

$O_2^d S_1$

wə-s^a-š^a 'тебя я веду'.

2. Трехличные:

а) непереходный:

$S_2 O_1^{ind.} O_3^{ind.}$

wə-s-f -y^a-b^apə 'ты для меня с ним борешься',

б) переходный:

$O_2^d O_3^{ind.} S_1$

wə-g-y^a-tə 'тебя ему он отдает'.

3. Четырехличные:

sə-g-y^a-w^a-y^atə 'меня ему его ты заставляешь отдать'.

Грамматически мыслимы „пятиличные“ и „шестиличные“ формы, но это суть искусственные образования: они хоть и будут понятны, но не встречаются ни в письменной, ни в устной речи.

Сравнивая полиперсонализм адыгейского языка с полиперсонализмом картвельских языков, можно придти к следующему выводу: глаголы картвельских языков можно считать максимально двухличными, поскольку в глаголе одновременно могут быть представлены только два личных аффикса: субъекта и одного из объектов (прямого или косвенного). Например, в глагольной форме m-itx-ga maп me is 'сказал он мне то'—аффиксами представлены только субъект maп (суф. -а) и косвенный объект me (преф. m-). Прямой объект не представлен аффиксом, не может изменяться по лицам (ставится лишь „в третьем“ лице).

Наоборот, в глагольной форме mi-m-s-a maп me mas 'отдал он меня ему' аффиксами представлены только субъект maп (суф.—а) и прямой объект me (преф. m-); тут косвенный объект mas не отображается в глаголе.

В ниже-адыгейском глаголе имеется шесть систем личных аффиксов (префиксов) отличающихся друг от друга в I и во II лицах един. и множ. числа *фонетически* (отсутствие или присутствие в формантах огласовки), а в третьем лице—*морфологически*.

Все личные аффиксы в адыг. яз., как легко можно заключить, местоименного происхождения. Связь с местоимениями настолько тесна, что Л. Люлье в адыгейском глаголе считал возможным личные префиксы признавать за независимые слова, местоимения, т. е. адыг.

гейский глагол он признавал неимеющим грамматических лиц, аперсональным.

Личные аффиксы I и II лиц восходят к личным местоимениям. Количественная ограниченность личных местоимений (I и II лица) ограничивает разнообразие личных аффиксов (I и II лица).

Особенно богат ниже-адыгейский язык (как и картвельские языки) аффиксами III лица, развившимися от указательных и притяжательных местоимений (Н. Ф. Яковлев).

Интересно сопоставить глагольный префикс III лица субъекта m^a - (ma-), напр., в глаголе $m^a-la\check{z}^a$ 'работает', с суффиксом косвенного падежа (дательного падежа) -m (- m^a), напр., в имени $\check{z}a\check{z}-m$ 'человек' в косвенном падеже). В обоих случаях аффикс -m (- m^a) восходит к указательному местоимению ta 'это'.

А с другой стороны, префикс косвенного объекта g -, напр., в глагольной форме $g-i-t\check{z}$ 'то ему он отдал', увязывается с суффиксом прямого падежа (им. падежа)— g -, напр., в имени $\check{z}a\check{z}-g$ 'человек'. В обоих случаях g аффикс одного происхождения.

Таким образом, один и тот же аффикс $m(\check{z})$ обозначает в глаголе субъект, а в имени, наоборот,—косвенный объект; другой аффикс— g в глаголе обозначает косвенный объект, а в имени—субъект.

შიშინა აფრიკატები ქვემო-ადილეურში*

ქვემო-ადილეურ ენაში არის ორი რიგის შიშინა აფრიკატები: ა) რ ბ ი ლ რ აფრიკატები: ჯ-ჩ-ჭ და ბ) მაგარი აფრიკატები: ჯჟ-ჩჩ-ჭჭ. რბილი ჯ-ჩ-ჭ ემთხვევა ქართველური ენების ბგერებს—ჯ-ჩ-ჭ-ს.

მაგარი შიშინა აფრიკატებიდან მჟღერი (ჯჟ) ქვემო-ადილეურში შემონახულია თითო-ოროლა სიტყვაში. ასეთია: ლ' ა ჭ ი ა ნ ჯ ჟ მუხლი, ა ა ბ ა ნ ჯ ჟ ინხტიალე. ჭა და განსაკუთრებით ჩა საკმაოდ ხშირად გვხვდება.

მაგარი და რბილი შიშინა აფრიკატების არსებობა ქვემო-ადილეურში შეპირობებულია ორი რიგის შიშინა სპირანტების არსებობით. ქვემო-ადილეურში შ-ჟ სპირანტების პარალელურად მოიპოვება მაგარი შა-ჟა (ისეთივე, როგორიცაა რუსული ш-ж). აქედან, რბილი სპირანტი შ-ჟ შედის რბილი შიშინა აფრიკატების შედგენილობაში, ხოლო მაგარი სპირანტი შა-ჟა—მაგარი შიშინა აფრიკატების შედგენილობაში.

ამგვარად:

ჯ	შედგება	ღ+ჟ	ჯჟ	შედგება	ღ+ჟა
ჩ	„	თ+შ	ჩჩ	„	თ+შა
ჭ	„	ტ+შ	ჭჭ	„	ტ+შა

ცხადია, აფრიკატების ასეთი დაშლის მიზანია მათში შემავალი კომპონენტების განხილვა და არა ის, თითქოს აფრიკატი საერთოდ იყოს წარმოქმნილი ბგერათა მექანიკური შეერთებით (თუმც ამის თითო-ოროლა შემთხვევაც არის ქვემო-ადილეურში; ამის შესახებ—ქვემოთ).

ორი რიგის შიშინა აფრიკატების არსებობის დამოკიდებულება ორი რიგისავე შიშინა სპირანტების არსებობაზე საერთო მოვლენაა აფხაზურ-უბიხურ-ადილეურ ენებში. ამ ჯგუფის ენებსა და დიალექტებში ორი რიგის შიშინა აფრიკატებს ვხვდებით მხოლოდ იქ, სადაც არის ამავე აფრიკატების კომპონენტი—ორი რიგის სპირანტებიც. სახელდობრ: ქვემო-ადილეური ენის შაფსულურმა დიალექტმა არ იცის ამჟამად მაგარი შიშინა სპირანტი შა-ჟა, აქ მათ შესატყვისად ყველგან რბილი სპირანტებია; მაგალითად, ქვემო-ადილეური (აბძახურ-ქემგურ-ბჟედულური დიალექტებით) შაგ (ცხენი)—შაფსულური დიალექტით

* წაკითხულია მოხსენებად ენიშვი-ს კავკას. ენათა ღაწყობა, სხდომაზე 7.IV.1939.

იქნება შგ; ქვემო-ადილეური უჰ ცივა, მარხილი—შაფსულურად იქნება უჰ; ამდენადვე, შაფსულურმა დიალექტმა არ იცის მაგარი შიშინა აფრიკატი ჯჳ-ჩჳ-ჭჳ. ქვემო-ადილეური ჭგგჳ—ჩიწა, შაფსულურად იქნება ჭგგვი, ქვემო-ადილეური ჩგღღჳ ჩე შაფსულურად—ჩგღღჳ, ქვემო-ადილეური ლჳწჳანჯჳ იმუხლი, შაფსულურად—ლჳწჳაჯ და სხვა.

შაფსულურ დიალექტს მისდევენ ყაბარდოული (ბასლენური დიალექტის გამორიცხვით) და უბიხური ენები. არც ყაბარდოულსა და არც უბიხურში (რამდენადაც ამ უკანასკნელს ვიცნობთ დირის, დიუმიეხილისა და მაროშის ნაშრომებით) არ მოიპოვება მაგარი შიშინა სპირანტი შჳ-უჳ და ამასთანავე არც მაგარი შიშინა აფრიკატი ჯჳ-ჩჳ-ჭჳ.

ქვემო-ადილეურ ენას (აბძახურ-ბჟედულურ-ქემგუური დიალექტებით) მაგარი შიშინა აფრიკატებისა და შიშინა სპირანტების საკითხში სავესებით ემთხვევა აფხაზური ენა. აფხაზურს გააჩნია რბილი სპირანტების შ-უ-ს პარალელურად მაგარი უჳ-შჳ. მაგალითად, აშჳშჳ ლობე, აუჳგგა ბარი, და ამდენადვე რბილი ჯ-ჩ-ჭ-ს პარალელურად მაგარი ჯჳ-ჩჳ-ჭჳ სიტყვებში: აჯჳგშჳ ჩიორი, აჩჳგ ცხენი, ამჳგჳ შეშა.

ამავე საკითხში (ორი რიგის შიშინა სპირანტებისა და აფრიკატების არსებობის საკითხში) ქვემო-ადილეურისა და აფხაზურის გვერდით დგას ყაბარდოული ენის ბასლენური დიალექტი. ბასლენურმა დიალექტმაც იცის რბილი და მაგარი შიშინა სპირანტები და გააჩნია რბილი და მაგარი აფრიკატებიც.

ამნაირად, აფხაზურ-უბიხურ-ადილეურ ენებსა და დიალექტებში ორი რიგის შიშინა სპირანტ-აფრიკატები იცის სამმა ერთეულმა: 1. ქვემო-ადილეურმა ენამ (აბძახურ-ბჟედულურ-ქემგუური დიალექტებით), 2. ყაბარდოული ენის ბასლენურმა დიალექტმა და 3. აფხაზურმა ენამ; მარტო ერთი რიგის სპირანტ-აფრიკატები კი იცის სამმა ერთეულმა: 1. ყაბარდოულმა ენამ, 2. უბიხურმა ენამ და 3. ქვემო-ადილეური ენის შაფსულურმა დიალექტმა.

ჩვენი მიზანია აქ, შესაძლებლობის ფარგლებში, შევეხოთ ქვემო-ადილეური ენის ორივე რიგის შიშინა აფრიკატების წარმოშობის საკითხს.

გ. ახვლედიანი ქართული აფრიკატების წარმოშობის შესახებ წერს: „ისტორიულად დადასტურებულია წარმოშობის სირთულით მხოლოდ ც და ჩ; დანარჩენები ნაწილობრივ მიღებულად ჩანან აფრიკატიზაციის საფუძველზე, ხოლო ნაწილობრივ ქართულში იმთავითვე არსებულად. თავისთავად ცხადია, რომ ც და ჩ აგრეთვე შეიძლებოდა ნაწილობრივ ისტორიულად წარმოქმნილიყო, როგორც შერწყმის. ისე აფრიკატიზაციის საფუძველზე, და ზოგიც პირვანდელი იყოს ქართულში“ (იხ. „ზოგადი და ქართული ენის ფონეტიკის საკითხები“, 1938 წ., გვ. 129).

ამნაირად, გ. ახვლედიანი ქართული აფრიკატების წარმოშობის სამ შესაძლებლობას აღნიშნავს: I. ბგერთა შერწყმით მიღებულები, II. აფრიკატიზაციით მიღებულები და III. იმთავითვე არსებულები.

ქვემო-ადილეური აფრიკატების წარმოშობის შესახებაც ასეთივე ვარაუდია მოსალოდნელი. მაგრამ აქ შეიძლება ერთგვარ სხვაობასაც, საკმაოდ საგრძნობს, ჰქონდეს ადგილი:

I. შერწყმით მიღებული აფრიკატის მაგალითი ქვემო-ადილეურში გვაქვს თითო-ოროლა შემთხვევაში, ესაა ჩ აფრიკატი, ქართულის მსგავსად.

II. აფრიკატიზაციით მიღებული შიშინა აფრიკატები ქვემო-ადილეურში მასობრივი მოვლენაა.

III. სადავოა მხოლოდ პირვანდელი, იმთავითვე არსებული აფრიკატების არსებობა. აქ რისამე გადაქრით თქმა ძნელიცაა და სახიფათოც. გვგონია კი, რომ ადილეურ ენებში შიშინა აფრიკატები პირვანდელი არ უნდა იყოს. ორივე რიგის აფრიკატები ადილეურში უნდა იყოს მიღებული არალაბიალიზებული ხშულ-მსკდომის გ-ქ-კ-სა და დ-თ-ტ-ს აფრიკატიზაციით.

ამას გვაფიქრებინებს შემდეგი:

I. ქვემო-ადილეური შიშინა აფრიკატების შესატყვისად დიალექტებსა და მონათესავე ენებში არსებობს, როგორც გარკვეული სისტემა, ჯერ კიდევ გაუაფრიკატებელი ხშულ-მსკდომი ბგერები;

II. თვით ერთსა და იმავე ენობრივ ერთეულში (დიალექტ-ში) გვხვდება ერთსა და იმავე ძირში, გააფრიკატებულის. პარალელურად, ხშულ-მსკდომიც;

III. ქვემო-ადილეურის ორივე რიგის აფრიკატები გვხვდება მხოლოდ არალაბიალური რიგისა, მაშინ როდესაც სხვა თანხმონენებისათვის დამახასიათებელია არალაბიალურთა გვერდით, ლაბიალიზებულიც.

ჩვენ ზემოთ საეჭვოდ ჩავთვალეთ ადილეურ ენებში შიშინა აფრიკატების პირვანდელობა (იმთავითვე არსებობა). მიუხედავად ამისა, ჩვენ მაინც ვიხმართ ტერმინს „პირვანდელი აფრიკატი“. ვიგულისხმებთ ამაში ისეთ აფრიკატებს, რომელნიც ორსავე ადილეურ ენაში და მათს დიალექტებში წარმოდგენილია შესატყვისად აფრიკატებით ან შიშინა სპირანტებით. ვფიქრობთ, რომ ასეთი აფრიკატებიც მიღებულია ხშულ-მსკდომის აფრიკატიზაციით; ოღონდ შორეულ წარსულში, უთუოდ ადილეურის ფუძე-ენაში.

რბილი შიშინა აფრიკატები ქვემო-ადილეურში წარმოშობის არქაულობის მიხედვით დაიყოფა ორ ჯგუფად:

I. ახალი წარმოშობისა გ-ქ-კ-ს აფრიკატიზაციით და II. ძველი წარმოშობისა.

მაგარი შიშინა აფრიკატები კი ყველანი უძველესი წარმოშობისაა. როგორც რამდენიმე მაგალითიდან ჩანს, ასეთი აფრიკატები უნდა იყოს მიღებული წინაენისმიერი დ-თ-ტ-სა და უკანაენისმიერი გ-ქ-კ-საგან.

ახალი წარმოშობის რბილი აფრიკატები ქვემო-ადილეურისა გამოიცნობა შაფსულური დიალექტისა და ყაბარდოული ენის ფაქტებთან შედარების ნიადაგზე. სახელდობრ: ქვემო-ადილეურის აბჟახურს, ბედეულურსა და ქემგურს

დიალექტებში ხშულ-მსკდომის (გ-ქ-კ-ს) აფრიკატიზაციით მიღებულ ბგერებს შაფსულურში შეესატყვისება იგივე ხშულ-მსკდომი გ-ქ-კ-ს, ხოლო ყაბარდოულში — ძირითადად იგივე ჯ-ჩ-ჭ აფრიკატები, პარალელურად გ-ქ-კ-ს.

შენიშვნა: ყაბარდოულ ენაში არა გვაქვს პირველადი შიშინა აფრიკატები ჯ-ჩ-ჭ. ჯ-ჩ-ჭ აფრიკატები სულ ახლო ხანში განუვითარდა ყაბარდოულს გ-ქ-კ-ს აფრიკატიზაციით. როგორც დიდს ყაბარდოში, ისე მცირე ყაბარდოსა და ჩერქეზთა ავტონომიური ოლქის ჩერქეზების მეტყველებაში ჯერ კიდევ ჯ-ჩ-ჭ-ს პარალელურად ისმის მათი წინა სახე გ-ქ-კ-ს. გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ის ა და კ ლ ა პ რ ო თ ის ჩ ა ნ ა წ ე რ ე ბ შ ი ყ ვ ე ლ გ ა ნ მ ო ც ე მ უ ლ ი ა გ-ქ-კ გაუაფრიკატებელი სახით. ეს აიხსნება უთუოდ იმით, რომ იმ ხანებში ან სრულებით არ იყო დაწყებული აფრიკატიზაციის პროცესი, ანდა ეს პროცესი მეტად შეუმჩნეველად მიმდინარეობდა. უფრო მეტიც: ლ ო პ ა ტ ი ნ ს კ ის დ რ ო ს ა ც შედარებით მკრთალი სახით უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი გ-ქ-კ ხშულ-მსკდომების აფრიკატიზაცია. ლ ო პ ა ტ ი ნ ს კ ის ა ც ყ ვ ე ლ გ ა ნ წ ა რ მ ო დ გ ე ნ ი ლ ი ა ქ ე ს გ-ქ-კ.

რაც შეეხება ლ უ ლ ი ე ს, ქვემო-ადილეურის მიმართ მასაც ყველა შემთხვევაში ფიქსირებული აქვს გ-ქ-კ გაუაფრიკატებელი სახით. ეს აიხსნება მით, რომ ლ უ ლ ი ე ს მ ა ს ა ლ ე ბ ი ე მყარება ნათხეახეჯურ თქმას, რომელიც შედის შაფსულურ დიალექტში. უკანასკნელს კი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ამჟამადაც შერჩენილი აქვს ხშულ-მსკდომი გ-ქ-კ-ს გაუაფრიკატებელი სახით.

გადავიდეთ ცალკეული შიშინა აფრიკატის განხილვაზე.

აფრიკატები ჯ-ჯ

ჯ რ ბ ი ლ ი

ა) პირველადი

პირველადი რბილი ჯ გვხვდება სიტყვებში:

ქვემო-ად. კიაჯან: „სოფელი“, შაფს. დიალ. კიაჯან, ყაბარ. ყიაჟან

ქვემო-ად. ნგბჯგ || ნგბჟგ || ჰასაკი, შაფს. დიალ. ნგბჟგ

ქვემო-ად. ბაჯან: „მელა“, ტურა, შაფს. დიალ. ბაჯან, ყაბარდ. ბაჟან, აფხაზ.

პზგა: „მგელი“, უბიხ. ბაჯან: „ტურა“, ბაჯან: „მელა“ (Fuchs), აბაზ. ბაჯა || ა-ბაჯა და სხვა.

ქვემო-ადილეურის ასეთ ჯ-ს ყაბარდოულში შეესატყვისება შ სპირანტი.

უკანასკნელი მაგალითიდან (ბაჯან: „მელა“) ირკვევა, რომ ქვემო-ადილეური ჯ და ყაბარდოული შ არ არის ამ ენებში პირველადი მოვლენა. აფხაზურ პზგა—ა-ბაჯა და უბიხურ ბაჯა-ში შენახულია ჯ-შ-ს წინა სახე — ხშულ-მსკდომი გ. ამ შემთხვევაში ადილეურ ენებში ხშულ-მსკდომი გ გადასულა ჯ-შ აფრიკატ-სპირანტში, მსგავსად რომანული ენებისა. შეადარ. ლათინური გ ფრანგულში შ-სა და იტალიურში ჯ-ს.

ბ) ჯ ნ ა ს ე ს ხ ე ბ ს ი ტყვე ბ შ ი

ძველთავანვე ნასესხებ სიტყვებში ჯ აფრიკატი ქვემო-ადილეურში რჩება ჯ-დვე; ხოლო ყაბარდოულში სუბსტიტუციის კანონით გადადის შ-ში. ასე რომ, აქაც კანონიერი შესატყვისობა დგება ქვემო-ადილეურსა და ყაბარდოულს შორის: ჯ — შ.

მაგალითები:

ქვემო-ადილეური **ჯორ** ჯვარი, ყაბარდ. **ჟორ** (ქართული **ჯვარი**).

ქვემო-ად. **ჯუფ** ახასუხი, ყაბარდ. **ჟუფ** (არაბული).

ქვემო-ად. **ჯან** ეშმაკი, ყაბარდ. **ჟან** (არაბული).

ქვემო-ად. **ჯანთ** სამოთხე, ყაბარდ. **ჟანთ** (არაბული).

ქვემო-ად. **ჯიბ** ჯიბე, ყაბარდ. **ჟიფ** (სპარსული) და სხვა.

სხვა ენიდან უნდა იყოს ნასესხები ადილეურ ენებში **მარჯან** (ყაბარდ. **მარ-ჟან**)—დახმარების გაწევის შეძახილი.

აფხაზურშიც ეგევე სიტყვა ამავე მნიშვნელობითაა.

გ) **ჯ**, აფრიკატიზაციით მიღებული

დიდი რაოდენობა რბილი **ჯ** აფრიკატისა ქვემო-ადილეურში გვხვდება **გ** ხშულ-მსკდომის აფრიკატიზაციით მიღებული.

მაგალითები:

ქვემო-ად. **ჯან** ახალთი, შატს. დიალ. **გან**, ყაბარდ. **ჯან** || **გან**.

ქვემო-ად. **ჯაგი** ცეკვა, ქორწილი, შატს. დიალ. **გაგი**, ყაბარდ. **ჯაგი** || **გაგი**.

ქვემო-ად. **ჯაჯ** კითხულობს, შატს. დიალ. **გაგ**, ყაბარდ. **ჯაჯ** || **გაგ**.

ქვემო-ად. **ბაჯ** ობობა, შატს. დიალ. **ბაგ**, ყაბარდ. **ბაჯ** || **ბაგ**, აბაზ. **ბაგ**.

შენიშვნა: ქვემო-ადილეური **ბაჯ(ან)** (შატს. დიალ. **ბაგ(ან)**) არის უთუოდ კომპოზიტური წარმოება. შედგება ორი ფუძისაგან: **ბა**+**ჯან**, სადაც პირველი ფუძე **ბა** აღნიშნავს **ბევრს, მრავალს, ხოლო მეორე გან** || **ჯან**—**კუდს, ბოლოს, წვერს**. ე. ი. **ბაჯან**||**ბაგან** იქნება „მრავალი კუდი“, „მრავალკუდა“. **ბაჯან**||**ბაგან** ყაბარდოულში გვხვდება საწინააღმდეგო რიგითაც: **ჯან**+**ბა**, ე. ი. „კუდმრავალა“, კომპოზიტში **ჯაბან**, ნიშნავს **ობობას ქსელს**, სადაც **ჯან** || **გან** კუდია, **ბა**—**მრავალი, ხოლო ხა**—**ბადე**. ე. ი. **ჯაბან** იქნება კუდი+მრავალი+ბადე, „კუდმრავალას ბადე“. **ჯაბან**-ის პარალელურად ყაბარდოულში არის **ბაჯან** ფორმაც, ე. ი. „მრავალკუდას ბადე“.

აქვე შეიძლება შევეხოთ **ბაჯან** მელა სიტყვის ეტიმოლოგიასაც. ჩვენი აზრით, **ბაჯან** მელა იმავე წარმოშობისაა, რაც **ბაჯან** || **ბაგან** ობობა. **ბაჯან** უნდა იწლებოდეს ასე: **ბა** თანამედროვე ადილეურ ენებში ნიშნავს „მრავალს“, „ბევრს“, მაგრამ დასაშვებია, შორეულ წარსულში „დიდის“ შინაარსის მატარებელიც ყოფილიყო, ხოლო **ჯან** || **გან** აღნიშნავს „კუდს“. ე. ი. **ბაჯან** (მელა) იქნება დიდი+კუდი, დიდკუდა, ხოლო **ბაჯან** || **ბაგან** (ობობა) მრავალკუდა. სემანტიკური თვალსაზრისით ეს საესებით დასაშვებია, ოღონდ აქ შეიძლება ეჭვის შეტანა იმაში, რომ ქვემო-ადილეურ **ბაჯან** (მელას) და **ბაჯან** (ობობას) **ჯ** აფრიკატს ყაბარდოულში განსხვავებული შესატყვისობა გააჩნია. პირველი სიტყვის **ჯ** აფრიკატს ყაბარდოულში შესატყვისება **ჟ** სპირანტი—**ბაჟან** (მელა), ხოლო მეორე სიტყვის **ჯ**-ს შესატყვისია იგივე **ჯ** აფრიკატი—**ბაჯან** (ობობა). ამის შესახებ შეიძლება ითქვას შემდეგი: **ბაგან** (მელა) კომპოზიტის **გან** ელემენტში **გ** ხშულ-მსკდომი უნდა იყოს გააფრიკატებული და გასპირანტებული ადილეურ ენებში უთუოდ შორეულ წარსულში, ხოლო იმავე **გან** ელემენტის **გ** ხშულ-მსკდომი სიტყვაში **ბაგან** (ობობა) ახლო ხანებშია გააფრიკატებული.

რომ მართლაც დასაშვებია ასეთი ვარაუდი, ამას მოწმობს მეორე ანალოგიური შემთხვევა: ქვემო-ადილეური ფაქანნიშნავს „ულვაშს“. იშლება ასე: ფან—ცხვირი, და ქან—წვერი, კუდი, ბოლო, ე. ი. ცხვირის წვერი, ცხვირის კუდი.

მეორე სახელი უაქან¹ (შაფს. დიალ. უაკან) ნიშნავს „წვერს“. იშლება ასე: უან პირი და ქან (კან) კუდი, ბოლო, ე. ი. პირის კუდი. ორსავე სახელში არის ერთი და იგივე ელემენტი ქან || კან, ოღონდ ფაქან || უაკან (ულვაში) სიტყვის კან ფუძეში კან ხშულ-მსკდომი უნდა იყოს ძველიდანვე გაათრიკატებული და გასპირანტებული ადილეურ ენებში. ყაბარდოულში ქვემო-ადილეური ჭ-ს შესატყვისია ჭ ყელხშული სპირანტი (ფაქან ულვაში); ხოლო უაკან || უაქან (წვერი) სიტყვის კან ელემენტში ხშულ-მსკდომი კან ახლახან არის გაათრიკატებული, ყაბარდოულშიც ამ სიტყვაში იგივე ბგერებია წარმოდგენილი, რაც ქვემო-ადილეურში (უაქან || უაკან).

ამნაირად, როგორც ვხედავთ, შეუძლებელი არ ყოფილა ადილეურ ენათა კომპოზიტებში ერთი და იმავე ფუძის ბგერა შეიცვალოს სხვადასხვა ეპოქაში და ისიც სხვადასხვაგვარად.

აქედან შეიძლება ქართული მგელი (მგ—ძირით), მეგრ. ნგერი || გერი; აფხ. ა-ზგა, აბაზ. ბაგა || ა-ბაგა, უბიხ. ბაგა || ბაჯა, ქვემო-ად. ბაჯან, ყაბარდ. ბაჯან ერთი წარმოშობისა იყოს: დაშლით დიდ+კუდა...

მაგარი. აფრიკატი ჯგ

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მაგარი ჯგ ქვემო-ადილეურში გვხვდება ძალზე იშვიათად: ლანქიანჯგ „მუხლი“ და ანბანჯგ „იხეტილე“.

ორსავე მაგალითში ჯგ-ს წინასახე ჩვენთვის გაურკვეველია.

ქვემო-ად. ლანქიანჯგ (მუხლი), შაფს. დიალ. ლანქიანჯგ, ყაბარდ. ლანჯიანჯან უთუოდ იშლება ასე: ლანქი || ლანჯი „ტირფი“ და ჩვენთვის გაურკვეველი: ჯგან || ჯან. ასევე გაურკვეველია ანბანჯგ სიტყვაში ჯგ ელემენტის, როგორც ფუნქცია, ისე წინასახე.

აფრიკატები ჩ—ჩხ

ჩ რ ბ ი ლ ი ა ფ რ ი კ ა ტ ი

ა) პ ი რ ვ ე ლ ა დ ი

პირველადი ჩ ქვემო-ადილეურში გვხვდება სიტყვებში:

ქვემო-ად. ჩანჭ ძროხა, შაფს. დიალ. ჩანჭ, ყაბარდ. უან

ქვემო-ად. ფჩანჭ თხა, შაფს. დიალ. ფჩანჭ, ყაბარდ. ბუან

ქვემო-ად. ჩგლან სოფელი, შაფს. დიალ. ჩგლან, ყაბარდ. უგლან

ქვემო-ად. ჩგუან მორი, შაფს. დიალ. ჩგუან, ყაბარდ. უგუან

¹ ქვემო-ადილეური სიტყვების უაკან და ფაქან-ს ეტიმოლოგია დაკავშირებით ადილეურიდან მეგრულში გადმოსული სიტყვისა ბუაქან (წვერი), ეკუთვნის ს. ჯანაშიას.

ქვემო-ად. **ჩწჷ** 'ლამე', შაფს. დიალ. **ჩწჷ**, ყაბარდ. **ჟწ** და სხვა.
როგორც ვხედავთ, ქვემო-ადილეური რბილი **ჩ**-ს (ყრუს) შესატყვისად ყა-
ბარდლოულში არის მყდერი სპირანტი **ჟ**.

ბ) ჩ მიღებული ქ ხშულ-მსკდომის აფრიკატიზაციით

ა) ადილეურ სიტყვებში:

ქვემო-ად. ჩჷ წნელი, შაფს. დიალ. ქჷ, ყაბარდ. ჩჷ || ქჷ.

ქვემო-ად. ჩწწ თიკანი, შაფს. დიალ. ქწწ, ყაბარდ. ჩწწ || ქწწ.

შენიშვნა: ქვემო-ადილეური სიტყვა ჩწწ || ქწწ განსაზღვრული ფორმით **ჩწწრ** || **ქწწრ** შესულია მეგრულში. შეად. მეგრული ქაცარი (თიკანი) ამავე სიტყვიდანაა გვარებიც: მაქაცარია, ქაცარავა. ამ სიტყვას მეგრულში შეეძლო შესვლა როგორც ქვემო-ადილეურიდან, ისე ყაბარდლოულიდანაც.

ქვემო-ად. მაფჩქ || მაფსქქ ახველებს, შაფს. დიალ. მაფსქქ. ამჟამად, ქვემო-ადილეურში მაფჩქ ფორმის პარალელურად შემონახულია მაფსქქ ფორმაც. ქვემო-ადილეურის ყველა დიალექტში, შაფსულურის გამოკლებით, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, უკანანისმიერი ხშულ-მსკდომი გჷ-ქჷ-ჷ გადასულია შესაბამის აფრიკატებში—**ჯ-ჩ-ჭ**. მაფჩქ-ს პარალელურად არსებულ მაფსქქ ფორმაში ქჷ-ს დარჩენა გაუაფრიკატებლად, გამოწვეულია წინა თანხმოვნის გავლენით.

ბ) ნასესხებ სიტყვებში

ქვემო-ად. ჩგრჩ ქირა (სპარსული), შაფს. დიალ. ქგრჩ, ყაბარდ. ჩგრჩ || ქგრჩ

ქვემო-ად. ჩწწწ ალუბალი (თურქული), შაფს. დიალ. ქწწწ.

ყაბარდლოულში ეს სიტყვა არ გვხვდება. მის მაგიერ იზმარება ქართული-დან შესული „ბალი“.

ქვემო-ად. ჰწწჩგმ, ექიმი (არაბული), შაფს. დიალ. ჰწწჩგმ, ყაბარდ. ჰწწჩგმ || ჰწწჩგმ.

ქვემო-ად. სწწწწ ქიქა (რუსულიდან), შაფს. სწწწწ, ყაბარდ. სწწწწ || სწწწწ.

ქვემო-ად. ჩწჩ მხიარული (არაბული), შაფს. დიალ. ქწწჩ, ყაბ. ჩწჩ || ქწწჩ და სხვა.

ბოლო ხანებში ნასესხებ სიტყვებში, განსაკუთრებით რუსულიდან შესულებში, ქ რჩება უცვლელად. მაგალითად, უქაჷ (укаж), ჷწწწწ (заказ) და სხვა. ამნაირად, თანამედროვე ქვემო-ადილეური და ყაბარდლოულიც ისევ ხელახლა იძენს სულ ამას წინათ დაკარგულ ხშულ-მსკდომ ქ თანხმოვანს.

ც) ე. წ. საერთო-კავკასიურ სიტყვებში

ქვემო-ად. ჩწთჷ ქათამი, შაფს. დიალ. ქწთჷ, ყაბარდ. ჯწდ || გწდ.

ქვემო-ად. ჩწთჷჷ ქატა, შაფს. დიალ. ქწთჷჷ, ყაბარდ. ჯწდგჷ || გწდგჷ.
როგორც ვხედავთ, ჩ აფრიკატი ორსავე მაგალითში მიღებულია ქ ხშულ-მსკდომის აფრიკატიზაციით.

ეგების, საერთო-კავკასიური სიტყვა იყოს ქვემო-ადილეური ჩწწ—მქრელი, დანა, ყაბარდლოულად ჟწწ. შეიძლება ეს სიტყვა ჩაგვეთვალა წმინდა ადი-

ლერად, რამდენადაც აქ არის ადილურ ენებისათვის დამახასიათებელი კანონზომიერი ბგერითი შესატყვისობა: ქვემო-ად. ჩან—ყაბარდ. უან, ჩ-ჟ, ოლონდ ქართულ-სომხური დანა || დანაკ-თან სემანტიკურ-ფონეტიკური სიახლოვის გამო გამოვყავით თითქოს საერთო-კავკასიურ მონაცემად.

დ) ჩ, მიღებული ბგერათა შერწყმით

შერწყმით მიღებული რბილი ჩ-ს მაგალითი გვაქვს მხოლოდ შატურულ დიალექტში, ისიც ნასესხებ სიტყვაში—ფაჩაჰა (სპარსული ფად-შაჰ). თ და შ-ს შერთება აქ იძლევა ჩ-ს. აბძახურ-ბჟედულურ-ქემგვიურ დიალექტებში ამავე თ და შ-საგან მიღებულია მაგარი ჩა—ფაჩაჰა.

ყაბარდოულში სპარსული ფად-შაჰ წარმოდგენილია მეტათეზისით—ფაშთაჰა, რადგანაც ყაბარდოულმა არ იცის თშ კომპლექსი, და მათი შერწყმით კი ჩ აფრიკატის მიღება შეუძლებელი იყო შიშინა აფრიკატის საერთოდ უქონლობის გამო.

მაგარი აფრიკატი ჩა

მაგარი ჩა ქვემო-ადილურში გვხვდება საკმაოდ ხშირად.

ქვემო-ად. ჩაჯან დაძინება, შატს. დიალ. ჩაჯან, ყაბარდ. უჯან.

ქვემო-ად. მაჩაჰ ფირბის, შატს. დიალ. მაჩა, ყაბარდ მაჟა.

ქვემო-ად. ფჩაჰ კარი, შატს. დიალ. ფჩა, ყაბარ. ბუა (შეად. ქვემო-ად.

ფჩაჰ || ფჩა ქართულ ბჭე-ს).

ქვემო-ად. ჩაჯაღ, ზე. შატს. დიალ. ჩაჯაღ, ყაბარდ. უჯაღ და სხვა.

როგორც ჩანს, ქვემო-ადილურ მაგარ ჩა-ს ყაბარდოულში შეესატყვისება იგივე ჟ სპირანტი, რომელიც იმავე დროს რბილი ჩ-ს შესატყვისიცაა.

ჩა მაგარი აფრიკატის წინასახე უნდა ყოფილიყო ხშულ-მსკდომი თ-ღ. ამის დასამტკიცებლად შეიძლება მოვიყვანოთ შემდეგი:

ქვემო-ადილური მაჩაჰ ფირბის სიტყვაში ძირია ჩაჰ, მა—პირის ნიშანია; ამავე ძირით (ჩაჰ) ნაწარმოებია ლაჩაჰ სიტყვა, ნიშნავს „მისდევს უკან“ სადაც ჩაჰ „რბენას“ გამოხატავს, ხოლო ლაჰ—„ფეხს“, ე. ი. ლა-ჩაჰ იქნება „ფეხს უკან რბენა“; „გამოკიდება“. ლაჩაჰ-ს პარალელურად იხმარება ლა-ღა; ირიბი ობიექტის პრეფიქსით ჯა-ღაღ ნიშნავს „ფეხებენს“. იხმარება აგრეთვე მეორე პარალელური ფორმა ლა-თაგ—ნიშნავს „ხტის“, „დახტის“.

ამნაირად, ჩაჰ, ღა, თა აქ ერთი და იგივე ძირი უნდა იყოს, რბენის შინაარსის მატარებელი.

ლა-ღა || ლა-თაგ-ს შეიძლება დაუუკავშიროთ ყაბარდოული ლა-თა ფრინავს. ლაჰ—ფეხი და თა-[ირბინე].

ჩა მაგარი ნ ინფექსიურით, ქვემო-ადილურ სახელებში გვხვდება უქონლობის, არქონების—სუფიქსად—ჩა(ჰ). ასეთ შემთხვევაში ყაბარდოულში ჩა-ს შესატყვისება მისი კანონზომიერი ყრუ შიშინა სპირანტი შ.

მაგალითები:

ქვემო-ადილური შაგ ცხენი; შაგ-ჩა უცხენო, ყაბარდ. შა-ნაჰ.

ქვემო-ად. ქიპცუგ ჩორბალი, ქიპცუგ-ჩი უჩორბლო, ყაბარდ. გიამგ-ნშ.

ქვემო-ად. აკელ ჭკუა, ჭკვიანი, აკელგ-ჩი უჭკუო, ყაბარდ. ჭაყელგ-ნშ.
და სხვა.

-და- სუფიქსის სახით იგი დაცულია აფხაზურში: შდრ. ნაპგ-და უხელო.

შენიშვნა: ნ ინფიქსი არ ახლავს უქონლობის -ჩი(წ) სუფიქსს სიტყვაში ლ'ახჩიან დაბალი. საყურადღებოა ამ სიტყვის ეტიმოლოგია: აქ -ჩიან უქონლობის სუფიქსია, ფუძედ კი აღებულია ლ'ალი(წ) — მაღალი. ფუძისეული ლ' დააყრუვა -ჩი სუფიქსმა, ლ'ალი+ჩიან — ლ'ან+ჩიან, ე. ი. ლ'ახჩიან იქნება არა-მაღალი (დაბალი).

თვით სიტყვა ლ'ალი, ჩვენი აზრით, იშლება ასე: ლ'ან ფეხი და ლ'ან უნდა იყოს სიმალლის შინაარსის გადმომცემი. ამას მხარს უჭერს მეორე სახელის დაშლა: ქვემო-ადილეური ფალი ნიშნავს ამაყს, ჭვიდას, ამპარტავანს. იშლება ასე: ფან — ცხვირი; ლ'ან — სიმალლის, აწეულობის შინაარსის გადმომცემი. ფალი სიტყვა-სიტყვით იქნება: ცხვირაწეული, ცხვირმაღალი (შდრ. ქართული ქედ-მაღალი).

შესაძლებელია ადილეურ ლ'ან-ს უკავშირდებოდეს ქართული აღწინდებული არქონების სუფიქსის—ჩი(წ)-ს—პარალელურად ქვემო-ადილეურის რამდენსამე სიტყვაში გაქვევებული სახით გვხვდება ამავე უქონლობის ფუნქციით. ჯ—ჯან სუფიქსი, შათს. დიალ. გ—გან. მაგალითად, ქვემო-ადილეური ლ'არგ-ჭიჯუ ასუსტი, არაძლიერი, ნაწარმოებია ლ'არგჭი ძლიერი პლუს არქონების სუფიქსი ჯ(წ), ე. ი. ლ'არგჭიჯუ სიტყვა-სიტყვით იქნება არაძლიერი, ძლიერების უქონელი.

ქვემო-ად. ბზაჯან, შათს. დიალექტში ბზაგან, ყაბარდოული ბზაჯან || ბზა-გან, უბიხური ბზაგა ნიშნავს ბოროტს, საშინელს, ცუდი ენის პატრონს, მიზეზიანს და სხვა. უნდა იშლებოდეს ასე: ბზან—ენა და -ჯან||-გან—უქონლობის სუფიქსი.

ქვემო-ად. თაფლ'აჯ, შათს. დიალექტით თაფლ'აგ; ნიშნავს ცუდ შესახედავს (нехороший). თაფლ'ან ნიშნავს სახეს, შეხედულებას, ხოლო ჯ უნდა იყოს უქონლობის სუფიქსი, ე. ი. უსახო, ცუდი სახის მქონე.

ჩვენი აზრით, ქვემო-ადილეურის უქონლობის სუფიქსი გან || ჯან (გაქვევებული სახისა) უთუოდ უკავშირდება უბიხურ გა სიტყვას, რომელიც ნიშნავს დანაკლისს, ნაკლოვანებას, უქონლობას (მეშაროში გა-ს თარგმნის Mangel, Fehler, იხ. მისი ნაშრომი, გვ. 336).

რბილი აფრიკატი ჭ

ა) პირველადი

პირველადი რბილი ჭ ყაბარდოულთან შესატყვისობის მიხედვით ყველა ერთი ტიპისაა; სახელდობრ: ქვემო-ადილეური პირველადი ჭ-ს შესატყვისი ყაბარდოულში არის ყელხშული სპირანტი ჭ.

მაგალითები:

ქვემო-ად. ჭალწ ყმაწვილი, შაფს. დიალ. ჭალწ, ყაბარდ. ჭალწ.

ქვემო-ად. ჭაჭან სტუმარი, შაფს. დიალ. ჭაჭან, ყაბარდ. ჭაჭან.

ქვემო-ად. მაჭან მცირე, შაფს. დიალ. მაჭან, ყაბარდ. მაჭან.

ქვემო-ად. უჭჭენ ჭრა, მკა, შაფს. დიალ. უჭჭენ, ყაბარდ. უჭჭენ.

ქვემო-ად. ჭანს საყვარელი, შეყვარებული, შაფს. დიალ. ჭანს, ყაბარდ. ჭანს.

ქვემო-ად. ჭანგ ფარდაცვლილის ქონება, მემკვიდრეობა, შაფს. დიალ. ჭანგ, ყაბარდ. ჭანგ.

შენიშვნა: სიტყვა ჭანგ ლუღ ლუღ ლექსიკონში განმარტებულია ასე: чене говорится об умерших без потомства, ე. ი. ჭანგ აქ აღნიშნავს თვით იმ პირს, რომელიც უშვილოდ გარდაიცვალა. ამჟამად კი გამოხატავს უშვილოდ გარდაცვლილის ქონებას და, საერთოდ, გარდაცვლილის ქონებას. საინტერესოა ამ სიტყვის შედარება მეგრულსა და ქართულის დასავლურ კილოებში ხმარებულ სიტყვა ჭანი-თან. ჭანი მეგრულად ითქმის მამაკაცზე, რომელსაც არ ძალუძს შვილის გაჩენა. ფრინველებიდან იტყვიან მამალზედაც: ჭანი მუმული. იმერულშიც ჭანი ამავე მნიშვნელობით იხმარება.

ბ) ჭ რ ბ ი ლ ი, მიღებული კ-ს აფრიკატიზაციით

ქვემო-ად. ჭან ყუდი, წვერი, შაფს. დიალ. კან, ყაბარდ. ჭან || კან.

ქვემო-ად. ჭაფან თოკი, შაფს. დიალ. კაფან, ყაბარდ. ჭაფან || კაფან.

ქვემო-ად. უჭენ ყვლა, შაფს. დიალ. უკენ, ყაბარდ. უჭენ || უკენ.

ქვემო-ად. ჭანჭან ფრქელი, შაფს. დიალ. კანჭან, ყაბარდ. ჭანჭან || კენჭან და სხვა. არალაბილიზებული კ ქვემო-ადილეურში შენარჩუნებულ იქნა შაკ||შკ და სკ კომპლექსებში.

მაგალითები:

ქვემო-ად. შაკან ხბო, შაფს. დიალ. შკან; ყაბარდ. შჭან || შკან.

ქვემო-ად. წაშაკან ფუნდი (თოვლისა); შაფს. დიალ. წაშკან.

სკ კომპლექსში კ ბგერა ქვემო-ადილეურის ერთსა და იმავე დიალექტში შემონახულიცაა და გააფრიკატიზებულიც. მაგალითად, ქემგურ დიალექტში გხვდება ზანჭჭენ (ბანაობა) ფორმის პარალელურად ზანჭჟკენ ფორმაც.

მაგარი აფრიკატი ჭ

მაგარი ჭ ქვემო-ადილეურში გვხვდება რამდენსამე ძირში: ჭგ მიწა, უჭჭან კითხვა, შეკითხვა, კაჭან ძალა.

ჭგ (მიწა) ფუძე შედის მრავალი კომპოზიტის შედგენილობაში, მაგალითად, ჭგ-გი მიწა (მიწა გული), ჭგ-უნან სარდაფი (მიწა სახლი), ჭგ-ფლწითელი ბოლოკი (მიწა წითელი), ღგ-ჭან რკინა და სხვა.

ქვემო-ადილეურ მაგარი ჭ-ს ისევე, როგორც რბილ ჭ-ს (უჭველესს) ყაბარდოულში შეესატყვისება ყელხშული სპირანტი ჭ.

მაგალითები:

ქვემო-ად. ჭგგი მიწა, ყაბარდ. ჭგგი.

ქვემო-ად. საუჭჭან ვეკითხები, ყაბარდ. სოუჭჭან.

მაგარი ჭა-უნდა იყოს მიღებული ტ ხშულ-მსკდომის აფრიკატიზაციით. ამას ადასტურებს ჭაჟ მიწის სიტყვის პარალელური ფორმები ადილეურ ენებში.

1, ადილეურ ენებში თიხა, მიწა, ტალახი იქნება **ჯატ**. ამ სიტყვის ძირია **ტა**, **ჯ** ფორმანტია.

შენიშვნა: ადილეური **ჯატ** შეიძლება შევადაროთ მეგრულ **ღეტა**-ს, აღნიშნავს **ტალახს**. აქაც **ღე** შეიძლება ჩავთვალოთ ფორმანტად, ხოლო **ტა** — ძირად.

2. ადილეურ ენებში ზმნა **ტუნ** ნიშნავს 'თხრას'. ამ სიტყვის ძირი **ტუნ** იგივე უნდა იყოს, რაც ჭაჟ მიწის გაუაფრიკატებელი სახით: ზმნა **ტუნ** 'თხრა' პირველად ატარებდა უთუოდ „მიწვას“ მნიშვნელობას **სა-ტუნ** 'ვთხრო' ანუ „ემიწავ“.

3. **ტუნ** დაჯგუფებული ზმნის ფორმაში ძირია **ს** — „**ჯდომის**“ მნიშვნელობით. მოვიყვანოთ ეგვე ძირი სხვა ფორმებში: **სა-ს** 'ზის მათში' (**სა** წინდებულია), **ჭა-ს** 'ქვეშ ზის' (**ჭა** — წინდებულია) და სხვა.

ტუნ ფორმაშიც **ტუნ** აუცილებლად წინდებულის როლს თამაშობდა ოდეს-ღაც. **ტუნ** აქაც იმავე მიწის მნიშვნელობით უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი. ამჟამად, **ტუნ** წინდებული არ არის მოქმედი. მოქმედი წინდებულია **ტუნ**-ს გააფრიკატებული ფორმა — **ჭაუნ**, მაგალითად, **ჭაუნ-ჭუნ** 'ვადის ქვემოდან', **ჭაუნ**-ს 'ზის ქვემოთ' და სხვა.

ტუნ წინდებული ამჟამად შეზრდილია ზმნის ძირთან. **ტუნ** ზმნის კაუზატიურად წარმოების შემთხვევაში გვექნება **ღა-ტუნ**. 'დასვი' და არა **ტუნ-ღა-ს**. ეგვე **ტუნ** წინდებული გამოყენებულია **ღა-ტუნ** 'წოლა' ზმნასთან და აქაც **ტუნ** შეზრდილია ძირთან. მაგალითად, **სა-ღა-ტუნ** 'ვამიწვებ' მას, ე. ი. 'მე მას ქვეშ (მიწას) ვაწვევ'.

4. ქვემო-ადილეურად ზმნა **უნ-ტუნ** აღნიშნავს **კაობიანი ადგილის მიწით ამოვსებას**. ამ ფორმაში **უნ** აფიქსია (კაუზატიურობის მაწარმოებელი), **უნ** ინფინიტივის მაწარმოებელი, ძირად აქ იგივე **ტუნ** გამოდის (ჭაჟ მიწის გაუაფრიკატებელი სახე), ე. ი. **უნ-ტუნ** იქნება 'დამიწვება', 'მიწად გარდაქმნა'.

ქვემო-ადილეური პირველადი რბილი **ჭ**-ც უნდა იყოს მიღებული, როგორც უკანაენისმიერ **ჭ**-საგან, ისე წინაენისმიერ **ტ** (**თ-ღ**)-საგან. ქვემო-ადილეურში **ჯან-ჭუნ** სიტყვა აღნიშნავს **პირდაპირს**. **ჯან-ჭუნ**-ს პარალელურად იხმარება **ჯან-ღუნ** სიტყვა იმავე პირდაპირის მნიშვნელობით. **ჯან-ჭუნ** იხმარება უფრო „პირდაპირის“ აღსანიშნავად, როცა იგი პორიზონტალურად წარმოიდგინება, ხოლო **ჯან-ღუნ** — „პირდაპირისა“ ვერტიკალურად (მაგ., ხე). აქაც **ჯან-ჭუნ** სიტყვაში **ჭ** უნდა მივიჩნიოთ **ღ**-საგან მიღებულად.

შენიშვნა: ასეთივე მოვლენა უნდა გვქონდეს მეგრულში **მონდა** 'მწიფე' და ამავე მნიშვნელობის **მონჭა** სიტყვებში. აქაც **ღ** (**ტ**)-საგან უნდა იყოს მიღებული **ჭ**.

Г. В. РОГАВА

ШИПЯЩИЕ АФФРИКАТЫ В НИЖНЕ-АДЫГЕЙСКОМ ЯЗЫКЕ

(РЕЗЮМЕ)

В нижне-адыгейском языке имеются шипящие аффрикаты двух рядов: *мягкие аффрикаты* ʃ-h-ʒ и *твердые*— ʃʰ-hʰ-ʒʰ . Мягкие аффрикаты совпадают с шипящими аффрикатами ʃ-h-ʒ картвельских языков.

Из твердых аффрикат звонкая ʒʰ имеется в единичных случаях; ʃʰ и особенно hʰ , твердые аффрикаты, встречаются довольно часто.

Наличие мягких и твердых рядов шипящих аффрикат обусловлено наличием двух же рядов шипящих спирантов. В нижне-адыгейском, параллельно с мягкими спирантами ʃ-ʒ имеются твердые ʃʰ-ʒʰ (подобные русским твердым спирантам ж—ш). Из них, мягкие спиранты ʃ-ʒ входят в состав мягких аффрикат ʃ-h-ʒ , твердые спиранты ʃʰ-ʒʰ —в состав твердых аффрикат ʃʰ-hʰ-ʒʰ .

Зависимость наличия двух рядов шипящих аффрикат от наличия двух же рядов шипящих спирантов общее явление в абхазско-убыхско-адыгейских языках. Шипящие аффрикаты двух рядов в этих языках и в их диалектах встречаются только там, где имеются компоненты этих же аффрикат—шипящие спиранты двух рядов.

Шипящие спиранты и аффрикаты двух рядов имеются в следующих языковых единицах абхазско-убыхско-адыгейских языков и их диалектов:

1. в абадзехском, бжедугском и чемгуйском наречиях нижне-адыгейского языка;

2. в бесленейском наречии кабардинского языка;

3. в абхазском языке.

Шипящие спиранты и аффрикаты одного ряда имеются:

1. в кабардинском языке;

2. в шапсугском наречии нижне-адыгейского языка;

3. в убыхском языке.

Г. С. Ахвледиани усматривает три возможности возникновения аффрикат в грузинском языке: I. аффрикаты, образовавшиеся на почве слияния звуков; II. полученные в результате аффрикатизации; III. искони существовавшие аффрикаты,—см. „Вопросы общей и грузинской фонетики“ (на грузинском языке) стр. 129.

О происхождении шипящих аффрикат в нижне-адыгейском языке можно было сказать то же самое, но наблюдается и значительная разница, именно: I. Образование аффрикат на основе слияния звуков в нижне-адыгейском яз. наблюдается в единичных случаях (hʰ аффриката в слове ʒʰhʰʒʰ ‘царь’, турецко-персидское ʒʰl-ʒʰʒʰ , в шапсугском наречии h представлен в мягком виде ʃʰhʰʒʰ ..

II. Шипящие аффрикаты, полученные на почве аффрикатизации смычных согласных, обычное явление в нижне-адыгейском языке (в абадзехском, бжедугском и чемгуйском наречиях).

III. Спорным вопросом можно считать наличие первичных аффрикат в нижне-адыгейском языке. По нашему предположению, *шипящие* аффрикаты в адыгейских языках не являются первичными. Все шипящие аффрикаты в нижне-адыгейском яз. образованы на почве аффрикатизации нелабиализованных смычных გ-ქ-კ и ღ-თ-ტ .

Это предположение обосновывается следующими соображениями:

I. В некоторых адыгейских диалектах до сих пор сохранились неаффрикатизированные смычные согласные, которым соответствуют в других диалектах уже аффрикатизированные звуки. Например, в шапсугском наречии нижне-адыгейского языка во всех случаях сохранились გ-ქ-კ в неаффрикатизированном виде, тогда как в других диалектах они перешли в соответствующие мягкие аффрикаты. Сравним шапсугские გაბ 'рубашка', ქანჭ 'козленок', კათხ 'веревка', с გაბ 'рубашка', ჩანჭ 'козленок', კათხ 'веревка' других диалектов.

II. В одной и той же языковой единице в словах с одним и тем же корнем параллельно с аффрикатизированными смычными согласными имеются и неаффрикатизированные смычные. Например, параллельно с твердым ჭ (в шапсуг. диал. — с мягким) в слове ჭე —земля (от этого корня ჭე-უხ 'подвал', предлог ჭა —со значением под и т. д.) в адыгейских языках существует неаффрикатизированный прототип этого корня ტ в слове ტ-ს 'сидись'. В последнем слове корнем является ს со значением сидения, а ტ есть застывшая форма преверба—'под'; ტ в роли преверба выступает в глаголе ღტღღ 'похорони', (буквально: заставляй под лежать); $\text{ტ} \parallel \text{ტ}$ со значением (первоначальным) земли имеется в словах: მა-ტ 'грязь, земля, глина', უ-ტ 'засыпай землей', ტ 'копай' и т. д.

III. В абхазско-убыхско-адыгейской группе языков в некоторых из них сохранились еще неаффрикатизированные смычные, которым в других языках соответствуют аффрикатизированные или спирантизированные звуки. Например, абхазскому и убыхскому გ в слове აბგ 'волк' (абхаз.), $\text{აბგ} \parallel \text{ბაგ}$ (абаз.), ბაგ (убыхс.) в адыгейских языках соответствует ჯ аффриката в нижне-адыгейском (ბაჯ 'лиса') и ჟ спирант—в кабардинском (ბაჟ 'лиса').

IV. Шипящие аффрикаты обоих рядов встречаются только в нелабиализованном виде, в то время как для других тройных смычных параллельно с нелабиализованными имеются и лабиализованные.

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ВСТРЕЧИ АБХАЗСКОГО ЯЗЫКА С КАРТВЕЛЬСКИМИ ЯЗЫКАМИ*

Предмет нашего сообщения—некоторые общие элементы в морфологической структуре абхазского и картвельских языков.

Из картвельских языков превербы наибольшее применение находят в занском языке—в мегрельском и чанском (лазском) диалектах последнего; сравнительно беден в этом отношении грузинский язык—и литературный, и диалекты; еще меньше превербов в сванском языке.

Любопытно отметить, что и в мегрельском и в чанском диалектах при *обилии превербов* наблюдается *слабое развитие системы послеложных падежей*: оба явления тесно связаны между собою,—недостаточное развитие одного из них компенсируется богатством в отношении другого явления; а это возможно, поскольку преверб (глагольная приставка) и послелог (функционально — предлог русского и европейских языков) восходят к общему источнику,—к частицам и основам адverbиального значения; тому свидетелем—из картвельских языков—древне-грузинский литературный язык, в котором послелогичи еще не примыкают к падежам, да и превербы свободно допускают вклинивание между ними и глагольной формой местоименных и прочих частиц (მ-ვებზე-ვღო mo-viṣne-vida „кто-то пришел“, მ-რ-ვღო mo-ra-vida „придя“ „когда пришел“¹, მ-ც-ვღო mo-ca-vida „уже пришел“), причем одна и та же частица используется, как при именах существительных, так и при глаголах; таковы, к примеру: მ- mi-, მ- mo-, ც- sa-...; вне всякого сомнения и то, что преверб -ვებ -gaṣ—ვებ-ვღო gaṣ-vida „вышел“ и послелог ვებ- — მ-ვებ mi-s-gaṣ „от него“—один и тот же элемент, со значением места.

При таких обстоятельствах вполне естественно, если эти частицы, будучи использованы в одном и том же предложении в качестве глагольной приставки—преверба—делают излишним употребление их (или им равнозначных частиц) при именах, что являлось бы по существу плеонастичным словоупотреблением.

* Доложено на плен. засед. выездной сессии Груз. Филиала АН СССР в гор. Сухуми 26.IX.1940.

- Сравн.: *мегр.* ოთახუს მი-ლა-ზე otaxus mi-la-xe—*груз.* ოთახ-ში ზის otax-ši zis „в комнате сидит“
 „ წყარს დი-ნო-ზე cqars di-no-xe—*груз.* წყალ-ში ზის cqal-ში zis „в воде сидит“
 „ სკამის გე-ზე skamis ge-xe—*груз.* სკამ-ზე ზის skam-ze zis „на стуле сидит“...

В этих и подобных им случаях мегрельские существительные ставятся в дательном падеже *без послелогов*, в грузинском же языке — тот же дательный падеж, но с *послелогоми* -ში -ši, -ზე -ze...; зато в соответствующих грузинских глаголах отсутствуют превербы (приставки) в то время, как мегрельские глаголы прибегают к помощи превербов (приставок) или простых, или сложных.

Необходимо оговориться, что такое рациональное чередование превербов и послелогов проводится далеко не всегда последовательно, ни в занском языке (в мегрельском и чанском его диалектах), ни в грузинском языке: обычно в предложении фигурирует и преверб при глаголе, и послелог при имени существительном, особенно это наблюдается при динамических глаголах:

- Срав. *мегр.* ...წყარიში¹ გე-დნი-ცონუ cqariša ge-dni-ḡonu—*груз.* წყალ-ში ჩა-იყვანა cqal-ში ჩა-iqvana „завел в воду“
мегр. ...წყარიშე¹ გე-შე-ცონუ cqariše ge-še-ḡonu—*груз.* წყლიდან ა-მო-იყვანა cqlid-an a-mo-iqvana „вывел из воды“
мегр. ჯაშე¹ გე-გი-ლა-თხუ ჯაše ge-gi-la-txu—*груз.* ხიდან ჩა-მო-ვარდა xid-an ča-mo-varda „упал с дерева“...

В горских кавказских языках, каковы аварский, лакский и др.-дагест. яз., система послеложных падежей находит обширное применение, но в глаголах не найти превербов, да и по лицам глагол в большинстве случаев не изменяется; другой полюс, когда глагол вбирает в себя не только превербы, но и обстоятельственные частицы времени, места и т. д., представлен в абхазском языке (равно, как и других языках той же группы—со слабым развитием склонения—как в абхазском, или же с остатками его, напр., в адыгейском яз.).

В картвельских языках превербы *по составу* бывают простые и сложные.

По *значению* они разнородны: первичное значение указывать направление—хорошо сохранилось при глаголах движения: *груз.* მი-დის mi-dis, მო-დის mo-dis, გა-დის ga-dis, შე-დის še-dis, ა-დის a-dis—„идет—

¹ Правда, это—не послеложные формы, а направительный (аллатив) и отложительный (элатив) падежи, но с функциями послеложных падежей.

туда,—сюда,—наружу,—вовнутрь,—наверх... и т. д.; при статических глаголах это основное значение видоизменяется отчасти, превращаясь в пространственную характеристику выраженного в глаголе процесса:

მეგრ. გე-ბე ge-be „сидит на ч.-л.“

„ მი-ლა-ბე mi-la-be „сидит, находится в чем.-л.“ (напр., в комнате)

„ სთორს მი-კ-უ-ბე stors mi-k-u-be „сидит за столом“.

Превербы помимо этого используются для обозначения совершенного вида (груз. გა-აკეთა ga-aqeta „сделал“, და-წერა da-cera „написал“, მო-კლა mo-qla „убил“...), времени (გა-აკეთებს ga-aqetებს „сделает“, და-წერს da-cers „напишет“, მო-კლავს mo-qlavs „убьет“), а в отдельных случаях вносят существенные изменения в лексическую сторону, в значение глагола (ср. ვი-გო ვი-გო vi-go „понял“, მო-იგო mo-igo „выиграл“, და-იგო da-igo „разостлал себе“...).

Сложные превербы грузинского языка состоят из простых с наращением მო- mo- (и в двух случаях -და- -da-); მო- mo- значит „сюда“, „в сторону говорящего“:

ვი-გო ვი-გო vi-go „вышел снизу к нам“

„ გა-მო- ga-mo-: გა-მო-ვიდა ga-mo-vida „вышел изнутри к нам“

„ შე-მო- še-mo-: შე-მო-ვიდა še-mo-vida „вошел туда, где мы находимся“

„ წა-მო- ca-mo-: წა-მო-ვიდა ca-mo-vida „пошел туда, где мы находимся“

„ ჩა-მო- ca-mo-: ჩა-მო-ვიდა ca-mo-vida „сошел вниз туда, где мы находимся“

„ გა-და- ga-da-: გა-და-ვიდა ga-da-vida „перешел“

„ გა-დ-მო- ga-d-mo-: გა-დ-მო-ვიდა ga-d-mo-vida „перешел туда, где мы находимся“...

Вполне понятно, почему в сложных грузинских превербах основное значение отклоняется равномерно.

Сложные превербы в чанском и мегрельском диалектах образуются из простых путем присоединения к ним:

в чанском: -შა- -ša-, -ლა- -la-, -წა- -ca-, -კა- -ka-, -ხა- -xo-

в мегр.: -შა- -ša-, -ლა- -la-, -წა- -ca-, -კა- || -კო- -ka- || -ქო-,

-ხა- -xo-, -თა- -to-

Ни одна из поименованных частиц, входящих в состав сложных чанских и мегрельских превербов вторым членом, не встречается в грузинском языке; единственное исключение—წა- ca-, но и тот выступает всегда в качестве или простого преверба (წა-იქცა ca-iksa „упал“, „сва-

лился“ или же первого члена сложного преверба, *никогда—второго*; большинство из них чуждо и сванскому языку, а именно: შა- ზა-, წა- ზა-, კა- ჯა-, ნა- პა-, თა- თა-; спорадически всплывает ლა- la-, чаще попадает ნა- ხა-.

Наличие этих частиц только лишь в одном из картвельских языков, в занском, при отсутствии их в грузинском и сванском языках, естественно, наводит на мысль, что они не являются исконным достоянием картвельских языков, а *усвоены* из другой лингвистической среды. чанским (лазским) и мегрельским диалектами занского языка.

Абхазский язык, его исторические диалекты, должны быть признаны этой средой, поскольку в абхазском глаголе и поныне используются эти частицы по существу в том же значении, что и в занских диалектах, на что частично и имеется указание в специальной литературе.

1. Преверб ლა- la-:

ბბნა სგ-ლა-ტოოუბ აბნა სე-la-ტოოუპ „в лесу сижу“

ბბნა სგ-ლო-უბ აბნა სე-lo-უპ „в лесу нахожусь“

ახგ სგ-ლო-უბ ახა სე-lo-უპ „пуля во мне находится“

აქუჯმა ბბნა აგუთგ ილოუბ აკუნა აბნა აგუთ ილოუპ „волк внутри леса находится“ (У с л а р, Абхаз. яз. § 77, стр. 87).

Во всех этих случаях в мегрельском используется частица თა-თა-, являющаяся отчасти синонимом частицы ლა- la-.

Значение частицы -ლა- -la- в занском яз. варьирует в зависимости от того, в каком сложном превербе он участвует:

Чанск.: შა-ლა- mo-la-:

...ოხის ოწკედე-შ-კულე, ა ქიხი ქო-მო-ლა-ხენ ოხოის ოქკედე-ჰ-კულე, ა კჩინი კო-მო-ლა-ხენ „посмотревши в дом, [увидели],—старуха находится внутри дома“...

...ჰექ მუ შო-ლე-ხენ, მა ვა მიქინ-და ჰეკ მი მო-ლა-ხენ, მა ვა მიქინ-ჯა „что у него там сидит внутри, я мол, не знаю“...

...სოღანი დოწკეს დო ბალუს ქო-მო-ლო-ბღეს სოღანი დოჭეს დო ხაღუს კო-მო-ლო-ბღეს „собрали лук и бросили (кучей) в амбар (внутри амбара)“.

Мегр.:

...ბადიდი ცუდეს მი-ლა-ხე ბადიდი უდეს მი-la-ხე—„старик дома (внутри дома) сидит“...

...ოთახუს მი-ლა-რე ოთახუს მი-la-რე—„находится (живет) в комнате“...

...ოთახუს ქე-მი-ლა-ღვეს ოთახუს ჰე-მი-la-ღვეს—„бросили (кучей) в комнату“...

Значение одинаковое, разница лишь в том, что первой частью является в чанском диалекте преверб *მო- mo-*, в мегрельском же — *მო- mi-*.

Это же значение *ლა- la-* „внутри ч.-л.“ ясно проступает в сложном превербе: *დო-ლა- do-la-*:

Чанск.

...ქომობთეს, დო-ლო-ხე ქო-დო-ლო-ხთეს komoxtes, do-lo-xe ko-do-lo-xtes „пришли, вовнутрь вошли“...

...დო-ლო-ხე დო-ლი-წკედუ-შ-კულე, დიდი კუი დონთხორესდორენ do-lo-xe do-li-čkedu-š-kule, didi kui dontxoresdoren— „когда они посмотрели вовнутрь, оказалось, что вырыта большая яма“...

...ბკეუ ჯინიკის დო დერეს... დო-ლო-შკიდუ აჰნუ ჯინიკის do deres... do-lo-škidu— „схватил за шею и утопил в реке“...

...თუთა წკარის დო-ლო-ძიტუ tuta čkaris do-lo-ziṭu— „луна находилась (лежала) в воде“...

...ჯამუში კუის ქო-დო-ლო-ლუ ჯამუში კუის ko-do-lo-lu— „буйвол упал в яму“ („вовнутрь ямы“...)

...ტობაშა გემის ქო-დო-ლო-ფხედი ṭobaša gemis ko-do-lo-pxedi— „тайком сел на корабль“ („вовнутрь корабля“)

...კიბირის მუთხანი ქოდოლომოსკედუ kibiris mutxani kodolomoskudu— „в зубах что-то застряло“...

В соответствующих примерах в мегрельском глаголе фигурирует *ნო- || no-*: *დი-ნა-ჯინუ di-na-žinu* „посмотрел (вниз вовнутрь ч.-л.)“... *დი-ნა-შკვიდუ di-na-škvīdū* „утопил (в ч.-л.)“... *დი-ნო-ჟადუ di-no-žadu* „лежало (ч.-то внутри чего-л., внизу)“... *ქე-დი-ნო-ლუ ke-di-no-lu* „упал вовнутрь вниз“...

Но в последнем примере *ქო-დო-ლო-მოსკედუ ko-do-lo-moskēdu* и мегрельский диалект прибегает к превербу *ლა- la-*: *ქე-დი-ლა-მოსკედუ ke-di-la-moskēdu*; в первом же примере (*დოლო-ხთუ dolo-xtu*) мегр. может иметь и *ლა- la-* и *ნა- na-*: *დი-ლ-ელუ di-l-elu* — *დი-ნ-ილუ di-n-ilu* с некоторой дифференциацией значения.

Равным образом и с основой *ძუ- ჯა- „лежит“* может сочетаться преверб *დი- la-* *di- la-*:

...ზანდუკის დი-ლა-ძუ zandukis di-la-žu „лежит в сундуке (внутри, внизу)“

...ჯიბეს ფარა დი-ლა-მიძუ žibes para di-la-mižu — „в кармане у меня деньги лежат“, но возможна и параллельная форма.

Возможное употребление *ლა- la-* и в мегрельском диалекте параллельно с превербом *ნა- na-* при отсутствии последнего в чанском диалекте, заставляет предполагать, что *ნა- na-* в мегрельском диалекте лишь фонетический вариант *ლა- la-*.

В сложном превербе *ვე-ლა-გე-ლა-*, равно как и в *ე-ლა-ე-ლა-* обычно не прослеживается то значение *ლა-ლა-*, которое фиксировано нами выше в сложных превербах *მო-ლა-მო-ლა-*, *დო-ლა-*, *დო-ლა-*.

Чанск.:

...ჰაწი გაღე ე-ლა-ხედი დო იწკედი *haci gale e-la-xedi do ičkedi* „теперь сиди (около ч.-л.) на дворе и смотри...“

...ბოზო ჯანს..., ართი მენდილი ძანს ქ-ე-ლ-უძობ *bozo žans... arti mendili janis k-e-l-užin*—„девушка спит..., один платок (головной убор) рядом с ней лежит...“

...ცხენი დერე ქენარის ე-ლ-უკაპუნ, გე-ლ-უკაპუნ *sxeni dere kenaris e-l-u-kapun, ge-l-u-kapun* „конь по берегу реки скачет (то вниз, то вверх)“...

...რაკანის არ დიდი მქკონი ქო-გე-ლა-დგობ *rakanis ar didi mčkoni ko-ge-la-dgin* „на горе один большой дуб стоит (на краю)“.

...მა-თი ქენარის ქო-გე-ლა-ფხედი *ma-ti kenaris ko-ge-la-phedi* „и я сел на берег (на край берега)“.

მეგრ.:

...ჯიმა ოღე ე-ლ-უხე *žima ole e-l-uhe* „брат рядом сидит“

...ლაფარას ე-ლა-რე *laparas e-la-re* „у стены дома стоит (сбоку)“

...კვიცი ცხენს ე-ლა-თხოზუ *kvici sxens e-la-txožu*—„жеребенок бежит рядом с лошастью“.

Эти примеры отнюдь не исключают употребления *ლა-ლა-* и в этих сложных превербах с сохранением значения „внутри ч.-л.“; см. *მეგრ.* ბეაში ე-ლ-ულა *bəaši e-l-ula*—„восход солнца (вверх изнутри)“; ср. ბეაში დი-ლ-ულა *bəaši di-l-ula*—„заход солнца“.

В рецензии на работу И. А. Кипшидзе „Грамматика мегрельского языка“ Н. Я. Марр замечает:

„В § 120,б (стр. 118) Кипшидзе приводит предлог *ლა ალა* „сбоку“, „рядом“ в глаголах.

Это чистейшее абхазское слово, однозначущий предлог, от которого и происходит глагол абх. *aladata* (см. рец. стр. 12, Зап. В. О. И. Р. А., Об. т. XXIII).

Таким образом, Н. Я. Марр верно указал на связь мегрельского преверба с абхазской языковой действительностью, но это утверждение нуждается в уточнении, поскольку:

а) Вопрос касается *ლა-ლა-*, а не *ლა ალა*.

б) Эта частица налична в ряде сложных превербов, как мегрельского, так и чанского глагола: *მო-ლა-მო-ლა-*, *დო-ლა-დო-ლა-*, *ე-ლა-ე-ლა-ვე-ლა-გე-ლა-*.

в) Основное значение этой частицы—„внутри ч.-л.“, а не „рядом“, „сбоку“, как то отмечается Н. Я. Марром; и такое значение прослеживается как в чанских, так и мегрельских глаголах.

д) Сопоставлять с этой частицей необходимо не абх. *ala* „сбоку“, „рядом“, а преверб *ლა- la-*, значение которого вполне четко установлено еще П. Усларом (см. выше § 77, стр. 87—88).

Преверб *ლა- la-*, по всей видимости, участвует и в сложном превербе *კ-ლა- || კ-ლა- || ki-la-*; наличен он в мегрельских глаголах.

В вышеупомянутой рецензии Н. Я. Марра на работу И. А. Кипшидзе читаем:

„В § 120 Кипшидзе отмечает предлог *კ-ლა- || კ-ლა- ki-la || ka-la* в глаголах со значением „сквозь“, „через“.

Это бесспорно абхазский предлог *კəl* с тем же значением“ (см. рецензию, стр. 12).

Справедливость требует отметить, что в работе П. Чарая „Об отношении абхазского языка к яфетическим“, вышедшей под редакцией Н. Я. Марра раньше помянутой рецензии, довольно пространно толкуется об этом превербе, и абхаз. *კვლ-კəl* сопоставляется с мегрельским *კვლა-ka-la*; положение иллюстрируется следующими примерами:

абх. <i>ა-კვლ-ცარა a-ka-la-sara</i>	мегр. <i>კვლა-რაცუა ka-la-racua</i>	„выгонять“
„ <i>ა-კვლ-ფარა a-ka-la-para</i>	„ <i>კვლა-სხაპუა ka-la-sxapua</i>	„выпрыгнуть“
„ <i>ა-კვლ-დარა a-ka-la-dara</i>	„ <i>კვლა-დვალა ka-la-dvala</i> , <i>კვლა-რვავა ka-la-rvava</i>	„продевать“
„ <i>ი-კვლ-სჯატ i-ka-la-sajt</i>	„ <i>კვლ-ედ¹(?) ka-la-ed(?)</i>	„вышел, явился“

(см. П. Чарая: „Об отношении абхазского языка к яфетическим“ 1912, стр. 27).

Факт отмечен П. Чарая правильно, разве только надлежит прибавить, что преверб *კვლ-ka-la*—сложный, и вторым составным элементом служит преверб *ლა- la-* в значении „внутри“, „среди“ (см. выше *ჰბნა სვ-ლა-ტოუპ ḥbna sə-la-toup* „в лесу сижу“).

Таким образом, мегр. преверб *ლა- la-* возводился к абхазским словам и превербам еще П. Чарая и Н. Я. Марром.

За абхазское происхождение мегр. превербов *ა-ლა- || ე-ლა- || ი-ლა- a-la- || e-la- || i-la-* высказывался впоследствии (в 1926 г.) и А. Г. Шанидзе на публ. заседании Груз. Лингв. Общества (см. В. Топуриа „Сванский язык“: I глагол, § 19, стр. 71).

Остается лишь добавить, что:

1) этот преверб *-ლა- -la-* находит широкое применение, как в мегрельском, так и чанском диалектах, и

2) что он является составным элементом ряда сложных превербов:

¹ Надо исправить, по всей видимости, корректурную ошибку в мегр. глаголе: *კვლედ || kaled* вместо: *კვლელ-ka-lel* (топиче: *კვლელ-კვლელ-ka-lele-ka-lele*).

в мегр.: -ა-ლა- || ე-ლა- a-la- || e-la-, გი-ლა- gi-la-, კვ-ლა- kə-la-, დი-ლა- di-la-, მი-ლა- mi-la-, მო-ლა- mo-la-...

в чанск.: ე-ლა- e-la-, გე-ლა- ge-la-, დო-ლა- do-la-, მე-ლა- me-la-, მო-ლა- mo-la-...

В мегрельском диалекте, как указано выше (см. стр. 153), параллельно с ла- la- используется также его вариант ნა- na-:

...ქე-დი-ნა-თხუ წყარს ke-di-nā-txu cqars „упал в воду (внутри)“

...ართი ფუთიქ დი-ნ-ილუ arti putik di-n-ilu „один пуд вместился“ (букв. „вошел вовнутрь“);

...ყვანას დი-ნ-ორე ღეჯი vnanas di-n-ore geji „в ниву забралась свинья“;

...წყარს დი-ნ-იხე ჩხომი cqars di-n-ixe čxomi „в воде есть (букв. „внутри сидит“) рыба“.

2. Преверб თა- ta-:

Элемент თა- || თა- ta- || to- мегрельского сложного преверба II. Чарая сопоставлял с грузинским შთა- šta-: „თა- ta—груз. შთა šta приставка или вставка, означающая внутри, вовнутрь, среди чего-либо, абх. ა-თაჟ-რა a-taž-ra, груз. შთა-გდება šta-gdəba бросить, бросать в..., вовнутрь, абх. ა-თა-ლა-რა a-ta-la-ra შთა-სვლა šta-svla... войти, входить во что-либо...“ (см. op. cit., стр. 39).

Действительно, внешнее сходство этих превербов соблазняющее (если бы не შ ზ: შ-თა! š-ta!), да и по значению они очень близки друг к другу. И все-таки, это разные превербы¹; შთა- šta—შ-და- š-da—შე-და- še-da- сложный преверб, в котором და- da- выступает вторым составным элементом; он встречается и в мегрельском и в чанском диалектах в виде დო- do-...

Функционально преверб შ-თა- š-ta близок к абх. -თა- -ta-, поскольку შე- še- означает „вовнутрь“ (а და- da— „вниз“). Абх. преверб თა- ta-, по всей вероятности наличен в мегрельском -თა- ta- || თა- to- в значении „находиться внутри“, когда ему предшествует преверб მი- mi-.

...ტყას მი-თო-რე tqas mi-to-re „в лесу находится“

...ჯას მი-თო-ხე jas mi-to-xe „в дупле дерева (букв. „в дереве) сидит ч.-то“

...ომბნეშა მი-თი-ლუ omaneša mi-ti-lu „в берлогу, нору забралось ч.-то“.

¹ Н. Я. Марр, видимо разделявший мнение автора, что абх. თა- ta- тоже самое, что и груз. შთა- šta- счел необходимым исправить значение абх. преверба, базируюсь на значении груз. შთა- šta-, в результате чего соответствующее место работы II. Чарая выглядит так: თა ta... შთა šta, приставка или вставка, означающая 'около, а не' внутри, во-внутрь, среди чего-либо (стр. 39).

В квадратные скобки редактор поместил свои слова, и оставил „нетронутыми“ слова автора.

С предшествующим *გე- || გი- ge- || gi- თა- ta-* дает семасиологические отклонения; правда, в примерах: *გი-თ-ი-ლუ gi-t-i-lu* „вышел из чего-то“, „из внутри чего-то“, *გე-გი-თო-სოფუ ge-gi-to-sopu* „вырвался из чего-либо“, „из внутри чего-то“, — еще чувствуется старое значение, но в других случаях отклонение в значении налицо:

...*გი-თ-ორე დუქანს gi-t-ore dukans* „стоит („находится“) в лавке“, (перен.: „ведет торговлю в лавке“);

...*გი-თო-ხე ჯამი ჯონს gi-to-xe žami žons* „сидит под деревом“.

Здесь превалирует по значению первый элемент со значением „вниз“; то же самое можно сказать о сложном превербе:

...*ე-თ-უხე ოღალეს e-t-u-xe oğales* „сидит под ношей“, „тащит ношу“...

...*ე-თ-უ-ლუ წყარქ e-t-u-lu cəqark* „под ч.л. просочилась вода“, „проступила вода“.

Значение абхазского преверба *-თა- -ta-* точно определено у Услара (см. § 77, стр. 85—87):

...*ადგ ს-თა-ტირუბ აჯა s-ta-tiour aža* „сизу в воде“

...*ადგ აფსგძ თო-უბ აჯა aψsəz to-ur aža* „рыба находится в воде“

...*ანწიგცა აძგ ი-თა-გგ-ლოუბ აცაჲა აჯა i-ta-gə-lour acaha aža* „стакан стоит в воде“

...*ამიზენდჳურა ამიწატიგ თ-ოუბ აჰანდაჳრა აჰაჲაჲე t-our* „в сундуке платье“

...*ანგში ამიზენდჳურა ი-თ-რუბ ანაჰჲ აჰანდაჳრა i-t-our* „земля в сундуке“ (см. Услар, Абхаз. яз. § 77, стр. 85).

В абхазском языке преверб *თა- ta-* близок по значению с *ლა- la-* (см. их разграничение у Услара § 77, стр. 87—88), то же можно сказать в мегрельском помимо *ლა- la-* и о превербе *ხა- || ხო- xa- || xo-* (о взаимоотношении этих последних см. выше).

Преверб *-თა- -ta-* отсутствует в чанском глаголе, весьма возможно, потому, что он относительно поздно усвоен из абхазского языка мегрельским диалектам (если только чанским диалектом не утрачен означенный преверб).

3. Преверб *კა- ka-*

И в чанских, и в мегрельских глаголах фигурирует в качестве второго члена сложного преверба *კა- || კო- ka- || ko-*: чан. *მე-კა- me-ka-*, *მო-კა- mo-ka-*, *ე-შ-კა e-š-ka-*...

Чанск.:

...ჰადე, სქანი ხატირიშენი ვით ადიმი ქო-მე-კა-ფათათ!.. ჰემოთე ვით ადიმი ქო-მე-კახთეს! *hajde, skani xatirišeni vit adimi ko-me-ka-ptat!*

hešote vit adimi ko-me-kaxtes „ну вот, из уважения к тебе десять шагов пройдем! Таким образом прошли десять шагов!“
 ...ია კოჩი მი-კ-ილუ ia koči mi-k-ilu „тот человек прошел“...
 ...გეფხეტით ფელუკას დო არქაბი ჩქუნიშა ქო-მო-კა-ფთით gerxetit felukas do Arkabi čkuniša ko-mo-ka-ptit „сели в лодку и высадились (груз. ვადმოვედით) в нашем Аркабе“.
 ...ღუზიშა ქო-მო-კა-ხით duziša ko-mo-ka-xtit „переходите на ровное место“!
 ...მეზარეში ლეტა ქე-შ-კ-ილუ mezareši leta ke-š-k-i-lu „землю могильную достал“ („взял изнутри могилы“).

მეგრ.:

...კოჩქ მი-კ-ილუ kočk mi-k-ilu „тот человек прошел“;
 ...კილას ჭანჯი მი-კ-ოხე kidas čanči mi-k-oxe „на стене муха сидит“;
 ...ფერდის ცხენი მი-კ-ოგე perdis cxeni mi-k-oge „на склоне (скате) лошадь стоит“;
 ...წყარი პის ე-კ-ო-რე cqari pis e-ko-re „на берегу реки стоит“...

От этого კა- || კო- || კი- қа- || қо- || қи- надо отличать преверб -კ-ა- -к-а- в значении „назад“ (ср. наречие უ-კა-ხ-ალე u-ka-x-ale „назад“, „позади“, „сзади“), чему примерами могут служить:

მეგრ.: მი-კ-იჯინუ mi-k-ižinu „оглянулся назад“

მი-კ-ირთუ mi-k-irtu „обернулся назад“

Чанск.: ხოჯა ე-კ-ა-ჰიშუ ხოჯა ე-კ-ა-ჰიშუ „ходжа нагнал сзади“

...ე-კ-ი-კიდუ ოხჯირე მუში ე-კ-ი-კიდუ ოჰჯირე muši „взял на спину к себе постель свою“...

...ბოზო ეჭოფუ დო ბიჰის გვიდე ქეჟუხუნუ bozo ečopu do bičis geide keḡuxunu „...взял девушку и посадил ее к парню позади (на седло)“.

С чанским и мегрельским превербом -კა- -қа-, казалось бы, идентичен преверб კა- қа- в абхазских глаголах:

ა-კა-ჟრა a-ka-žra „перебросить“

ა-კა-ფხარა a-ka-pxara (говорится когда солнце печет поверхность чего-л.)¹...

Естественно было бы в этом контексте поставить вопрос, в каком отношении к этому კა- қа- находится первая из составных частей сложного преверба კვ-ლ- ჰა-ლ-: კვ- ჰა- --კა- қа-...

4. Преверб. წა- ца-

Еще два преверба привлекают наше внимание в аспекте занских и абхазских взаимоотношений; один из них წა- ца- был предметом спе-

¹ На примеры любезно указала К. В. Ломташидзе.

диального обсуждения в статье автора „О значении преверба წа- са- в грузинском яз.“ — (Известия ИЯИМК, т. I, стр. 40—47).

Преверб წа- са- в грузинском яз. выступает в роли простого преверба или же в роли первого составного элемента сложного преверба.

В мегрельском диалекте имеются лишь отдельные случаи употребления преверба წа- са-¹: წა-ცობუ са-ოци „испортил“, წა-როუ са-ტი „испортился“, в чанском же диалекте он используется только лишь в качестве второго (или, вообще последнего) составного элемента сложного преверба.

Значение этого преверба уясняется по данным чанских глаголов: წა- са- — „под“:

...თუღე ჯა ე-წ-უძიბ tude ჯა ე-ც-უძიბ — „под ним дерево лежит“

...თუღე სარლა ე-წ-ებუღგამ tude sarla e-ც-ebudgam — „под ним корыто поставлю“

...წკაი თუღე ქე-წ-უსქიდუბ ckaï tude ke-ც-uskidun — „вода останется под ним“

...ფუჯის ე-წ-ურჩამან ručis e-ც-určaman — „под корову подстилают“

...კუკუმა წკაის ქე-წ-უღგუ kukuma ckaïs ke-ც-udgu — „подставил под ключевую воду кувшин (медный)“.

В абхазских глаголах аналогичный преверб предлежит в примерах, каковы:

...აქლად ახოყ და-წ-ოუბ aklaad ačogə ja-ც-oup — „бумага находится под книгою“

...ანლა са-მ-წა-ტოუბ ačla sa-m-ča-toup — „сиду под деревом“...

...ალბ ახოჯ და-წა-ოуბ ala-ačə ja-ča-joup — „собака под лошадыю лежит, находится“.

...სგ-წა-ყა || სგ-წ-ყა sa-ča-qa || sə-ც-qa „подо мною“ (Услар, Абх. яз. § 77, стр. 87).

По значению и по фонетическому облику чан. წა- са- и абх. წа- са- идентичны.

В чанском диалекте констатируется наличие соответствующего наречия წა-ლე са-le „внизу“, на нижней стороне“², но этимология корня წა- са- обретается не в чанском диалекте, а в абхазском языке: აწ-ა-ს-ბ-წა а-са „дно“ (см. Услар, Абх. яз., стр. 172).

Заслуживает внимания, что по Услару с частицей წა- са- связано также значение „вперед“, но в таких случаях налицо частица მ-წა- m-ča-:

¹ О чаще встречающейся в сложных превербах частице წა- || წო- || წო- са- || ცი- || ცო- в значении „перед“, „спереди“ (ე-წ-ულუ e-ც-ulu „опередил“) см. ниже.

² В противоположность — ქი-ლე ჳი-le- „наверху“, „на верхней стороне“.

...სგ-მ-წა-ნ sa-m-ča-n — „передо мной или рядом со мной“

...აწლა ს-მ-წა-ტოუპ ალა sa-m-ča-ṭouṗ — „сиду под деревом или перед деревом“ (§ 77).

В этой связи нельзя обойти молчанием наличие и в мегр. диал. преверба წა-სა в значении „впереди“, „вперед“:

...წუღემ კარს ე-წ-ობე udeṣ kars e-ṣ-obe — „сидит перед домом“ (букв. „перед дверью дома“); ქე-წ-ობვადე ke-ṣ-oxvadē „повстречался“ (букв. „встретился впереди“), გე-გი-წ-ულე ge-gi-ṣ-uli „взял у него“ (спереди) и т. д.

Создается впечатление, будто и без მ-მ-преверб წა-სა значит „впереди“, „вперед“...

Но пока абх. მ-წა-მ-სა- („перед“, „подле“) не считается составленным из მ-წა-მ-სა-, т. е. пока не выяснено отношение этого მ-წა-მ-სა- к წა-სა-, было бы преждевременно значение „под“ и „перед“ связывать с превербом წა-სა- (тем более, что в мегрельском тоже мог бы быть вначале მ-წა-მ-სა-, а не წა-სა-: წა-სა-—მ-წა-მ-სა-).

Оставляя в стороне мегр. წა-||წა-||წი-სა-||სო-||სი- и возвращаясь к чанскому превербу წა-სა-, приходится отметить, что к нему тяготеет первичное значение груз. წა-სა-. Использование его в груз. яз. делает очевидным, что он характеризуется чертами, каких мы не находим у других превербов: грузинская языковая среда для него не родная, хотя и засвидетельствован данный преверб в древнейших хан-метных памятниках V—VII веков.

5. Преверб б-п- в чанском диалекте

Чанский диалект использует преверб მე-მე-, и фонетически, и функционально соответствующий груз. მი-მი- „туда“.

მა მე-ფთი ma me-ṗti „я пришел туда“

სი მე-ბთი si me-xti „ты пришел туда“

ჰეა || ია მე-ბთუ hea || ia me-xtu „он (она, оно) пришел туда“.

Так обстоит дело перед согласными. Но стоит только этому превербу оказаться перед гласными, как вместо მე-მე- предстанет преверб б-п-:

მა მე-ვულურ ma me-vular „я иду (туда)“

სი ნ-ულურ si n-ulur „ты идешь (туда)“

ჰეა || ია ნ-ულუბ hea || ia n-ulub „он (она, оно) идет (туда)“.

Это правило не терпит исключений. Н. Я. Марр давал этому явлению фонетическое объяснение (см. „Граммат. чан. яз.“ § 58, стр. 39).

Но фонетика тут не при чем: нет никаких специфических моментов, благодаря которым звук მ-მ- перед гласными не мог бы выжить

и должен был быть заменен звуком **б** п; да и при эмпирической проверке оказывается, что **მ** п прекрасно уживается перед гласными:

მა მო-ვულურ ma mo-vulur „я иду сюда“, „прихожу“
 სი მ-ულურ si m-ulur „ты идешь сюда“, „приходишь“
 ჰეა || ია მ-ულურ hea || ia m-ulur „он идет сюда“, „приходит“.

Ср. также:

მა მე-ვიმერ ma me-vimer „я уношу“... მა მო-ვიმერ ma mo-vimer „я приношу“
 სი ნ-იმერ si n-imer „ты уносишь“... სი მუ-იმერ si mu-imer „ты приносишь“
 (ჰ)ემუქ ნ-იმერს (h)emuk n-imers „он уносит“... (ჰ)ემუქ მუ-იმერს (h)emuk mu-imers „он приносит“.

Вполне естественно при этих обстоятельствах говорить о *замене преверба მე-те- функционально эквивалентным ему превербом б- п-* (точнее говоря, о сохранении преверба б- п-, в других условиях вытесненного превербом მე-те-); процесс замещения преверба მე-те- превербом б- п- связан с фонетическими условиями, но сам то процесс отнюдь не фонетического порядка. Что же это за б- п-?

В этом превербе б- п- перед нами фонетически упрощенный вариант абхазского преверба **ბა- па-** в значении „туда“:

См. абхаз.: ა-ბე-ა-რა a-be-j-ra „пойти туда“
 ა-ბა-გა-რა a-pa-ga-ra „понести туда“
 ა-ბა-შით-რა a-pa-šit-ra „послать туда“...

Вполне естественно, что именно **б- п-** всплывает в качестве функционального эквивалента преверба **მი- მი-** „туда“.

Займствованиями превербов иллюстрируется лишь одна сторона сложного процесса взаимодействия абхазского и картвельских языков.

Трудно было бы составить себе более или менее правильное представление об истинной природе этого процесса, не учтя и обратной стороны его: *займствований из картвельских языков в абхазский*; имеются в виду опять таки не лексические займствования,—они могут восходить к разным периодам и не нуждаются в особенно тесном контакте соответствующих языковых коллективов,—в виду имеются морфологические факты.

В качестве бесспорного примера такого займствования можно было бы назвать именное образование с функцией творительного, точнее, трансформативного падежа в абхазском языке:

...სარბ თარჯმან-გს სყალახედт. sara tarǰmān-əs sqalaxējt „я бывал переводчиком“ (Услар, Абх. яз. § 22, стр. 30)

სარს უარს აბ-გს უყასწუმედტ *sara uara ab-əs uqasçwejt* „я тебя за отца буду почитать“ („отцом сделаю“) (там же, § 76, стр. 85).

...სარს ბარს ან-გს ბყასწუმედტ *sara bara an-əs bəqasçwejt* „я тебя за мать буду почитать“ („матерью сделаю“) (там же).

სარს აპ-გს სყალგედტ *sara ah-əs sqaləjt* „я сделался владельцем“ (там же, § 76, стр. 85).

აბრი *abri* „этот“, აბ-ას *ab-as* „так“... უბრი *ubri* „тот“, უბ-გს *ub-əs* „этак“(?).

В русском переводе интересующие нас имена ставятся в творительном и родительном (с предлогом) падежах:

აპ-გს *ah-əs* „владельцем“,

თარჯმან-გს *tarǰman-əs* „переводчиком“

აბ-გს *ab-əs* „за отца“, „отцом“ (последнее у Услара)

ან-გს *an-əs* „за мать“, „матерью“.

В соответствующих же грузинских фразах мы почти всюду имели бы *трансформативный* падеж:

სარს თარჯმანს სყალხედტ *ʃsara tarǰmanəs sqalaxejt*—მე მთარგმნელად ვყოფილვარ *me mtargmnelad vqopilvar* я бывал переводчиком...

Равным образом:

აბგს *abəs* „отцом“—груз. მამად *mamad* („в отца“)

ანგს *anəs* „матерью“—груз. დედად *dedad* („в мать“) и т. д.

Трансформативный падеж грузинского языка, представленный в данном случае флексией -ა-დ- *-a-d-* исторически тесно связан с *дательным* падежом и по данным картвельских языков на древнейших этапах развития имел два основных варианта -ა- *-a-* и -დ- *-d-*, сочетавшиеся впоследствии в одно окончание -ა-დ- *-a-d-* (еще в памятниках VI века): კაც-ა-დ- *qas-a-d-* „в отца“, კუალ-ა-დ- *kual-a-d-* „опять“ (букв. „вслед“) — см. статью автора: „Об образ. направ. пад.“ — Изв. ИЯИМК, I, стр. 9—31.

В данном случае важнее одно свойство данного падежа: *аттрибутивные слова* (т. н. прилагательные качественные) в *трансформативном падеже*, получают значение *наречий образа действия*:

კარგი *qarg-i* „хороший“; трансформ. п.: კარგ-ა-დ *qarg-a-d* „хорошо“

ლამაზი *lamaz-i* „красивый“; „ ლამაზ-ად *lamaz-ad* „красиво“

მოკლე *moqle* „короткий“; „ მოკლე-დ *moqle-d* „коротко“, „кратко“

გრძელი *grzel-i* „длинный“; „ გრძლ-ად *grzl-ad* „длинно“

მაღალი *maǰal-i* „высокий“; „ მაღლ-ა *maǰl-a* „высоко“

დაბალი *dabal-i* „низкий“ „ დაბლ-ა *dabl-a* „низко“...

В мегрельском диалекте занского языка ныне довольно распространенным оформлением соответствующего образования служит -ა-ო-, эквивалент грузинского -ა-ა-:

ჯგირ-ი ჯგირ-ი „хороший“; трансформ. пад.: ჯგირ-ო ჯგირ-ო „хорошо“
 დაბალ-ი dabal-i „низкий“ „ დაბალ-ო dabal-ო „низко“...

Но характерным для мегрельской речи является не этот тип, а образование с помощью суффикса -ას -as:

სქვამ-ი skvam-i „расивый“; трансформ. п.: სქვამ-ას skvam-ās „красиво“
 ლიბუ libu „мягкий“; „ ლიბ-ას lib-ās „мягко“
 ჭიფე čipe „тонкий“; „ ჭიფ-ას čip-ās „тонко“
 მანგარ-ი mangar-i „твердый“ „ მანგარ-ას mangar-ās „твердо“...

Этот же суффикс является *единственным* в образованиях *уравнительного* значения (aequativus):

თიში მამანგარას tiši mamangarās—„так же прочно (твердо), как и тот“
 თიში მაჭიფას tiši mačipās—„так же тонко, как и тот“
 თიში მამალას tiši mamalās—„так же высоко, как и тот“
 თიში მამალას tiši mamalās—„так же быстро, как и тот“
 თიში მასქვამას tiši maskvamās—„так же красиво, как и тот“...

Наличный в подобных образованиях мегрельский суффикс -ას -as идентичен с суффиксом -გს -as абхазских имен (თარჯმან-გს tarčman-as, აბ-გს ab-as, ან-გს an-as): *тождество—фонетическое* (-ას -as- → -გს -as-), *тождество—функциональное*. Разница в значении, результат того, что აბგს abās, ანგს anās образованы от существительных, სქვამას skvamās, ლიბას libās... суть прилагательные (трансформат. падежи) в функции наречий. Иначе говоря, семасиологическая разница между ними совершенно такого же порядка, как между грузин. ამხანაგ-ად amxanag-ad и კარგად kargad: в первом случае—трансформативный падеж отвечает на вопрос „в кого“, „за кого“ („за товарища“), во втором же случае— „как“ и выступает в роли наречия: კარგ-ად karg-ad „хорошо“.

Сильное колебание в значении данных образований со всею ясностью показывает, что т. н. трансформативный падеж не чета родительному или дательному падежам, что это в значительной степени форма словообразования, а не словоизменения, каковыми мыслятся падежи.

Это обстоятельство в должной мере не учитывается ни применительно к картвельским языкам, ни при анализе абхазского языка.

Суффикс -გს -as- в абхазском языке идентичен с суффиксом -ას -as- в мегрельском диалекте и является усвоенным в абхазском языке из картвельских языков.

Почему—не наоборот? казалось бы, естественнее, было бы видеть в этом -ას -as- заимствование из абхазского, как то наблюдалось на примере ряда превербов занских диалектов?

Такая возможность исключена потому, что суффикс $-ab$ $-as$ тесно увязывается с морфологическим инвентарем занского и грузинского языков и не увязывается с морфологической действительностью абхазско-адыгейской группы языков.

В грузинском языке он и фонетически и функционально связан с трансформативным падежом, с одной стороны,—с дательным, с другой стороны¹.

В нижне-адыгейском и кабардинском языках в функции $-ab$ $-as$ выступают $-\text{ḡ}$ $^{-a}$ (нижн.-адыг.) и ḡ $-wa$ в кабардинском яз.:

ниж.-адыг. ḡḡar rḡar „полный“; $\text{ḡḡar}-\text{ḡ}$ rḡar^{-a} „полно“².

кабард. ḡḡar rs^{r} „полный“; $\text{ḡḡar}-\text{ḡ}(\text{ḡ})$ $\text{rsar}-w^{(a)}$

н.-адыг. ḡḡar ḡaxaw „красиво“ и т. д.²

Этот образовательный суффикс $-aw$ фонетически не сводим к суффиксу $-ab$ $-as$, и—наоборот; это фонетически разные величины (лишь функционально они связаны между собою).

Таким образом, те самые основания, которые заставляли видеть в превербах $-la$ $-la$, ta $-ta$, ka $-ka$, pa $-pa$, sa $-sa$ абхазский вклад в мегрело-чанскую речь, делают правомерным видеть в суффиксе $-ab$ $-as$ картвельский вклад в абхазскую морфологию³.

Вышеуказанными случаями встреч далеко не исчерпываются факты схождения в морфологии абхазского и картвельских языков.

¹ См. Г. В. Рогава. „О склонении имен в адыгейских языках“, доклад на второй выездной сессии Груз. Филол. АН, в Сухуми, сент. 1940 г. (Тезисы).

² Любопытно отметить, что еще в древне-грузинском яз. наблюдается образование нижне-адыгейского типа с суффиксом $-aw$, как-то: $\text{ḡwl}-aw$ параллельно обычной форме на $-ad$: $\text{ḡwal}-ad$ „опять“. По всей видимости это адыгейский вклад в грузинское: суф. $-aw$ в груз. склонении выглядит чужеродным.

³ Еще в работе „К вопросу о положении абхазского языка среди яфетических“ (1912) Н. Я. Марр считал $-ab$ $-as$ „заимствованном из яфетических языков“, квалифицируя соответствующее образование, как „картский дательный падеж“... при том в крайне архаическом применении—на вопрос кем..., в каковом значении грузинский успел выработать, как известно, из того же дательного специальный направительный падеж“ (§ 6, b₁, стр. 11—12).

Факт заимствования таким образом отмечен, надо лишь оговорить, что:

1. $-ab$ $-as$ является крайне архаическим в применении—на вопрос кем? благодаря русскому переводу соответствующих примеров; ближе всего по своей функции с ним трансформативный („направительный“) падеж.

2. В значении трансформативного падежа образование с суффиксом на $-ab$ $-as$ естественно должно сопоставляться с вышеупомянутыми фактами мегрельского диалекта, являющимися формами трансформативного падежа.

3. Несмотря на определенное сродство трансформативного падежа с дательным, считать суф. $-ab$ $-as$ $-as$ картским архаич. дательным падежом нельзя: суф. дат. падежа здесь $-b$ $-s$ (без предшествующего гласного): об этом распространяться тут было бы неуместно.

Таких фактов без сомнения значительно больше, чем это можно думать даже при оптимальных предположениях¹. О чем эти встречи говорят?

История языка отображает историю соответствующего народа.

Заемствованные слова могут попадаться в языках, ничего общего между собою не имеющих: обычно это дело посредствующих звеньев.

Превербы ლა- la-, -თა- -ta-, ჯა- ka-, წა- ca-, ბა- pa- восходят к основам адвербиального типа. Заимствовать такие основы не представляло бы особых затруднений: наречия, правда, не имена, но и не форманты.

Но использовать их в качестве элементов спряжения было бы невысказано при отсутствии необходимой предпосылки, — теснейшего контакта на протяжении длительного периода времени, контакта, ведущего почти что к смешению; без этого вряд ли можно себе представить, каким образом в занских диалектах могли выработаться явления, существенно повлиявшие на строй речи: глагол широко использует превербы в ущерб развитию послеложных падежей.

В специальной литературе довольно резко подчеркнута наличие абхазских и адыгейских лингвистических отложений в сванском языке; и это факт. Аналогичные выводы напрашиваются в отношении мегрельского и чанского диалектов занского языка.

Причем абхазские элементы в занском языке, по всей видимости, не одинаковой давности; к примеру, преверб -თა- -ta- значительно более позднее отложение (его нет в чанском), преверб же ლა- la- был усвоен раньше, древнее всех в аспекте заимствования, казалось бы, превербы ბ- p- и წა- ca-.

Тот факт, что все заимствованные превербы выступают в чанской и мегрельской речи в роли второго элемента (ე-ლა e-la, გე-ლა- ge-la... ე-წა e-ca... მი-თა- mi-ta...), можно только тем и объяснить, что ко времени заимствования упомянутых элементов простые превербы в занских диалектах уже были развиты примерно так же, как и в грузинском языке (но вряд ли были скреплены с глагольными формами).

Но тогда, чем объяснить использование преверба -წა- ca- в роли простого преверба в грузинском языке (წა-ვიდა ca-vida „ушел“...)², тогда как в чанском диалекте он представлен лишь вторым элементом сложного преверба (примеры см. выше на стр. 159).

¹ Г. В. Рогова в последнее время констатировал абх.-адыг. суф. privativum -ჯა к мегрельской речи (было доложено на сессии Отделения Литературы и Языка Академии Наук СССР (в январе 1941 г.).

² Правда, и в мегрельском диалекте имеются отдельные случаи употребления простого преверба წა- ca- წა-ჩთუ ca-cti „испортился (-ось, -ась)“, но это модификация грузинского слова წა-ხდა ca-xda (того же значения); წა-ჩთუ ca-cti „испортил“ образовано по аналогии со страдательной формой წა-ჩთუ ca-cti.

По всей вероятности, преверб $\text{ᶑ}^{\text{о}}\text{-са-}$ проник в грузинскую лингвистическую среду из абхазского языка раньше, чем— в чанскую (иной возможности пока во всяком случае не предвидится).

Само собой разумеется, что тем самым отпадает возможность видеть в чанской речи посредствующее звено в процессе усвоения упомянутого преверба: $\text{ᶑ}^{\text{о}}\text{-са-}$ преверб, таким образом, мыслится нами как усвоенный грузинским языком *непосредственно* из абхазского языка, притом *раньше*, чем он мог проникнуть в чанскую речь...

Но если это так, как обстоит дело с датировкой этого заимствования? Во всех диалектах грузинского языка, в том числе и наиболее богатых архаизмами (диал. Восточ. Грузии: хевсурский, тушский...), равно как и наименее сохранивших эти архаизмы, преверб $\text{ᶑ}^{\text{о}}\text{-са-}$ занимает место, предусмотренное морфологической системой грузинского языка...; в древнейших памятниках грузинского языка, в ханмэтных текстах VI—VII веков преверб $\text{ᶑ}^{\text{о}}\text{-ᶑ}^{\text{о}}\text{-са-г-}$ налицо. Итак, появился этот преверб в грузинском языке еще до VI века нашей эры, VI век *terminus post quem* поп для датировки этого заимствования.

В VII веке н. э. абхазская речь непосредственного контакта с грузинской речью не имела: занская речь (мегрельская, чанская) разделяла их. Но опосредствование заимствования таким путем, как выше указано, приходится исключить; следовательно, преверб мог проникнуть в грузинский язык лишь в процессе непосредственного общения абхазских племен с грузинскими племенами с родной грузинской речью значительно раньше VI века н. эры. Такой же давности заимствование суффикса $\text{-ᶑ}^{\text{б}}\text{-эс-}$ абхазским языком из морфологического фонда картвельских языков, как то видно из истории значения суффиксов, исторически связанных с суф. $\text{-ᶑ}^{\text{б}}\text{-эс-}$.

Дело историков решить, где это имело место, но что это имело место, тому порукой языковой факт, „древний и правдивый свидетель истории“.

Аналогичные вопросы, хоть и менее сложные, встают в связи с некоторыми заимствованиями в чанской речи.

Ряд превербов налицо и в мегрельском и в чанском диалектах, некоторые (напр. $\text{-ᶑ}^{\text{о}}\text{-ᶑ}^{\text{а}}\text{-}$) попадают в мегрельской речи, но, отсутствуют в чанском диалекте, это легко поддается объяснению: многовековой контакт мегрельской речи с абхазской, при отсутствии аналогичных связей с чанской речью, повидимому, делает это заимствование понятным.

Но как быть с теми случаями, когда абхазский преверб налицо лишь в чанском диалекте — $\text{-ᶑ}^{\text{о}}\text{-ᶑ}^{\text{а}}\text{-}$ или $\text{-ᶑ}^{\text{о}}\text{-ᶑ}^{\text{а}}\text{-}$? Чанское заимствование тут видимо, протекало самостоятельно, в непосредственном общении с абхазской лингвистической средой.

Мы не задаемся целью решить, где и как это происходило: не такому предварительному сообщению, решать сложные вопросы исторической географии и этнографии.

Цель нашего сообщения значительно скромнее: суммируя критически проверенные результаты наблюдений других авторов, а отчасти и собственных разысканий, фиксировать внимание специалистов и картвельских языков, и абхазского языка на проблеме сложного исторического взаимоотношения языков братских народов,—абхазского и грузинского,—проблеме достаточно актуальной, как с лингвистической, так исторической точек зрения для того, чтобы она могла стать предметом монографического исследования.

აღწ. ჩიჭოვაძე

მორფოლოგიური შეხვედრები აფხაზურისა ქართველურ ენებთან (რაზიუმე)

1. ქართველურ ენათაგან ზანურს (ჭანურსა და მეგრულ დიალექტებს) ახსიათებს პრევერბთა განსაკუთრებული სიუხვე და თანდებულიან ბრუნვათა შედარებითი სიმცირე (შდრ. მეგრ. ოთახუს მი-ლა-ხე და ქართ. ოთახ-ში ზის; მეგრ. წყარს დი-ნო-ხე—ქართ. წყალში ზის...).

2. პრევერბები და თანდებულები ერთი და იმავე წარმოშობისაა; ამდენადვე თანდებულების უქონლობა სახელებთან შეიძლება ავინაზღაუროს პრევერბებმა ზმნაში.

შემთხვევითი როდია, რომ ზოგ კავკასიურ ენაში (მაგალ., ხუნძურში, ლაკურში...), თანდებულიანი ბრუნვები მრავლად გვაქვს, ზმნას კი პრევერბები სულ არ გააჩნია; სხვა ენებში (მაგალ., აფხაზურში) სახელებთან თანდებულები იშვიათად მოგვეპოვება, ზმნაში კი ფართოდაა წარმოდგენილი პრევერბები.

3. შედგენილობის მიხედვით პრევერბი შეიძლება იყოს მარტივი და რთული. რთულ ქართულ პრევერბებში მეორე შემადგენელ ელემენტად, როგორც ცნობილია, გვაქვს მო- (სპორადულად: და-): ა-ვიდა, გა-ვიდა, შე-ვიდა, წა-ვიდა, ჩა-ვიდა... ა-მო-ვიდა, გა-მო-ვიდა, შე-მო-ვიდა, წა-მო-ვიდა, ჩა-მო-ვიდა, (გა-და-ვიდა), გა-დ-მო-ვიდა...

მეგრულსა და ჭანურში კი რთულ პრევერბთა მეორე შემადგენელ ელემენტად გვევლინება: -და-, -შა-, -წა-, -ლა-, -ნა-, -თა-, -კა-.

4. ამ რთული პრევერბების -წა-, -თა-, -ლა-, -კა- (რთული კვ-ლა-) წარმოდგენილია აფხაზურ ზმნაში; ზოგ მითანს (მაგ., -წა-ს) აფხაზურშივე მოეპოვება ეტიმოლოგიური ახსნაც.

ხსენებულ ნაწილაკთა მნიშვნელობა მეგრულსა და ჭანურში—აფხაზურში ამავე ნაწილაკთა მნიშვნელობასთან შედარებით:—ზოგჯერ ერთგვარ სხვაობა-

საც იძლევა, მაგრამ ეს გამოწვეულია ამ ნაწილაკების გამოყენებით რთულ პრევერბებში და, მაშასადამე,—პრევერბის პირველი შემადგენელი ნაწილით.

5. ნაწილაკები -თა-, -ლა-, -კა-, -კვ-ლა- ქართულ პრევერბებში არა ჩანს; -თა- ნაწილაკი კანურშიც არაა, იგი მხოლოდ მეგრულში დასტურდება.

რაც შეეხება წა-ს, იგი ქართულშიც გვაქვს უძველესი ქართული ძეგლებიდან მოყოლებული; მაგრამ ქართული ენის ძირითად ფენას იგი არ უნდა ეკუთვნოდეს: ამას გვაფიქრებინებს მისი გამოყენების დამახასიათებელი ზოგი გარემოება, განსაკუთრებით კი ის ფაქტი, რომ წა-ს ეტიმოლოგია აფხაზურშია მოცემული.

პრევერბები -წა-, -თა-, -ლა-, -კა-, კვ-ლა აფხაზურ ენობრივ წრეს განეკუთვნება.

აფხაზურშივე ეძლევა ახსნა მე- პრევერბის მონაცვლე -ნ- (-ნა-) პრევერბს კანურში.

6. მორფოლოგიური შეხვედრები აფხაზურისა ქართველურ ენებთან პრევერბებით არ ამოიწურება. ასე, მაგალ., -გს აფიქსი აფხაზურის სახელებში უკავშირდება ანალოგიურ აფიქსს (იხ. მეგრ. -ას ზმნისართად გამოყენებულ ზედსართავებში: მალ-ნს „მალე“, „მალი-ად“, მანგარ-ნს „მაგრად“ და სხვ.).

-გს სუფიქსი ქართველური ენებიდან შეთვისებული, -ას სუფიქსია.

7. ზემოხსენებული მორფოლოგიური შეხვედრები შესაძლებელი იყო მხოლოდ მჭიდრო და ხანგრძლივი კონტაქტის პირობებში, რამაც ზმნური და სახელისეული საწარმოებელი ელემენტების შეთვისება მოგვცა.

რამდენადაც ამ ელემენტთა შორის წარ- პრევერბი ჯერ კიდევ ძველ ქართულში გვაქვს, აუცილებელია ვივარაუდოთ ხსენებული კონტაქტი შორეულ წარსულში, ყოველ შემთხვევაში VI საუკუნეზე ადრე (ჩვ. წელთაღრიცხვ.).

გრამატიკული კლასები და მათი ექსკონენტები ლაკურ ენაში

1. ლაკური ენა სახელთა განაწილებას რეალურ სქესებად და გრამატიკულ კლასებად ახერხებს სულ ოთხი საშუალებით; ესენია: 1. ბუნებრივი სქესის გასარჩევი სიტყვის ხმარება, 2. ფორმაცვალეზადი მასუბსტანტივებელი სუფიქსის დართვა, 3. ბრუნვის დაბოლოების შეცვლა და 4. კლასთა აფიქსების გამოყენება.

პირველ საშუალებას მრავალი ენა მიმართავს; მათ შორის ისეთებიც, რომელთათვისაც სრულებით უცნობია გრამატიკული სქესის კატეგორია. ასეთია თუნდაც ქართველური ენები, სადაც მამრობითი და მდედრობითი სქესის არსებობა გასარჩევად ან სხვადასხვა სახელია ნახმარი, ან სახელს დაერთვის -ძე და ასული (ანუ დასავლურ დიალექტებში -ფხე და მეგრულში -ხე), ქალი და კაცი, მამალი და დედალი, ძუ და ხვადი და სხვა; მაგ., ერთმანეთს უპირისპირდება: ნეზვი და ტახი (ლორი), ნერბი და ვერძი (ცხვარი—საბას ცნობით)... ჯიბლაძე და ჯიბლაიფხე (მეგრ. ჯიბლწხე), ქვრივი ქალი და ქვრივი კაცი, ძუ ლომი, ხვადი კატა..., მეგრულში: ქომოლსქუა ფაჟიშვილი და ოსურსქუა ქალიშვილი, მუმული ჯოლორი მამალი ძაღლი და დადული ჯოლორი, ანუ ჯუა ჯოლორი, ხოლო ჭანურში: ზურა ლაკი დედალი ძაღლი, ძუკნა...¹

ამ მხრივ სრულს ანალოგიას იძლევა ლაკური. აქაც ერთმანეთის მოპირისპირედ გამოდის ან ცალ-ცალკე სახელები, როგორც, მაგ., წუქუ დედალი თხა და კვცა მამალი თხა, ბოტი..., ან საერთო სახელს დაერთვის მსაზღვრელი სიტყვები—ცხოველებისათვის: ბურხანი (ბურხანისა) მამალი და ცცუ (ცცუსსა) დედალი, ხოლო ადამიანისათვის: ჩუ კაცი² და შმარ ქალი; მაგ.: თთუქქუ ვირი—ბურხანი(სსა) თთუქქუ მამალი ვირი და ცცუ(სსა) თთუქქუ დედალი ვირი, ჭაკი

ვილწუნ ჯორი—ბურხანისსა ვილწუნ მამალი ჯორი და ცცუსსა ვილწუნ დედალი ჯორი, ჭაკი

ქურქუჩუ ცოლგაყრილი და ქურქუშმარ ქმარგაყრილი

ჰალმახჩუ ამხანაგი (კაცი) და ჰალმახშმარ საყვარელი (ქალი)...

* წაკითხულია მოხსენებად კავკასიურ ენათა განყოფილების სხდომაზე 1936 წლის ნოემბერში.

¹ ი. ყიფშიძე, Грамматика мингрельского (иверского) яз., გვ. 015—016, § 9; ნ. მარი, Грамматика чанского (лазского) яз., გვ. 8, §§ 5, 6.

² გრძელ ხმოვნებს წერილობით არ გამოხატავენ და ჩვენც გამოვტოვებთ მაგალითებში.

ჩუ და **შშარ** (**შშარსსა**) ხშირადა გამოყენებული არსებითსა და ზედსართავ სახელებთან, განსაკუთრებით კი—მიმღეობებთან. ზოგჯერ მიმღეობებთან **ღუშ** ფოგო, ქალიშვილიც გვხვდება; მაგ.:

ქახხუჩუ მეზობელი კაცი და ქახხუშშარ მეზობელი ქალი
ვირიჩუ მამაცი

კულჩუ მცოდნე (კაცი) და კულშშარ მცოდნე (ქალი), შდრ. კულღუშ
მცოდნე ქალიშვილი

იკიაჲჩუ¹ მყოფი (კაცი) და იკიაჲშშარ(სსა) მყოფი (ქალი) და სხვა მრავალი.

ჩანს, ადამიანისა და ცხოველთა ბუნებრივს სქესობრივ დაყოფას ლაკური ენაც გამოხატავს სიტყვაწარმოების მეოხებით. ეს წმინდა სექსუალური კლასიფიკაცია სემასიოლოგიური ხასიათისაა და არა გრამატიკული სქესის თუ კლასის ბუნებისა. ამდენად აქ სპეციფიკური არაფერია.

მეორე საშუალებასაც ბევრი ენა იცნობს. იგი ემყარება სუფიქსების გამოყენებას. ლაკურში ესაა -**მშ** და -**მურ**. ესენი დაერთვიან ზედსართავებს, რიგითს რიცხვით სახელებს, კუთვნილებითს ნაცვალსახელებსა და მიმღეობებს. -**მშ** სუფიქსიანი სახელი ან სუბსტანტივია ან ატრიბუტივი და ორსავე შემთხვევაში ეგუება მხოლოდ მამაკაცს—გონიერ არსებას; -**მურ** სუფიქსიანიც იმავე მნიშვნელობისაა, მაგრამ უკავშირდება ნივთსა და მდღერობითი სქესის ადამიანს—ქალს—„არაგონიერ“ არსებას; მაგ.:

აბტოლმა მწითური (კაცი) და აბტოლმურ მწითური (გოგო, ქალი...)

ჯაჯიმა ყვითელი (კაცი) და ჯაჯიმურ ყვითელი (ქალი, ნივთი...)

ცალჩინმა აბრველი (კაცი) და ცალჩინმურ აბრველი (ქალი, ნივთი...)

ზუზიმა მუშა (კაცი) და ზუზიმურ მუშა (ქალი და სხვა)

შაშაჲმა მხარშავი (კაცი) და **შაშაჲმურ** მხარშავი (ქალი და სხვა) და სხვა მრავალი. ეს ფორმები ნაწილობრივ მოგვაგონებს რუსულს. *первыи* და *первая*, *первое*-ს, *читаюии* და *читающая*, *читающее*-ს, და ხშირად დამოუკიდებლივ, არსებითი სახელის გარეშე, იხმარება... ეს კლასიფიკაცია მორფოლოგიური ნიშნების სხვაობას ემყარება და ამდენად გრამატიკული კლასის ბუნებისად უნდა ვცნოთ.

მესამე საშუალება, ირკვევა, სპეციფიკურია ლაკურისათვის. ამის მიხედვითაც საგნები იყოფა ორ კლასად: ერთია—„მამაკაცის“—გონიერთა კლასი და მეორეა—„ქალისა“ და ნივთის—„არაგონიერთა“ კლასი (ამ მხრივ სავსებით ემთხვევა მეორეს), ოღონდ სპეციფიკურობა მდგომარეობს გაფორმებაში: ბრუნვის დაბოლოების ცვლაში. ჩვენებითი ნაცვალსახელები და -**მა** სუფიქსიანები „მამაკაც“თან დაკავშირებით ნათესაობით ბრუნვაში გამოივლენენ -**ალ** ბოლოსართს, ხოლო იგივე ნაცვალსახელები და -**მურ** სუფიქსიანები „ქალისა“ და ნივთის სახელებთან დაკავშირებით -**ილ** სუფიქსს მხოლოდ, რიცხვში და -**ულ**-ს—მრავლობითში. აღსანიშნავია, რომ მრავლობითში „ქალის“ კლასი გამოეყოფა ნივთისას და გაჰყვება „მამაკაცის“ კლასს. მაგ.:

¹ ად წარმოითქმის ვე-დ.

სახ.

ნ ა თ ე ს ა რ ბ ი თ ი

ვა ეს¹ ვანალ ამის (კაცისა) ვანილ ამის (ქალისა და სხ.)
 მუ ეგ (II პ. ახლოს) მუნალ მეგის (კაცისა) მუნილ მეგის (ქალისა და სხ.)
 თა ის თანალ იმის (კაცისა) თანილ იმის (ქალისა და სხ.)
 ასევე: კა ის (ზევით რომ არის), გა ის (ქვევით რომ არის): კანალ
 იმის (კაცისა)—კანილ იმის (ქალისა და სხ.)... ცუ თვით: ცალ თვით (კა-
 ცისა)—ცილ თვით (ქალისა და სხ.)...

შრავლ. სახ.

ნ ა თ ე ს ა ო ბ ი თ ი

ვად ესენი ვადნალ ამათი (კაცთა, ქალთა)—ვადნულ ამათი (ნივთთა)
 მრ ეგენი (II პ. ახლოს) მინალ მგათი („ „)—მინულ მგათი („ „)
 თად ისინი თადნალ იმათი („ „)—თადნულ იმათი („ „)
 და სხვ.

ამგვარადვე იცვლება -მა და -მურ სუფიქსიანი სახელები:

ნათ. ცალჩინნალ პირველისა (კაცისა) და ცალჩინნულ პირველისა (ქალისა და სხ.)...

ამათ მისდევს ოდენობითი რიცხვითი სახელებიც; მაგ.: ხხრდა ზუთი (კაცი):
 წათ. ხხრნალ ზუთისა (კაცისა)—ხხრნულ ზუთისა (ქალისა, ნივთისა)...

კლასთა სხვაობა აქაც მორფოლოგიური ნიშნებით გადმოიკვება და ამდენად გრამატიკული კლასის ხასიათისაა.

მეოთხე საშუალება უფრო დამახასიათებელია ლაკურისა და მთის კავკასიურ ენათა მთელი რიგისათვის (ჩაჩურ-ინგუშურ-ბაცბურისა, ხუნძურისა, დარგულისა, არჭიულისა და სხვათათვის). ჩვეულებრივად იგი გულისხმობს ორ და მეტ კლასებად დანაწილებას და თითოეული კლასისათვის საგანგებო მაჩვენებლის თუ მაჩვენებლების (ექსპონენტების) გამოყენებას პრეფიქსისა, ინფიქსისა თუ სუფიქსის სახით. კლასიფიკაციის ამ სისტემას გარკვეული პრინციპი უდევს საფუძვლად.

2. ოხხივე ეს საშუალება აღნიშნული აქვს პ. უსლარს თავის „ლაკურ ენაში“¹. მეოთხე საშუალება კი საკმაოდ გულდასმით აქვს მას შესწავლილი და გარკვეულ დასკვნებსაც იძლევა; სახელდობრ: ლაკურში ოთხი კატეგორიაა და არა სქესი.

პირველ კატეგორიას განეკუთვნებიან მხოლოდ მამრობითი სქესის გონიერი არსებანი: აღიმიანა ეაცი, უსსუ მმა, ფფუ მამა, ორკ ბიჭი, არს მე, ეაჟიშვილი, ჩუ მამაკაცი, ლას ქმარი, ზუნალა მუმა, უდარნიქ დამკვრელი, ქომისარ ეომისარი და მისთ.

¹ Этнография Кавказа. Языкознание. IV. Лакский язык, Тифлис, 1890, 33-34, 47-48, 52, 77, 93, 67... §§ 43, 51, 74, 93, 63.

ლაკური ენის შესწავლა პ. უსლარმა დაიწყო 1863 წელს ნოემბერში, როგორც ეს ჭანს მისი მიმოწერიდან შეიფერტან; 1864 წ. მაისში უკვე დაწერილი ჰქონდა „ლაკური გრამატიკა“. 1865 წელს ზაფხულში მან ეს გრამატიკა დალითოგრაფირა, 1890 წელს დაიტაბა ზემოთ აღნიშნული სათაურით.

მეორე კატეგორიას განეკუთვნებიან მხოლოდ მდებარეობითი სქესის გონიერი არსებანი და ისიც გათხოვების შემდეგ: „შპარსა ქალი, ნინუ დედა, სსურმუხსხუ ყმა ქალი... მაგრამ უაღრესად პატარალო IV კატეგორიისაა¹“.

მესამე კატეგორიას განეკუთვნებიან: ღუმ ქალიშვილი, სსუ და... ცხოველები, ფრინველები, მწერები: ბარწ მგელი, ოლ ძროხა, ნიც ხარი, აქარი მამალი, ჯაწ ქალია (ხალცუ ობობა კი IV კლასში შედის)... ხოლო სხვა საგნები განაწილებულია III და IV კატეგორიათა შორის.

მეოთხე კატეგორიას განეკუთვნება აბსტრაქტული სახელები, -ავუ და -შივუ (უსლარით -აბუ და -შიბუ) დაბოლოებანი: დავუ მუშაობა, ჩჩავუ სიყვარული, ლანშივუ სიახლოვე... სხვადასხვა ნივთები:

III კატეგორიისა:

ბარ ტბა, ზუნთთუ მთა...
წოუ მარლი, ღუსი სპილენძი...
მაზ ენა, ბაკ თავი...

IV კატეგორიისა:

ნეს მდინარე, არ ვაკე...
დიკ ხორცი, მახ რკინა...
ვიჭი ყური, ქა ხელი...

საფუძველი სახელთა დაჯგუფებისა ოთხ კატეგორიად არ ჩანს. მიუხედავად ამისა, თუ შევხედვით არ მივიღებთ მცირეოდენ დიალექტურ სხვაობებს (როგორც, მაგ., ორჭ ბავში, ბიჭი უსლარით III კატეგორიისაა, ღუმუქურ დიალექტში კი—I კატეგორიისა, ხოლო დაბადებამდე—მესამისა...), სრულიად მწყობრ სისტემასთან გვაქვს საქმე. საყურადღებო ის არის, რომ საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ შემოსულმა მრავალმა ინტერნაციონალურმა და რუსულმა სიტყვამ წარმოთქმის მხრივ ნაირ-ნაირი ცვლილება განიცადა, მაგრამ კატეგორიების მიხედვით სავსებით შეუცთომლად განაწილდნენ. მაგ.: ქქოლხუხ, შემდეგ ქქოლხუხ, ქქოლხოხ თავიდანვე გაჰყვა IV კატეგორიას, რადუნ, შემდეგ რაფონ—III კატეგორიისა და ასე მრავალი. როგორც დაკვირვებამ გვიჩვენა, ახალი სიტყვის ამა თუ იმ კატეგორიისადმი განეკუთვნებისას ანალოგიურ თამაშობს გარკვეულ როლს: თრაქთურ, თრაქტორ ტრაქტორი; IV კატეგორიისად იმიტომ იქცა, რომ მისი „წინაპარი“ საგანი და სახელი ჯარას სახე-ნელი, ქუთან ფუთანო ამავე კატეგორიისაა; ასევე აპტამობილ, ავთომობილ სიტყვა განეკუთვნა იმავე IV კატეგორიას, რომელსაც ეკუთვნოდა პრავა ურემი... (საინტერესოა მიკვლევა იმისა, თუ როგორ ხდება დაჯგუფება სახელთა; როცა მათ „წინაპარი არა ჰყავთ“). აზროვნების ფსიქოლოგიისათვის ეს საგულისხმო ფაქტია.

¹ ქორწილში ჩემ მიერ წარმოთქმული წინადადება „უაღრესად პატარალო მოდის“ მაშინვე შემისწორეს: „უაღრესად ღურ“ უნდაო და განმიმარტეს: პატარალომა ხელი მოაწერა და, მაშასადამე, ღურ (და არა ბურ) უნდა ვიხმაროთო (შდრ. უსლარი, ხსენ. ნაშრ., გვ. 10, 555).

კატეგორიათა მაჩვენებლებიც ამოკრებილი აქვს პ. უსლარს სახელებსა, ზმნასა და ზმნისართებში და ასეთ სქემას იძლევა:

I	კატეგორიის	მაჩვენებლებია-მხ-ში	—	ვ, უ	მრ-ში ბ, უ
II	"	"	"	დ, რ	" ბ, უ
III	"	"	"	ბ, უ	" ბ, უ
IV	"	"	"	დ, რ	" დ, რ ¹

პ. უსლარი ემყარებოდა მხოლოდ ერთ დიალექტს და ამდენად ლაკური დიალექტური ვარიაციების გაუთვალისწინებლობის გამო ყველა ექსპონენტი ზუსტად არაა აღნუსხული. აგრეთვე ისტორიული პერსპექტივის უქონლობის გამო შენიშნული მოვლენები სათანადოდ არაა კვალიფიცირებული.

ამ შემთხვევაში ჩვენ გამოვდივართ სალიტერატურო ენის მონაცემებიდან; კერძოდ, ლუმუქური დიალექტისა, რომელიც საფუძვლად უძევს სალიტერატურო ენას.

3. კატეგორიათა ანუ კლასთა მაჩვენებლები გვევლინება თითქმის ყველა მეტყველების ნაწილში, უწინარეს ყოვლისა, ზმნასა და ნაზმნარ ფორმებში აბსოლუტივებსა და მიმღობებში, ინფინიტივში, შემდგე—ზედსართავებსა, რიცხვით სახელებსა, ნაცვალსახელებსა, ზმნისართებსა, კავშირსა და თანდებულებშიც კი, უკანასკნელ—სუბსტანტივებში გაქვევებული სახით.

ექსპონენტები მიუთითებენ ერთპირიან ზმნებსა და ნაზმნარ ფორმებში, ცხადია, სუბიექტზე, ხოლო ორპირიან ზმნებსა და მისგან ნაწარმოებ აბსოლუტივ-მიმღობებში მხოლოდ ობიექტზე.

კლასთა ნიშნები აფიქსებია. ისინი წარმოგვიდგებიან პრეფიქსების, ინფიქსებისა და სუფიქსების სახით. ჭარბობს პირველი ორი. ხშირია შემთხვევა, რომ ერთ ფორმაში ორი ნიშანია—პრეფიქსი და ინფიქსი—ერთისა და იმავე საგნის მაჩვენებელი.

ეგვევ ექსპონენტები სავსებით ექვემდებარება იმ ფონეტიკურ პროცესებს, რომლებიც მოქმედია ლაკურ ენაში ამჟამად: თვითონაც ემსგავსებიან, განემსგავსებიან ან ერწყმებიან ფუძისეულ ბგერებს და თავის მხრითაც ცვლიან მათ.

ვინაიდან პ. უსლარის სქემის თანახმად პირველი სამი კატეგორია (I, II და III) მრავლობით რიცხვში ერთიანდება და საერთო მაჩვენებელს პ-ს მიმართავს, ასევე მხოლოდობით რიცხვში II და IV კატეგორია ერთ ნიშანს იყენებს (დ-ს ან რ-ს), ამიტომ. საქმის გამარტივების მიზნით, მრავლ. რიცხვზე აქ არ იქნება მსჯელობა და II და IV კლასი ერთად განიხილება.

¹ ეს სქემა უცვლელად მიღებული აქვს, ერთი მხრით, ფონ ერკერტს, შიფნერის შემეფობით, თავის წიგნში „Die Sprachen des kaukasischen Stammes, Wien, 1895, გვ. 150—151, და, მეორე მხრით, უშუალოდ ა. დირს, „Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen, Leipzig, 1928, გვ. 238. ამდენად ამ შრომებში ახალი არაფერია.

4. ა) ხმოვნით დაწყებული ზმნებისა და მისგან ნაწარმოები ფორმების აბსოლუტური უმრავლესობა და აგრეთვე ზოგიერთი ზედსართავი პრეფიქსებად დაირთავს კლასთა ნიშნებს—III კლასისათვის ბ-ს, II და IV კლასისათვის დ-ს, ხოლო პირველ კლასს თავსართი არა აქვს; მაგ.:

I კლ.	III კლ.	II და IV კლ.
იზაჲ	ბიზაჲ	დიზაჲ-დგება
ურ	ბურ	ღურ არის
იკაჲსსა	ბიკაჲსსა	დიკაჲსსა იყოფი
უხსსა	ბუხსსა	ღუხსსა იველი და სხვა.

ბ) ყველა ზმნის ნამყო დროის ფორმებსა და აბსოლუტივ-მიმღებობებში, აგრეთვე ზოგიერთ ზედსართავ სახელში ინფიქსად გვევლინება კლასთა ექსპონენტები—I და III კლასისათვის —-ვ-, II და IV კლასისათვის—რ-. ხმოვნით დაწყებულები პრეფიქსებსაც დაირთავენ: ვიღებთ ორმაგ ნიშანს, ერთმანეთისაგან ფონეტიკურად განსხვავებულს, ერთისა და იმავე საგნის მაჩვენებლად; მაგ.:

ლაგუნნი¹ (I და III კლ.) ლარგუნნი (II და IV კლ.) აწავიდა (-ვ-, -რ- სუბიექტისაა)
 ჩივჩუნნი დაწერა იგი (I და III კლ.)—ჩირჩუნნი დაწერა იგი (II და IV კლ.: ნიშნები ობიექტზე მიუთითებს)
 ლავგსსა წასული (კაცი; გოგო... I და III კლ.)—ლარგსსა წასული (ქალი და სხ. II და IV კლ.: ნიშნები სუბიექტისაა)
 შავხსსა მოხარშული (III კლ.)—შარხსსა მოხარშული (IV კლ.: ნიშნები ობიექტისაა)...

ორმაგი ნიშნები (პრეფიქს-ინფიქსები) დაერთვის ხმოვნით დაწყებული ზმნის ნამყოს ფორმებსა და ზოგიერთ ზედსართავს:

I კლ.	III კლ.	II და IV კლ.
ივზუნნი	ბივზუნნი	ღირზუნნი ადგა (კლასის მაჩვენებლები სუბიექტისაა)
ივკუნნი	ბივკუნნი	ღირკუნნი მოკლა იგი (კლასის ნიშნები ობიექტზე მიუთითებს)
ივკსსა	ბივკსსა	ღირკსსა იამყოფი, ვინც იყო (კლასის ნიშნები სუბიექტისაა) და სხვა.

საგულისხმო ისაა, რომ კლასის ნიშნებიან მიმღებობებსა და ზედსართავებს თავისუფლად დაერთვის ჩვენთვის ნაცნობი -მა და -მურ ბოლოსართები; მაგ.:

ლაგვმა წასული (კაცი; I კლ.)—ლაგვმურ წასული (გოგო; III კლ.) და ლარგმურ წასული (ქალი და სხ.: II და IV კლ.), შდრ. ლავგსსა, ლარგსსა. ივკმა იამყოფი (I კლ.)—ბივკმურ (III კლ.) და ღირკმურ (II და IV კლ.); შდრ. ივკსსა, ბივკსსა, ღირკსსა...

¹ ავ წარმოითქმის ოგ-ის სახით.

I და III კლასის -ვ- ინფიქსი ემორჩილება ლაკურისათვის დამახასიათებელ ფონეტიკურ წესს: იგი ერწყმის წინამავალ ძირისეულ უ ხმოვანს და აგრძელებს მას (რასაც წერილობით არ გამოხატავენ ხოლმე) და თვითონ კი უჩინარდება. მაგ.:

უკუნნი—*უვეკუნნი მოვიდა (კაცი: I კლ.)—ბუკუნნი—*ბუვეკუნნი მოვიდა (გოგო: III კლ.), მაგრამ: დურკუნნი მოვიდა (ქალი და სხვა: II და IV კლ.): ნიშნები სუბიექტისაა და ასე: უჩჩუნნი—*უეჩჩუნნი (I კლ.), მაგრამ: დურჩჩუნნი (II და IV კლ.) ფაძლა ბუქუნნი—*ბუვექუნნი შექამა ის (III კლ.), მაგრამ: დურქუნნი შექამა ის (IV კლ.): ნიშნები ობიექტისაა.

მიმღობებსა და ზედსართავებშიც ეგვეე პროცესია:

უჩჩუსსა—*უეჩჩუსსა (I კლ.), ბუჩჩუსსა—*ბუეჩჩუსსა (III კლ.), მაგრამ: დურჩჩუსსა (II და IV კლ.) ფამძლარი და სხვა. უსსა—*უესსა (I კლ.), ბუსსა—*ბუესსა (III კლ.), მაგრამ დურსსა (II და IV კლ.) ქმნილი და სხვა ბევრი.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ პ. უსლარის მიერ გამოყოფილი ინფიქსი -უ-, ვითარცა I და III კლასის მაჩვენებელი, ჩვენ ვერ დავადასტურებთ ვერც ლუმუქურ კილოში და ვერც იმ დიალექტში, რომელიც პ. უსლარის კვლევის ობიექტი იყო, თუმცა სხვა ფორმები ამ კილოს წარმომადგენლებმა სავსებით დაამოწმეს. ამ შემთხვევაში საქმე უნდა გვქონდეს მცთარსმენილ უ-სთან: ინფიქსი -ვ- წყვილბაგისმიერი ბგერაა და ზოგჯერ უ-ს შთაბეჭდილებას ქმნის¹.

გ) გრამატიკულ კლასთა ექსპონენტები სუფიქსებიცაა გარკვეულ მეტყველების ნაწილებთან: ნაცვალსახელებთან, რიცხვით სახელებთან, ზედსართავებთან, ზმნისართებთან და თანდებულთან. მაჩვენებლებად გამოყენებულია ვ, ბ, რ (ხმოვნიანად—ვა, -ბა, -რა) ნიშნები, რომლებიც ლაკურისთვის დამახასიათებელი ფონეტიკური პროცესების შედეგად ნაირსახეობებს იძლევიან; სახელდობრ:

1. ლუმუქური სხვა დიალექტებისგან იმითაც განსხვავდება, რომ სისტემატურად ცვლის ძირისეულ თუ ფორმანტისეულ ბ ბგერას ვ-დ; მაგ.: ხაბარ ამბავი—ლუმუქ. ხავარ, პრაბა ურემი—ლუმ. პრავა... სუფიქსი -აბუ -ობა—ლუმ. -ავუ: ჩჩაბუ ჩიყვარული—ლუმ. ჩჩავუ... ამ პროცესს ექვემდებარება -ბ ექსპონენტიც: ლუმუქურში იგი ვ-დ არის წარმოდგენილი.

2. ლუმუქურშივე I კლასის -ვ, ვითარცა სუფიქსი, სრულებით არ ჩანს რიცხვით სახელებთან და ძალიან ხშირად—თანხმონით დასრულებულ ნაცვალსახელებთან, სხვა დიალექტებში კი ის ჩვეულებრივი თანხმლება მათი.

3. -ბ ნიშანი, ზოგჯერ -ვ-ც, იმსგავსებს ფუძისეულ -ნ-ს ლუმუქურში და აქცევს -მ-დ, შემდეგ კი თვითონვე ბ ემსგავსება მას და: იქცევა მ-დ: აქ თითქოს საურთიერთო ასიმილაცია ხდება.

¹ ერთად-ერთი შემთხვევა, უ-ს რომ I კლასის ნიშნად გვაფიქრებინებს, არის უსსუ 'ძმა', რომელიც უპირისპირდება სიტყვას სსუ 'და'.

4. -რ ექსპონენტი რ, ლ, ნ ბგერებთან შეხვედრისას დ-დ იქცევა სხვა დიალექტებში, ხოლო ლუმუქურში რ-სთან მეზობლობაში იმავე დ-ს გვაძლევს, ლ, ნ ბგერებს კი სავესებით დაემსგავსება და პირველთან ლ გვექნება და მეორესთან—ნ.

5. ზოგიერთ ნაცვალსახელთან და ზმნისართთან III კლასის მაჩვენებელი ბ და IV კლასისა—რ გავემინატდება და იძლევა ბბ (ლუმუქ. ფფ) და რდ რეფ-ლექსს.

მოვიყვანოთ შავალითები თანამიმდევრობით:

1. ბ — ვ:

ნაცვალსახ.: ნავა (I კლ.), ნაბა (III კლ.) და ნარა (II და IV კლ.)—ლუმუქ. ნავა (I და III კლ.) და ნარა (II და IV კლ.) იმე თვითონა.

ასეა სხვა პირთა ნაცვალსახელებიც: ინავა, ინაბა (ლუმ. ინავა), ინარა თვითონ შენ, თავა, თარა თვითონ ის და მისთ.

ზედსართავი: აქვსსა (I), ბაქვსსა (III), დაქვსსა (II, IV)—ლუმუქ. აქვსსა (I), ბაქვსსა (III), დაქვსსა (II, IV) უქონებო კაცი, მარტოხელი, შიშველი.

2. I კლასის ვ არ ჩანს და ბ — ვ:

რიცხვითი სახ.: I კლ.	III კლ.	II და IV კლ.	I კლ.	III კლ.	II და IV კლ.
ცავა	ცაბა	ცარა	ცადა ¹	ცავა	ცარა ერთი
კივა	კიბა	კირა	კიდა	კივა	კირა ორო
მუყვა (მუყა)	მუყბა	მუყრა	მუყა	მუყვა	მუყრა ოთხი და ასე შემდეგ

3 და 4. ბ იმსგავსებს ნ-ს და რ განიცდის ცვლილებებს:

შანვა (-შამა)	შანბა	შანდა	შამა	შამმა	შანნა სამი
		*შანრა	*შანვა	*შანბა	*შანრა

ზედსართავი: ონსსა	ონბსსა	ონდსსა	ონსსა	ონმსსა	ონნსსა
		*ონრსსა		*ონბსსა	*ონრსსა
და ასე: ვუნასსა	ვუნბასსა	ვუნდასსა	ვუნსსა	ვუმმსსა	ვუნნსსა
		*ვუნრასსა		*ვუნბსსა	*ვუნრასსა

"დიდი" და სხ.

მდგომარეობა არ იცვლება მაშინაც, როცა -მა და -მურ ერთვის: ვუნამა ვუნბამურ ვუნდამურ—ლუმუქ. ვუნამა ვუმამურ—ვუნნამურ "დიდი"...

თანდებულთ:

-ნა	-ნბა	-ნდა	ლუმუქ. ნა	-მბა	-ნნა:
ჭირანა	ჭირანბა	ჭირანდა	ჭირანა	ჭირანმბა	ჭირანნა
		*ჭირანრა		*ჭირანბა	*ჭირანრა

კედლის მიმართულებით, კედელზე¹

¹ ა ხმოვანთგასაყარია.

ეგვეე თანდებული გვხვდება ზმნისართებში:

დალუნაჲ დალუნბაჲ დალუნდაჲ—დალუნაჲ დალუმბაჲ დალუნნაჲ
 —*დალუნრაჲ —დალუმბაჲ —*დალუნრაჲ¹
 “ზევით” და სხ.

4. რ — ლ:

რიცხ. არულ¹ვა, არულბა არულდა—ლუმუქ. არულა არულვა არულლა “ზევით”
 სახ. —*არულრა —*არულრა

ნაცვალ-ვილ¹ვა ვილბა ვილდა “ ვილა ვილვა ვილლა “თვით”
 სახ.: —*ვილრა —*ვილრა “შენი”
 შშალ¹ვა შშალბა შშალდა “ შშალა შშალვა შშალლა “მთელი”
 —*შშალრა —*შშალრა და სხ.

5. რ — რდ, ბ — ბბ—ლუმუქ. ფფ:

ნაცვალსახ.: ცუვა ცუბბა ცურდა “ ცუვა ცუფფა ცურდა “თვით”
 ზმნისართი: შავა შაბბა შარდა “ შიავა შიაფფა შიარდა “შინ” და სხ.”

თავი რომ მოვუყაროთ ყველა აფიქსს, ხმარებულს გრამატიკული კლასის ნიშნად, ასეთ სტემას მივიღებთ:

I კლ. III კლ. II და IV კლ.
 მხ. -, ვ ბ, ვ, ბბ დ, რ, რდ

ლ უ მ უ ქ უ რ შ ი:

მხ. -, ვ ბ, ვ, მ, ფფ დ, რ, ნ, ლ, რდ

ჩანს, ლუმუქური უფრო მდიდარია კლასის მაჩვენებლებით სხვა დიალექტებთან შედარებით.

მაგრამ, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული გზადაგზა, ეს რიცხვმრავლობა ექსპონენტთა ფონეტიკური პროცესების შედეგია; სახელდობრ: III კლასის მ და ბბ/ფფ მიღებულია ბ-საგან და IV კლასის ნ, ლ, რდ რეფლექსია რ ნიშნისა. რჩება I კლასისათვის—, ვ, III კლ.—ბ, ვ და II და IV კლ.—რ, დ.

ამათგან I კლასის ძირითადი მაჩვენებელია ვ. იგი ამჟამადაც კარგადაა შემონახული ინფიქსად და ლუმუქურს გარდა სხვა დიალექტებში—სუფიქსად; ეგვეე ვ უნდა გვექონოდა პრეფიქსად ხმოვნით დაწყებულ ფორმებშიც. როგორც ამას გვიჩვენებს მთის კავკასიური ენები: ხუნძური, ჩაჩნური, არქიული და სხვა. მაშასადამე, აღდგენილი სახე ზმნისა თუ ზედსართავისა ასეთი უნდა ყოფილიყო:

¹ იცვლება მოქმედი პირის მიხედვით. თუ ის პირი, ვინც მიემართება, I კლასს განეკუთვნება, მაშინ -ნ ა იხმარება... იხ. პ. უსლარის, ხსენ. შრომა, გვ. 37, e და ავტორის წიგნი: ბრუნების სისტემისათვის ლაკურ ენაში: „საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე“, ტ. X-B, გვ. 334, 358. 1.

² ლუმუქურის საპირისპირო მაგალითები ამოღებულია პ. უსლარის წიგნიდან.

12. ენიმკოს მოამბე, ტ. XII.

ვიზნრა (I კლ.: კაცი), ბიზნრა (III კლ.: გოგო) და დიზნრა (II და IV კლ.: ქალი...)
ვდგები.

ვუჩსსა „ „ „ ბუჩსსა „ „ „ და დუჩსსა „ „ „ მსუქანი
და სხვა მრავალი, მაგრამ ახლა ვ- თუ არ დაერთვის და გვაქვს იზნრა, უჩსსა...
ეს მეორეული მოვლენაა და არა—პირველადი.

III კლასის პირვანდელი მაჩვენებელია ბ და მხოლოდ ბ; ვ მეორეულია.
ეს კარგად ჩანს ლუმუქურში, რომლის სუფიქსი -ვ-, საერთო წესის თანახმად,
წარმომდგარია -ბ-ა-საგან და უკანასკნელი მშვენიერადაა დაცული სხვა დია-
ლექტებში (იხ. გვ. 176, 1-2). რაც შეეხება -ვ- ინფიქსს, იგი ამჟამად ექსპონენტი
I და III კლასისა; ამდენად ითავსებს ორ ნიშანს: -ვ-ს (I კლ.) და ბ-ს (III კლასისას);
მაშასადამე, უძველესი ფორმები ასე წარმოგვიდგება: ვივკრა (ამჟამად ივკრა:
I კლ.—შე კაცი ვიყავი) და ბიბკრა (ამჟამად ბივკრა: III კლ.—შე გოგო ვი-
ყავი). თუ რამ გამოიწვია III კლასის ბ ნიშნის შეცვლა -ვ-დ ინფიქსად გამო-
ყენებისას, ახსნას საჭიროებს.

II და IV კლასის მაჩვენებლები დ და რ ამჟამად ასეა განაწილებული:
დ პრეფიქსია, რ კი ინფიქსი ან სუფიქსი. თუ სადმე დ გვხვდება ბოლოსართად,
ის რ-ს მონაცემია დისიმილაციის შედეგად (იხ. გვ. 176, 3-4). საერთოდ, თუ დავუ-
შვებთ, რომ ნიშნის პრეფიქსობა მისი სიძველის მაუწყებელია, მაშინ პირველად
ექსპონენტად დ უნდა მივიჩნიოთ. მაგრამ ამ ვარაუდს ძალზე ასუსტებს ის გა-
რემოება, რომ ლაკურში დღესაც მოქმედებს რ, ვითარცა პრეფიქსი. იგი გვხვ-
დება დამოუკიდებელივ ან დ-ს პარალელურად ზმნებსა და ინფინიტივებში, აგ-
რეთვე გაქვავებულ სუბსტანტივებში; მაგ.:

I კლ. იშშუნ	III კლ. ბიშშუნ	II და IV კლ. რიშშუნ დაჭრა, ჭრილობის მიყენება;
ითან	ბითან	დითან რითან დატოვება;
უჰან	ბუჰან	დუჰან რუჰან დაჭერა...
		(პ. უსლარი, გვ. 13—14, 234).
არსებით სახელებში:		რიკ „ცული“ (იხ. გვ. 180).

ლუმუქურში არის ტენდენცია რ-ს შეცვლისა დ ნიშნით. პ. უსლარის მაგა-
ლითებს რიზან ადგომა, რუხხან შესვლა და ზოგიერთ სხვას მასწორები-
ნებდნენ დიზან, დუხხან... ფორმებად.

ჩანს, პრეფიქსობის მხრივ თანაბარუფლებიანია დ და რ.
ამათგან პირველად ექსპონენტად რ მიგვაჩნია. მის სასარგებლოდ ლაპა-
რაკობენ, როგორც ფონეტიკური შესაძლებლობანი, ისე სხვა მთის კავკასიურ
ენათა მონაცემები; სახელდობრ: 1. რ-სგან შეიძლება მივიღოთ დ (იხ. გვ. 176),
ჟ (არნ. ჩიქობავა) და ლ; პირიქით, დ ვერ მოგვცემს ვერც რ/ლ-სა და ვერც
ჟ-ს. ყველა ესენი კლასის ნიშნებია სწორედ რ-ს მონაცვლე; მაგ., ჟ გვაქვს
ჩაჩნურში, ხუნძურში, ანდიურში... ჟ და ლ—ხვარშიულში, დ და რ ენაცვლე-
ბიან ერთმანეთს ლაკურში, რიცხვის მიხედვით—რუთულურში... და 2. დ, ვიპ

თარცა კლასის მაჩვენებელი, სრულებით არ იცის რიგმა მთის კავკასიურმა ენამ, როგორცაა: ხუნძური, ანდიური, ბოთლიხური, ხვარშიული, დიდოური და სხვა.

ამგვარად, ლაკურში პირველადი ექსპონენტები I კლასისა უნდა ყოფილიყო ვ; III კლასისა—ბ და II და IV კლასისა—რ¹.

5. გრამატიკული კლასის ნიშანი სხვა ენათა მსგავსად (მაგ., ხუნძური) არსებით სახელსაც დაერთოდა ლაკურში, მაგრამ დღეს ის მხოლოდ შეხორცებულის სახით გვხვდება. მათი გამოყოფა ხერხდება ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის მომარჯვებით. პირველად მას ყურადღება მიაქცია პ. უსლარმა. ლაკური დაკ მან შეუპირისპირა ჩაჩნ. დუოგ, ხუნძ. რაკ, აფხ. აგუ და ქართ. გულ² სიტყვებს და აშკარა გახადა დ-ს კლასის ნიშნობა. ნ. მარისა და ივ. ჯავახიშვილის კვლევა-ძიების შედეგად ასეთ მაგალითთა რიცხვი გაიზარდა.

აღსანიშნავია, რომ ზმნისაგან ნაწარმოები აბსტრაქტული სახელები ჩვეულებრივ IV კლასს მისდევენ და, ცხადია, ხმოვნით დაწყებულთ სათანადო ნიშანი ექნებათ; მაგ.: დავუ „მუშაობა“ მიღებულია ა-საგან; იგი გვაქვს ზმნაში: არა, ბარა, დარა „ვაკეთებ“, ინფინიტივში ან, ბან, დან „ქმნა“... მაშასადამე, დავუს დ IV კლასის ექსპონენტი. თუ ზმნას ან მისგან ნაწარმოებ ფორმებს შუდამ ერთი და იგივე ობიექტი, ან ერთისა და იმავე კლასის ობიექტები ახლავს, მას კლასის მაჩვენებელი არ ეცვლება და შთაბეჭდილება რჩება, თითქოს ის ძირეული ნაწილიაო. ასეთია, მაგ., ბუქქინ „კითხვა“, ბუქქაჲ „კითხულობს“, ბუქქუ „შკითხველი“... ბ III კლასის ნიშანია, რადგანაც ობიექტები—ღუ „წიგნი“, გაზჷთ და ჩაღაჷ „წერილი“ III კლასს განეკუთვნებიან. სამაგიეროდ, დუქქინ „სწავლა“, დუქქლაჲ ურ „სწავლობს“, დუქქაჲჷ „სწავლა, ყიდნა“ და სხვა ბუქქინ-თან საერთო ძირის მქონეა, მაგრამ IV კლასისაა. ასევე დუქქან „ქამა“, დუქქაჲ „ქამს“, დუქქარა „საჭმელი“... IV კლასის დ-ს შეიცავს. იგი შეიძლება შეიცვალოს მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ III კლასის საჭმელს დავასახელებთ; მაგ.: ბუქქაჲ ნუშში „ქამს კარტოფილს“ და სხვა. ამ გზითვე შეიტყობა კლასის ნიშნები შემდეგს მაგალითებში:

დორჯკრ შინ მოსავლიანი წელიწადი, შდრ. რჯრსსა ადღინა მოსული კაცი,
ბრჯან შეძლება, მოჩხ; დრჯ შესაძლებლობა...

დუტინ || რუტინ „დასხმა“, რუტა „დაასხი“ (წყალი და სხ.); თუ სათანადო ობიექტი მოინახა, იოქმის ბუტინ...

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, 1937, გვ. 254—256. ავტორი ასკვნის, რომ I კლასის, ე. ი. „მამრობითი სქესის ნიშანი თითქმის ყველა ენებს... ერთი და იგივე ჰქონდათ: ვ, უ ანდა უ“, III კლასისა—ბ თანხმოვანი და IV კლასისა—დ და რ, რომელთაგან „თავდაპირველ ნიშნად... შესაძლებელია მხოლოდ დ ყოფილიყო, რომლის შენაცვლებასაც რ წარმოადგენს“ (გვ. 256).

² ხსენ. შრომა, გვ. 234; მისივე Анхваскнй яз., 127; შდრ. თ. გონიაშვილი, ლექსიკური შეხვედრები ჩაჩნურისა ქართულურ ენებთან: „ენიმიკი-ს მოაბზე“, V—VI, 582.

დაქუ საწყაივი; დოლო წარმომდგარია ზმნის ძირისაგან; ინფინიტივი აჰინ, ბაჰინ, დაჰინ ფაყოფა; დაქავეუ ფაყოფა; აჰი, ბაჰი, დაჰი ნახევარი და სხ. (პ. უსლარი, 264).

დბ შუა, დანეგ შორის, დანის შუაში, შდრ. ბაბიზინ ნახევრად გავსება (იქვე, 265) და სხვა.

სახელებში ყურადღებას იქცევენ:

დარჯვრ სიცივე, დარჯვრ დურ ცივა... დ-ს ექსპონენტობას რ-ს გარდა მისგან ნაწარმოები ფორმები უჩვენებს: აჯვენ ან, ბაჯვენ ბან, დაჯვენ დან ფაცი-ვება; აჯვრსსა, ბაჯვრსსა, დარჯვრსსა ცივი; აჯვრნ ფფუ მამინაცვალი (-ცივი მამა“)...

ბუცად დუშ საცოლე, დანიშნული ქალიშვილი, „მოსაყვანი ქალიშვილი“.

ბუცად რრჰ საქმრო, დანიშნული ვაჟი, „მოსაყვანი ბიჭი“... ბ III კლასის ნიშანია. ამას ამტკიცებს: შშარსსა დუცინ ცოლის მოყვანა, ცოლის შერთვა... თვითონ უცინ, ბუცინ, დუცინ აწონას ნიშნავს და ამდენად სემასიოლოგიურადც საინტერესოა. მეორე მხრით, რრჰ ამ შემთხვევაში III კლასისად ჩანს და ეს უთუოდ მიუთითებს მის ადრინდელ მდგომარეობაზე.

რიკ ცული, ლეზგ. დაქუ, ჩაჩნ. დიგ; ცხადია, რ კლასის ნიშანია. რიკ IV კლასს განეკუთვნება (თ. გონიაშვილი, სსენ. შრომა, 582, შწშ.).

რუჰ უღელი, ჩაჩნ. დუჰ... აქაც რ IV კლასის მაჩვენებელია (იქვე, 581-2).

დიკ ზორცი, ლეზგ. დაკა... აშკარაა, დ იმავე IV კლასის ნიშანია და სხვა (ამგვარი მაგალითების ამოწურვა ჩვენს მიზანს არ წარმოადგენს).

საგანგებოდ აღსანიშნავია ის, რომ დუშ ფოგო, ქალიშვილი, აშქამად III კლასისთვის განკუთვნილი, ქართველურ და მთის კავკასიურ ენათა მონაცემებთან შედარებისას გამოიყოფს დ თავსართს,—ნიშანს IV კლასისას; შდრ.: ლაკ. დუშ, ლეზგ. რუშ, ჯეკური და თაბასარან. რიშ, ბუდუხ. რიჟ, ხუნძ. ასს... ქართ. ას-ული, სვან. ას-უშ და სხვა¹. აქ საგულისხმოა კლასის ნიშნის გამოვლინება კი არა, არამედ ლაკურში დუშ ქალიშვილის სოციალური მდგომარეობის შეცვლა (შდრ. გვ. 172, შწშ.). ჩანს, ის IV კლასიდან III-ში გადავიდა. მოსალოდნელია ასეთი მაგალითი სხვაც მოიძებნოს.

6. გამოირკვა, რომ ლაკურში სამი ძირითადი ექსპონენტი: ვ—I კლასისა, ბ—III კლასისა და რ—IV კლასისა. II კლასს ნიშანი არ აღმოაჩნდა. მხოლოდობითში ის იყენებს IV კლასის მაჩვენებელ რ-ს და მრავლობითში—I და III კლასის ბ-ს. გარდა ამისა, ამ კლასს სულ მდებრობითი სქესის ადამიანის აღმნიშვნელი რამდენიმე სიტყვა განეკუთვნება: შშარსსა ქალი, ნინუ დედა, ჰალმახ-შშარ საყვარელი, სსურმუხინუ ყმა ქალი...² ამათგან: შშარსსა მრავლობითში

¹ ნ. მარი, Непечатный источник истории кавказского мира, 314. ივ. ჯავახიძე, შვილი, სსენ. შრომა, 164.

² ქალიშთან ერთად წიქური 'პატარალი' IV კლასისაა: მრავლობითშიც დ- აქვთ მაჩვენებელი.

ძირს იცვლის: ჯამი ქალები და ეგების ამას ჰქონდეს მნიშვნელობა, რომ მრ.-ში ბ ნიშანს მოითხოვს; ჰალმანშუარ იმავე შუარსსა სიტყვას შეიცავს; ნინუ მრავლობითში იმავე სუფიქსს დაირთავს, რასაც —ფფუ მამა: ნინუკლუ დედები—ფფუკლუ მამები და ამით ხომ არ აიხსნება. ბ ნიშნის გამოყენება—იტყვოდა კაცი, მაგრამ მაშინ აუხსნელი დარჩებოდა სსურმუხუხუ, ერთი მხრით, და, მეორე მხრით, მრავლობითი რიცხვის ჩვენებას მნიშვნელობა არა აქვს თუნდაც იმიტომ, რომ I კლასის სახელებიც III კლასის ბ ნიშანს იყენებენ. საერთოდ, დადგენილია, რომ მრ.-ში კლასთა რიცხვი უფრო ნაკლებია, ვიდრე მხ.-ში, და III და IV კლასის მაჩვენებლები ჩვეულებრივ სახიაროა ყველა კლასისათვის¹. აქედან ის დასკვნა უნდა გამოვიტანოთ, რომ ლაკურში II კლასი მეორეული მოვლენა². იგი-გამოყოფილია სხვა კლასისაგან და თავის სოციალური მდგომარეობის გამო მიკუთვნებულია IV კლასს.

ამგვარად, 1. ლაკურში ისტორიულად სამი ძირითადი კლასი უნდა ყოფილიყო: I, გონიერი არსების—ადამიანის კლასი, II, „არაგონიერი“ არსების—არაადამიანის კლასი და III. ნივთის კლასი. სოციალური მდგომარეობის გადაფასებისა და საკლასიფიკაციო პრინციპთა აღრევის გამო კლასთა რიცხვი გადიდდა. I კლასი გაიყო ორად: „გონიერი არსების მაჰრობით სქესად“ და „გონიერი არსების მდებრობით სქესად“, III და IV კლასის ობიექტებმაც ადგილი იცვალეს.

2. ლაკური ენა გრამატიკულ კლასების სამს ძირითად ნიშანს იცნობს; ესენია: I კლასისა—ვ, III კლ.—ბ და II და IV კლ.—რ. დანარჩენი მაჩვენებლები—III კლ. ვ, მ, ბბ/ფფ და II და IV კლასისა—დ, ნ, ლ, რდ მეორეული წარმოშობისაა, შედეგია ფონეტიკური პროცესებისა: მ, ბბ/ფფ წარმომდგარია ბ-საგან, დ, ნ, ლ, რდ—რ-საგან.

¹ არნ. ჩიქობავა, გრამატიკული კლასების ისტორიისათვის ხუნძურში, — „ენიშვი-მომამბე“, I, გვ. 100.

² არნ. ჩიქობავამ ერთ-ერთ თავის მოხსენებაში წამოაყენა დებულება II კლასის მეორეული წარმოშობის შესახებ კავკასიურ ენებში.

В. Т. ТОПУРИА

ГРАММАТИЧЕСКИЕ КЛАССЫ И ИХ ЭКСПОНЕНТЫ В ЛАКСКОМ ЯЗЫКЕ

(РЕЗЮМЕ)

1. Из установленных П. Усларом четырех *категорий* первичными грамматическими классами можно признать I, III и IV классы, а вторичным—II класс. К I классу относятся разумные существа мужского пола (адимина 'человек', ппу 'отец', уссу 'брат' и т. д.); к III классу—неразумные живые существа обоего пола—животные, птицы, насекомые (за исключением хядцу 'наук' и др.), а также некоторые „неодушевленные“ предметы; к IV—абстрактные имена существительные и „неодушевленные“ предметы; ко II классу—разумные существа женского пола (нину 'мать', щарсса 'женщина' и т. д.).

2. Классные показатели обнаруживаются в виде аффиксов (префиксов, инфиксов и суффиксов), как в именах—прилагательных, числительных, местоимениях, так и в глаголах, наречиях, послелогах и даже в союзах.

3. На основании анализа привлеченных диалектных и литературных материалов лакского языка выделяются в качестве экспонентов:

I	класс	—, v
III	„	—b, v, m, bb/pp
IV	„	—d, r, n, l, rd

II класс не имеет своего экспонента; им использованы в ед. числе показатели IV класса, а во мн. числе—III класса.

4. Путем сопоставления классных показателей горских кавказских языков устанавливается, что первичными экспонентами в лакском языке являются:

I	класс	—v
III	„	—b
IV	„	—r, а остальные классные показатели v, m, bb/pp; d, n, l, rd—результат фонетических изменений (ассимиляции, диссимиляции и т. д.).

გრუნების საკითხი აფხაზურში*

აფხაზური ბრუნების შესახებ ორი ძირითადი თვალსაზრისი არსებობს. ერთი მათგანი თვლის, რომ აფხაზურს ბრუნება ახასიათებს, მეორე კი ამ უკანასკნელს აფხაზურისათვის დამახასიათებლად არ მიიჩნევს.

აფხაზური ენის სტრუქტურის პირველი მეცნიერული ანალიზი პ. უსლარმა მოგვცა. მასვე აქვს გამოთქმული მოსაზრება ბრუნებათა არსებობის შესახებ ამ ენაში. ის წერს: „Таковые (იგულისხმება падежные флексии—ქ. ლ.) весо-ненно существуют в абхазском языке; быть может, даже числом падежей не уступает он языку тушскому...“ (იხ. მისი, Абхазский язык.—Этнографии Кавказа I, გვ. 80—81).

იგი ხაზგასმით აღნიშნავს აგრეთვე, რომ ბრალდებითი ბრუნვა ისე, როგორც სხვა კავკასიურ ენებს, არც აფხაზურს გააჩნია. აღნიშნავს ასევე, რომ ნათესაობითი ბრუნვისათვის არა გვაქვს ბრუნვის ნიშანი და ეს ურთიერთობა გამონატულია ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკების საშუალებით (იქვე, გვ. 82), რომ მიცემითს არა აქვს ბრუნვითი დაბოლოება (იქვე, გვ. 83). სამაგიეროდ, უსლარი გამოჰყოფს მაინც ოთხამდე ბრუნვას. ესენია:

1. იარაღობითი ანუ ინსტრუმენტალისი (მოქმედებითი), ნაწარმოები -ლა-თი: ნაპგ-ლა—„ხელით“;
 2. უქონლობისა (пад. лишения) casus caritivus, -ლა-ს საშუალებით გამონატული: ჩა-და—„უპურო“, „უპუროდ“;
 3. სათანაო с. comitativus, -ი (-ჲ) კავშირით გამონატული: სარჩ-ჲ საბგ-ჲ—„მე-და მამაჩემი-[და]“;
 4. Factitivus, რომელიც ნაწარმოებია -ს სუფიქსით: აბგ-ს—„მამად“. მართალია, უსლარი ამ ბრუნვებს გამოჰყოფს, მაგრამ პირველ სამზე უწერია—„გამოიხატება ამა და ამ ნაწილაკის დართვით“-ო. უკანასკნელი ფორმის შესახებ კი იგი შენიშნავს: „სახელები იღებენ ნამდვილ ბრუნვითს ფლექსიას“-ო (იქვე, გვ. 84).
- პ. უსლარის აქ წარმოდგენილ მოსაზრებებს იზიარებენ შიდნერი, დირი და სხვ.

* წაკითხულია მოხსენებად სტალინის სახელობის თბილ. სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამეცნიერო კონფერენციაზე 1939 წ. 27 მაისს.

ნ. მარი აფხაზურისათვის მიიჩნევს ორგანული კანკლედობის არსებობას და იმ საერთო ტენდენციასთან დაკავშირებით, მისი აზრით, რომ აფხაზურმა შეზღუდა და დაკარგა სუფიქსური წარმოება პრეფიქსულის გაძლიერების ხარჯზე (რაც ძნელი დასაჯერებელია — ქ. ლ.), უნდა შესცვლოდა მას ამ კანკლედობის ხასიათიც. ენამ ამ მორფოლოგიური კატეგორიის შესავსებად ახალ საშუალებებს მიმართაო. მას სრულიად უდაოდ მიაჩნია ბრუნვითი სისტემის არსებობა აფხაზურში და მაწარმოებელ ელემენტთა ნაესხებობა იაფეტური ენებიდან. თანამედროვე მდგომარეობა აფხაზურისა, მისი აზრით, მეორეულია და სრულს ანალოგიას პოულობს ფრანგულისა და ინგლისურის აწინდელ ნათესაობითი ბრუნვის აღწერითად — de, of-ის საშუალებით — წარმოებასთან¹.

ნ. მარის მოსაზრებაში აფხაზურის მიმართ დიდ გავლენას ამჟღავნებს ქართველური (მაშინდელი მისი ტერმინოლოგიით „იაფეტური“) ენებისათვის დამახასიათებელი მდგომარეობა. ქართულის ანალოგიითაა, რომ მას უხდება ვარაუდის დაშვება ბრუნვათა გაცილებით მეტი რიცხვის არსებობის შესახებ აფხაზურში, ვინემ ამას სხვები მიიჩნევდნენ. ის ცალკეულ ბრუნვათა მაწარმოებლებსაც ცოცხლად შემორჩენილად პოულობს თანამედროვე აფხაზურში და „იაფეტურისას“ უკავშირებს.

თავის სპეციალურს წერილშიაც — „Орудивный и исходный падеж в кабардинском и абхазском“, — თავად ამ ბრუნვებს, მართალია, არ განიხილავს, მაგრამ სათაურიდანაც და საერთო მსჯელობიდანაც ჩანს, რომ ასეთი კატეგორიის არსებობა მისთვის სადაო არ არის. თუმცა კი გაურკვეველი რჩება, რას ვარაუდობდა იგი „исходный падеж“-ში.

ივ. მეშჩანინოვის მოსაზრებით, აფხაზურს სუსტად განვითარებული ბრუნვა მაინც აქვს. შეიძლება გამოიყოს კიდევ რამდენიმე „ბრუნვა“². ასეთად ის თვლის:

1. იარაღობითს (ინსტრუმენტალის),
2. ბრუნვას, რომელიც რადმე გარდაქცევას გამოხატავს. იგივე Factitivus-ს და
3. უქონლობის ბრუნვას³.

დასასრულ ნ. იაკოვლევის ყაბარდოული ენის გრამატიკაში („Краткая грамматика кабардино-черкесского языка“ 1938 წ.), ორი ბრუნვა — ინსტრუმენტალისი და გარდაქცევითი (превратительный) — უდაოდაა დასახელებული აფხაზურისთვისაც (გვ. 128). უმართებულოდაა მათ მაწარმოებლად გამოყოფილი ალა — ერთი მხრივ — და ახ — მეორე მხრივ. დღევანდელი აფხაზური, ყოველ შემთხვევაში, ამ წინახმოვნიან სახეობებს მხარს არ უჭერს.

მეორე თვალსაზრისი, რომ აფხაზურს ბრუნვები არ გააჩნია (გარდა ერთი გარდაქცევითი ბრუნვისა), ლექციებზე გაუტარებია ს. ჯანაშიას, ხოლო

¹ იხ. მისი, „К вопросу о положении абхазского языка среди яфетических“ §§ 5—7

² საყურადღებოა, რომ თვით ავტორი იძულებულია აქ „ბრუნვა“ ბრკვალებში ჩასვას.

³ იხ. მისი, „Новое учение об языке“ 1936 წ., გვ. 165.

წერილობით გამოთქმული აქვს არნ. ჩიქობავას „ზოგადი ენათმეცნიერების სახელმძღვანელოში“¹.

ვინაიდან წერილობით არც ამ თვალსაზრისის დასაბუთება ყოფილა მოცემული და საკითხი კი სადაოდ ითვლება, საჭიროა იგი უფრო გამოწვლილვით განვიხილოთ.

ბრუნვა მხოლოდ და მხოლოდ სახელური კატეგორიაა. ყოველს ენაში, რომელშიაც კი ის არსებობს, ამ უკანასკნელი ნიშნის მიხედვით ხდება სახელისა და ზმნის მორფოლოგიური დაპირისპირება.

რა არის დამახასიათებელი ბრუნვისათვის?—ამა თუ იმ ბრუნვისათვის დამახასიათებელი უნდა იყოს გარკვეული მორფემის არსებობა სახელთან და აგრეთვე, რაც მთავარია, მისი არსებობით უნდა მყარდებოდეს გარკვეული სინტაქსური ურთიერთობა ან სახელისა სახელთან, ან უმთავრესად, სახელისა—ზმნასთან.

ამ თვალსაზრისით თუ განვიხილავთ ბრუნების საკითხს აფხაზურში, შემდეგ სურათს მივიღებთ:

1. სახელობითი ბრუნვა არავითარი ფორმის სახით არ არის გამოხატული აფხაზურში; საგნის სახელწოდება გადმოიცემა სიტყვის ფუძით (წინ მას ზოგადობის ა-პრეფიქსი მიერთვის). ის მკვლევრებიც კი, რომლებიც ბრუნვათა არსებობას აფხაზურში მხარს უჭერენ, ამ ბრუნვას, ჩვეულებრივ, არც გამოყოფენ.

ერთად ერთი ნ. მარი თვლის, რომ აფხაზურს სახელობითი ბრუნვის ნიშანი უნდა ჰქონოდა, მაგრამ, ისევე, როგორც სვანურმა, აფხაზურმაც დაკარგა ამ ბრუნვის ხმოვნითი სახეო. შემდეგ გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ შეიძლება ეს ხმოვნითი სახე სახელობითი ბრუნვისა დასუსტებულად წარმოდგენილი იყოს ჯ დაბოლოების მქონე სიტყვებშიო, მაგ. აძტ („წყალი“) და იქვე დასძენს ორ საწინააღმდეგო მოსაზრებას: ისიც შეიძლებაო, რომ ჯ აქ ფუძის შინაგანი ხმოვნის დასუსტების შედეგად მიღებული იყოს, ან კიდევ, იგი იყოს რომელიმე სხვა ბრუნვის დასუსტებული სახეობაო. ჩვენ გვგონია, რომ მის მიერვე გამოთქმული პირველი საწინააღმდეგო დებულება უფრო შეეფერება საქმის ვითარებას და ხსენებული ბრუნვის ნიშნის ძიება უშედეგო ამოცანას უნდა წარმოადგენდეს.

სინტაქსურად კი სახელობითი ბრუნვის გაგების მოცემა დაკავშირებულია ზმნაში პირის ნიშნებთან².

2. ასევე არ ჩამოუყალიბებია აფხაზურს ნათესაობითი ბრუნვა. მსაზღვრელ-სასაზღვრის ურთიერთობა გამოიხატება ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკებით, რომლებიც პრეფიქსებად მიერთვიან სასაზღვრ სახელს, მაგ., „ქალის ღონე“—„აფჰაღს ღ-გ-მჩ“, „კაცის ღონე“—„ახაწა რ-მჩ“, „ცხენის ღონე“—„ახი(გ) ა-მჩ“ და სხვ.

აფხაზურში ბრუნვის არსებობის მომხრეებიც კი ამ ურთიერთობას ბრუნვად არ მიიჩნევენ.

¹ არნ. ჩიქობავა, ზოგადი ენათმეცნიერება I, პრობლემატიკული ნაწილი. თბილისი, 1939 წ. § 50.

² ეს და მსგავსი საკითხები განხილული გვაქვს ცალკე.

3. არც მიცემითის გაგებას გადმოგვცემს აფხაზური სახელი. რასაც მიცემითი ბრუნვა გამოხატავს სხვა ენაში, აფხაზურში მას კისრულობს ზმნა resp. ამ ზმნაში განლაგებული პირიელი ნაწილაკები, მაგ., „მე მას (ქალს) ვსცემე“ იქნება—„სარა ლარა ს-ლ-გ-სტ“. ქართული მიცემითის —მას— შინაარსი გადმოგვცა აფხაზურ ზმნაში წარმოდგენილმა -ლ-მ. ასე განსხვავებული იქნებოდა ეს სხვა პირთა მიხედვითაც. მაგ., „მას (არაგონიერს) მივეცი ის (რამე)“ იქნება: „ა-ა-სთედტ“. მიცემითის შინაარსის გადმოცემა ზმნაში დამოკიდებული ხდება პირის ნიშანთა ნაირობასა და მათს ადგილმდებარეობაზე.

არც ამ ბრუნვის არსებობას აღნიშნავენ აფხაზურში.

4. მოთხრობითი ანუ ერგატივი აგრეთვე არ გააჩნია მას. ამაში პასუხისმგებლობა ისევ აფხაზურ ზმნას აწევს. იმ ურთიერთობის გამოხატვა, რომელიც სათანადო ენებში ნაკისრი აქვს მოთხრობითს ბრუნვას, აფხაზურში ზმნას ევალება, resp. ზმნაში წარმოდგენილ პირიელ ნაწილაკებს. მაგ., „დათვ-მა მოკლა კაცი“ აფხაზურად გამოვა: „ამში ათოჯუღ დ-ა-შირტ“. დათვის მიერ „მკვლელობა“ ამ შემთხვევაში გადმოცემულია ა- პირის ნიშნით. განსხვავებული ნიშნები (ს-, უ-, ბ-, ლ-, ი-, ა-, ჰ(ა)-, ში-, რ-) იქნება გამოყენებული განსხვავებულ პირთათვის. არც ამ შემთხვევაში, მამასადამე, ბრუნვის აფიქსთან არა გვაქვს საქმე.

ახლა განვიხილოთ ის ბრუნვები, რომელთაც ასახელებენ აფხაზურში. ესენია: იარაღობითი, საურთიერთო (სათანაო), უქონლობისა და ვარდაქცევითი.

1. იარაღობითის ანუ ინსტრუმენტალისისათვის მაწარმოებლად აცხადებენ -ლა-ს და მართლაც

- „ჩემი ხელით გავაკეთე ის (რაღაც)“ იქნება: „სნაპა ლა იყასწედტ“
- „ჩემი ფეხით მოვედი“ — „ს ში აპა ლა სსაადტ“
- „ჯოხით დავარტყე მას (კაცს)“ — „ლ ა ბ ა ლა სისტ“
- „დანით გავჭერი ის (რაღაც)“ — „ჰა გ ზ ბ ლა იფტსყედტ“ და სხვ.

საქმე ის არის, რომ აქ აღებულს მაგალითებში გვხვდება სახელები ან ა-ზე დაბოლოებულნი, ან არადა სახელები არა-ადამიანთა კლასისა მხოლოდობითს რიცხვში, რომელთა კუთვნილებითი ნაწილაკია ა-. ეს ა- მიერთვის ლა-ს და ა-ლა-ს შთლიანად მირთვა სახელზე და მისი ერთ სიტყვად აღქმა სიძნელეს არ წარმოადგენს—სნაპა („ჩემი ხელი“)—სნაპ-ა-ლა („ჩემი ხელით“),—მაგრამ როგორც კი მას ავიღებთ სხვა კლასთან თუ რიცხვთან დაკავშირებით, მაშინვე ვითარება შეიცვლება და ეს „ბრუნვის ნიშანი“ წარმოგვიდგება ცალკე გაფორმებულ სიტყვად. მაგ., „მარტ ი-ლა რუფსტ თოუპ“ — „მისით (კაცით) სული უდგათ“, „ახაჰქუა რგლა ილბასტშითიტ აწის“ — „ქვეებით ჩამოვადე ვაშლი“ და სხვ. თავში არავის მოუვა ამ შემთხვევაში ილა, რგლა სახელთან ერთად დაწეროს. სხვა გარემოებაც რომ არ იყოს, ესეც თავის მხრივ ხელს შეგვიშლიდა მისთვის ბრუნვის ნიშანი გვეწოდებინა.

ლა-ს ეკისრება აფხაზურში „ინსტრუმენტალობის“ გადმოცემა საერთოდ. ამ შინაარსით იგი ჩვეულებრივია ზმნაშიაც. მაგ.;

„აცოა დ-ა-ლა-სურკუეძტ“—ს. ჯანაშიას მიერ ჩაწერილ აძვიბჟური ტექსტებიდან—„მას. (აღამ.)-მისით-(არა-აღამ.)-ვაძინებ“;
 „ხახა-ხგმში წტოდტ, აბას ახუჩტა ა-ა-ლა-ჟო სააჟაჟმთე“—იქვე—„აგერ სამი დღე-ღამეა, ბავშვებს რომ იმით-(არა-აღამ.)-ვატყუებ და გამოვდივარ“.

ყურადღებას იპყრობს ის გარემოება, რომ თუ -ლა- ზმნაშია წარმოდგენილი, მაშინ სახელზე მისი დართვა საჭირო აღარ არის.

იქნება:

სახელთან:

ზმნასთან:

ტრაქტორ-ლა ს.ცოდუეძტ		ატრაქტორ-ს-ა-ლა-ცოდუეძტ
ტრაქტორით მე-(მო)ვხანი		ტრაქტორი მე-მისით-ვხანი
ჩიჯ-ლა დაააძტ		აჩიჯ დ-ა-ლა-ააძტ
ცხენით იგი-(აღამ.)-მოვიდა		ცხენი იგი-(აღამ.)-მისით-მოვიდა
ჩიჯ-ლა დცეძტ		აჩიჯ დ-ა-ლა-ცეძტ
ცხენით წავიდა		ცხენი იგი-(აღამ.)-მისით-წავიდა
ჰიჯ ზბ.ა ლა ისშიტ		აბრჩ აჰიჯ ზბა აჟო ა-ლა-ს-შიტ
დანით იგი-(არა-აღამ.)-მე-დავკალ		ეს დანა ძროხა მისით-მე-დავკალი
სშეაპქტა რჯლა საააძტ		სშეაპქტა ს-რჯ-ლა-ააძტ
ჩემი ფეხები მათით მოვედი		ჩემი ფეხები მე-მათით-მოვედი
აჩიქტა რჯლა დცეძტ		აჩიქტა დ-რჯ-ლა-ცეძტ
ცხენები მათით იგი-(აღამ.)-წავიდა		ცხენები იგი-(აღამ.)-მათით-წავიდა

და სხვ.

ზმნაში ლა-ს საშუალებით გამოხატული ინსტრუმენტალობის კატეგორიის არსებობას, რა თქმა უნდა, ბრუნვად ვერ მივიჩნევთ. ინსტრუმენტალობის კატეგორია არსებობს აფხაზურში და თანაბრად ახასიათებს, როგორც სახელს, ისე ზმნას. მეტიც ითქმის, ზმნასთან ის უფროა ფორმის სახით დაკავშირებული (ჩართულია შიგ ზმნაში), ვიდრე სახელთან. სახელს ის ჯერ-ჯერობით ისე არ შეხორცება რომ ბრუნვა შეექმნა, თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ „ტრაქტორ-ლა“ და მსგავს ფორმათა არსებობა „ატრაქტორ-ალა“-ს პარალელურად და სანაცვლოდ გარკვეულ ნაბიჯს ამ მდმართულებით უკვე წარმოადგენს.

ზოგ შემთხვევაში -ლა სახელს ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკის გარეშე ერთის. მაშინ, მეტ წილად, ზმნისართს ვიღებთ. მაგ., ჩაგნ-ლა¹ „დღისით“; ჭოხგნ-ლა „ღამით“; ნაპგ-ლა „ხელით“ საზოგადოდ (მდრ. ს-ნაპ-ა-ლა — „ჩემი ხელით“ — „ჩემი-ხელი-მით“), შაპგ-ლა „ფეხით“ საზოგადოდ (მდრ. სშაპ-ა-ლა — „ჩემი ფეხით“ — „ჩემი-ფეხი-მით“).

თუ ასეთი ვითარება გავრცელდება სახელთან საერთოდ ყველა ფორმაში და იგი (ლა) მოსალოდნელია თანდათან ჩამოშორდება ზმნას, მაშინ კიდევ შეგვეძლება მას ბრუნვა შევარქვათ.

2. 3. უსლარის მიხედვით აფხაზურში არსებობს ბრუნვა სათანაო (casus comitativus). აქ ბრუნვა-ცნება მეტისმეტად ფართოდაა გავრცელებული. ასეთი ბრუნვა არც სხვა ენებისთვისაა ბუნებრივი, არა თუ აფხაზურისათვის. მასში წარმოდგენილია ჩვეულებრივი კავშირი, ოღონდ მისთვის ისაა დამახასიათებელი, რომ ეს კავშირი კავშირში შემავალ ყველა წევრს (სახელს) დაერთვის, რაც ჩვეულებრივი მოვლენაა აფხაზურ-ადიღეური ენებისათვის. კავშირად აფხაზურში გამოყენებულია სახელებთან ი (|| 2). „ჩემი დედა და ჩემი შამა“ — იქნება: „ს-ან-ი ს-აბ-ი“.

არც ამ ფორმის მიჩნევა შეიძლება ბრუნვად.

3. 3. უსლარი, მისი გავლენით იგი მეშჩანინოვი და სხვებიც; სახელებზე უქონლობის ბრუნვას (casus caritativus): იგი საუკეთესო შემთხვევაში სიტყვაწარმოება და მეტი არაფერი. არავითარს ურთიერთობას არც ქმნის ეს წარმოება არც სახელისა სახელთან და არც სახელისა ზმნასთან. გარდა ამისა ისევე, როგორც ლა-ს შემთხვევაში, ეს „უქონლობის“ გამოშხატველი და-ც ცალკე გამოდის ხოლმე. მაგ., „აბ ზაწიკ ი-და ჭოჯ ღემდამი“ „ერთად ერთი მამის გარდა არავინ ჰყავს მას (კ.)“; „იჩაქუა რგ-და დეხუარ-თამ“ — „უ-თავისცხენებოდ არ ვარგა ის (კ.)“ და სხვ.

სხვა ენებშიაც ცნობილია მსგავსი წარმოება, მაგრამ ის ბრუნვად არ გამოუყვიათ. მით უმეტეს, ამის შესაძლებლობა არ არის აფხაზურში.

ზემოხსენებულ ფორმებს თუ ბრუნვად ჩავთვლიდით, უბოლოოდ შეგვეძლო გავგემრავლებინა ბრუნვათა რიცხვი. რატომ არ უნდა იყოს მაშინ ბრუნვა აჰწას — „ბატონსავეთ“, აფჰიგს გეგ — „ქალიც“ და სხვ. მრავალი. პირიქით, ეს -წას, -გეგ უფრო ამჟღავნებენ — სახელის ფუძეზე დართვის წესით — აფიქსობას.

4. დასასრულ, ბრუნვის თვალსაზრისით ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანია ე. წ. გარდაქცევითი ან ვითარებითი ფორმა. მას, მართლაც გააჩნია გარკვეული აფიქსი (-ს) და სახელზე დართვის წესითაც ჩვეულებრივ ბრუნვის ფლექსიას მიაგავს. მრავლობითსაც, საკმაოდ იზვიათად, მაგრამ ავლუტინაციურად აწარმოებს იგი, რაც სრულიად მოულოდნელი იყო სხვა ფორმათა.

¹ ამას უთუოდ ხელი შეუწყო იმ გარემოებამ, რომ ზმნისართებთან საჭირო იყო კუთვნილებით ნაცვალსახელოვანი ელემენტად არა-ადამ. კლასის მხოლოდობითი რიცხვის ა-აფიქსირების მოკვეცაც შემდეგ სიძნელეს აღარ წარმოადგენდა, რის გამოც -ლა-ს უშუალოდ შეედლოა ფუძეს დაკავშირებოდა და ერთი ფორმა შეექმნა.

შემთხვევაში. მას არავითარი ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკები არ სჭირდება. იგი გადმოგვცემს ქართული გარდაქცევითი ბრუნვის როგორც ის, ვითარებების შინაარსს:

აჭა-ს¹ დყაღჲეტ — „ბატონად, მთავრად, მფლობელად იქცა“
 ეშა-ს დყასწჲეტ — „მამად გავიხადე — დავიძმობილე“

გუაყრა-ს იმან — „მწუხარებად, დარდად ჰქონდა მას (კ.)“

აჭ დგგუაფხეტ ფჰიგს-ს (—ბზიფ. ტექსტ.) — „ბატონს მოეწონა საცოლედ“

უს-ს ისგმაზი? (—იქვე) — „საქმედ რა მაქვს?“

აფხატჲ ლაბაქუან ლაბა-ს იკნჲ... (—იქვე) — „რკინის ჯოხები ჯოხად დაიჭირეს რა...“.

კუუნაკ... ხაა-ს იკგეტ (—იქვე) — „ერთმა ბიჭმა... დარდად გაიხადა“

ახუჭჲ დანხწააფტ ფსგხჲა-ს დამოუზი-ჰა (—იქვე) — „ბიჭი შეეკითხა, საშველად რა აქვსო, ე. ი., რა ეშველებაო“ და სხვ.

მრავლობითში:

ჰისა-სგჲ — „ცოლებად“ (აჰისა- ცოლები). — აფხ. ზღაპრ. 1937 წ. გვ. 109.

აჭცა-ს იპამაზ აბართ რაკუნ — „ბატონებად, მთავრებად ვინც გყავდნენ ესენი იყვნენ“ და სხვ.

მის ბრუნვად მიჩნევისას ის გარემოება უთუოდ მიიპყრობს ყურადღებას, რომ ასეთი წარმოება მეტად შეზღუდულია საერთოდ. სახელის ზოგი კატეგორიისათვის (მაგ. ნაცვალსახელები), იგი სრულიად უცნობია. ამ შინაარსის (ე. ი. გარდაქცევითობის) გამოსახატავად სხვა საშუალებებიც მოეპოვება აფხაზურს (იხ. ქვევით). ზმნას, თავის მხრივ, შეუძლია ნაწილობრივ იგივე ვაგება მოგვცეს სათანადო (-ხა, -ჰი) აფიქსების გამოყენებით.

წარმოშობით ეს ფორმა, რომელსაც ე. წ. გარდაქცევითი „ბრუნვა“ იძლევა, ჩვენი აზრით, არის აგრეთვე სიტყვაწარმოებითი მოვლენა და ისეთსავე მდგომარეობას უნდა გვიხატავდეს, როგორსაც აფხაზურისავე ინსტრუმენტალისის ფორმა.

იგი ვითარების ანუ როგორც ის შინაარსის მატარებელი უნდა ყოფილიყო.

ვითარებას ამ ელემენტით, გვეგონია, დღესაც კი აფხაზურში ზმნაც გადმოგვცემს და სახელიც, ოღონდ მცირეოდენი გადახრა შინაარსში გვაფიქრებინებს; თითქოს იგი სრულიად დამოუკიდებელი სახელური ფორმის მაწარმოებელი-ღა იყოს.

დღევანდელს გარდაქცევითს ფორმაში ამოსავალ შინაარსად „მსგავსი“-ს, „ნაირი“-ს ცნება უნდა ვივარაუდოთ. „აბგ-ს დყაღწჲეტ“ — „მამად გაიხადა“ ნიშნავს, მაშასადამე, „მამის) ნაირ ან უკეთ მამა-ნაირ (მამის ნაირად), ვით-მამა გაიხადა“ და ისეთივე სიტყვაწარმოება იქნებოდა, როგორიცაა აფხა-

¹ -ს-ს დართვა სახელზე იწვევს ზოგადობის ა-პრეფიქსის ჩამოშორებას (ეს ჩვეულებრივი მოვლენაა აფხაზურში სახელის ფორმის ცვლისას). ამიტომ, თუ ასეთ შემთხვევაში ა-სიტყვის თავში შენარჩუნებულ იქნა (მაგ. აჰა-ს), ეს იმას ნიშნავს, რომ იგი ფუძის კუთვნილებაა და არა ზოგადი ფორმის პრეფიქსი.

ზურისავე აბ-წას, სადაც წას ქართ. წეს-ს უდრის და, „მამის წესზე“ ან „მამასავით“-ს ნიშნავს.

იგივე ელემენტი (-ს) უნდა გვხვდებოდეს ზმნაში ვითარების გადმო-საცემად (კითხვითსა და რელატიურს ფორმებში), ოღონდ, საერთოდ, აფხაზური ენისათვის მას ამ შემთხვევაში შა-ს სახე ახასიათებს:

კითხვით-ვითარებითი ფორმები ზმნისა:

- ღ-შა-ფაცეა — „იგი (აღამ.) როგორ (ვით, რანაირად) წავიდა?“
- ღ-შა-ფაცოუ — „იგი (აღამ.) როგორ (ვით, რანაირად) არის?“

რელატიურ-ვითარებითი ფორმები ზმნისა:

- ღ-შა-ტყოუ — „როგორც (ვითაც, რანაირადაც) არის ის (აღამ.)“
- ი-შა-გაფო — „ „ „ „ ჭამს იგი (კ.)
მას (არა-აღამ.)“
- ი-შა-ტზბო — „ „ „ „ ვხედავ მას (არა-აღ.)“
- ი-შა-ტყასწო — „ „ „ „ ვაკეთებ მას (არა-აღ.)“
და სხვ.

მართალია, ერთგვარ უზერხულობას ქმნის სახელთან ვითარების გამომხატველი -ს სუფიქსის ზმნის ვითარების გამომხატველ შა- პრეფიქსთან დაკავშირება, მათი ფონეტიკურად განსხვავებული სახის გამო, მაგრამ ამ დაკავშირებაში უთუოდ გვშველის ბზიფური დიალექტი, სადაც ხსენებული შა-ს ნაცვლად ზმნაში ს-ს გარკვეული ვარიანტი ს- მოგვეპოება. ამ დიალექტში ზმნის ვითარების გამომხატველად ს-ც გვევლინება და მისი მჟღერი ბგერინაცვალი ზ-ც.

მაგ.:

- ღ-ს-ტყაზ|ღ-ზ-ტყაზ — „როგორც (ვითარც, რანაირადაც) იყო იგი (აღამ.)“
- ღ-ს-ბაცუა||ღ-ზ-ბაცუა — „ „ „ „ მიდის ის (აღამ.)“.

ბზიფურში ამ შინაარსის უფრო ძველ მაწარმოებლად ჩვენ ს- მიგვაჩნია და არა ზ-. ზ- კითხვით-ვითარებითი ფორმებში მჟღერი კითხვითი ბა- ელემენტის დართვით უნდა იყოს მიღებული იმავე ს-საგან და შემდეგ უნდა ვრცელდებოდეს თანდათან ვითარების რელატიურს ფორმებშიაც. მაშასადამე, ჯერღ-ს-ბაცუა → ღ-ზ-ბაცუა და ამის ანალოგიით ღ-ს-ტყაზ → ღ-ზ-ტყაზ.

რაც შეეხება თვით ამ ბზიფურ ს-სა და, აბჟუურ ან სხვა აფხაზური დიალექტების, შა-ს ურთიერთობას, შეიძლება ვთქვათ, რომ სხვა კერძოულს შემთხვევებშიაც ამ შესატყვისობის ასეთი კანონზომიერება შეინიშნება: ბზიფ. ს- აბჟუურში წარმოდგენილია მაგარი შა-თი.

მაგ.: ბზიფ. ას,ტსკამს აბჟ. აშაშაქამს — „ჯინჭველა“
„ ას,ტქტს „ აშაქქტს — „წელიწადი“ და სხვ.¹.

-ს-სა (აბგ-ს — „მამად“) და ს-ს (ღ-ს-ტყოუ — „იგი (აღამ.) როგორც არის“) იგივეობა ამ კონტექსტში მაინც დასამტკიცებელი რჩება. თანამედროვე

¹ იხ. ავტორისავე, „ანგარიში სახაფხულო მივლინებისა აფხაზური ენის შესასწავლად ლიხნში“. — ენიმკი-ს მოამბე 1937 წ. II, გვ. 290.

აფხაზურში (resp. ბზიფურ დიალექტში) ისინი ხომ სრულიად განსხვავებულ ფონემებს წარმოადგენენ. რაკი ძირითადად თითქოს ორივე ს-ა, ამიტომ ერთი და იგივე უნდა იყოს, ვერ ვიტყვით. ეს უკვე ნიშნავს თავის თავად ურთულეს სპეციფიკურ ბზიფურ ბგერათა ფორმაციის საკითხზე პასუხის გაცემას. მაგრამ ამ კერძო შემთხვევაში მათი დაკავშირებისათვის ხსენებული დიალექტივე იძლევა შესაძლებლობას.

თვით სახელთა წარმოებაში ბზიფურს დიალექტში მონაწილეობას იღებს როგორც -ს, ისე -სი. სახელებში ვითარებითი ფორმისათვის იქაც მარტივი -ს გვხვდება, მაგრამ ზოგს შეეყინულს ზმნისართულს წარმოებაში -ს-ც იჩენს თავს. სრულიად უდაოდ მიგვაჩნია, რომ ზმნისართები უბგ-სი, უ-სი („ისე“); აბა-სი, ა-სი („ასე“); აწკღ-სი („ნაცვლად“) იგივე ვითარებითი ფორმებია: ამაში გვარწმუნებს თვით ამ ზმნისართების ფუძეთა აღნაგობა, შინაარსი და სხვა ენათა მასალის ანალოგიური წარმოება. ამიტომაც მათს დეტალურად განხილვას აქ აღარ შევუდგებით.

ამათ გვერდით რამდენიმე ზმნისართი, ასეთივე წარმოებისა ჩვენი აზრით, იმავე ბზიფურში გვხვდება, მხოლოდ და მხოლოდ -ს-თი გაფორმებული (აბჟურში ყველგან მხოლოდ -ს-ა). იგივე ვითარებითი ფორმაა, ალბათ, ზმნისართი ნა-ს „მერმე“, „შემდეგ“ (უკეთ: „შემდგომად“), რომელიც ბზიფურს დიალექტშიაც ამ სახითაა და რომელიც უნდა იშლებოდეს ნა-დ და ს-დ. ნა- მიმართულების აღმნიშვნელი ელემენტია შინაარსით—„იქით“, რომელიც ჩვეულებრივ წინდებულადაა გამოყენებული ზმნებში (შდრ. ა-ნა-გარა—„იქით მიტანა“ და სხვ.), ხოლო -ს არის ვითარების გადმოცემი. მაშ, ნა-ს = „იქითად“ — „შემდეგ“, „მერმე“ (შდრ. ასევე ზმნისართები: ა-ნა-ხე-ს „შემდეგ“ „გარდა“; ა-ნა-ჯე-ს „შემდეგ“...).

ასევე უნდა იშლებოდეს ზმნისართი ფასა „უწინ“, „პირველად“, „ადრე“. აქ ფა- აფხაზურ-ადილეურის ზიარი ძირია საერთოდ წინა-ს გამომხატველი (მომდინარე „ცხვირ“—სიტყვიდან), -სა—კი იგივე ვითარებითობის აფიქსია გახმოვნებულად წარმოდგენილი.

შინაარსის ერთიანობისა და ფუნქციათა სრული დამთხვევის პირობებში შეგვიძლია, მაშასადამე, ეს სახეობები (ს და სი) ერთმანეთს დავუკავშიროთ.

ვითარებითობის კატეგორიის გამომხატველობითი ძალა აფხაზურში ამით არ ამოიწურება. არის ნიშნები ვიფიქროთ, რომ იგი გაცილებით უფრო ფართოდ უნდა იყოს აფხაზურ ზმნაში გამოყენებული, ვიდრე ეს დღეს ერთი შეხედვით გვეგონება.

ზმნებში გვხვდება იშვიათი წარმოება -ს-თი, რომელიც თითქოს დროის წარმოებას მიჰყვება, მაგრამ რომელსაც თვით დროის წარმოებასთან არავითარი კავშირი არ უნდა ჰქონდეს. ეს წარმოება გვაძლევს თავისებურ საგარე-მოებო ფორმას. ამ უკანასკნელის ორად-ორი შემთხვევა მოიპოვება ჩვენ მიერ ჩაწერილს ბზიფურს ტექსტებში:

„...ანცია დეკას რუმდერტა იფაგანგ იყოლფდტ“—„ლმერთი რომ-
არის (თუ რომ იყო?) [ამის] არ ცოდნით (არ შეგნებით) მედიდურად,
ყოფილად გახდნენ“, ე. ი. „ლმერთი რომ არსებობს, ამას ანგარიში არ გაუწიეს
და გამედიდურდნენ“.

„ბემჰტიგ ცირჩა იბსიგზ! -იჰან—„ჟარა უჟეგ უსიგუხუშამა? არა სარა სუჟო-
უჰ-ჰია დალჰედტ“—ილსიგზნუ დგებახეა-ს ლგჰუნანამგედტ—...ნას დესუგ-
ბაზ ლდერტ“—„შენი ხის სამოსი (ტანსაცმელი) გაიხადეო, მას (ქალს)
უთხრა.—შენ შენს ხორცს იხდი? ეს ჩემი ხორცილო, უთხრა ქალმა—გახ-
დილი რომ-უკვე-დაენახა მას (ქ.) მან (ქ.) არც კი იცოდა—... შემ-
დეგ რომ (როგორც) დაენახა მას (ქ.) გაიგო მან (ქ.)“.

ორსავე ამ შემთხვევაში შეგვეძლო და უნდა-გამოგვეყენებინა კიდევ საგა-
რემოებო ფორმები,—საგარემოებო ფორმები სწორედ ვითარებისა, ოღონდ
აქ უკვე ვითარების გამოხატველი ელემენტი შა- resp. ს პრეფიქსად მოგვეყ-
ლინებოდა. იქნებოდა: „ანცია დესუჟას || დშაჟას...“ და „ილსიგზნუ დესუგბახე-
აზ || დშაგბახეაზ...“ და შინაარსითაც სრულიად იმასვე მივიღებდით, რაც მი-
ვიღეთ წინა გამოთქმაში.

ვფიქრობთ, რომ აქაც -ს იგივე ვითარების გამოხატველი ელემენტი,
ოღონდ სუფიქსად მოქცეული და დროის რაიმე ნიშანთან საქმე არა გვაქვს.
ზმნა ასეთი წარმოებით გვაძლევს საგარემოებო ფორმის ან აბსოლუტივის გა-
გებას. აბსოლუტივის შინაარსის მიღება ამ ფორმისაგან სრულიად რეალური
შესაძლებლობაა. ამის ილუსტრაცია ამავე ენის სხვა მასალაზე და სხვა ენათა-
მასალაზედაც შეიძლება მოვახდინოთ¹.

თუ აქ წამოყენებული ახსნა დეკას, დგებახეას ფორმებისა სწორია,
პრინციპული მნიშვნელობა შეიძლება მიენიჭოს მას სხვა მაწარმოებლების, რომ-
ლებიც დროის მაწარმოებლებად არიან მიჩნეული, ახსნისა და გენეზისის საკითხ-
ში. ზოგ მათგანს ასევე სხვა ფუნქცია უნდა ჰქონოდა, მაგრამ გარკვეულს ფორ-
მასთან ფიქსაციით თითქოს დროის ფორმანტად ჩამოყალიბდა.

ვითარებით-გარდაქცევით ფორმასთან დაკავშირებით საყურადღებო ჩვე-
ნებას ვაწყდებით აბაზურში (უფრო ზუსტად: ტაპანთურში). ბრუნების მხრივ იქაც
თითქმის იგივე მდგომარეობა უნდა ყოფილიყო რაც საერთოდ აფხაზურში². გან-
სხვავებული ჩანს გარდაქცევითი ფორმის მაწარმოებელი. -ს-ს ნაცვლად იქ
გამოდის -თა³ სუფიქსი. იგივე -თა აბსოლუტივის მაწარმოებელია ზმნებში,
აწარმოებს ზმნისართებს და გამოყენებულია აგრეთვე და კავშირისათვის ზმნებთან⁴

¹ შდრ. ასეთივე მორფოლოგიური მონაცემი — -ჟა ადიდურს ენებში სახელისა და
ზმნის კატეგორიებში. იხ. გ. როგავა, „ქვემო-ადილურის ბრუნებისათვის“ — ენიმკის მოამ-
ბე, ტ. IV.

² დაწვრილებით ამის შესახებ—ცალკე.

³ პარალელურად გვხვდება -შეთა-ც.

მაგ.:

მაღალაჲ, ყალა-თა ირფა! (—ტაპანთური ტექსტები)—„ღმერთო, ციხედ ქენი!“
 ჭარა სარა ამა-თა უსჩფიტ — „ — „მე შენ (კ.) ძმად გაგხდი“
 დათარქუახგე რუქუპრ-მაციაქუა იცქეა-თა დაჭარნახტ“ (—იქვე)—„კვლავ (მათი)-
 თაეიანთი ჭურჭელი სუფთად დახვდათ“.
 აჩიკა-გუფეგე აჭიტონ და ც-თა იძიქუელტ“ (—იქვე)—„მხედრების ჯგუფიცეტლს.
 ახლდა რა, გაემართა“
 ლასტ-თა (—იქვე)—„ჩქარა-[დ]“, „მალიად“ და სხვ.

მართალია, ტაპანთურს -თა აქვს სახელებთან, ზმნისართებთან და ზმნებ-
 თანაც (აბსოლუტივიში) გამოყენებული, მაგრამ აქა-იქ რამდენსამე ზმნისართში
 ტაპანთურშიაც შემორჩენილა -ს-ც. უკეთ, მისი ხმოვნიანი სახეობა -სა. ზმნი-
 სართი „ასე“, „ამგვარად“ იქ იქნება: „არა-სა“ (შდრ. აფხ. აბა-ს, ა-ს),
 „ანა-სა“ (შდრ. აფხ. ან-ს); „ისე“, „იმგვარად“—„აჟა-სა“. ამ ზმნისართების
 სხვანაირი წარმოება არც უხერხდება აბაზურს.

თავისი -თა-ს ფუნქციებით ტაპანთური უფრო მისდევს თითქმის იმავე
 შინაარსის -ნ-თი წარმოებას აფხაზურისას. -ს-ს გვერდით აფხაზურშივე გამოვ-
 ლინდება -ნ(ღ). მაგ.:

„ აპციან-ნე იყალაფეტ“ — „ბატონებად იქცნენ“
 „ ნიბაღუ წესჟლაჲ იბეფტ აბჟაა-ხე-ნე, აბჟაა-რაზნ-ნე“ — „ბზიფ.
 ტექსტ.—„ჯერ რომ არ ენახა ჩიტი რამ ნახა, ნახევაჩი—ოქროდ,
 ნახევაჩი ვერცხლად [იყო]“.

თუმცა ამისათვის უფრო დამახასიათებელია პირიან ანუ გაზმნურებულ
 ფორმებთან გამოყენება:

დაამქსთა-ნე დეჟალაჲეტ — „იგი (აღამ.) თავადი შვილად ექცა-
 გახდა“
 დეზქუტოჟ უჩიერცთარშაჟა-ნე. უჩიარბე! (—ბზიფ. ტექსტ.) — „იგი
 (აღამ.) რაზედაც ზის (მას) შენი-თავი-საფრ.თხოზელად აჩვენე!“
 იბზიანე — „კარგად“ ის (რალაც)“
 იხარა-ნე — „შორს ის (რალაც)“
 იპსაქუა აძაბე იხარა-ნე დტან; აფუბე—იშაპა-ნე (—ბზიფ. ტექსტ.)
 — „უფროსი მისი ცოლი თავთან იჯდა, უმცროსი—ფეხთან“.

ზმნისართებში:

უმთან — „შემდეგ“
 აშეჟემთან — „დილით“ და სხვ.

აფხაზურს სიტყვაწარმოებაში -ნ-ს მრავალმხრივი გამოყენება აქვს. იგი
 გვხვდება დროისა და ადგილის ზმნისართებში, მხარეთა სახელებში, კომპო-

ზიტებში, რიცხვთა სახელებში და სხვ. იგი სპეციალურს ძიებას მოითხოვს და აქ მას ვერ შევეხებით.

წარმოდგენილი შედარებითი მასალის საფუძველზე, ე. წ. გარდაქცევითი ბრუნვაც, თავისი წარმოშობით, სიტყვაწარმოებითი ხასიათისა უნდა იყოს.

ჟ. დ. ა. უ. მ. ე. ი. ლ. ს. აქ განხილულ ე. წ. ბრუნვათა გარდა ყველა თანდებულისა აფხაზური ფორმა ბრუნების თავში აქვს მოქცეული, თუმცა მათ ბრუნვად მონათვლას მაინც ერიდება¹.

ასევე ნ. მ. ა. რ. ი. -ზ. „თვის“ თანდებულს მიიჩნევს (აზ - სახეობით?! ქ. ლ.) ქართების მიცემითი ბრუნვის გამჟღერებულ სახეობად და შინაარსითაც ამავე ბრუნვის გადმომცემად.

მასვე -ტ. თანდებული, „სარა სყუნტი“—„ჩემგან“ გამოთქმაში, მიიჩნია იაფეტური მოქმედებითი ბრუნვისა და (ზოგ შემთხვევაში) მიმართულებითი (направительный) ბრუნვის ნიშნიდან მომდინარედ².

-ზ („თვის“ გამოხატველ) თანდებულს ისევე არ დაერქმის ბრუნვა, როგორც, ვთქვათ, ინსტრუმენტალის. ისიც (და სხვა თანდებულებიც, საერთოდ) ცალკე ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკებითაა გაფორმებული. მაგ., „აძღაბ ლზგ იჰჷტ“—„ქალიშვილისთვის თქვა“—„ქალიშვილ მისთვის (|| მისად) თქვა“; „სარა სზგ აააგჷტ“—„ჩემთვის მოიტანა“—„მე მე-სთვის მოიტანა“ და სხვ. იგი ამავე წესით ჩართულია ზმნაშიაც. მოყვანილი ფრაზები ამ სახითაც გამოითქმის: „აძღაბ ი-ლ-ზ-გჷტ“—„ქალიშვილი ის-(რალაც)- მის-თვის-მან-(კაც.)- თქვა“; „სარა ი-ს-ზ-ააგჷტ“—„მე ის-(რალაც)- მე-სთვის-მან-(კაც.)-მოიტანა“—„მომიტანა“ და სხვ. ზმნაში ზ-ს გამოყენებას ქცევებრივი შინაარსის შექმნა შეუძლია.

ზმნასთანვე დაკავშირებული გვხვდება -ტ. ი. არის „სარა სყუნტი“—„ჩემგან“—„მე ჩემ-კენ-ით“ (აქაც იგი ცალკე ნაწილაკია და არა ბრუნვის ნიშანი), მაგრამ იმავე ქართ. -გან თანდებულის მნიშვნელობით იქნება ზმნაში: „ს-აბან-ტ. ი-ააჷტ“—„სა ი და ნ-მოვლივარ?“ (ზღრ. სათანადო შემთხვევები ქართულში). მისი მომდინარეობა იაფეტური -თე ბრუნვის ნიშნიდან ძნელი დასაჯერებელია. ტ. ს. სრულიად ნათელი ეტიმოლოგია მოეპოვება აფხაზურისავე ნიადაგზე. იგი კუთვნილებას აღნიშნავს, კუთვნილებითობიდანვე მომდინარეობს შემდეგ ქართ. -გან—თანდებულისებრი შინაარსიც.

საერთოდ კი, თანდებულები აფხაზურში სახელებს შეიძლება ერთვოდნენ და შეიძლება არც ერთვოდნენ. მაგ.:

ა ბ ნ ა ა მ შ ი ზ ბ ე ტ	}	„ტყეში დათვი ენახე“
და ა ბ ნ ა - ყ ა ა მ შ ი ზ ბ ე ტ		
ა ვ ნ გ დ ც ე ტ	}	„იგი (აღამ.) შინ (სახლში) წავიდა“.
და ა ვ ნ გ - ყ ა დ ც ე ტ		

და სხვ.

¹ იხ. მისი, Etudes comparatives sur les langues caucasiennes du Nord-ouest. Morphologie. Paris, 1932, გვ. 41—82.

² იხ. მისი, „К вопросу о положении абхазск. языка...“ § 6.

უფრო ძველია, ჩვენი აზრით, ის მდგომარეობა, როცა სახელები უთანდებულოდ იხმარება. თანდებულები ჩანს, რომ ახალი შენაზარდია სახელებთან. თანდებულებს ხომ უმთავრესად მიმართულების გამოხატვა ეკისრებათ და სათანადო შინაარსის გადმოცემას აფხაზურში თვით ზმნა ახერხებს. სრულიად მოსალოდნელი იქნებოდა, თუ ისინი სახელებს არ დაერთვოდნენ. რომ ავიღოთ გამოთქმები: „აწლა სა-მწა-ტოოჸ“ — „ხის წინ-ქვეშ“ — „ეზივარ“ — „ხე მე-მის-წინ-ქვეშ-ეზივარ“ და „აწლა სჸ-ქჸ-ტოოჸ“ — „ხეხე ეზივარ“ — „ხე მე-ზედ- ეზივარ“ რად უნდა დასჭირებოდა აქ სახელს („ხე“) თანდებულები, როცა ისინი ზმნაში უკვე იყვნენ მოცემულნი? ასეთივე მსჯელობა შეგვეძლო სხვა თანდებულებზედაც განგვევტო.

განხილული მასალის მიხედვით ვამჩნევთ, რომ აფხაზურში თანდებულებისა და ე. წ. ბრუნვის ნიშნების კავშირი სახელთან ან სუსტია ან სულ არ არის. უნდა ვივარაუდოთ, რომ აფხაზური და, საერთოდ, აფხაზურ-აღიღებურ ენათა ზმნის პოლისინთეზურ ბუნებასთან არის დაკავშირებული სახელთა ესოდენი სიღარიბე.

დღეს უკვე უჩნდება აფხაზურს ტენდენცია სახელებში ბრუნვითი ფლექსიის ჩამოყალიბებისა. ასე, მაგ., ნათესაობითისათვის გზას იკვლევს -ტი (გამოთქმებში „აფსნჸ-ტი ასსრ“ „აფხაზეთის ავტ. სოციალისტ. საბჭ. რესპ.“ და სხვ.), მიცემითისათვის — -ჴ. არა ისე შორეულ მომავალში მოსალოდნელია აფხაზურმა ბრუნვები განივითაროს. ყველაზე ადრე ბრუნვად ქცევა გარდაქცევით-ვითარებითმა ფორმამ მოასწრო. სიტყვაწარმოებითი შინაარსის ფორმები უფრო ადრე მოახერხებენ ამას, ვიდრე ძირითადი სინტაქსური ურთიერთობის შემქმნელი ბრუნვები. მის შემდეგ შეიძლება ჩამოყალიბდეს მოქმედებითი, მიმართულებითი, აბლატივი, გარკვეული ვიწრო მნიშვნელობით ნათესაობითი და მიცემითი, რამდენადაც ზმნაში პირთა განრიგებაზე არ იქნებიან ისინი დამოკიდებულნი, ხოლო ყველაზე გვიან — მოთხრობითი და სახელობითი. ამ უკანასკნელთა ჩამოყალიბება უკვე მომასწავებელი იქნება აფხაზურ სინტაქსში ძირეული ცვლილებისა.

ერთი, შედარებით უფრო ბრუნვის სახით ჩამოყალიბებული, ვითარებით-გარდაქცევითი ფორმის არსებობით — მისი გენეზისისა და ზმნურ წარმოებასთან შეხედრის მიუხედავადაც რომ ვიმსჯელოთ — არ შეგვიძლია ბრუნების სისტემის არსებობა დავუშვათ აფხაზური სახელის განვითარების თანამედროვე საფეხურისთვისაც კი.

К. В. ЛОМТАГИДЗЕ

ПРОБЛЕМА СКЛОНЕНИЯ В АБХАЗСКОМ ЯЗЫКЕ

(РЕЗЮМЕ).

Характерные для кавказских языков падежи, создающие основные синтаксические отношения, — именительный, родительный, дательный, повествовательный или эргативный, — не встречаются в абхазском языке.

Синтаксическое взаимоотношение, связанное с соответствующими падежами (за исключением родительного), в нем выражено в глаголе при помощи разных видов личных показателей и их порядка.

В функции родительного падежа выступают местоименные префиксы.

Абхазский, как типичный кавказский язык, не имел надобности в винительном падеже; и мы не должны были ожидать в нем такого падежа.

Отмечают в абхазском языке наличие следующих падежей: Caritivus, Comitativus, Instrumentalis и Factitivus.

Caritivus ზა-და ჟა-და „без хлеба“ и Comitativus (საბჟ-ა სარგ-ა sabə-y sarə-y „я и мой отец [- и]“) нельзя считать падежами. Caritivus относится к области словообразования, а Comitativus выражает союз „и“. Если всякий именной аффикс квалифицировать, как падежную форму, то мы будем вынуждены изменить само понятие падежа.

Орудивного падежа (Instrumentalis) также нет в абхазском языке.

В нем встречается только категория, выражающая орудивность, которая, мы бы сказали, более тесно связана с глаголом, чем — с именем. Частица ლა la, выражающая эту категорию, с именем редко встречается; она даже воспринимается, как отдельное слово (напр., აჩქვა რაღა დცეღ აჩkwa rəla dceyt — „он (человек) поехал на лошадях“ — „лошади ими он (человек) поехал“ — в то время, как в глаголе она дается, как единая форма (ср. აჩქვა დ-რაღ-ლა-დცეღ აჩkwa d-rə-la-dceyt — „лошади он-(человек)-ими-поехал“). Аффикс этот еще не слился с именем, как, напр., то имеет место в наречиях: ზაღ-ლა ჳაღ-la „лошадью“, т. е. „верхом“, ნაღ-ლა ნარəla „рукой“; ზაღ-ლა ჳაღ-la „днем“.

По своему типу образования падежный характер носит единственная обстоятельственная форма имени (Factitivus) — с аффиксом -ს(a)-s(a), — которая по своему происхождению относится к области словообразования и исходным значением которой надо считать „обстоятельность“.

В этом понимании этот аффикс -ს -s, должно быть, увязывается с обстоятельным элементом в глаголе — ჳა- ჳა- диалект, || ს || *ს- [ср. ი-სა-გ-ყო | ი-ს-ყო i-sə-a-qo | i-s-a-qo „так, как он (нечел. сущ.) есть“]. В виде

ბ s, — как это имеется и в именах —, нам кажется, он выступает в определенных глагольных формах, как напр., დეჟა-ბ დეჟა-s „он (чел.) что был“ — „он (чел.) так, как был“.

Вместо -ბ -s в тапантиском диал. выступает -თა -ta с более расширенной функцией, хотя в единичных наречиях (adverb.) и в тапантиском диал. появляется -ბა (ср. აბა-ბა აბა-sa „так“, „таким образом“; აჭა-ბა აჭა-sa „сяк“...).

Отсутствие падежей в абхазском языке вызывается тем, что соответствующие функции выполняются аффиксами (частицами), чрезмерно богато представленными в абхазских глаголах.

დარგუული ენის წუდაჯარული დიალექტის ფონეტიკურ თანხმებურებანი *

(აულ ხოჯალ-მაქის მეტყველების მასალათ მიხედვით)

დარგუული ენა დიალექტოლოგიურად თითქმის შეუსწავლელია. განსაკუთრებით მცირეა ცნობები წუდაჯარული კილოს შესახებ. სადისერტაციო ნაშრომის მიზანია ამ დიალექტის ფონეტიკურ თავისებურებათა წარმოდგენა აულ ხოჯალ-მაქის მეტყველების მონაცემთა საფუძველზე (ამ აულის მეტყველება ძირითადად წარმოგვიდგენს წუდაჯარულის ტიპის დიალექტების ფონეტიკურ ვითარებას).

1. დარგულის დიალექტებად დაყოფის ჩვენი სავარაუდო სქემა ითვალისწინებს სამს ტიპს: ჰურაჯულისა, აჯუშურისა და წუდაჯარულისას. პირველი ტიპის კილოები საკმაოდ შესწავლილია (უსლარი, ერკოვი, ბიხოვსკაია): მეორე—სალიტერატურო დარგუულს უდევს საფუძვლად და ამ მხრივ მკვლევართა უფრო ფართო წრისათვისაა ხელმისაწვდომი; მესამეზე კი მეტად მცირე მასალები მოიპოვება (ფოლკლორული ხასიათის ჩანაწერების, პიესებისა და ლექსების კრებულის სახით).

ჰურაჯულის ტიპის დიალექტებს შემდეგი ძირითადი ფონეტიკური ნიშნები ახასიათებს:

ა) მჟღერი აფრიკატების ძ და ჯ-ს მქონებლობა,

ბ) ვა „შლადის“ (размычный) წარმოდგენა სხვა დიალექტების წყვილბაგისმიერ მჟღერ ხშულ-მსკდომ ბ-ს ადგილას,

გ) უკანაენისმიერი თანხმოვნების ლაბიალიზაცია,

დ) დიფთონგების გაუმარტივებლად შემონახვა,

ე) უკანაენისმიერ თანხმოვანთა პალატალიზაცია.

აკუშურის ტიპის დიალექტები, სალიტერატურო დარგუულთან ერთად, ჰურაჯულის ტიპის კილოებს რიგი ნიშნებით უპირისპირდებიან; ესაა:

ა) მჟღერი აფრიკატების ძ და ჯ-ს უქონლობა,

ბ) ვა „შლადის“ (размычный) ნაცვლად ბ-ს (წყვილბაგისმიერი მჟღერი ხშულ-მსკდომის) მქონებლობა,

* ესაა დასვენითი დებულებები მონოგრაფიისა (საკანდიდატო დისერტაციისა), რომელიც ცალკე გამოქვეყნდება. „მოამბის“ რედაქციამ საჭიროდ დაინახა ეს დასკვნები ხელმისაწვდომი გაეხადა კავკასიური ენების სპეციალისტებისათვის.

დისერტაცია ავტორმა დაიცვა 1941 წლ. 18 ივნისს. რედ.

გ) უკანაენისმიერ თანხმოდანთა დელაბიალიზაცია,

დ) დიფთონგების გამარტივება,

ე) უკანაენისმიერ თანხმოდანთა სუსტად წარმოდგენილი პალატალიზაცია.

ამიტომ ჭურაკულისა და აკუშურის ტიპის დიალექტების ერთ ჯგუფად გაერთიანება, როგორც ეს ს. ბიხოვსკაიას აქვს მოცემული, უმართებულად მიგვაჩნია.

2. აულ ხოჟალ-მაქის მეტყველება (resp. წუდაჭარულის ტიპის დიალექტები) დარგული ენის დანარჩენი კილოებისაგან (ჭურაკული, აკუშური) შემდეგი ნიშნებით განსხვავდება:

ა) აქვს გემინატები,

ბ) ადგილი აქვს უკანაენისმიერ ხშულ-მსკდომთა პალატალიზაციას სრულ გააფრიკატებამდე,

გ) ჩვეულებრივი მოვლენაა ვიწრო ხმოდანთა წინ თანხმოდანთა წარმოების ადგილის წინ გადაწევა,

დ) ვიბრანტთა ერთად თავმოყრის შემთხვევებში დისიმილაციას აქვს ადგილი,

ე) ჭურაკულისა და აკუშურის ჯ-ს ადგილას წარმოდგენილია უკანაენისმიერი თანხმოდანები,

ვ) აქვს ყელისმიერი მჟღერი ზ სპირანტი,

ზ) ინფინიტივს დაბოლოებად -ზ მოუდის ნაცვლად სხვა ტიპების დიალექტთა -ს-სი.

თ) მეშველი ზმნა საადა („ვარ“) დ-ინანი ფორმანტითაა ნაწარმოები; ჭურაკულსა და აკუშურში (აგრეთვე სალიტერატურო დარგულში) ეს ზმნა რ-ინანი ფორმის მქონეა (საადა—„ვარ“).

3. აულ ხოჟალ-მაქის მეტყველებაში დადასტურებულია ფ, მ, ც, ჩ, ქ, ჯ, ს, შ, ჭ, ხ გემინატები. პირველი ექვსი—ხშულმსკდომებია, დანარჩენი კი—სპირანტები. სპირანტი გემინატები მარტივი ფშვინვიერი „შესატყვისების“ გაორმაგებულ სახეებს წარმოადგენენ, ხშულმსკდომნი კი ფშვინვიერობის კოეფიციენტის მიხედვით დაბლა დგანან „შესატყვის“ ფშვინვიერ მარტივ თანხმოდანებზე. ზოგი მათგანი (ფ, თ) მეტად უახლოვდება მკვეთრებს.

ამ ბგერების განხილვა საშუალებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ იმ ენათა (მაგ. ლაკურის) გემინატები, რომლებიც დღეს ნახევარაბრუპტივებს წარმოადგენენ, წინათ ფშვინვიერები ყოფილან. მჟღერთა გემინაციის შედეგად ნახევრად მკვეთრთა და მკვეთრთა მიღება აულ ხოჟალ-მაქის (წუდაჭარულ) მეტყველებაში დადასტურებული პროცესის გაგრძელებას წარმოადგენს: მჟღერი — ფშვინვიერი გემინატი — ნახევარაბრუპტივი გემინატი — მკვეთრი.

ჭურაკულისა და სერგო-ყალურის, აგრეთვე სალიტერატურო დარგულის (აკუშურის) კა, ტა და სხვ. თანხმოდანები არ წარმოადგენენ გემინატებს; ისინი ინტენსიური წარმოების მკვეთრი ხშულებია.

გემინატები დარგულის მხოლოდ წუდაკარულის ტიპის დიალექტებს ახასიათებს, იმ დიალექტებს, რომლებიც უშუალოდ ემიჯნებიან ხუნძურსა და ლაკურს ენობრივ სამყაროს. ამ ენების დარგულზე გავლენა მეტად თვალსაჩინო ფაქტია, რაც კითხვას ბადებს: ხომ არაა გემინაციის პროცესი დარგულში ხუნძურისა და ლაკურის მასზე გავლენის შედეგად მიღებული?

4. უკანაენისმიერი თანხმოვნები კ, ქ, ქ ვიწრო ხმოვანთა წინ—პალატალიზაციის ნიადაგზე—ენა-ნუნისმიერ აფრიკატებად იქცევიან ხოლმე: კ → ქ; ქ → ჩ; ქ → ჩ. მოსალოდნელი გ → ჯ პროცესი არა გვაქვს, რადგან წუდაკარულს ჯ აფრიკატი არ გააჩნია. ხოლო გ კი, ჩვეულებრივ, ქ-ს სახითაა წარმოდგენილი.

5. ამავე პალატალიზაციის ნიადაგზე ადგილი აქვს თანხმოვანთა წარმოების ადგილის წინ გადაწევისაც: (გ >) გ → უ; ქ → შ; ქ → შ. ანალოგიური პროცესი, ნაკლები რელიეფურობით, ჰურაჯულის ტიპის დიალექტებშიაც შეინიშნება. იქ გ → გ', ქ → ქ'. ქ → შ პროცესს ჰურაჯულის ნიადაგზე ვერ ავხსნით, მსგავსი ფორმები ამ უკანასკნელს წუდაკარულის ტიპის დიალექტებიდან უნდა ჰქონდეს შეთვისებული.

6. ჰურაჯულისა და აკუშურის ე თანხმოვნის ადგილას (მიც—'ყინული', ნიგ—'რძე', აჭყალ—'ოთხი', ირყუის—'ამოხმობა', 'ამომრობა', იყის—'ყოფნა' და სხვ.) აულ ხოყალ-მაქის მეტყველება გ, ხ, ლ უკანაენისმიერ თანხმოვნებს გვიჩვენებს (მიგ—'ყინული', ნიგ—'რძე', აჭღალ—'ოთხი', ერღუიზ—'ამომრობა', 'ამოხმობა', იხუიზ—'ყოფნა' და სხ.). ე ყელისმიერი მკვეთრი ამ უკანაენისმიერი თანხმოვნების რეფლექსია.

7. აულ ხოყალ-მაქის მეტყველებაში ვიბრანტთა თავმოყრისას დისიმილაციას აქვს ადგილი: რრ → ნრ → ნრ'. ამ მხრივ წუდაკარული ემიჯნება დარგული ენის დანარჩენ დიალექტებს (სადაც რრ კომპლექსი ჩვეულებრივია), მაგრამ უახლოვდება ლაკურს ენაში წარმოდგენილ ვითარებას: რრ → რღ.

8. ფონეტიკური პროცესები სახელთა ბრუნებისას წუდაკარულში გაცილებით უფრო მარტივია, ვინემ ჰურაჯულში ან აკუშურში, სადაც ფორმანტისეულ ნ-, ლ-ს ფუძის. -ნ, -ლ დაბოლოებაზე დართვისას ნნ → 0 და ლლ → 0. ნნ → 0 და ლლ → 0 პროცესი წუდაკარულისათვის უცხოა, ამიტომ ბრუნვათა სისტემა ამ ტიპის დიალექტებში გამჭვირვალედაა წარმოდგენილი.

9. ინფინიტივისა და მიცემითი ბრუნვის ფორმები წუდაკარულში (აულ ხოყალ-მაქის მონაცემების მიხედვით) ზ-ანიანია და არა ს-ანიანი, როგორც ეს ჰურაჯულისა და აკუშურის ტიპის დიალექტებში და სალიტერატურო დარგულშია. წუდაკარული, ამ მხრივ, უკერს მხარს ხუნძურს, სადაც ინფინიტი-

ვის დ — *ქ — ზ (არნ. ჩიქობავა). სალიტერატურო დარგულისა და ჰურაკულ-აკუშურის ტიპის დიალექტების -ს -ზ-ს დაყრუებითა მიღებული: *დ — *ქ — ზ — ს.

10. ზოგი ნაცვალსახელის მიცემითის -ბ ფორმანტი (ნიშაბ 'HAM'; ჯუშაბ — 'BAM'; დამ — *დაბ — 'MHE') წუდაკარული ამ ბრუნვაში -მ ფორმანტის მქონე ჰურაკულის ტიპის დიალექტებს უპირისპირდება (ნუშიმ — 'HAM'; ჰუშიმ — 'BAM'; დამ — 'MHE').

11. დარგულის სხვა დიალექტებისგან განსხვავებით წუდაკარულს აქვს ყელისმიერი სპირანტი ჰ, რომელიც დანარჩენი კილოების ყელისმიერი ფშვინვიერის —ჰა-ს მჟღერი სახეობაა.

12. სიტყვის ვანაპირას მჟღერ ხშულთა დაყრუების შემთხვევები (გ — ქ; ბ — ფ; დ — თ) ექვის ქვეშ აყენებენ, როგორც წუდაკარულის, ისე მთლიანად დარგულის მჟღერ ხშულ-მსკდომ თანხმოვანთა „წმინდა მჟღერობის“ საკითხს.

13. გრძელი ხმოვნების ქონა არ არის დამახასიათებელი არც წუდაკარულისა და არც დარგულის სხვა კილოებისათვის; აქ ხმოვანთა სიგრძე მხოლოდ ფონეტიკური პროცესების შედეგად მიიღება.

14. ყოფნა-ზმნა, რომელიც დამხმარე ზმნის მოვალეობას ასრულებს მთელს დარგულში, წუდაკარულში საადა (ვარ) ფორმითაა წარმოდგენილი ნაცვლად სხვა დიალექტების საადა-სი (ვარ).

15. აულ ხოჟალ-მაქის მეტყველებაში ხაზგასმითაა წარმოდგენილი გინდიფერენტული ხმოვანი; იგი ხშირად გვევლინება სხვა დიალექტების უ და ი-ს ადგილას.

16. წუდაკარული დანარჩენი ტიპების დიალექტებთან შედარებით თანხმოვანთა უფრო მდიდარი სისტემის მქონეა. იგი ჰურაკულისა და აკუშურის ტიპის დიალექტების ხშულ-მსკდომთა სამეულებს და სპირანტთა წყვილებს თავის წიაღში ხშულ-მსკდომთა ოთხეულებსა და სპირანტთა სამეულებს უპირისპირებს.

Ш. Г. ГАПРИНДАШВИЛИ

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЦУДАХАРСКОГО ДИАЛЕКТА ДАРГИНСКОГО ЯЗЫКА

(ТЕЗИСЫ КАНДИДАТСКОЙ ДИССЕРТАЦИИ)*

Даргинский язык диалектологически почти не изучен. Особенно мало сведений по цудахарскому диалекту. Цель диссертационной работы — представить фонетические особенности этого диалекта по данным речи аула *Ходжал-Махи* (Речь этого аула в основном выявляет фонетические особенности типа цудахарских диалектов).

1. По предварительной схеме мы предполагаем наличие диалектов трех типов даргинского языка: урахинского, акушинского и цудахарского. Первый тип диалектов изучен в достаточной степени (Услар, Жирков, Быховская), второй тип — лежит в основе литературного даргинского языка и в силу этого доступен широкому кругу исследователей; по третьему типу — имеется слишком мало материалов (преимущественно в виде фольклорных записей и сборников пьес и стихотворений).

I. Для диалектов урахинского типа характерны следующие явления:

а. Наличие звонких аффрикат $d\bar{s}$ $z\bar{s}$;

б. Наличие $z\bar{a}$ $v\bar{a}$ „размычного“ в соответствии с δ b других диалектов;

с. Лабиализация заднеязычных согласных;

д. Сохранение дифтонгов без упрощения;

е. Палатализация заднеязычных согласных.

II. Для диалектов акушинского типа характерно:

а. Отсутствие звонких аффрикат $d\bar{s}$ $z\bar{s}$;

б. Наличие δ b (губогубной звонкой смычно-взрывной согласный) вместо $z\bar{a}$ $v\bar{a}$ „размычного“;

с. Делабиализация заднеязычных согласных;

д. Упрощение дифтонгов;

е. Слабо представленная палатализация заднеязычных согласных.

Исходя из этого, является необоснованным объединение диалектов урахинского и акушинского в один тип — как это дано у С. Л. Быховской.

* Защита состоялась в ИЯИМК имени акад. Н. Я. Марра 18 июня 1941 г. Монография будет опубликована впоследствии.

2. Речь аула Ходжал-Махи (гесп. цудахарский тип диалектов даргинского языка) отличается от других диалектов (урахинского, акушинского) следующими признаками:

- a. В ней имеются геминаты;
- b. Имеет место палатализация заднеязычных смычновзрывных до полной аффрикатизации;
- c. Перед узкими гласными место образования согласных передвигается вперед;
- d. В случае стечения вибрантов происходит диссимиляция этих звуков;
- e. Урахинскому и акушинскому β соответствует заднеязычный согласный;
- f. Имеется гортанный звонкий спирант β w;
- g. В окончании инфинитива имеем β z вместо β s;
- h. Вспомогательный глагол—„სადა“ *sajda* („есмь“)—с формантом -დ-d; в урахинском и акушинском (равно и в литературном даргинском) имеем форму с аффиксом -რ-r.

3. В речи аула Ходжал-Махи засвидетельствованы геминаты: $\beta\beta$ p, $\beta\beta$ t, $\beta\beta$ c, $\beta\beta$ č, $\beta\beta$ k, $\beta\beta$ q, $\beta\beta$ s, $\beta\beta$ š, $\beta\beta$ k, $\beta\beta$ x. Первые шесть—смычновзрывные, остальные—спиранты.

Спиранты-геминаты представляют собой удвоение „соответствующих“ придыхательных, смычновзрывные же геминаты стоят ниже по коэффициенту придыхательности, чем „соответствующие“ простые придыхательные звуки.

Некоторые из них ($\beta\beta$ p, $\beta\beta$ t) весьма близки к абруптивным согласным.

Изучение этих звуков дает возможность утверждать, что геминаты других языков (напр., лакского), являясь полуабруптивами, происходят от придыхательных.

Засвидетельствованный в речи аула Ходжал-Махи переход звонких в полуабруптивы или абруптивы представляет развитие данного процесса: звонкий → придыхательная гемината → полуабруптивная гемината → абруптив.

Согласные β k, β t в урахинском, акушинском, а также в литературном даргинском не являются геминатами; они являются интенсивно артикулируемыми абруптивными смычными согласными.

Геминаты характерны только для диалектов, которые соприкасаются с аварским и лакским языками. Влияние этих языков на даргинский язык—очевидный факт. Ставится вопрос: не является ли процесс геминации следствием влияния аварского и лакского яз. на даргинский язык?

4. Заднеязычные согласные ɟ , ɟ , ɟ^{h} k , k , k^{h} перед узкими гласными переходят в альвеолярные аффрикаты (на почве палатализации): $\text{ɟ} \rightarrow \text{tʃ}$ $\text{k} \rightarrow \text{tʃ}$, $\text{ɟ}^{\text{h}} \text{k}^{\text{h}} \rightarrow \text{tʃ}^{\text{h}}$. Ожидаемого $\text{ɟ} \rightarrow \text{x}$ $\text{g} \rightarrow \text{ʒ}$ не имеет, так как в цудахарском нет x ʒ , а ɟ g замещается придыхательным ɟ^{h} k^{h} .

5. На почве же палатализации имеем передвижение места образования согласных вперед: $\text{ɟ} \rightarrow \text{tʃ}$ $\text{g} \rightarrow \text{ʒ}$, $\text{ɟ}^{\text{h}} \rightarrow \text{tʃ}^{\text{h}}$ $\text{k}^{\text{h}} \rightarrow \text{tʃ}^{\text{h}}$, $\text{ɟ}^{\text{h}} \rightarrow \text{tʃ}^{\text{h}}$, $\text{k}^{\text{h}} \rightarrow \text{tʃ}^{\text{h}}$. Аналогичный процесс наблюдается, менее рельефно, и в диалектах урахинского типа: $\text{ɟ} \rightarrow \text{tʃ}$ $\text{g} \rightarrow \text{ʒ}$, $\text{ɟ}^{\text{h}} \rightarrow \text{tʃ}^{\text{h}}$ $\text{k}^{\text{h}} \rightarrow \text{tʃ}^{\text{h}}$, $\text{ɟ}^{\text{h}} \rightarrow \text{tʃ}^{\text{h}}$, $\text{k}^{\text{h}} \rightarrow \text{tʃ}^{\text{h}}$.

Этот процесс не объясняется на почве урахинского диалекта; здесь нужно предполагать влияние диалектов типа цудахарского.

6. В речи аула Ходжал-Махи засвидетельствованы заднеязычные согласные ɟ , b , d g , x , ɣ на месте согласного ɟ других диалектов:

მოგ მოგ—

აჭყალ აჭყალ—

ოცის იცის—

მიგ მიგ—‘лед’

აჭყალ აჭყალ—‘четыре’

იხვიზ იხვიზ—‘быть’...

7. В речи аула Ходжал-Махи при стечении вибрантов наблюдается диссимиляция этих звуков: $\text{r} \text{r} \rightarrow \text{b} \text{r} \rightarrow \text{b} \text{r}^{\text{h}}$ $\text{r} \text{r} \rightarrow \text{p} \text{r} \rightarrow \text{p} \text{r}^{\text{h}}$. Этим цудахарский отличается от других диалектов даргинского языка, но сближается с лакским языком, где $\text{r} \text{r} \rightarrow \text{r} \text{d}$ $\text{r} \text{r} \rightarrow \text{r} \text{d}$.

8. Фонетические процессы в склонении имен гораздо проще представлены в цудахарском, чем в других диалектах:

Процесс: $\text{b} \text{b} \rightarrow \text{O}$ $\text{p} \text{p} \rightarrow \text{O}$ и $\text{l} \text{l} \rightarrow \text{O}$ $\text{l} \text{l} \rightarrow \text{O}$ чужд цудахарскому и поэтому система склонения в диалектах этого типа весьма прозрачна.

9. Инфинитив и дательный падеж в цудахарском образуются аффиксом $\text{b} \text{z}$, а не $\text{b} \text{s}$, как это имеет место в урахинском, акушинском и литературном языке. Цудахарский в этом отношении примыкает к аварскому, где инфинитив имеет формантом $\text{d} \rightarrow * \text{d} \rightarrow \text{b} \text{d} \rightarrow * \text{z} \rightarrow \text{z}$ (Арн. Чикобава).

Аффикс $\text{b} \text{s}$ литературного даргинского и других диалектов получен оглушением $\text{b} \text{z}$: $\text{d} \rightarrow * \text{d} \rightarrow \text{b} \rightarrow \text{s}$ $\text{d} \rightarrow * \text{z} \rightarrow \text{z} \rightarrow \text{s}$.

10. В некоторых местоимениях в дательном пад. наличен аффикс $\text{b} \text{b}$ (ბიზაბ $\text{bi} \text{z} \text{ab}$ —‘нам’) в противоположность аффиксу $\text{b} \text{m}$ в диалектах урахинского типа (ბუშიმ $\text{bu} \text{ʃim}$ —‘нам’).

11. В отличие от других диалектов в цудахарском наличен гортанный спирант ʃ ω , который является звонким вариантом гортанного придыхательного ʒ ʒ других диалектов.

12. Оглушение звонких смычно-взрывных в анлауте или ауслауте ($\text{d} \rightarrow \text{t}$, $\text{g} \rightarrow \text{k}$, $\text{b} \rightarrow \text{p}$) ставит под сомнение „чистую звонкость“ смычно-взрывных согласных в даргинском языке.

13. Долгие гласные не характерны ни для цудахарского, ни для других диалектов даргинского языка; долгота гласных обусловлена фонетическими явлениями.

14. Вспомогательный глагол „быть“—представлен в цудахарском диалекте в форме საქდა saxda , являясь соответствием формы საქრა saxra других диалектов.

15. В речи аула Ходжал-Махи представлен звук z z . Часто он замещает гласные звуки u , o i других диалектов.

16. Троечным смычно-взрывным и парным спирантам других диалектов в цудахарском диалекте противостоят четверные смычно-взрывные и троечные спиранты; тем самым в цудахарском налична более сложная система согласных, чем в других диалектах.

ძირითადი და თანდებულიანი ბრუნვები ინგუზურსა და ჩაჩნურში*

I. ინგუზური

1. ინგუზურში ისევე, როგორც ჩაჩნურსა და წოვურში, ერთი ბრუნებაა. ბრუნვის ნიშანთა განსხვავებული სახეობა ფონეტიკურ ნიადაგზეა მიღებული. ზემოაღნიშნულ მოსაზრებას ნათელყოფს ინგუზურში სახელთა ბრუნების შეპირისპირება ჩაჩნურისა და წოვურის სათანადო მონაცემებთან. ბრუნების ძველი სახე ჩაჩნურშია დაცული, ინგუზურში მის შემდგომ განვითარებასთან გვაქვს საქმე, ხოლო წოვურში ბრუნების პროცესი, როგორც ინგუზურთან, ისე ჩაჩნურთან შედარებით, უფრო შორსაა წასული.

2. ინგუზურში ძირითადია მხოლოობითის ნათესაობითის ფორმა: თითქმის ყველა დანარჩენი ირიბი ბრუნვა მასზეა აგებული. ნათესაობითის ნიშანი ყველა სახელთან არაა შემონახული. ზოგი სახელის ბრუნებისას ნათესაობითის ნიშნის დაკარგვასთან გვაქვს საქმე, ზოგ შემთხვევაში ნათესაობითის ნიშანი შერწყმია ფუძისეულ ნაწილს, ხოლო იმ შემთხვევაშიც კი, როცა ნათესაობითის ნიშანი ხელზეა, იგი ძველი სახით არაა შემონახული.

ზემოაღნიშნული პრინციპების ნიადაგზე შეიძლება გამოვყოთ ბრუნების ოთხი ძირითადი სახეობა: ე. წ. ს რ უ ლ ი, უ ს რ უ ლ ი, შ ე რ წ ყ მ უ ლ ი და გ ა მ ა რ ტ ი ვ ე ბ უ ლ ი. აღნიშნულ სახეობათა გამოყოფისას ყურადღება ექცევა ერთ-თანდებულიან ბრუნვებსაც, მაგრამ ძირითადია ნათესაობითისა და მიცემითში ნათესაობითის ნიშნის ქონა-არქონა.

ა) როცა ს რ უ ლ ი ანუ წესიერი სახეობა გვაქვს, ნათესაობითის ნიშანი ნათესაობითისა და მისგან წარმოებულ ბრუნვებში ხელზეა. იგი შესაძლებელია ზოგჯერ -გვ, -ცვ თანდებულების წინ დაიკარგოს. მაგალითად:

- სახ. გოვრ — „ცხენი“
- ნათ. გოვრ-ვ — „ცხენის“
- მიც. გოვრ-ვ — „ცხენს“
- მოთხ. გოვრ-ჟო — „ცხენმა“

* აქ წარმოდგენილია თეზისები მონოგრაფიისა (საკანდიდატო დისერტაციისა), რომლის სრულად დაბეჭდვა მომავალში ივარაუდება. „მოამბის“ რედაქციამ საჭიროდ მიიჩნია საკითხის მონოგრაფიული შესწავლის შედეგები გამოქვეყნებინა.

დისერტაცია ავტორმა დაიცვა 29.IX.1941.

რედ.

ერთ-თანდებულობები:

გოვრ-ნ-გან — „ცხენისაკენ“
 გოვრ-ნ-ცან — „ცხენთან ერთად“, „ცხენით“
 გოვრ-ნ-ლ — „ცხენზე“ (უკეთესი...)
 გოვრ-ნ-ხ — „ცხენში“ (სარგებელია).

სონორი თანხმოვნით დაბლოლებულ სახელებში -გან, -ცან თანდებულების წინ ნათესაობითის ნიშანი იკარგება: ბჭორღან-გან (←ბჭორღან-ნ-გან) — „მამლი-საკენ“, (ბჭორღან-ნ-ცან) ბჭორღან-ცან — „მამალთან ერთად“, „მამლით“.

ბ) როცა ე. წ. უსრული სახეობა გვაქვს, ნათესაობითის ნიშანი იკარგება ნათესაობითში, -გან, -ცან თანდებულების წინ და ნაწილობრივ მიცემითში: მიცემითში იკარგება ნათესაობითის ფლექსიის ხმოვანი, ნ კი ხელზეა. მაგალითად:

სახ.	სდერღანღო	— „სინათლე“
ნათ.	სდერღანღონ	— „სინათლის“
მიც.	სდერღანღონ-ნ-ან	— „სინათლეს“
მოთხ.	სდერღანღონ-ღო	— „სინათლემ“

ერთ-თანდებულობები:

სდერღანღონ-გან — „სინათლისაკენ“
 სდერღანღონ-ცან — „სინათლესთან ერთად“, „სინათლით“
 სდერღანღონ-ან-ლ — „სინათლეზე“ (უკეთესი...)
 სდერღანღონ-ან-ხ — „სინათლეში“, „სინათლის შესახებ“.

გ) როცა შერწყმული სახეობა გვაქვს, ნათესაობითის ფორმანტი ერწყმის ფუძისეულ ხმოვანს. იმის მიხედვით, თუ რაა ნათესაობითის ნიშანი და რომელ ფუძისეულ ხმოვანს ერწყმის იგი, ვლბულობთ — ჟო, -ჟე, -ან, -ან, -იჟ ხმოვნებს ნათესაობითსა და მისგან წარმოებულ ბრუნვებში. -იჟ ბოლოხმოვნიათი სახელები ნათესაობითში -ჟე ხმოვანს გვიჩვენებენ (←...იჟ+ან), -ჟე ბოლოხმოვნიათი ნიშანი ჟო-ს (←ჟე+ან), ა ბოლოხმოვნიათი შერწყმული სახეობის შემთხვევაში ა-ს გვიჩვენებენ, ხოლო -ჟე- ბოლოხმოვნიათი — ა-ს:

ე. ი. -ჟე, -იჟ, -ან, -ჟე ბოლოხმოვანი ან, ნათესაობითის ფორმანტი, გვაძლევს -ჟო, -ჟე, -ან, ა- ხმოვნებს ნათესაობითსა და მისგან წარმოებულ ბრუნვებში.

ნათესაობითის ნიშანი -ი(ე) შესაძლებელია შერწყოს ფუძისეულ ა-ს და შერწყმის შედეგად -იჟ- დიფთონგს მივიღებთ.

დ) როცა ე. წ. გამარტივებული სახეობა გვაქვს, ნათესაობითის ნიშანი იკარგება, როგორც ნათესაობითში, ისე ყველა მისგან წარმოებულ ბრუნვებში. მაგალითად:

სახ. დნ — „მამა“
 ნათ. დწ — „მამის“
 მიც. დწწ — „მამას“
 მოთხ. დწს — „მამამ“

ერთ-თანდებულისებები:

დწ-გწ — „მამისაკენ“
 დწ-ცწ — „მამასთან ერთად“, „მამით“
 დწ-ლ — „მამაზე“ (უკეთესი)...
 დწ-ხ — „მამაში“ (კარგი თვისება).

3. ინგუშურში ოთხი ბრუნვაა: სახელობითი, ნათესაობითი, მიცემითი და მოთხრობითი. ამ ბრუნვებს ძირითადი ბრუნვები ეწოდება. ამათგან სახელობითი და ნათესაობითი ძირითადი პირველადი ბრუნვებია. მიცემითი და, ზოგჯერ, მოთხრობითი ძირითადი ნაწარმოებები ბრუნვებია.

ა) სახელობითი ბრუნვა. ამ ბრუნვას ნიშანი არა აქვს, იგი წარმოდგენილია წმინდა ფუძით. შეიძლება გამოიყოს ფუძის დეტერმინანტები: -ინ, -წწ, -უწ.

ბ) ნათესაობითის ნიშანია -წ და -ი. ამათგან დიდი გავრცელება -წ ხმოვანს აქვს; მიუხედავად ამისა ასეთ-ფორმანტიანი ნათესაობითი მეორეული ჩანს: წ — წწ — ინ. წ რომ ი-დანაა მიღებული ამას ფუძისეული ხმოვნის ცვლილებაც ადასტურებს. -წ- ფორმანტიანი ნათესაობითი:

სახ. გოვრ — „ცხენი“
 ნათ. გოვრ-წ — „ცხენის“

ნათესაობითის წ — ინ:

სახ. გწ — „ტოტი“
 ნათ. გწწ-წ — (—გწწ-ინ) „ტოტის“

ნათესაობითის ფორმანტი შეიძლება დაიკარგოს:

სახ. დწ — „მამა“
 ნათ. დწ — „მამის“.

გ) მიცემითი ბრუნვა. ამ ბრუნვის ნიშანია -წ, რომელიც ერთვის ნათესაობითის ფორმას. -წ- ფორმანტის ნათესაობითზე დართვისას შესაძლებელია:

ა. მიცემითის -წ დაერთოს ნათესაობითის -წ-ს და -წ მივიღოთ:

ნათ. გოვრ-წ — „ცხენის“
 მიც. გოვრ-წ — „ცხენს“.

ბ. რადგანაც ნათესაობითის ა-ან (-ის); ამიტომ მიცემითში შესაძლებელია ნათესაობითში ერთ დროს არსებული ნ ჩანდეს, ხოლო მის წინ არსებული ხმოვანი დაიკარგოს:

- ნათ. სდერდლტონ-სდერდლტონ-ან
- მიც. სდერდლტონ-ნ-ან-სდერდლტონ-ან-ან.

ც. შესაძლებელია მიცემითის -ან ნათესაობითის ფორმანტ-დაკარგულ ფორმას დაერთოს:

- სახ. შან — „ყინული“
- ნათ. შან — „ყინულის“
- მიც. შან-ან — „ყინულს“.

დ) მოთხრობითი ბრუნვა. ამ ბრუნვის ფორმანტია: -ჟო, -ან; -ან. -ჟო- ფორმანტიანი მოთხრობითი ზოგჯერ ნათესაობითის ფუძეს იყენებს და ამიტომ ასეთ-ფორმანტიანი მოთხრობითი ძირითადი ნაწარმოები ბრუნვების მწკრივში მოექცევა. -ან, -ან ფორმანტი სახელობით ბრუნვას დაერთვის და ამდენად ასეთ-ფორმანტიანი მოთხრობითი ძირითადი პირველადი ბრუნვების მწკრივში უნდა განვიხილოთ.

4. მრავლობითის ძირითადი მაწარმოებელი ფორმანტებია -ან და -იშ. დანარჩენი სახეობანი ამ ორი ფორმანტის ვარიაციას წარმოადგენს. მრავლობითის წარმოებისასაც ის პრინციპებია ამოსავალი, რაც მხოლოდობითის ნათესაობითში ენახეთ. -ან ან -იშ ფორმანტი შეიძლება შეერწყოს ფუძისეულ ხმოვანს. შეიძლება ამ ფორმანტების ხმოვნური ელემენტი ა ან ი დაიკარგოს; ან კიდევ, შესაძლებელია -იშ ფორმანტის -ი ფუძისეულ ხმოვანს შეერწყოს, ხოლო შ დაიკარგოს. ზემოაღნიშნულის შედეგად შესაძლებელია მრავლობითის სხვადასხვა მაწარმოებელი ფორმანტები მივიღოთ.

-ან ფორმანტი: ა) ჩვეულებრივი ტიპი. მხ. სახ. გოვრ-„ცხენი“, მრავლ. სახ. გოვრ-ან-„ცხენები“; ბ) -ან ფორმანტის ა შესაძლებელია ფუძისეულ ხმოვანს შეერწყოს და მივიღოთ: ან, -ჟოშ, -ჟეშ, ა-ან $\left[\begin{matrix} -ან -- ა + ან... \\ -ჟოშ -- ჟე + ან... \\ -ჟეშ -- იე + ან... \\ ა-ან \left\{ \begin{matrix} -...ჟე + ან \\ -...ან + ან \end{matrix} \right. \end{matrix} \right.$

გ) -ან ფორმანტის ა შესაძლებელია დაიკარგოს და მხოლოდობითის სახელობითის ფორმას მხოლოდ -შ დაერთოს (ე. წ. გამარტივებული სახეობა). მხოლ. სახ. შან- „ყინული“, მრ. სახ. შანშ.

-იშ ფორმანტი. ა) ჩვეულებრივი ტიპი: მხოლ. სახ. ქულგ, მრ. სახ. ქულგ-იშ „ხელები“. ბ) შერწყმული სახეობა მხ. სახ. ჰანშან „სტუმარი“, მრ. სახ. ჰანშიან („სტუმრები“) — ჰანშან-იშ. გ) -იშ- ფორმანტის შ შესაძლებელია დაიკარგოს, ხოლო მის წინ არსებული ხმოვანი -ი —ჟ, მაგ., მხ. სახ. დან „მამა“, მრ. სახ. დანჟ „მამები“ — დან-იშ.

მრავლობითის ნათესაობითის ნიშანია *-ინ, რომლის ხმოვნური ელემენტი ი -წმ ან -იშ ფორმანტის შ-ს დაკარგვის შემდეგ წ ან ი ხმოვანს ერწყმის და -იჲ-ს ვლებულობთ. -წმ, -ჟოშ, -ჟეშ, -წშ-ფორმიან მრავლობითში ნათესაობითის ი-ჲ მრავლობითობის შ-ს დაკარგვის შემდეგ, შ-ს წინ არსებული ხმოვანი მხოლოდობითის ფუძისეულ ხმოვანს ერწყმის: ვორდნჲ („ურმების“)-ვორდწ-წშ-ინ.

მრავლობითის მიცემითის ფორმანტია -თწ, ხოლო მოთხრობითისა—წ. ამ ფორმანტების წინ მრავლობითის სახელობითის მსგავსი ფორმა გვაქვს.

5. ბრუნვის ფორმასთან შეერწყმული თანდებულები.

ა) ერთ-თანდებულიანი ბრუნვები. თანდებულები -გწ, -ცწ, -ლ, -ხ დაერთვის ნათესაობითის ფორმას. ამ თანდებულებს წინ ნათესაობითის ნიშანი შესაძლებელია დაკარგულიც იყოს. მრავლობითს რიცხვში დასმულ სახელებში -გწ, -ცწ თანდებულების წინ ნათესაობითის ნიშანი იკარგება და სახელობითის მსგავსი ფორმა გვრჩება. ამასთანავე გწ-ქწ. -ლ, -ხ თანდებულების წინ -ჟე დიფთონგი გვაქვს.

ბ) ერთზე მეტ-თანდებულობის ბრუნვები. -გწ თანდებულს ერთვის:

ა. -ჰო თანდებული, ადგილმდებარეობის გამომხატველი; იგი დართულია ყოფილა -გწ თანდებულზე, მაგრამ დაკარგულა და გწ-მ იკისრა, როგორც ადგილმდებარეობის, ისე მიმართულების გადმოცემა.

ბ. -წ თანდებული უდრის ქართულ „კენ“-ს, ერთვის (-გწ)-ჰო თანდებულს და (გწ)-ჰო-წ-ს ვლებულობთ. მაგ. დწგწჰო „მამასთან“, დწგწ-ჰო-წ „მამისაკენ“, „მამის მიმართულებით“.

გ. დაშორებითობის თანდებული -რწ (-რინ) შეიძლება დაერთოს როგორც გწ-ს, ისე -გა-ჰო-წ-ს.

-ხ თანდებულს (- || ლ) ერთვის მიმართულების -წ თანდებული და ვლებულობთ -ხ-წ (|| ლწ)-ს. მაგ. ლწთთ-წ-ლ-წ „მიწაშიკენ“. დაშორებითობის -რწ თანდებულის დართვისას -ლწ-რწ-ს მივიღებთ: მაგ., ლწთთწლ-რწ—„მიწაშიგან“. დაშორებითობის გამოსახატავად ზოგჯერ გამოყენებულია -ხ-წ(- || ლწ) ფორმაც, რომელიც მიღებულია ასე: -ხ (-ლ)—შემცველობის თანდებული +წ, —მიმართულების გამომხატველი თანდებული, +რინ—დაშორებითობის თანდებული, მივიღებთ: ...ლ-წ-რინ → ლრინ → ლინ → ლწ.

6. ბრუნვის ფორმასთან შეურწყმელი თანდებულებია: -ტწ („ზე“), -ჩუ („ში“), -კწლ (|| კწლხწ) („ქვეშ“). ეს თანდებულები ახლა გამოყენებულია, როგორც მიმართულების, ისე ადგილმდებარეობისათვის. ასეთი მოვლენა მეორეულია; ადგილმდებარეობისათვის -ჰო თანდებულ-დართული ფორმები უნდა გვქონოდა: -ტე-ჰო, -ჩუ-ჰო, კალ-ჰოწ. ყველა ეს თანდებული სახელებს მართავეს მიცემითში, მაგრამ ამჟამად, უმეტეს შემთხვევაში, სახელებს

მიცემითის ფორმანტი დაკარგული აქვს. აღნიშნულ თანდებულებს შეიძლება დაერთოს დაშორებითობის გამომხატველი—**რწ** თანდებული. მივიღებთ: ტწრწ (|| ტდერწ) „ზეგან“, ჩურწ—„შიგან“, კწლწწრწ—„ქვეშითგან“.

თანდებული **ლოლწ** (= „გასწვრივ“, „იო“) დაერთვის **-გწ, -ჩუ, -ტწ, -კწ** თანდებულებს.

II. ჩაჩნური

1. ჩაჩნურში ერთი ბრუნებაა. აქაც ისევე, როგორც ინგუშურში, შესაძლებელია გვექონდეს: ე. წ. სრული, უსრული, შერწყმული და გამარტივებული სახეობა.

2. ბრუნვის ნიშნები:

ა) სახელობითი: ნიშანი არა აქვს.

ბ) ნათესაობითი: ნიშანია **-წე, -იე** (**წე-იე-ინ**).

გ) მიცემითი: იწარმოება ნათესაობითისაგან+წ. აქაც შესაძლებელია ნათესაობითის ფლექსიის ხმოვანი დაიკარგოს ანდა იგი ფუძისეულ ნაწილს შეერწყოს.

დ) მოთხრობითის ფორმანტებია: **-ჟო, -წს, -წ**.

3. სახელობითი, ნათესაობითი, მიცემითი და მოთხრობითი ძირითადი ბრუნვებია. ამათგან პირველი ორი ძირითადი პირველადი ბრუნვებია, ხოლო მიცემითი და ზოგჯერ მოთხრობითი ძირითადი ნაწარმოებები ბრუნვებია.

4. ბრუნვის ფორმასთან შერწყმული თანდებულები.

ა) ერთ-თანდებულიანი ბრუნვები. **-ლ, -ხ, -ციე** (|| **-ცწ**), **-გე** (→ || **-გე**) თანდებულები ერთვის ნათესაობითის ფორმას. **-გე** თანდებული ნათესაობითის **ი-ს** გავლენით **-გე-დ** იქცევა (**-ი-გე → გე**).

ბ) ერთზე მეტ-თანდებულიანები. **-გე** (|| **-გე**) თანდებულს ერთვის: ა) **-ჰო** თანდებული, ადგილმდებარეობის გამომხატველი; ბ) **-რის** (|| **-რწ**)—დაშორებითობისა; ც) **-ც**, რომელიც ქართულ „-მდე“ თანდებულს უდრის. **-ჰო** თანდებულს ერთვის მიმართულების გამომხატველი **-წ, ე. ი. ვდებულობთ**:

- გე (|| **→-გე**)+**ჰო**: **-ღე-გე-ჰო** „მამასთან“ (რაიმე არის)
- გე (|| **→-გე**)+**ჰო+წ**: **-ღე-გე-ჰო-წ** „მამისაკენ“
- გე (|| **→-გე**) { **+რიე** || **-ღე-გე-რის** „მამისაგან“
- { **+რა:** || **-ღე-გე-რწ** „მამისაგან“
- გე (|| **→-გე**)+**ცი**: **-ღე-გე-ცი** „მამამდე“.

-ხ თანდებულს (**→-ღ**) ერთვის:

- ა. **-ინ**—გამომდინარეობითობისა. მაგ.: **ლწ-თთ-წ-ხ-ინ** (—„მიწაშიგან“)
- ლწთთ-წ-ღ-წ-რინ**,
- ბ. **-წე** (|| **-წ**) მსგავსობითობის გამომხატველი.

5. მრავლობითს რიცხვში -გე(-ჟჷ), -ციე(- || -ცჷ) თანდებულების წინ ნათესაობითის -ი დაკარგულია და მრავლობითის სახელობითის მსგავსი ფორმაა დარჩენილი. -ლ, -ხ თანდებულების წინ ნათესაობითის ფორმაა. ამ შემთხვევაში ნათესაობითის ფორმანტი არ იკარგება. იკარგება მრავლობითობის მაწარმოებელი სუფიქსის შ. ნათესაობითის -ინ შ-ს წინ არსებულ ხმოვანთან უსლარის ჩანაწერების მიხედვით არაა შერწყმული, სალიტერატურო ჩაჩურში კი შერწყმულია.

გაურაჷჷ — „ცხენების“ (უსლარის მიხედ.)

გოურიჷჷ — „ცხენების“ (სალიტ. ჩაჩნ.)

-ლ თანდ. გაურაჷლ (უსლარით)

-ხ თანდ. გაურაჷხ (უსლარით)

-ლ თანდ. გოურიჷლ (სალიტ. ჩაჩნ.)

-ხ თანდ. გოურიჷხ (სალიტ. ჩაჩნ.)

მრავლობითის მიცემითში: გოურ-აშ-ინ ← გოურ-აშ-ინ+ა (მრავლ. ნათ. +ა).

6. ბრუნვის ფორმასთან შეურწყმელი თანდებულებია: -ტე („ზე“), -ჩუ („ში“), -კელ („ქვეშ“). ეს თანდებულები იხმარება იმ შემთხვევაში, როცა მიმართულებაა გამოსახატავი, მაგალითად, „სო ღანთჷ ტე, უნხა ხი'ირჷ“, „მე სკამზე დავჯექი“... „აჷ კუღალ ჩუ ხი დრთთირჷ“ — „დოქში წყალი ჩავასხი“... „ას ხიენჷ კელ ტულგ დჷაკოსირჷ“ — „ხის ქვეშისაკენ ქვა გავისროლე“.

ადგილმდებარეობის აღნიშვნის შემთხვევაში -ჷო თანდებულდართული ფორმებია: ტე-ჷო „ზე“, ჩუ-ჷო „ში“, კელჷო „ქვეშ“. მაგალ., „ღანთჷ ტეჷო ქნიშქჷ, ულლუ“, „სკამზე წიგნი დევს“... „კუღალ ჩუჷო ხი დუ“ — „დოქში წყალია“.

დაშორებითობის გამოხატვის შემთხვევაში -რის-თანდებული ერთვის აღნიშნულ თანდებულებს და ვლბულობთ:

ტერინ-ტერიჷ → || ტერაჷ

ჩუ-რინ-ჩურიჷ → || ჩურაჷ

კელ-ჷარის-კელ-ჷარაჷ.

ჩაჩური თანდებული ხულლუ (-ლოლლუ) უდრის ინგუშურ „ლოლლან“-ს, იხმარება ზემოაღნიშნულ თანდებულებთან და გვაქვს: ჩუხულლუ, კელჷანხულ-ლუ, ტეხულლუ.

III. ფოკუსი:

1. ჩაჩურისა და ინგუშურის მონაცემებთან შედარებამ დაგვანახვა, რომ წოგურში ისევე, როგორც ჩაჩურსა და ინგუშურში, ერთი ბრუნებაა.

2. წოვეურში ოთხი ბრუნვაა: სახელობითი, ნათესაობითი, მიცემითი და მოთხოვითი. ამათგან სახელობითი და ნათესაობითი ძირითადი პირველადი ბრუნვებია, ხოლო მიცემითი და -ვ-ფორმანტიანი მოთხოვითი—ძირითადი ნაწარმოები.

ბრუნვის ნიშნებია:

ა) სახელობითი ბრუნვა უნიშნოდაა წარმოდგენილი.

ბ) ნათესაობითის ნიშანია -**ეს**, -**ის**. -**ეს**- ჩაჩნურ-ინგუშური -**წ** ფორმანტის შესატყვისია, ხოლო -**ის** კი ჩაჩნურ-ინგუშური ნათესაობითის -**ის** ფორმანტს უდრის. წოვეურ -**ეს**, -**ის** ფორმანტათგან პირველადია -**ის**. **ეს-ის-ინ**.

გ) მიცემითის ფორმანტია -**წ**, მაგრამ იგი უმეტეს შემთხვევაში დაკარგულია და ამჟამად მიცემითი ნათესაობითისაგან მეტ წილად იმით განსხვავდება, რომ ნათესაობითშია -**ს**, ხოლო მიცემითში—**წ**. ამასთანავე, მიცემითში **წ**-ს წინ არსებული ხმოვანი (ნათესაობითის ნიშნისეული) ზოგჯერ იკარგება.

დ) მოთხოვითია:

a. ნათესაობითის **ს** დაკარგული ფორმა +**ვ**;

b. სახელობითი +**წ** (- || ს).

3. ბრუნვის ფორმასთან შერწყმული თანდებულები.

ა) ერთ-თანდებულნი ბრუნვები. თანდებულებია:

-**ხ**

-**ცი****ის**

-**გწ**-**გო**

-**რეს**-**რის**

-**ლწ**-**ლო** (= ჩაჩ.-ინგ. -**ლწ**-ს)

-**ჰი**

ამ თანდებულებიდან -**ცი****ის**, -**გწ**, -**ლწ**, -**ხ** მართაეს სახელს ნათესაობითს ბრუნვაში. ნათესაობითის ნიშანი ზოგჯერ იკარგება. თანდებულები: -**ჰი**, -**რეს** მიმართულებითის ფორმას დაერთვის.

ბ) ერთზე მეტ-თანდებულიანები:

a. -**ხ** თანდებულს ერთვის -**ის**, როცა საჭიროა რომელიმე საგნის შიგნიდან მოძრაობის გამოხატვა, ეს უკანასკნელი ჩაჩნურ-**ინ**-სა და ინგუშურ -**წ**-ს შესატყვისება.

b. -**გწ** თანდებულს ერთვის თანდებულები: **რეს** (-**რის**)—დაშორებითობის გამოხატველი; **ჰი**—ადვილმდებარეობის გამოხატველი; -**მცი****ის** მნიშვნელობით ქართულ „მდე“ თანდებულს უდრის. ვლებულობთ:

-**გო**-**რეს**... -**გო**-**ჰი**... -**გო**-**მცი****ის**...

დაშორებითობისათვის გამოყენებულია გუი-ჰა ფორმა, რომელიც—გოჰა-ი. ს. -ლო-თანდებული მნიშვნელობით უდრის ქართულ -ში- თანდებულს და გამოყენებულია ნივთიერებათა სახელებთან და მრავლობითობის შემთხვევაში. მაგ., ხილო—„წყალში“, ნახლო—„ხალხში“. მასაც შეიძლება დაერთოს თანდებულები -რეს, -მცის, -ჰა და მივიღებთ:

- ლო-რეს: ხილორეს „წყლიდან“
- ლო-ჰა: ხილო-ჰა „წყალში“ (ადგილმდ.)
- ლო-მცის: ხილო-მცის „წყლამდე“

Д. С. ИМНАЙШВИЛИ

«ОСНОВНЫЕ И ПОСЛЕЛОЖНЫЕ ПАДЕЖИ В ИНГУШСКОМ ЯЗЫКЕ»

ТЕЗИСЫ КАНДИДАТСКОЙ ДИССЕРТАЦИИ*

1. В ингушском языке так же, как и в чеченском и бацбийском (цоватуйском) языках—одно склонение, разнообразие же падежных окончаний — результат фонетических процессов.

2. В склонении ингушского языка исходной формой является родительный падеж единственного числа, почти все остальные косвенные падежи образуются от родительного падежа. В некоторых именах имеет место утрата флексии родительного падежа, иногда же она сливается с гласным звуком основы, или же претерпевает определенные фонетические изменения.

На основе вышесказанного можно выделить четыре основных вида *одно* склонения: полный, неполный, слитный и упрощенный.

а) Полный вид:

Имен.	gowr	„лошадь“
Род.	gowr ^a	„лошади“
Дат.	gowr-ä-gowr ^a + ^a	„лошади“
Эрг.	gowr-wo	„лошадь“

С наращенным послелогом:

gowr ^a -g ^a	„к	„лошади“
gowr ^a -c ^a	„с	„лошадью“
gowr ^a -l	„(в сравнении) с	„лошадью“
gowr ^a -x	„в	„лошади“

* Монография будет опубликована впоследствии. Защита состоялась 29.IX.1941.

б) Неполный вид:

Имен. sjerd^alwo „свет“
 Род. sjerd^alwon ←sjerd^alwon-^an
 Дат. sjerd^alwon-n-^a←sjerd^alwon-^an-^a
 Эрг. sjerd^alwon-wo

С наращенным послелогом:

sjerd^alwon-g^a←sjerd^alwon-^a-g^a
 sjerd^alwon-c^a←sjerd^alwon-^a-c^a
 sjerd^alwon-^a-l
 sjerd^alwon-^a-x

в) Слитный вид:

Имен. žw^alij— „собака“
 Род. žw^alje— ←žw^alij-^an,
 Дат. žw^aljen^a ←žw^alij-^an-^a
 Эрг. žw^alje ←žw^alij-^a

С наращенным послелогом:

žw^alje-g^a ←žw^alij-^a-g^a
 žw^alje-c^a ←žw^alij-^a-c^a
 žw^alje-l ←žw^alij-^a-l
 žw^alje-x ←žw^alij-^a-x

г) Упрощенный вид:

Имен. dā „отец“
 Род. dā ←dā-in
 Дат. dān^a ←dā-in-^a
 Эрг. dās

С наращенным послелогом:

dā-g^a ←dā-i-g^a
 dā-c^a ←dā-i-c^a
 dā-l ←dā-i-l
 dā-x ←dā-i-x

3. Как в ингушском, так и в чеченском и бацбийском (цова-тушском) языках именительный, родительный, дательный и эргативный (активный) суть *основные падежи*. Из них, именительный, родительный, а иногда и эргативный суть *основные первичные падежи*. Дательный—основной производный падеж.

ა) Именительный падеж. У этого падежа собственной флексии нет. Обычно в именительном падеже представлена чистая основа.

ბ) Родительный падеж. Флексией этого падежа является: в ингушском —^a, -i, в чеченском —^aᵛ, -iᵛ, в бацбийском (цова-тушском) —iᵛ, -eᵛ. Из них первичной надо признать флексию -iᵛ, которая в ингушском —^aᵛ, —^a, в чеченском иногда —^aᵛ, а в бацбийском (цова-тушском) налицо, как древний формант -iᵛ(←-iᵛ); так и —eᵛ.

ვ) Дательный падеж образуется от родительного при помощи суффикса -^a. Этот суффикс в чеченском и ингушском языках налицо, а в бацбийском (цова-тушском) языке в большей части случаев утрачивается и роль флексии дательного падежа выполняет -n, остаток окончания родительного падежа.

გ) Флексиями эргативного падежа в ингушском и чеченском языках являются —wo, -^as, -^a, в бацбийском (цова-тушском) —v(←-vᵛ), -s(←-^as).

4. Как в ингушском и чеченском, так и в бацбийском (цова-тушском) языках имеются послелого, как слившиеся с падежным окончанием, так и сохранившие свою форму. Таким образом, получаются падежи с одним и с несколькими послелогоми.

Слитные послелого

ა) Падежи с одним послелогом:

Ингушский:	Чеченский:	Бацбийский:
—x	—x	—x
—l	—l	
—g ^a	—g ^a ᵛ —je	—g ⁰
—c ^a	—c ^a ᵛ —ciᵛ	—ciᵛ
—r ^a	—r ^a ᵛ —riᵛ	—reᵛ
—	—hə	—hə
—(-l ^a)	—(l ^a)	—l ⁰

Из этих послелогов, в чеченском и ингушском языках перед -x, -l, -g^a, -c^a в большинстве случаев имеется форма родительного падежа; это же наблюдается в бацбийском (цова-тушском) языке перед послелогоми g⁰, ciᵛ, -l⁰.

Послелого -riᵛ, -reᵛ, -r^a, -hə, как в чеченском, так и в ингушском и бацбийском (цова-тушском) языках нарастают на форму направительного падежа. Эти послелого могут присоединяться и к послеложной форме, образуя падежи с несколькими послелогоми.

б) Падежи с несколькими послелогами:

Ингушский: Чеченский: Бацбийский:

— g ^a -r ^a	g ^a (je)-r ^a ri ⁿ	go-re ⁿ
— *g ^a -hə	g ^a (je)-hə	go-hə
— g ^a -hə- ^a	g ^a (je)-hə- ^a	*go-hə-i
— g ^a -hə- ^a -r ^a	- g ^a (je)-c	go - m ci ⁿ
		lo - re ⁿ
		lo - m ci ⁿ
		lo - hə
— x(←γ)- ^a	- x- ⁿ	γ(←γ ^a)
— x(←γ)- ^a -r ^a {	- x-i ⁿ	x-i ⁿ
	- x- ^a -r ^a	

г. Послелоги, неслившиеся с падежным окончанием:

Ингушский:	Чеченский:
Местонахождение и направление:	Направление: Местонах.:
. t ^a „на“ te „на“ te-hə
. ču- ^a „в“ ču „в“ ču-hə
. k ^a l (k ^a lx ^a) „под“ kel „под“ kel ^a -hə

К этим послелогам присоединяется послелог -r^a || riⁿ (в значении „удаления от чего-либо“).

Ингушский: Чеченский:

. t ^a r ^a tje-r ^a	ter ^a teri ⁿ
. ču-r ^a	čur ^a čür ^a čüri ⁿ
. k ^a lx ^a -r ^a	kelhə- ^a -r ^a

Послелог γolla (ингушский) xula || ←γoll^a (чеченский) = „по“, присоединяется к послелогам —g^a, —t^a, te, ču, k^al.

**ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემისათვის კავკასიურ ენებში:
ამ კონსტრუქციის სტაბილური და ლაბილური ვარიანტები ***

(წინასწარი მოხსენება)

საკითხის დასმისათვის. ერგატიული კონსტრუქცია სინტაქსური კონსტრუქციაა; ამ კონსტრუქციისათვის ჩვეულებრივ დამახასიათებელია ერგატივის ანუ აქტივის, ჩვენებური „მოთხრობითის“, ან მსგავსი ბრუნვის მონაწილეობა.

ეს ბრუნვა აღნიშნავს რეალურად მოქმედს, რეალურ სუბიექტს, ზმნასთან, რომელიც გარდამავალია თავისი მნიშვნელობით.

მან გააკეთა, ააშენა, შექმნა, დაწერა, გაჭრა...

აქედან წარმოდგება ტერმინიც: ერგატივი *ergativus*, აქტიური *activus*, ე. ი. მოქმედი.

ერგატიული კონსტრუქცია, ამრიგად, ერგატიული ბრუნვის შემცველი კონსტრუქციაა.

მაგრამ ამ კონსტრუქციის თავისებურება რეალური სუბიექტის ბრუნვით არ ამოიწურება: რეალური ობიექტი, ნივთის ობიექტი, ე. წ. პირდაპირი ობიექტი ევროპული ენებისა ერგატიულ კონსტრუქციაში გადმოიცემა სახელობითი ბრუნვით (ანდა ფუძით) მოსალოდნელი ბრალდებითი ბრუნვის ნაცვლად, — ბრალდებითი ბრუნვა, *accusativus*, პირდაპირი ობიექტის ეს ბრუნვა ევროპული ენებისა, ერგატიული კონსტრუქციისათვის უცხოა.

მან დაწერა წიგნი — он написал книгу...

ბრალდებითი ბრუნვის უქონლობა და ერგატივის მქონებლობა ერგატიული კონსტრუქციის დამახასიათებელი ხელშესახები ნიშნებია.

ერგატიულ ბრუნვას შეიძლება ჰქონდეს საკუთარი, მხოლოდ მისთვის განკუთვნილი ფორმა ანდა შეიძლება სხვა ბრუნვასთან საზიარო ფორმით იყოს წარმოდგენილი.

პირველი შემთხვევის მაგალითია ქართული და მეგრულ-ჭანური: მოთხრობითი ბრუნვა აქ დამოუკიდებელი ერთეულია, მკვეთრად განსხვავებული სხვა ბრუნვათაგან: მოთხრობითის ნიშანი ქართულში -**მან**, ჭანურ-მეგრულში -**ქ** მხოლოდ ამ ბრუნვისათვის განკუთვნილი ჩანს:

კაც-მან, ძმა-მან — კოჩი-ქ (|| კოჩ-ქ), ჯუმა-ქ (|| ჯიმა-ქ)...

* წაკითხულია მოხსენებად საკავშ. მეცნიერ. აკადემიის საქართველოს ფილიალის პირველ სესიაზე 28.IX.1939.

მაგრამ ქართულში მოთხრობითის პირველადი ნიშანი -5 სახელობითთან დაკავშირებასაც არ გამოირიცხავს; ორი სახელიდან, სადაც ეს -5 დასტურდება, იგი ერთში მარტოოდენ მოთხრობითში ჩანს—მა-5 (ამ სახელს საკუთარი ფუძის სახელობითი არც აქვს), მეორეში კი—ვი-5—მოთხრობითი და სახელობითია შეთავსებული: ვი-5? კაც-ი—კაც-მან...

ჭანურშიც მუ-ქ მოთხრობითის როლშიც გამოდის და სახელობითისაშიც. ეს გარჩენილი ცალკეული ფაქტები ვერ შეცვლიან დებულებას, რომ ქართულსა და მეგრულ-ჭანურში მოთხრობითს საკუთარი აფიქსი გააჩნია, მაგრამ ამ ცალკეულ ფაქტებში მკრთალად მოჩანს გარკვეული შესაძლებლობა—მოთხრობითის მოზიარეობა სხვა ბრუნვასთან.

ეს შესაძლებლობა თითქოს რეალური ფაქტია ქართველური ენებიდან სვანურში: მოთხრობითის ძირითადი ნიშანია სვანურში -დ; ეგევე ნიშანი უნდა გვექონდეს გარდაქცევითს (მიმართულებითს) ბრუნვაში¹.

სი ი ისგვა ჯარდ კალ ემსყედ—შენ და შენმა ჯარმა კალო გამიკეთეთ (იხ. არსენ ონიანის „სვანური ტექსტები ლაშხურ კილოზე“ პეტროგრ. 1917, გვ. 51ა): ჯარ-დ=ჯარმა...

ალ ციგინ ანამბუე შამშე ჯონდანდ...—ეს ზღაპარი მიაგმო შამშე ონიანმა (იქვე, გვ. 57ა): ჯონდან-დ=ონიანმა...

შდრ. ...ლგვან ესრენ ჯვნელდ...—მდგარა თურმე ძველად (იქვე, გვ. 54): ჯვნელ-დ=ძველად.

ემზჳინ ემჳედღელი ამხაჳ ლამზგრდ თაპარ დედჳფალ—ერთხელ აქ მოსულა სალოცავად თამარ დედოფალი (იქვე, 50ა): ლამზგრ-დ=სალოცავად².

სვანურისებური მდგომარეობაა მთელ რიგ კავკასიურ ენებში; ასე, მაგალითად, ერგატივის მოზიარედ მოქმედებითი ბრუნვა გამოდის ხუნძურში, დარგულში, კიურულში: ერგატივისაგან განსხვავებული მოქმედებითი ამ ენებს არ გააჩნია. ასეა, ყოველ შემთხვევაში სპეციალური ლიტერატურის ჩვენების მიხედვით. ხუნძურში ასეა ეს III გრამატიკული კლასის (ნიეთის კლასის) სახელებში.

ერგატივს საზიარო ფორმა აქვს ნათესაობითთან ლაკურში³.

ადილეურში ერგატივი და ირიბი ბრუნვები ამჟამად ერთნაირად გამოიყურება, თუმცა აქ გაცილებით უფრო რთულ ვითარებასთან უნდა გვექონდეს

¹ სამწუხაროდ, ბრუნვის საკითხი სვანურში არაა იმდენად შესწავლილი, რომ ამ მხრივ ყოველგვარი ეჭვი გამოირიცხოს.

² სვანურში მოთხრობითი ბრუნვის სხვა ნიშანიც გვაქვს; მის შესახებ ისევე, როგორც ქართველურ ენებში ამ ბრუნვის აგებულების შესახებ, საუბარი გვაქვს წერილში: „მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის ქართველურ ენებში“, იხ. სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის „შრომები“, ტომი X (1939).

³ ეს კია, რომ ისტორიულად ლაკურს ერგატივი, როგორც ცალკე მორფოლოგიური ერთეული, უნდა ჰქონოდა. ამას გვაფიქრებინებს ის თანხმობენები, რომლებიც ნათესაობითის სუფიქსების წინ შემონახულია ხშირ შემთხვევაში და ფუძისეულ მასალად ვერ მიიჩნევა.

ამის შესახებ უფრო დაწვრილებით—მოხსენებაში: „ერგატივის წარმოქმნის ისტორია ხუნძურში“ (წაკითხული იყო საქართვე. მეცნიერ. აკადემ. საზოგად. მეცნიერებათა განყოფილების III სესიაზე 1941 წ. ოქტომბერში).

საქმე; სახელდობრ, ბრუნვის ნიშანთა ფონეტიკური გზით დაღვევის შემდეგ ერგატივისაგან ნაწარმოები ყველა ბრუნვა ერთ-ერთს დაემსგავსა¹. მაინც არ არის გამოირიცხული, რომ ერგატივი აქაც ხვდებოდა ერთ-ერთ ირიბ ბრუნვას. ერგატიული კონსტრუქცია, ამრიგად, ერგატიული ბრუნვის საკითხში სხვადასხვა ენაში სხვაობას ამჟღავნებს.

სამაგიეროდ, რეალური ობიექტის საკითხი ყველგან—კავკასიურ ენებში—ერთნაირად წყდება: ბრალდებითი ბრუნვა, accusativus არსად მოიპოება.

ერთად ერთი გამონაკლისი დღემდის უღუბრი ენა იყო. ამ ენაში ბრალდებით ბრუნვას პოულობდნენ. ვლ. ფანჩვიძემ გაარკვია, რომ ეს ბრალდებითი მიცემითის დიფერენციაციას წარმოადგენს. უცხო ენათა გავლენა შეუძლებელია გამოირიცხოს, როცა ამგვარი დიფერენციაციის წარმოქმნა ასახსნელი. ამის გარეშე კი ბრალდებითი ბრუნვის ვინაობის გარკვევა უღუბრში ცხადყოფს, ჯერ ერთი, იმას, რომ ბრალდებითი ბრუნვა მიცემითს ეკედლება, ფუნქციურად მიცემითია მასთან ახლოს, ამას კი მნიშვნელობა აქვს ქართულსა და სხვა ქართველურ ენებში ობიექტის აღმნიშვნელ ბრუნვათა,—სახელობითისა და მიცემითის,—კვალიფიკაციისათვის; მეორეცა და, მოხსნილად მიიჩნევა საკითხი ერგატიულ კონსტრუქციასთან ბრალდებითი ბრუნვის, accusativus-ის, შეთავსების შესახებ:

ბრალდებითი ბრუნვის, აკუსატივის, უქონლობა რჩება კონსტიტუტიური ნიშნად ერგატიული კონსტრუქციისა (კავკასიურ ენებში).

რეალური სუბიექტის ბრუნვის, ერგატიული ბრუნვის საკითხში ნაირ-ნაირობას უპირისპირდება რეალური ობიექტის ბრუნვაში, ზრალდებითის საკითხში, ერთფეროვნება. ამდენად ეს ნიშანი, თუმცა უარყოფითი, ერგატიული კონსტრუქციისათვის უფრო დამახასიათებელი ჩანს.

მაგრამ ერგატივს მიეცემთ უპირატესობას თუ აკუსატივის უქონლობას, ფაქტი ისაა, რომ ეს დამახასიათებელი ხელშესახები მონაცემები გარე სიმპტომებია, სახელებში გამომჟღავნება იმისა, რაც ერგატიული კონსტრუქციის მონაწილე ზმნაშია ჩამარხული.

რეალური სუბიექტი (RS)—ერგატივში და რეალური ობიექტი (RO)—სახელობითში (ანდა ფუძის სახით) იმიტომ გვაქვს, რომ ამას ზმნა იწვევს. ზმნის ფუძის აგებულება განსაზღვრავს (პირველ რიგში ეს ეხება RO-ს).

ეს ნიშნავს: ერგატიული კონსტრუქციის სათავე ზმნაშია, ამ კონსტრუქციის თავისებურებათა წყარო ზმნაა. ერგატიული კონსტრუქცია თავისებურია იმიტომ, რომ თავისებურია ზმნა და, მაშასადამე:

ეს თავისებური ზმნა საკმარისი პირობაა იმისათვის, რომ მივიღოთ ერგატიული კონსტრუქცია იმისდა მიუხედავად, გვაქვს თუ არა სათანადო სიმპტომები სახელების მხრივ.

ამის მაგალითია აფხაზური ენა; აქ ზმნური სუბიექტისა და ობიექტის ბრუნვები არ მოგვეპოება, სახელები არ იბრუნვის; ცხადია, ასეთ პირობებში

¹ ამის შესახებ იხ. ავტორის: „სვანური მოთხრობითის ერთი ვარიანტი და სახელთა ბრუნვის ორფუძიანობა ზოგ კავკასიურ ენაში“—სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, XVIII (1941).

სახელთა ბრუნვა ზმნის დასახასიათებლად, კერძოდ, მის გარდამავლობის სარკვევად არ შეიძლება იყოს გამოყენებული. ზმნა კი გარდამავლობა-გარდაუვალობას განასხვავებს—რით? სუბიექტისა და ობიექტის პირის ნიშანთა ადგილმდებარეობით:—**ზმნის დამახასიათებელი ნიშნები ზმნაშივე მოიპოვება.**

თუ ზმნა ჭრთპირიანია, სუბიექტის პირის ნიშანი პრეფიქსია:

სჭყოუპ—ვარსებობ;

სებლუქეტ—ვიწვი (იხ. П. Услар. Абхазский яз. 43).

თუ ზმნა ორპირიანია და გარდაუვალი, სუბიექტის ნიშანი, პრეფიქსი, წინ უსწრებს ობიექტის ნიშანს, აგრეთვე პრეფიქსს:

სგუცხრააუქეტ—გებმარები მე შენ (ვაჟო) (იხ. ქ. ლომთათიძე. „ძირითად დროთა წარმოებისათვის აფხაზურში“, ენიკი-ს მოამბე, II, გვ. 193).

მაგრამ თუ ორპირიანი ზმნა გარდამავალია, ობიექტის პრეფიქსი წინ უსწრებს სუბიექტისას:

იზბლუქეტ—ვწვავ მე (რალაცას)

ისჭუქეტ—ვჭამ მე (რალაცას) (იხ. П. Услар. Абх. яз. 45).

სამპირიან გარდამავალ ზმნაშიც ანალოგიურია პირის ნიშანთა თანამიმდევრობა: ჯერ ობიექტის პირებია ნაჩვენები, მერე—სუბიექტისა: ურსთუქეტ შენ თავს (ვაჟო) მას ვაძლევ (იქვე)¹.

პირველი და მეორე პირის ნიშნები, აფხაზურს **სუბიექტისა და ობიექტისათვის** ერთნაირი აქვს: I პ.—ს

II პ.—უ (ვაჟ.), ბ (ქალ.).

ერთნაირი ნიშნების განსხვავებული ფუნქცია ადგილმდებარეობის ცვლის საშუალებით ხერხდება აფხაზურ ზმნაში. ამ შემთხვევაში ზმნა იყენებს იმ პრინციპს, რომელსაც ჩვეულებრივ **წინადადების შედგენისას** მიმართავენ სუბიექტისა და ობიექტის გასარჩევად (სახელობითისა და ბრალდებითის გაურჩევლობის შემთხვევაში):

აბრაამ შვა ისააკ... Abraham zeugte Isaak...: წინ უსწრებს სუბიექტი, მერე ობიექტი.

პირის ნიშანთა ეს განსხვავებული გამოყენება გარდამავალსა და გარდაუვალს ზმნებში აჩენს ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემას აფხაზურ ენაშიც.

ამავე თვალსაზრისითაა მნიშვნელოვანი შემდეგი მოვლენაც აფხაზური ზმნის უღვლილებაში: ნივთის კატეგორიის მესამე პირის სუბიექტი და იმავე პირის ობიექტი ერთი და იმავე პრეფიქსით გადმოიცემა:

¹ გარდამავალ ზმნათა დამახასიათებელი სხვა ნიშნებიც მოიპოვება აფხაზური ზმნის უღვლილებაში. იხ. ამავე ნომერში ქ. ლომთათიძის ნარკვევი: „გარდამავლობის კატეგორია აფხაზურში“ (გვ. 1—31).

ჩვენ აქ გარდამავალი და გარდაუვალი ზმნის გარჩევის ძირითად პრინციპზე მითითებით ვკმაყოფილდებით.

ბყოუ¹ — არის (არსებობს) რაღაცა

ისაჟუეჟტ — ვჭამ რაღაცას.

ერგატიული კონსტრუქცია კავკასიურ ენათა სტრუქტურის ნიშანდობ-
ლივი მოვლენაა; არც სომხურში, არც თურქულ ენებში, არც სემიტურსა და
არც ინდოევროპულ ენებში ეს კონსტრუქცია ისტორიის სივრცეზე არსად
ჩანს. ზოგიერთი მოვლენის მიხედვით ინდოევროპული ენების განვითარების
წინა საფეხურისთვის ზოგი ავტორი ცდილობს ივარაუდოს ამგვარი კონსტრუქ-
ციის იქ არსებობა (ვგულისხმობთ ულენბეკისა და ვაჰანის² წერილებს);
საკითხი დადებითად ინდოევროპული ენებისთვის ვერ გადაწყდება, სანამ არაა
დამტკიცებული, რომ სათანადო მოვლენები ნაშთია და არა ჩანასახი,
რომელსაც განვითარების შესაძლებლობა არ დაურჩა.

ყოველ შემთხვევაში ახლაც უდაოა, რომ ინდოევროპულ ენებში იმგვარი
ჩამოყალიბებული ერგატიული კონსტრუქცია, როგორც კავკასიურ ენებში
გვხვდება, არც ამჟამად გვაქვს, არც მათი ისტორიის სივრცეზე დასტურდება.
და ეს ისტორია კი ორნახევარ ათას წელს წააჭარბებს.

საყურადღებოა, რომ ურარტულ ენაში მიუთითებენ ერგატიულ კონსტრუქ-
ციის არსებობაზე (ი. მ. ე. შ. ჩ. ა. ნ. ო. ვ. ი.)³. მარტოოდენ ეს ფაქტი რაიმე ხასია-
თის დასკვნას კავკასიური ენების ურარტულთან გენეტური კავშირის შესახებ
ვერ გამოგვატანინებს; სხვა გარემოებებთან ერთად კი ეს შეხვედრა გრამატი-
კული სტრუქტურის ცენტრალურ მომენტებში უთუოდ ანგარიშგასაწევია გე-
ნეტური პრობლემის რკვევისასაც.

ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა ცენტრალური პრობლემაა კავკა-
სიურ ენათა სტრუქტურის თვალსაზრისით: **სახელთა ბრუნებისა და ზმნის უღვ-
ლილები სპეციფიკურობა ამ პრობლემაში იყრის თავს.**

საკითხის განხილვისას შეიძლება ბრუნების მოვლენებით დავიწყოთ და
ზმნის უღვლილებაზე გადავიდეთ ანდა — პირუკუ.

მაგრამ ორსავე შემთხვევაში სიმძიმის ცენტრი ზმნაზე მოდის: ერგატიუ-
ლი კონსტრუქციის წყარო, როგორც თავშივე აღვნიშნეთ, ზმნაა.

კავკასიურ ენათა ზმნის შესახებ არა ერთხელ წამოუყენებიათ დებულება:
კავკასიურ ენათა **გარდამავალი** ზმნა მოქმედებითი გვარისა კი არაა, — როგორც
ეს ივარაუდება ევროპულ ენათა მასალების მიხედვით, — არამედ ვნებითისა.
მოქმედებითი გვარის ზმნა ამ ენებში არ მოიპოვებაო.

დამახასიათებელია ამ მხრივ პ. უსლარისა და ნ. მარის შეხედულება⁴.

¹ იგულისხმება ამგვარი ზმნის უსუბიექტოდ ზმარების შემთხვევა.

² ამის შესახებ დაწვრილებით გვექნება მსჯელობა სხვაგან — ერგატიული კონსტრუქციის
თეორიის სრულ ს მიზობილგაში.

³ იხ. Мещанинов И. И. Язык ванской клинописи, II. Структура речи. Ленинград;
1935; შდრ. გიორგი წერეთელი: „საქართველოს მუზეუმის ურარტული ძეგლები“, თბი-
ლისი, 1939, გვ. 5 და შემდ.

⁴ პ. უსლარის შემდეგ, ნ. მარზე ადრე, პ. შუხარდტი შეუბოვრცლად ამ საკითხს
ცნობილს მონოგრაფიაში: Über den passiven Charakter des Transitivs in den kaukasischen Spra-
chen (Wien 1895); მაგრამ ამის შესახებ აქ არას ვიტყვი: პ. შუხარდტი ამ შემდგში ერთგვარი
ცვლილებები შეიტანა თავის გაგებაში; ამიტომ მისი დაწვრილებითი განხილვა სპეციალური მო-
ნოგრაფიისათვის გადავდევით. ეგვევ ითქმის ულენბეკის მნიშვნელოვანი წერილების შესახებ;

ჩამოყალიბებული სახით პ. უსლარის კონცეფცია „ხუნძური ენის“ გრამატიკაშია წარმოდგენილი. საქმის ვითარება მოკლედ ასე წარმოიდგინება.

ხუნძური ზმნა ყოველთვის ერთპირიანია, უკეთ რომა ვთქვათ, ერთკლასიანია: მასში აღინიშნება მხოლოდ ერთი სახელის კლასი; ეს სახელი სახელობითს ბრუნვაშია.

მნიშვნელობით გარდაუვალი თუა ზმნა, ეს სახელობითი ბრუნვა სუბიექტი იქნება, რეალური სუბიექტიცა და გრამატიკული ქვემდებარეც:

დუნ ვუგო მე (I კლ.) ვარ

დუნ ვაჟანა მე („) მოვედრი...

თუ ზმნა მნიშვნელობით გარდამავალია, ეს სახელობითი ბრუნვა რეალური ობიექტია:

დუნ ვაჟანა... მე (I კლ.) მომიყვანა...

რეალური სუბიექტი ასეთ შემთხვევაში ერგატივშია (მოთხრობითშია) ჩვეულებრივად, მაგრამ შეიძლება იყოს მიცემითშიცა და ადგილობითს ბრუნვებში:

დუნ ვაჟანა (ინსუცა)—მე მომიყვანა (მამამ): ინსუცა—ერგატივია

დუნ ვოტჟულა ინსუფე—მე ვუყვარვარ მამას: ინსუფე—მიცემითია

დუნ ვიზულა ინსულდა—მე მხედავს მამა („მე ვჩანვარ მამისდა“): ინსულდა—ადგილობითია.

ამრიგად, სახელობითი ბრუნვა, იქნება იგი რეალური სუბიექტი, თუ რეალური ობიექტი, ზმნაში თავის კლასს მაინც ასახავს, ზმნას თანაბრად ითანხმებს; ერგატივი (მოთხრობითი), მიცემითი და მიმართულებითი ზმნის ფორმას კლასის მიხედვით არ ითანხმებენ.

პ. უსლარმა დაასკვნა: სახელობით ბრუნვას ზმნა იმიტომ ეთანხმება, რომ ეს სახელობითი ქვემდებარეა,—ქვემდებარეა არა მარტო მამინ, როცა იგი რეალურ სუბიექტს უდრის, არამედ მაშინაც, როცა რეალურ ობიექტს გადმოგვცემს და ეს იმიტომ, რომ გარდამავალად მიჩნეული ზმნა ნამდვილად არაა გარდამავალი, იგი ვნებითი გვარისაა და არა მოქმედებითისაო.

ამისდა კვალად: დუნ ვაჟანა ინსუცა სიტყვა-სიტყვით უდრის: „მე მოყვანილი ვარ მამის მიერ („მამით“)“ და არა: „მე მომიყვანა მამამ“... დიდე ვოტჟულა ემენ „мне любитя отец“—„მე მიყვარს მამა“—და არა—„я люблю отца“.

„ხუნძურს ენაში ისევე, როგორც ჩაჩნურში, სრულებით არ არის მოქმედებითი გვარის ზმნები, არამედ მხოლოდ საშუალო და ვნებითები. ბრალდებითი ბრუნვა არ გააჩნია ხუნძურ ენას ხუნძური ზმნის თვით არსებითი თვისების გამო („по самому существу аварского глагола“). იხ. П. Услар. Аварский язык, Тифл. 1889, § 123, გვ. 122—23.

აქედან ცხადია, რომ პ. უსლარისათვის ამოსავალია ზმნის თვისება: ზმნა ვნებითია; მასთან პირდაპირი დამატება ბრალდებითს ბრუნვაში შეუძლებელია დაისვას; რეალური სუბიექტი გრამატიკულად ზრები ობიექტია და მოქმედებითს ბრუნვაშია; რეალური ობიექტი გრამატიკულად ქვემდებარეა და სახელობითს ბრუნვაშია.

ინსუცა ვ-აჩანა დუნ—მამით მოყვანილი ვარ მე „отцом приведен я“
ინსუცა წა ბ-აქულა—მამით ინთება ცეცხლი „отцом разводится огонь“.

ამით ისიც ახსნილია, ერთი შეხედვით, თუ რატომ ხვდება ერგატივი მოქმედებითს, რატომ არ ითანხმებს იგი ზმნას და ისიც, თუ რატომ აღინიშნება რეალური ობიექტის „პირი“ (კლასი) ზმნაში.

პ. უსლარის შეხედულების სასარგებლოდ ერთი გარემოებაც შეიძლება დაგვესახელებინა: ზმნისართებშიც აღინიშნება სახელობითს ბრუნვაში დასმული სახელის კლასი, ერგატივში დასმულისა—არა:

ემენ როყოუ ვუგო—მამა სახლში, არის

ემენ ჰანიუ ვუგო—მამა აქ არის...

მაგრამ: ინსუცა წა ბ-აქულა—მამა ცეცხლს ანთებს;

ინსუცა როყოზ წა ბაქულა—მამა სახლში ცეცხლს ანთებს...

როყოზ („სახლში“) მესამე კლასის ნიშანს, ბ-ს, დაირთავს, წა- სახელს (=ცეცხლი) უთანხმდება და არა ინსუცა-ს, ერგატივში დასმულ სახელს.

და მაინც არ არის პ. უსლარის ინტერპრეტაცია მართებული. მართალია, რომ ხუნძურს არ გააჩნია მოქმედებითი გვარის ზმნა; უდაოა, რომ ბრალდებით ბრუნვას ვერ იგუებს ხუნძური გარდამავალი ზმნა ობიექტად. მაგრამ შეიძლება თუ არა აქედან დავასკვნათ, რომ ეს ზმნები ვნებითი გვარისაა? პ. უსლარმა ევროპული ენების ვნებითის სინტაქსური კონსტრუქცია მოიმარჯვა: отцом разводится огонь ინსუცა წა ბაქულა...

მაგრამ ვნებითი („разводится“) კორელატია მოქმედებითის გვარისა („разводит“) და მისგან იწარმოება; ხუნძურ ბაქულა-ს ასეთი მოქმედებითი საყრდენად არ აღმოაჩნდება: პ. უსლარმა თვითონ აღნიშნა—მოქმედებითი გვარის ზმნები ხუნძურისათვის უცხოაო. მაშასადამე, ბაქულა არ შეიძლება უდრიდეს разводится-ს თავის აგებულებით: ენა, რომელსაც მოქმედებითი გვარი არ ეწარმოება, ვერც ვნებითს გვარს გაიჩენს¹.

მაგრამ ეს ზოგადი მოსაზრებაა. უფრო არსებითია შემდეგი გარემოება. ხუნძური ზმნა ყოველთვის ერთ კლასზე მიუთითებს, მაგრამ ხუნძურმა ნაზმნარმა სახელმა,—მიმღებამ,—შეიძლება ორი კლასი აღნიშნოს: ერთი მათგანი რეალურ სუბიექტზე მიუთითებს, მეორე—რეალურ ობიექტზე. სუბიექტის კლასი სუფიქსში ჩანს, ობიექტისა—პრეფიქსად გვაქვს:

ხურ ბ-ეტაჟლე-უ ჩი—მიწის მოქმედი („მიწა-დამამუშავებელი კაცი“).
ბ-პრეფიქსი ხურ- სახელს („მიწა“, „ყანა“) ეკუთვნის, უ- სუფიქსი—პირველი გრამატიკული კლასისა—ჩი-ზე („კაცი“) მიუთითებს.

¹ ცალკე უნდა იქნეს გამოყოფილი ის შემთხვევები, როდესაც ხუნძური ზმნა აწარმოებს კაუზატივს და ამ უკანასკნელის კორელატად ვნებითი ჩნდება. ამგვარი კაუზატივები და ვნებითები ახალი ტენდენციის გამოქვდავებაა. არაკაუზატიური გარდამავალი ზმნების დახასიათებას ეს ფაქტი ვერ შეგვაცვლევინებს, პირიქით, მათს სხვაგვარობას უფრო განაზავს. კაუზატივების შესახებ—ცალკე.

ინსუცა ხურ ბ-ეტყულა („მამა მიწას ამუშავებს“) ბ- პრეფიქსი ისევ ხურ-თანაა დაკავშირებული; მაშასადამე, ისევეა ობიექტი, როგორც შესაბამის მიმდევობასთან (ხურ-ბ-ეტყულე-უ ჩი).

ამგვარად, ის, რაც ერთკლასოვან ზმნაში სადარ იყო—ქვემდებარისაა პრეფიქსი თუ დამატებისა—ორ კლასოვან მიმდევობაში სრული უეჭველობით ირკვევა: პრეფიქსით ობიექტი აღინიშნება; წინადადებაში—ინსუცა ხურ ბეტყულა—ხურ („მიწა“, „ყანა“) გრამატიკულადაც ობიექტია და არა სუბიექტი და, მაშასადამე, ერგატივი „ინსუცა“ („მამამ“) არაა ევროპულ ენათა მოქმედებითი, ვნებითი გვარის ზმნებთან რომ იხმარება, არამედ სუბიექტის სპეციფიკური ბრუნვა. ასეთ პირობებში შემასმენელი ზმნაც არ ეტოლება ვნებითს, არ დაიყვანება ევროპულ ენათა პასივამდის¹.

პ. უსლარის თეორია გარდამავალ ზმნათა ვნებითობის შესახებ, ხუნძური ენის მასალაზე ნაჩვენები, ამგვარად, დამაჯერებლად ვერ მიიჩნევა.

პ. უსლარმა ზმნის ბუნების კვალიფიკაციით დაიწყო და ერგატივი ამის მიხედვით დაახასიათა. ნ. მარმა მოთხრობითი ბრუნვის (ერგატივის) რაობის გარკვევით დაიწყო და შემდეგ სათანადო დასკვნები გააკეთა გარდამავალი ზმნის შესახებ.

ნ. მართან მსჯელობის საგანია ქართული; ქართულში მოთხრობითი ბრუნვა მან- ნაცვალსახელს დაირთავს და აღწერით იწარმოება: კაც-მან, ძმა-მან... მოთხრობითის რაობა ამ ნაცვალსახელის კვალიფიკაციაზე იქნება დამოკიდებული.

ნ. მარი ვარაუდობდა: მან მიცემითი ბრუნვააო (ისტორიულად): ქართულ ენას, როგორც სემიტურ ენებთან მონათესავეს, ფორმანტები ხმოვნებითა აქვს გამოსახული; ა ხმოვანი არაბულში (და, მაშასადამე, ქართულშიც!) მიცემითის ნიშანია; ამგვარად, მან- ნაცვალსახელში მ რჩება ძირეულ მასალად, -ა ფორმანტია მიცემითი ბრუნვისა (-ნ კიდევ თანხმოვნითი ელემენტი, რომელიც ბრუნვის ნიშანში შედის, მაგრამ ამა თუ იმ ბრუნვისათვის სპეციფიკური არ არის).

რაკი მან- ნაცვალსახელი მიცემით ბრუნვადაა მიჩნეული, მის საშუალებით ნაწარმოები ბრუნვა—კაც-მან, ძმა-მან—„ნაცვალსახელური მიცემითია“ („дательный местоименный“). ამისდა კვალად ქართულს ენაში ორი მიცემითი დასტურდება: კაც-ს, ძმა-ს, (მა-ს) და კაც-მან, ძმა-მან²...

ნ. მარის „ძველი ქართული სალიტერატურო ენის გრამატიკაში“, რომელიც 1925 წელს გამოვიდა, ლაპარაკია „მეორე მიცემითის“ შესახებ: მოთ-

¹ უფრო დაწვრილებით ამის შესახებ იხ. ავტორის წერილში „პოლიპერსონალიზმის საკითხი ხუნძურში ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემასთან დაკავშირებით“—„ენიკი-ს. მოამბე“, ტ. X (1941).

ხუნძური ერგატივის შესახებ საუბარი გვაქვს მოხსენებაში: „ხუნძური ერგატივის წარმოქმნის ისტორია“: წაითხული იყო საკავშ. მეცნ. აკად. ლიტერ. და ენის განყოფილების იანვრის სესიაზე (1941 წ.) ლენინგრადში (პირველი ნაწილი) და საქართვე. მეცნიერ. აკად. საზოგ. მეცნიერ. განყოფ. 1941 წ. ოქტომბრის სესიაზე (მეორე ნაწილი).

² იხ. ნ. მარის «Основные таблицы к грамматике древнелитературного грузинского языка, СПб. 1908.

ხრობითი ე. ი. „მეორე მიცემითი“ მომდინარეობს წიგნური ბრუნების განსახ-
ლვრული სახეობიდან; „პირველი მიცემითი“ (კაც-ს, ძმა-ს) შემოსულია ხალხური
ბრუნებიდან¹.

„მიცემითი პირველი“ რეალურ სუბიექტს აღნიშნავს გარკვეულ ზმნებთან².
• მას ჰყავს, აქვს, უყუარს...

მას უწერია, უკეთებია, უშენებია, უთქვამს...: არც ერთ ამ შემთხვევაში
ზმნა მოქმედებითი გვარისა არ არის.

„მიცემითი მეორეც“ (ე. ი. მოთხრობითი, ერგატივი) გადმოგვცემს რეა-
ლურ სუბიექტს გარდამავალ ზმნებთან:

მან აკეთა, აშენა, წერა, კრიბა...

რაკი რეალური სუბიექტის ბრუნვა („მან“) მიცემითია, მაშასადამე, არც აქ
არის ზმნა მოქმედებითი გვარისა, სათანადო ზმნა პასიურია თავისი ბუნებით:
„მოქმედებითი გვარის ზმნათა აორისტის ფორმა გამოუკლებლივ ყველა ზმნას-
თან წარმოდგენილია, როგორც პასიური წარმოება“-ო, ამბობს ნ. მარ ი (იხ.
Грам. др.-лит. груз. яз. § 178, გვ. 146).

„სპასალარმან კრიბა ლაშქარი“ ზუსტად ნიშნავსო „სპასალარის მიერ
შეკრებილია ლაშქარი“—(„военначальником—быв. военначальнику—собра-
но есть войско“ (იქვე). და ამას მრსდევს: „ბუნებრივია ამიტომ, რომ აორისტ-
თან და მისგან ნაწარმოებ კავშირებითთან ლოგიკური სუბიექტი დგას მიცე-
მითში, სახელდობრ, მეორე მიცემითში—„სპასალარმან“,—ლოგიკური ობიექტი
კი—სახელობითში „ლაშქარი“ (იქვე).

„მოქმედებითს გვარშიაც აორისტს ყოველთვის აქვს ვნებითი გვარის ესა-
თუ ის ფორმა“ (იქვე, § 179, გვ. 146).

ნ. მარის ამოსავალი დებულება „მოთხრობითი ბრუნვა ისტორიულად
მიცემითია“-ო არ მართლდება არც ქართველურ ენათა სახელთა ბრუნებისა
და არც ზმნის უღვლილების ანალიზით.

მიცემითი ბრუნვა ქართულში ვერბალური ობიექტის ბრუნვაა და ყოველ-
თვის პრეფიქსით აღინიშნება ზმნაში; მოთხრობითი ბრუნვა კი—მხოლოდ და-
მხოლოდ სუფიქსით: მან კრიბ-ა; სუფიქსით კი ქართულსა და სხვა ქართვე-
ლურ ენებში მარტოოდენ სუბიექტის პირი გადმოიცემა და არაოდეს ობიექ-
ტისა. ქართული ზმნის უღვლილების ეს პრინციპი გამოირიცხავს შესაძლებლო-
ბას მან-სახელი (ე. ი. მოთხრობითი) მივიჩნოთ მიცემით ბრუნვად (თუნდაც
შორეულ ისტორიულ პერსპექტივაში).

სხვა სახელთა ბრუნებასთან შეპირისპირება, მრავლობითის სათანადო
ფორმის ანალიზი და მეგრულ-ჭანურთან შედარება აგრეთვე ცხადყოფს, რომ
მან-ნაცვალსახელში ა ფუძის კუთვნილებაა (მა- არის ფუძე და არა მ-!), ბრუნ-
ვის ნიშნად -ნ თანხმოვანი ლა რჩება. ა- ხმოვანი (მან-ში), მაშასადამე, არც
მიცემითის ნიშანია და არც სხვა რომელიმე ბრუნვისა³.

¹ იხ. Грамматика древнелитерат. грузинского языка, Ленинград, 1925, § 28, გვ. 19.

² ივარაუდება ინვერსიული ზმნები.

³ მოთხრობითი ბრუნვის რაობის შესახებ—იხ. ავტორის: „მოთხრობითი ბრუნვის გვ-
ნებისათვის ქართველურ ენებში“—სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსი-
ტეტის შრომები, ტ. X (1939).

საგულისხმოა, რომ იმავე „ძველი ქართული ენის გრამატიკის წინასიტყვაობაში თვით ნ. მარია აბათილებს დებულებას, თითქოს მან- მიცემით იყოს:

მუნ- ზმნისართი ნ. მარს მიაჩნია **მან-** ნაცვალსახელის შიშინა ვარიანტად და ამ სიტყვაში **-უნ** აქვს ფორმანტად გამოყოფილი ისევე, როგორც **მან-**ში **-ან** (იხ. Грам. др.-лит. груз. яз., § 133, 3a, გვ. 109).

ასეა ეს ძვ. ქართ. გრამატიკის ტექსტში. იმავე წიგნის წინასიტყვაობაში კი იმავე **მუნ-** სიტყვაში სუფიქსად მხოლოდ **-ნ** არის მიჩნეული, **მუ-** კი ფუძისეულ მასალადაა გამოცხადებული: „წმინდა შედარებითა ფორმალურმა მიდგომამ გვაიძულა **მუნ...** მიცემით ბრუნვად მიგვეჩნია... მაშინ, როდესაც მეტყველების პალეონტოლოგია ნაცვალსახელურ **მუ-** ფუძეში ააშკარავებს არსებით სახელს **მურ-** „თავ“-ის მნიშვნელობით (შდრ. ბასკ. ბურ-უ, თჯი-თავ-) და, ბუნებრივია, რომ ახლა გვიხდება დაეუბრუნდეთ ფორმალურადაც **მუ-ნ-**ის ანალიზს **-ნ--ნა** სუფიქსით, რაც ჩვენ მიერ უარყოფილი იყო, როგორც ანალიზი პირველი შთაბეჭდილების მიხედვითაო“ (იხ. გრამატიკის წინასიტყვაობა, გვ. V).

რთული, შემოვლილი გზით, არც-თუ უღაო მოტივებით, ნ. მარია მივიდა იმ მარტივ ფაქტამდის, რომლის უგულებელყოფაც ედო საფუძვლად **მან-** ნაცვალსახელის გამოცხადებას მიცემით ბრუნვად.

ამრიგად, ბოლოს და ბოლოს ნ. მარია უარი თქვა დებულებაზე: **მან-** მიცემითაო.

მაგრამ თუ **მან** მიცემითი არაა, შეუძლებელია გარდამავალი ქართული ზმნის შესახებ გაკეთდეს დასკვნა: ვნებითი გვარისააო (აორისტში),—მოიხსნა ამოსავალი დებულება, შეუძლებელია დავტოვოთ მისგან გაკეთებული დასკვნებიც...

ქართული გარდამავალი ზმნის ვნებითი გვარისად მიჩნევა ნ. მართან პირდაპირი შედეგი იყო მოთხრობითი ბრუნვის, ერგატივის, მიცემით ბრუნვად გამოცხადებისა.

პ. უსლართან—პირუკუ: ერგატივის სრული გათანაბრება მოქმედებით ბრუნვასთან უშუალოდ გამომდინარეობდა გარდამავალი ზმნის ვნებითად მიჩნევიდან.

ორსავე შემთხვევაში საერთოა ძირითადი დებულება,—მტკიცება, რომ გარდამავალი ზმნა არ არის მოქმედებითის გვარისა, რომ გარდამავალი ზმნა ვნებითი გვარისაა.

საერთოა აქ არა მხოლოდ დასკვნა, არამედ პრობლემის გადასაჭრელად არჩეული გზაც: უჩვეულო კონსტრუქცია დაჰყავთ ევროპულ ენებში ცნობილ ოდენობამდის, ცდილობენ დაშალონ იგი ჩვეულებრივ ოდენობებად¹.

ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემის რკვევა ამგვარი გზით შეუძლებელია: ეს პრობლემა მხოლოდ მაშინ იქნება გადაწყვეტილი, თუ **მოხერხდება**

¹ აქ არას ვამბობთ უსლართის, ულენბეკის და სხვა ავტორთა კონცეფციებზე. ერგატიული კონსტრუქციის თეორიათა სრული ანალიზი, როგორც აღვნიშნეთ ზემოთაც, ცალკე ივარაუდება.

ყველაზე ტიპიური თეორიების ანალიზიც აქ საკმარისია. ზოგი საკითხის დასმისათვის.

იმის ჩვენება, რაც არის სპეციფიკური მასში და რაც იწვევს ამ სპეციფიკურობას.

საამისოდ კი მხოლოდ ერთი გზა არსებობს: ამოსვლა თვით ამ ენების ფაქტებიდან (—და არა შემოსვლა ამ ენების სტრუქტურულ სინამდვილეში სხვა ენებში დადგენილი ცნებებით—) და ამ ფაქტებში დადასტურებული შინაგანი კანონზომიერების მიკვლევა.

თავის თავად ცხადია, რომ ქართველური და სხვა კავკასიური ენების წრიდან გასვლა კვლევა-ძიების გარკვეულს საფეხურზე აუცილებელი იქნება: აქ, პირველ ყოვლისა, ბასკურის მორფოლოგიურ-სინტაქსური სტრუქტურა მიიქცევა ყურადღებას, შემდეგ—სხვა ენებისაც, სადაც კი დასტურდება ერგატიული კონსტრუქცია, ჩამოყალიბებული თუ ფრაგმენტარული სახითა.

ქართველური და სხვა კავკასიური ენების შესწავლის დღემდის მოპოებული შედეგები საკმარისი არ არის ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემის გადაწყვეტისათვის in concreto, მაგრამ არის შესაძლებლობა მაინც და მაინც ზოგი რამ in principio—გარკვეულად მივიჩნიოთ.

აქ მივუთითებთ უმთავრესზე:

1. ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემიდან უნდა გამოირიცხოს ის საკითხები, რომლებიც დაკავშირებულია რეალური სუბიექტის დასმასთან მიცემითში (და ლოკატივში): ძმას უყვარს და ხუნძ. ვაცასე მოტყულა აც... ვაცასდა მიხულა აც „ძმა ხედავს დას“ („ძმისდა ჩანს და“).

ზმნის საკითხი აქაც საგულისხმოა, მაგრამ სათანადო კონსტრუქციის ახსნა, იმის ჩვენება, თუ რატომია რეალური სუბიექტი მიცემითში (ძმას—უყვარს, აქვს, ჰყავს, სძინავს...), სულ სხვა საფუძვლებზე მითითებას გულისხმობს¹, ვინემ იმ შემთხვევაში, როცა რეალურ სუბიექტად ერგატივია.

2. ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემაში უნდა იქნეს განხილული ის შემთხვევები, როდესაც რეალური სუბიექტი ერგატივით არის გადმოცემული.

ეს ერგატივი ზოგჯერ ხვდება მოქმედებითს (თუ ნათესაობითს), მაგრამ აქედან ვერ გაკეთდება დასკვნა, თითქოს ამ ერგატივის ფუნქცია მოქმედებითით (თუ ნათესაობითით) ამოიწურებოდეს. ასეთი მოქმედებითი ვერ დაიყვანება ჩვეულებრივს მოქმედებითამდის² მაშინაც კი, როდესაც სხვა მოქმედებითი სახელს არ გააჩნია (ასეა ეს, მაგალითად, ხუნძურში მესამე გრამატიკული კლასის—ნივთის კლასის—სახელებთან). ასეთი გათანაბრება ერგატივის სპეციფიკურობის უგულებელყოფა იქნებოდა.

ასევე: ქართული მოთხრობითი მეტად ახლოს დგას სახელობითთან (ისტორიულად ესაა პირველი სახელობითი!), მაგრამ მას სახელობითთან ვერ გა-

¹ ამგვარ ზმნებზე შემთხვევა გვქონდა შევჩერებულიყავით მოხსენებაში „სუბიექტისა და თბიექტის საკითხი ინვერსიულ ზმნებში“. მოხსენება წაკითხული იყო ქართული ენის კათედრის სხდომაზე 1937 წ.

² ამის შესახებ დაწვრილებით—მოხსენებაში: „ხუნძური ერგატივის წარმოქმნის ისტორია“.

ვათანაბრებთ (თუმცა რუსულ და ევროპულ ენებზე ის მხოლოდ სახელობითი გადმოიცემა): ეს იქნებოდა მოთხრობითის სპეციფიკურობის მოშლა.

3. ზმნა, რომელთანაც რეალური სუბიექტი ერგატივშია, არ არის ჩვეულებრივი მოქმედებითი გვარის ზმნა, როგორსაც ევროპული ენებიდან ვიცნობთ (ამ მხრივ სპეციალურ ლიტერატურაში დამკვიდრებული აზრი მართებულია): არის სხვაობა იმ გარდამავალ ზმნას შორის, რომელსაც ნივთის ობიექტი ბრალდებითს ბრუნვაში (აკუზატივში) უზის და იმ ზმნას შორის, რომელიც ნივთის ობიექტად სახელობითს მოითხოვს.

ნეგატიურ ნაწილში სპეციალურ ლიტერატურაში წარმოდგენილი შეხედულება დამაჯერებელია. მიუღებელია დებულების პოზიტიური ნაწილი: ერგატიულ კონსტრუქციაში მონაწილე ზმნა ვნებითი გვარისაა.

4. როცა რეალურ სუბიექტად ერგატივია, ზმნა-შემასმენელი არაა ჩვეულებრივი მოქმედებითი გვარისა, მაგრამ არც ვნებითისაა, იგი ნეიტრალურია¹ თავისი ბუნებით.

ეს ნეიტრალურობა ყველაზე მკვეთრად იგრძნობა იქ, სადაც ენა მოქმედებითსა და ვნებითს გვარებს არ განასხვავებს (ან მათი ჩანასახი და მოიპოვება, — ასეა, მაგალ., ხუნძურში).

პირუკუ, იქ, სადაც მოქმედებითი და ვნებითი გვარი, როგორც მოროლოგიური ფაქტი, ზმნის უღვლილებაში გარკვევითაა მოცემული, გარდამავალი ზმნის ნეიტრალურობა გაცილებით ნაკლებაა საგრძნობი (ასეა ეს ქართველურ ენებში).

5. ზმნის ნეიტრალური ფუძე შეიძლება აქტიური („მოქმედებითი“) გახდეს გარკვეულს დროებში ანდა შეიძლება ნეიტრალურივე დარჩეს.

ნეიტრალურ ფუძეს შეეფერება რეალური ობიექტი (ე. წ. „ნივთის ობიექტი“) სახელობითს ბრუნვაში (ანდა ფუძის სახით), გააქტიურებულს — რეალური ობიექტის გადაყვანა სახელობითიდან მიცემითს ბრუნვაში.

ამის ნათელი სურათი ქართულში გვაქვს:

სახლი აშენა — სახლს აშენებს

კაცი კლა — კაცს კლავს...

6. მიცემითი ბრუნვა გააქტიურებული ზმნის ფუძის ობიექტია, ისა დგას უფრო ახლოს ევროპულ ენათა აკუზატივთან და არა სახელობითი; სხვანაირად რომა ვთქვათ: ევროპულ ენათა პირდაპირ დამატებასთან უფრო ახლოსაა მიცემითი („ნივთის ობიექტისა“ — სახლს აშენებს) და არა — სახელობითი (სახლი აშენა).

¹ ჩაჩხურისა და დაღისტნის ენათა ზმნის ფუძის ნეიტრალურ ხასიათზე მოგვიტორობს ად. დიროჯერ კიდევ 1908 წელს გამოსულ შრომაში: «Арчинский язык», წინასიტყვ. გვ. IV. მაგრამ სათანადო წინადადებებში გარდამავალ ზმნას ვნებითით თარგმნის, ე. ი. უსლარის გზით. 1928 წ. გამოსულ Einführung-ში ქართული ზმნა აორისტიში („პერფექტი“) პასიურ ბუნებისად არის გამოცხადებული (იხ. Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen, გვ. 85, შენიშვნა 1). შდრ. ჰ. შუხარდტი, რომელსაც ზმნის ფუძე საერთოდ (ე. ი. ყველა ენაში), ნეიტრალურად მიაჩნია (იხ. Über den passiven Character des Transitiivs — Ind. Forsch. XVIII (1906), გვ. 528).

7. ნეიტრალური ფუძის გააქტიურება აწმყო დროში გარკვეული მორ-
ფოლოგიური საშუალებით წარმოებს¹: ესაა აწმყო ფუძის აფიქსები: აშენ-ებ-ს,
დგ-ამ-ს, კლ-ავ-ს...

ეს სუფიქსები (-ებ-, -ამ-, -ავ-...) მოქმედებითი გვარის საწარმოებელი
სუფიქსები ა ქართულ ზმნაში. ვნებითი გვარის საწარმოებელი ფორმან-
ტები—დ-(ედ), -ენ- სუფიქსები, -ი-, -ე- პრეფიქსები—ყოველთვის იქცევიდა
ყურადღებას; ბუნებრივი იქნებოდა მათ გვერდით მოქმედებითი გვარის სუ-
ფიქსებიც² დაგვეყენებინა.

ეს სუფიქსები მხოლოდ დროთა პირველ ჯგუფში გვაქვს; ბუნებრივიცაა,
ასე იყოს: დროთა მეორე ჯგუფის—ნამყო ძირითადის (აორისტის) ფუძე არ-
სებითა და ნეიტრალურია (და არა—აქტიური); ამიტომ შეუძლებელია ეს
სუფიქსები ნამყო ძირითადის ფუძეში. (მდრ. ჰ. შუხარდტი: ქართ. აორის-
ტი პასიურ-აქტიურიაო—ხსენ. შრ. გვ. 530).

8. აქედან ისიც გამომდინარეობს, რომ დროთა წარმოება ქართულში,
თუ მას ისტორიულ ასპექტში განვიხილავთ, გარდამავალ ზმნათათვის
ამოსავლად ვარაუდობს ნამყო ძირითადის (აორისტის) ჯგუფს,—აწმყოს ჯგუ-
ფი მეორეულია.

ცხადია, ამ პერსპექტივის უძველეს მომენტებს მივყავართ იმ კატეგორიე-
ბამდის, რომლებიც დროის კატეგორიას წინ უძღოდა.

9. მერე: ფუძის გააქტიურების პროცესი თავის ბუნებით შინაგან კავ-
შირშია კაუზატივთა წარმოებასთან—ორსავე შემთხვევაში ერთი და იგივე სა-
შუალება გამოყენებული ზმნის ფუძის ტრანსფორმაციისათვის (გააქტიურები-
სათვის): აწმყოს ფუძე ნამყო ძირითადის ფუძესთან არსებითად ისეთსავე
მიმართებაშია, როგორშიაც კაუზატიური წარმოების ფუძე იმყოფება საწარ-
მოებლად აღებულ ფუძესთან.

ყველა ეს საკითხი მონოგრაფიული დამუშავების საგანია. აქ კი სქემატუ-
რი მსჯელობა მათ შესახებ იმდენად არის გამართლებული, რამდენად ამას
მოითხოვდა ძირითადი დებულება—ერგატიულ კონსტრუქციაში ზმნის ფუძის
ნეიტრალურობის შესახებ. ზემოთ ნათქვამი ამ დებულების საფუძველზე მოცე-
მული პერსპექტივაა.

ამრიგად, შინაგანი კავშირია ზმნის ფუძის აგებულებასა და ობიექტის
ბრუნვას შორის.

რით განისაზღვრება სუბიექტის ბრუნვათა ცვლა? ორი გარემოებით:

1. იმ ფაქტით, რომ ისტორიულად ორი სახელობითი გვაქვს: ძველი,
ე. წ. მოთხრობითი (ერგატივი) და ახალი, ამჟამად სახელობითის სახელწო-
დებით ცნობილი. ერთიცა და მეორეც ნაცვალსახელური ელემენტებით დე-
ტერმინირებული ფუძეა³.

¹ ეს გარემოება აღნიშნული აქვს ჯერ კიდევ ჰ. შუხარდტს—იხ. ხსენ. შრ. გვ. 530.

² ეს სუფიქსები ვნებითშიც გადაყვება ზმნას: ასეთ შემთხვევაში მათ მოსდევს ვნებითის
ფორმანტი (-ი-კლ-ვ-ის, ი-კრ-ებ-ის, ი-დგ-მ-ის)—„სანეიტრალიზაციოდ“!

³ იხ. ავტორის: „მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის ქართველურ ენებში“—სტალინის
სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. X (1939).

2. ნაცვალსახელური ელემენტების გამოყენება ბრუნებასა და უღვლილებაში ისტორიული განვითარების სხვადასხვა პერიოდში განსხვავებული იყო. ამ მხრივ ფასეულ მასალას იძლევა ქართული ენის ისტორია (ეს სპეციალურ შესწავლას მოითხოვს,—აქ მხოლოდ საკითხზე მითითებით ვკმაყოფილდებით).

მაშასადამე, მოთხრობითი ბრუნვა (ერგატივი) **არც ზმნის ფუძის აქტიურობის გამომსახველია** (როგორც, ერთი შეხედვით, გვეჩვენება იმის გამო, რომ გარდამავალ ზმნათა რეალური სუბიექტის ბრუნვად გვაქვს); იგი **ზმნის ფუძის არც პასიურობის მაუწყებელია** (როგორც ამას ვარაუდობენ ერგატიული კონსტრუქციის პასიურობის დამკველნი). მოთხრობითი ბრუნვა (ერგატივი) მხოლოდ ისტორიული კორელატია ობიექტის აღმნიშვნელი სახელობითი ბრუნვისა.

როცა რეალური სუბიექტი მიცემითი ბრუნვითაა გადმოცემული, ეს ძველის-ძველი აზროვნების უკუფენაა; როცა რეალური სუბიექტი მოთხრობითი ბრუნვით (ერგატივით) არის გადმოცემული, ეს **სახელთა ბრუნებისა და ზმნის უღვლილების თავისებური ისტორიული ურთიერთობითაა შეპირობებული და ზმნის ფუძის ნეიტრალურობის ნიადაგზეა წარმოქმნილი.**

ერგატიულ კონსტრუქციაში მონაწილე ზმნის ფუძის ნეიტრალურობის ჩვენება სხვადასხვა კავკასიურ ენაში—ამ ენათა მასალის ანალიზის მეოხებით—გადაუდებელი ამოცანაა (რეალური ობიექტის ბრუნვის მნიშვნელობა ამ მხრივ უკვე მოხსენებული გვაქვს).

ამავე თვალსაზრისით აღნიშვნის ღირსია ერთი სინტაქსური მოვლენა ხუნძური ენისა. მხედველობაში გვაქვს **რეალური სუბიექტის ბრუნვის ცვალებადობა** ერთ და იმავე ზმნასთან.

პირველ რიგში ეს ეხება ზოგადს აწმყოში დასმულ ზმნას. ხუნძური ზოგადი აწმყო აღნიშნავს ისეთ მოქმედებას, რომელიც ჩვეულებრივად მიმდინარეობს (და არა იმ მომენტში, როდესაც ამ მოქმედების შესახებ ლაპარაკია). ქართულში ასეთი მნიშვნელობა აქვს აწმყოს ზმნებში: მოწათფე სწავლობს; მასწავლებელი ასწავლის... სუბიექტის თვისება ამგვარ მაგალითებში პროცესის სახითაა წარმოდგენილი. ყურადღების ცენტრშია: სუბიექტი და მისი დახასიათება, ობიექტი იჩრდილება.

როგორც ერთგან ზემოთ უკვე აღნიშნული გვაქვს, ხუნძური გარდამავალი ზმნა რეალურ სუბიექტს ერგატივში მოითხოვს, რეალურ ობიექტს—სახელობითში.

ინსუტა წა ბაქულა—მამა ცეცხლს ანთებს („მამამ ცეცხლი ანთებს“)
 ინსუტა ხურ ბეტულა—მამა მიწას ამუშავებს („მამამ მიწა ამუშავებს“)
 ვაცას წულ ყოტულა—ძმა შეშას ჭრის („ძმამ შეშა ჭრის“)...

მსგავსივე აგებულებისაა ფრაზა:

ინსუტა ჩედ ქვანალა „მამა ჭამს ხოლმე პურს“: რეალური სუბიექტი—ინსუტა—„მამამ“ აქ ერგატივშია, რეალური ობიექტი—ჩედ „პური“—სახელობითში.

მაგრამ იმავე ქვანალა-ზმნასთან რეალური სუბიექტი სახელობითშიც დაისმის.

დუნ ქვანალა¹ „მე ვჭამ ხოლმე“—„იმის აღუნიშვნელად, თუ რას ვჭამო“; შენიშნავს პ. უსლარი, რომელსაც ეს მაგალითი მოჰყავს (იხ. Авар. яз., лексикони, გვ. 113)².

სახელობითია რეალური სუბიექტის ბრუნვა აგრეთვე გამოთქმაში:

ჭანტუნ ქვანალა დოუ—ხარბად ჭამს ის

ტავატიზეჭან ქვანალა დოუ—ვახეთქამდის ჭამს ის (იხ უსლარი-თან, იქვე).

ქვანალა რომ ვნებითი იყოს და ერგატივი რომ მოქმედებითს უდრიდეს, სრულიად შეუძლებელი იქნებოდა ქვანალა დოუ „ჭამს ხოლმე ის“ (RS სახელობითში): ერგატივი უნდა დარჩენილიყო რეალური სუბიექტის ბრუნვად იმისდა მიუხედავად, იქნებოდა რეალური ობიექტი (ჩედ „პური“) დასახელებული თუ არა. მართლაც სულ ერთი არაა, ვიტყვი: *кышаеця им хлєн* (ობიექტის აღნიშვნით!) თუ *кышаеця им* (ობიექტის აღუნიშვნელად): რეალური სუბიექტი მოქმედებითში იყო და მოქმედებითშივე დარჩა.

რუსული და ევროპული ენების რეალური სუბიექტის ბრუნვა გარკვეულ ზმნასთან მტკიცედ გარკვეულია. ქვანალა ზმნის რეალური სუბიექტი ცვალებადია: ის ერგატივსაც იგუებს და სახელობითსაც. **სინტაქსური კონსტრუქცია დაუდგარია, ლაბილურია.**

უსლარის —ჩედ ქვანალა დიცა—ამჟამად ხუნძებს ცოტა არ იყოს ეჩოთირებათ (რჩეობენ კონკრეტულ აწმყოს: ჩედ ქუნა დიცა), თუმცა უსლარისეული მაგალითი მართალი ხუნძურია.

ესეც არ იყოს, ჩვეულებრივია ისეთი მაგალითები, სადაც რეალურ სუბიექტად ზმნა ხან ერგატივს მოითხოვს და ხან სახელობითს.

ჯვალა „წერს“; „იწერება“ (ინფინ.—ჯვაზე):

წაარალ'ულ ბეტერალდა ნეჟეცა კუდიჰაბ ჰაარფ ჯვალა „სახელის დასაწყისში („თავში“) ჩვენ მთავრულ („დიდ“) ასოს ვწერთ“...

წაარალ'ულ ბეტერალდა კუდიჰაბ ჰაარფ ჯვალა—„სახელის დასაწყისში დიდი ასო იწერება“.

ამგვარად: ჯვალა—1. წერს, 2. იწერება: ჯვალა ორივეს მაგივრობას ეწევა, მაგრამ, რა თქმა უნდა, იგი არც წერს-აა და არც იწერება, არც მოქმედებითი გვარისაა და არც ვნებითისა, ის არც საშუალო გვარისაა ჩვეულებრივი გაგებით, ესაა რალაც სხვა, სპეციფიკური, ნეიტრალური, მოქმედებითობა-ვნებითობის თვალსაზრისით.

ბიტაჟულა—1. „ყოფს“; 2. „იყოფა“ (ინფინ.—იტაიზე):

დოს ბიტაჟულა ანწაგო შუგოჰალდე (|| შუჰდე)—„ის ყოფს ხოლმე ათს ხუთზე“

ანწაგო ბიტაჟულა შუგოჰალდე (|| შუჰდე)—„ათი იყოფა ხუთზე“

¹ შდრ. კონკრეტ. აწმყო: დიცა ქუნა ჩედ მე ვჭამ (ახლა) პურს და დუნ ქუნა „მე მჭამენ“ (იხ. უსლარი, ლექსიკონი, გვ. 113).

² უსლარს უწერია: ქვანალა; ხუნძური სალიტერატურო ენის თანამედროვე ორთოგრაფიით გვაქვს „ქვანალა“.

ჩ-იჩულა—1. „ყიდის“; 2. „იყიდება“ (ინფინ.—-ი ჩ ი ზ უ).

ქასირას ბელთალ რ ი ჩ უ ლ ა—„მოლარე ბილეთებს ყიდის ხოლმე“
ბელთალ რ ი ჩ უ ლ ა ქასალდა—„ბილეთები იყიდება სალაროში“...

ამგვარი მაგალითები ჩვეულებრივია. მას ზოგადი აწმყო გვაწვდის. ანა-
ლოგიური ფაქტები სხვა დროებშიც გვაქვს.

ბ-იხანა—1. „დანგრია“; 2. „დაინგრა“ (ინფინ.—-ი ხ ა ი ზ ე).

დიცა (ერგ.) ბ ი ხ ა ნ ა რუყ (სახელ.)—„მე დავანგრეე სახლი“:

შამილილი ნიხამ ბ ი ხ ა ნ ა ლუნიბ—„შამილის წეს-წყობილება დაინგრა
ლუნიბში“ (იხ. უ ს ლ ა რ ი, ლექსიკონი, გვ. 104).

ბ-ეჟანა—1. „გატყნა“; 2. „გატყდა“ (ინფინ.—-ე ჟ ი ზ ე).

ღრცა (ერგ.) ბ ე ჟ ა ნ ა დოსულ ბეტერ (სახელ.)—„მე გავუტყნე მას თავი“
(„მე გავტყნე მისი თავი“)

დოსულ ბეტერ (სახელ.) ბ ე ჟ ა ნ ა—„მისი თავო გატყდა“ (იხ. უ ს ლ ა რ ი,
ლექსიკონი, გვ. 76).

ასევე: შიშა ბ ე ჟ ა ნ ა—ბოთლი („შუშა“) გატყდა...

ბ-აქანა—1. „აჩვენა“, „გამოაჩინა“; 2. „გამოჩნდა“ (ინფ.—-ა ქ ა ი ზ ე).

დიცა (ერგ.) დოსიდე ჟო (სახელ.) ბ ა ქ ა ნ ა—„მე მას რამე ვაჩვენე“ („გა-
მოუჩინე“) ე. ი. „ქრთამი მივეცი“.

ლ'ზინ (სახ.) ბ ა ქ ა ნ ა ჰანიბ—წყალი გამოჩნდა აქ (იქვე, გვ. 38).

ჭვანა—1. „მოკლა“; 2. „მოიკლა“ (ინფინ.—-ჭ ვ ა ზ ე).

დოს (ერგ.) ჭ ვ ა ნ ა ჟინდირგო ღუშმან (სახ.)—„მან მოკლა თავისი მტერი“
დოს ჭ ვ ა ნ ა ღუნიუ—„ის მოიკლა ღუნიბში“.

რეჟანა—1. „ტყორცნა“; 2. „მოხვდა“¹ (ინფინ.—-რ ე ჟ ი ზ ე)“.

დიცა (ერგ.) რ ე ჟ ა ნ ა დოსდა თუმანქ (სახ.)—„მე ვესროლე („ტყორცნე“)
მას თოფი“

დიდა (ლოკატ.) რ ე ჟ ა ნ ა გამაჰ (სახ.)—„მე („ჩემდა“) მოხვდა ქვა“ (იქვე,
გვ. 174).

ჰა-ვ-უნა—1. „დაბადა“, „შვა“, „ქმნა“ (შდრ. მეგრ. „ქოქიმინუ“,

„მოიგო-ცხოველმა“; 2. „იშვა“, „დაიბადა“ (ინფინ.—-ჰ ა - ბ - ი ზ ე).

ჭოუჭუღალ² ვას ჰავუნა—„ქალმა ვაჟიშვილი შვა“...

ვას ჰავუნა—ვაჟიშვილი დაიბადა (იშვა), ფუშქინ ჰავუნა—პუშკინი იშვა...

ჩვენ განგებ შევარჩიეთ ისეთი მაგალითები, სადაც ზმნაში სრულებით
არაფერი იცვლება და ერთი და იგივე ფორმა სახელობითშიც იგუებს რეალურ
სუბიექტს და ერგატივშიც.

შეიძლება მოგვეყვანა „გახშირებითი“ ფორმები, სადაც გარდამავალ
ზმნასთან სუბიექტი, როგორც წესი, სახელობითში დაისმის:

¹ „ტყორცნა“ ზმნის ვნებითი არ იხმარება; ამის ნაცვალა „მოხვდა“.

შდრ. დოს (ერგ.) ლ'ილ'ულა როლ'ზ (სახ.) „ის მკის პურს“
 ლ'ილ'არილა ვუგო დოუ (სახ.) „ის მკის ხოლმე“...

აქაც იგივე შესაძლებლობაა ზმნისა იგუოს რეალური სუბიექტი ერგატივშიაც და სახელობითშიც; მაგრამ აქ ზმნის ფუძეში სათანადო საწარმოებელი აფიქსი ჩნდება და სურათი ისე ნათელი შეიძლება არ გვეჩვენოს, როგორც ზემოთ მოყვანილს მაგალითებში.

და ეს მაგალითები ზმნის ფუძის ნეიტრალურობას ხელშესახებს ხდის. ზმნის ფუძის ნეიტრალური ბუნება მკვეთრად დაჩნდება ხუნძურ მიმღეობაშიც: აქ ერთი და იგივე ფუძე მოქმედებითი გვარის მიმღეობის შინაარსსაც გამოხატავს და ვნებითი გვარისასაც: სადიფერენციაციო საშუალებაა **კლასის ნიშნების გამოყენება პრეფიქსად და სუფიქსად**:

შდრ. ბილეთ ბ-იჩარა-უ ქასირ „ბილეთის გამყიდველი (ნამყა: продавший) მოლარე“.

ბ-იჩარა-ბ ბილეთ „გაყიდული (проданный) ბილეთი“.

არავითარი ცვლილება არ მომხდარა მიმღეობის ფუძეში მოქმედებითი და ვნებითი გვარის შესაბამისად; ამ მხრივ ისეთივე მდგომარეობაა, როგორც ზმნის ფუძეში გვქონდა. რაც შეეხება გვართა გამოსახატავ საშუალებას, პრეფიქსებისა და სუფიქსების გამოყენებას, მათი თანამიმდევრობა ისეთივეა, როგორც აფხაზურში: გარდამავალ ზმნასთან ობიექტის ნიშანი უსწრებს სუბიექტისას.

სუბიექტისა და ობიექტის ნიშანთა ერთნაირი თანამიმდევრობა აფხაზურსა და ხუნძურში იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ ზმნის ფუძე ამ ენებში ერთნაირია: აფხაზური ზმნის ფუძე ისევე ნეიტრალური უნდა იყოს, როგორც ხუნძური.

ეგვევ ითქმის ადილური ენის შესახებ¹.

ზმნის ფუძის ნეიტრალურობა და სინტაქსური კონსტრუქციის ლაბილურობა ერთმანეთთან შინაგანს კავშირშია.

ხუნძურში გვაქვს ერთიცა და მეორეც. ეს კია, რომ ხუნძურში შეიმჩნევა სტაბილურ კონსტრუქციაზე გადასვლის ტენდენცია, რაიც მოქმედებითი და ვნებითი გვარების ჩასახვა-განვითარებას გულისხმობს და მოასწავებს.

რაც უფრო შორს წავა სათანადო პროცესი, მით უფრო ძნელი იქნება ზმნის ფუძის ნეიტრალურობის ხელშესახებად ჩვენება.

¹ საკითხი სპეციალურად უნდა იქნეს განხილული. ამკამად შეიძლება მივუთითოთ ხუნძ. ჯვალა-ტიპის ფაქტებზე აფხაზურისათვის ქ. ლომთათიძის შრომაში „გარდამავლობის კატეგორია აფხაზურ ზმნებში“ აქვე (ენიმიკი-ს მოამბე, XII, გვ. 10); ადილურის „გარდამავალი და გარდაუვალი კონსტრუქცია წინადადებისა“ ჩვენთვის საინტერესო ფაქტების დადასტურებაა ადილურში (იხ. Н. Ф. Яковлев. Краткая грамматика кабардино-черкесского яз. 1938, стр. 12).

დარგულის ანალოგიური ფაქტები—იხ. ს. ბიხოვსკაიას წერილში: «Особенности употребления переходного глагола в даргинском яз.»—იხ. კრებ. Памяти акад. Н. Я. Марра (1938), გვ. 54—60; მოვლენა ავტორს მეორეულად მიაჩნია.

ქართულში ერგატიული კონსტრუქცია სტაბილურია: მან ააშენა სახლი— მან ააშენა: ორივე შემთხვევაში თანაბრად აუცილებელია რეალური სუბიექტის დასმა მოთხრობითში, —სულ ერთია, ობიექტი იქნება დასახელებული თუ არა...

ერგატიული კონსტრუქციის სტაბილურობა განსაკუთრებით დემონსტრაციული იქნება იმ შემთხვევაში, როცა ზმნასთან უკვე აღარ იხმარება ობიექტი, კონსტრუქციისათვის იგი დაკარგულია საბოლოოდ, ზმნა კი მაინც ერგატივში მოითხოვს რეალურ სუბიექტს:

მან დაიძინა (შდრ. ძვ. ქართ. „მან ძილი დაიძინა“)

მან შეხედა მას (ამოსავალია გამოთქმა: „მან შეჰხედნა მას თუალნი“) მან იცხოვრა („მან იცხოვრა თავი“)...

კონსტრუქციის სტაბილურობა ართულებს ფუძის ნეიტრალური ხასიათის ჩვენებას ქართულ ზმნაში.

ნამყო ძირითადის (აორისტის) ჯგუფშიც კი ეს ნეიტრალურობა უფრო სუსტია, ვინემ ხუნძურში. ეს ბუნებრივიცაა: ვნებითი და მოქმედებითი გვარები უკვე ძველ ქართულში ჩამოყალიბებულია, როგორც მორფოლოგიური კატეგორია, აწმყოშიცა და ნამყო ძირითადშიც: „გაყიდა“ და „გაიყიდა“ კონტექსტის გარეშეც ცხადად გაირჩევა (შდრ. შესაბამისი ხუნძური მაგალითები ზემოთ).

და მაინც ჩანს ამ ნეიტრალურობის გარკვეული კვალი ქართულში. ამ მხრივ განსაკუთრებით საყურადღებოა შემდეგი ფაქტები:

1. ნამყო ძირითადში, როგორც ეს ცნობილია, გარდამავალ ზმნასთან ნივთის ობიექტი დგას სახელობითში, ე. ი. იმ ბრუნვაში, რომელშიაც გარდაუვალ ზმნათა სუბიექტი დაისმის.

2. ნამყო დროის მიმღეობა არ შეიძლება იყოს მოქმედებითი გვარისა: მკუდარ-ი, მოკლულ-ი, დაწერილ-ი, გაკეთებულ-ი...

3. ნამყო დროის მოქმედებითი გვარის მიმღეობის შინაარსის გადმოსაცემად ქართული მიმართავს იმავე საშუალებას, რაც ხუნძურისთვის ნორმას წარმოადგენს: ო ბ ი ე ქ ტ ი უ ძ დ ვ ი ს ზ ე მ ო ხ ს ე ნ ე ბ უ ლ მი მ ლ ე ო ბ ა ს და მ ა ს თ ა ნ ე რ თ ა დ კ ო მ პ ო ზ ი ტ ს ქ მ ნ ი ს ¹:

თავ-გასულ-ი, ხმალ-ამოწვდილი, თავ-დადებულ-ი, ბედ-კრულ-ი, გულ-ამოსკენილ-ი... კურს-დამთავრებულ-ი (ახალი წარმოება!).

აქ ქართული მიდის იმ გზით, რომელიც ზმნის ფუძის ნეიტრალურობის პირობებშია აუცილებელი, ნეიტრალურობითაა გამოწვეული..

4. ნამყო ძირითადის ჯგუფის დროებში ერთმანეთს „ემთხვევა“ გარდა-მავალი ზმნის სათავისო ქცევა და ი-ანი ვნებითი:

მო-ი-კლა: ა. მან წყურვილი მოიკლა

ბ. ის ბრძოლაში მოიკლა...

ასევეა: შეიღება, დაიხატა, დაიწერა, დაიმალა, გაიშალა და სხვ. მრავალი.

¹ ეგვემ პრინციპია გატარებული ატრიბუტიულ კომპოზიტებში ტიპისა: მკარგარძელ-ი, სულ-მოკლე-, გულ-ზევიად-ი.

დამთხვევას აქვს აქ ადგილი ახლანდელი გაგებით: ისტორიულად სათანადო წარმოება არც ენებითი ყოფილა და არც სათავისო ქცევა, ეს უფრო რეფლექსივს წარმოადგენდა და ორგვარს კონსტრუქციას იგუებდა: ე. ი. ნეიტრალური. ბუნებისა იყო, ლაბილური კონსტრუქცია მასთან ბუნებრივია.

5. ძველ ქართულში მოგვეპოება ზმნათა წყება და უღვლილების მოვლენათა რიგიც, რაიც შესაძლებელია გასაგები გახდეს მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ვივარაუდებდით, რომ ქართულშიაც სტაბილურ კონსტრუქციას წინ უსწრებს ლაბილური კონსტრუქცია სათანადო თეორიული წინაპირობით: ზმნის ფუძის ნეიტრალურობით.¹

შეიძლება დავასკვნათ: ქართული, ხუნძურ-დარგული, აფხაზურ-ადიღეური—სამი ძირითადი კავკასიური ენობრივი წრის წარმომადგენელი—მოწმობს, რომ სტაბილური ერგატიული კონსტრუქციის სათავეები ლაბილური კონსტრუქციაა, სტაბილური ერგატიული კონსტრუქცია მომდინარეობს ლაბილურისაგან.

ლაბილური კონსტრუქცია კი გარდამავალი ზმნის ფუძის ნეიტრალურობის ნიადაგზე წარმოიქმნება.

ამგვარად, კავკასიური ენებისათვის დასტურდება ნეიტრალური ბუნების ერგატიული კონსტრუქცია, როგორც კანონზომიერი პროდუქტი ამ ენათა მორფოლოგიურ და სინტაქსურ თავისებურებათა.

P. S. ამ წინასწარი მოხსენების დებულებები ცალკე საკითხთა მონოგრაფიული დამუშავებისას, ალბათ, ერთგვარად დაზუსტდება, მასთან მას ახალი საფუძვლებიც შეეძინება. აქამდის წარმოებული ძიება ამის თქმის უფლებას გვაძლევს.

ასეთ პირობებში ამ წინასწარ მოხსენებას მიზნად აქვს:

ა. წარმოგვიდგინოს, რა ადგილი უჭირავს ენის ინსტიტუტის კავკასიურ ენათა განყოფილების მუშაობაში ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემას, რომელიც კავკასიურ ენათა სტრუქტურისა და გენეზისის თვალსაზრისით ძირითადი პრობლემაა და იმავე დროს ლამობს ზოგადი ენათმეცნიერების პრობლემად გადაქცევას.

ბ. მიუთითოს იმ გზებზე, რომლებიც ისახება ამ პრობლემის დასმისა და გადაჭრის მხრივ ჩვენი ენების შესწავლის თანამედროვე დონეზე.

აქ მოცემულია მეტ წილად სქემა, რომელიც რიგი მონოგრაფიების დამუშავებას გულისხმობს კავკასიურ ენებზე მომუშავე ჩვენი კოლექტივის მხრივ.

გ. წინასწარი მოხსენების მიზანი უთუოდ ისიცაა, თვალსაჩინო გახადოს, რამდენად აუცილებელია კავკასიურ ენათა ფონი ქართული ენათმეცნიერების ძირითადი საკითხების სწორად დასმისა და გადაჭრისათვის. თეორიაში მას იშვიათად თუ ვინმე უარყოფს, სამეცნიერო კვლევა-ძიების პრაქტიკაში კი მას არც თუ ხშირად ეწევა ანგარიში.

¹ ყველა ზემოხსენებული-მოვლენა ქართული ენისა სპეციალურად ცალკე გვექნება განხილული.

АРН. ЧИКОБАВА.

ПРОБЛЕМА ЭРГАТИВНОЙ КОНСТРУКЦИИ В КАВКАЗСКИХ ЯЗЫКАХ:
СТАБИЛЬНЫЙ И ЛАБИЛЬНЫЙ ВАРИАНТЫ ЭТОЙ КОНСТРУКЦИИ

(РЕЗЮМЕ)

1. Для эргативной конструкции характерно наличие эргативного падежа („ergativus“, „activus“) и отсутствие винительного падежа (accusativus).

Эргативный падеж может представлять собою отдельную морфологическую единицу (груз. ჯოჯობა ჭას-თაჲ „человек“, ბა-ბ თა-ნ „он“) или же иметь общую с другим падежом форму (совпадать с трансформативным—„директивным“ пад., как то имеем в сванском яз., или с творительным падежом—наприм., в аварских именах существительных третьего грамматического класса).

Во всех случаях эргативным падежом обозначается „реальный субъект“ RS („реальный деятель“ „agens“), т. е. эргатив выступает в роли именительного падежа европейских языков (ბაბ ჯაბჯობა თაჲ გააკეტა „он сделал“...).

2. Отсутствие винительного падежа и наличие эргатива обусловлено характером глагола: своеобразие склонения имен обусловлено своеобразием спряжения глагола. Тем самым проблема эргативной конструкции должна рассматриваться, как центральная проблема при анализе структуры соответствующих языков.

Поскольку в характере глагола приходится усматривать основу своеобразия эргативной конструкции (в особенностях склонения налицо лишь симптом особенностей спряжения глагола!), проблема эргативной конструкции может ставиться применительно и к таким языкам, в которых нет склонения,—если только в переходном глаголе фиксируются характерные особенности.

Так обстоит дело, например, в абхазском языке, где переходный глагол в отличие от непереходного дает иное расположение субъективных и объективных формантов и где показатель (3 л.) субъекта непереходного глагола совпадает с показателями объекта переходных глаголов.

3. Эргативная конструкция характерна для картвельских и других кавказских языков (абхаз., адыгейск., чеченско-ингуш. группы, дагестан. языков), а также реликтового баскского языка.

Эргативная конструкция отмечается исследователями и в некоторых мертвых языках Передней Азии (напр., в урартском—И. Ф р и д р и х; И. И. М е щ а н и н о в) в то время как этой конструкции нет (во всяком слу-

чае, в сложившейся форме) ни в индо-европейских, ни в семитических, ни в тюркских языках.

Это обстоятельство—при наличии и других данных—не лишено значения и в перспективе генетических взаимоотношений картвельских (и других кавказских языков) с древними мертвыми языками Передней Азии.

4. Из вышеуказанных двух характерных признаков склонения имен (см. § 1) отсутствие винительного падежа выступает в качестве конститутивного признака: оно неизменно налицо во всех кавказских языках.

Лишь удинский язык, казалось бы ограничивал категоричность этого утверждения: в нем отмечалось наличие винительного падежа.

Ныне можно считать твердо установленным, что в удинском языке винительный падеж явление вторичного порядка, этот падеж генетически восходит к дательному падежу (В. Н. Панчвидзе).

5. Отождествление эргативного падежа с дательным или творительным, как то имеет место в специальной литературе (Н. Я. Марр, П. К. Услар) не подтверждается историей склонения соответствующих языков.

В эргативном падеже ряда языков предлежит детерминированная при помощи местоименной частицы основа (таков эргативный падеж в грузинском, занском..., в адыгейском, в аварском... языках).

Эргативный падеж не является косвенным падежом и тогда, когда он выступает в функции косвенных падежей европейских языков.

Эргатив—такой же прямой падеж, как и именительный.

В этой связи должно быть отвергнуто положение о пассивности переходного глагола соответствующих языков.

6. *Основа переходного глагола—в ее простейшем виде—в кавказских языках нейтральна по своей природе.*

Отсутствие противостоящих друг другу действительного и страдательного залогов—*морфологическое выражение нейтральности глагольной основы в этих языках.*

В определенных условиях нейтральная основа может стать активной, но может и оставаться нейтральной во всех временах.

Реальный „объект вещи“ (RO) при глагольных основах нейтрального строя ставится в именительном падеже (груз. გააკეთა საქმე გააკეთა sakme [имен.] „сделал дело“), при основах же активного строя RO—в дательном падеже (груз. აკეთებს საქმეს აკეთებს sakmes [дат.] „делает дело“).

С винительным падежом европейских языков, с падежом прямого объекта, ближе—*дательный падеж* (кавказских языков), а не

именительный (хотя ни тот, ни другой не являются падежами прямого объекта в понимании европейских языков).

7. Показателем нейтральности основы переходного глагола служит *лабильность конструкции*:

а. при переходном глаголе реальный субъект ставится в эргативном падеже, если налицо реальный объект; при отсутствии же последнего при том же глаголе реальный субъект ставится в именительном падеже:

авар.: დოს (ერგ.) ქვანალა ჰედ (სახელ.) dos (erg.) kvanala čed (nom.in.) „он ест (обыкновенно) хлеб“

დოუ (სახელ.) ქვანალა დოი (nom.in.) kvanala „он ест“ („обыкновенно“—не указывая, что).

ср. абхаз.: ს-ძახუეღ s-žaxwejt „я шью, занимаюсь шитьем“ (без указания объекта)—глагол непереходный

ი-ზ-ძახუეღ i-z-žaxwejt „я шью что-то“—глагол переходный (см. К. В. Ломтатидзе: „Категория переходности в абхаз. глаголе“, здесь же, стр. 10).

ს-ჭუეღ s-čwejt „я пишу“ (без указания объекта)—непереход. глагол.

ი-ზ-ჭუეღ i-z-čwejt „я пишу что-то“ (переход. глагол).

Аналогичные факты засвидетельствованы и в адыгейском языке (Н. Ф. Яковлев), и в даргинском языке (С. Л. Быховская).

б. Одна и та же глагольная форма может выполнять функцию и действительного и страдательного залогов, не являясь ни тем, ни другим, но сочетаясь с субъектом в эргативе или номинативе:

авар.: დოს სთაქან ბექანა dos stakan bekana „он разбил стакан“
სთაქან ბექანა stakan bekana „стакан разбился“.

Эргативный падеж оказывается исторически коррелятивным падежу реального объекта (вещи).

8. В грузинском—и других картвельских языках—*эргативная конструкция ныне стабильна. Стабильность конструкции закономерно увязывается с ясно выраженным различием действительного и страдательного залогов.*

В грузинском—и других картвельских языках—реальный субъект (RS)—ставится в повествовательном падеже в определенных случаях независимо от того, наличен или отсутствует реальный объект (RO).

მან გააკეთა საქმე man gaaketa sakme „он сделал дело“

მან გააკეთა man gaaketa „он сделал“...

Эта стабильность конструкции особенно ярко проявляется в тех случаях, где реальный объект RO, некогда необходимый член словосочетания, впоследствии исчез, падежом же реального субъекта RS по-прежнему является эргатив:

დრ. გრუზ.: მან დაიძინა (ძილი) man daizina (ḡili) „он заснул“

მან შეჰხედნა (თუალნი) man šehxedna (twalni) „он посмотрел“.

9. Но и в грузинском языке прослеживаются пережитки лабильной конструкции:

მო-ი-კლა mo-i-klā: 1. მან წყურვილი მოიკლა man' cḡurvili mo iklā „он утолил (букв. „убил“) себе жажду“

2. ის ომში მოიკლა is omši mo iklā „он на войне убил“.

Одна и та же форма—с префиксом *o- i-*—в аористе в зависимости от контекста может выступать, то как действительный залог субъектной версии, то как страдательный залог: потому то от такого действительного залога нельзя образовать страдательной формы (единственный в своем роде случай в грузинском языке!).

Ряд и других данных древнегрузинского литературного языка может быть правильно истолкован лишь в аспекте наличия лабильной конструкции (к этому вопросу надеемся вернуться впоследствии).

10. *Нейтральный характер глагольной основы, недифференцированность действительного и страдательного залогов, лабильность синтаксической конструкции*—внутренне между собою связаны.

Там, где действительный и страдательный залогов не различаются, лабильная конструкция выступает ярко; там же, где эти залогов уже сформировались, конструкция становится стабильной; и, естественно, лабильность конструкции, нейтральный характер основы прослеживаются лишь пережиточно (так обстоит дело в грузинском и остальных картвельских языках).

В ряде горских кавказских языков (напр., в аварском) начинают зарождаться залогов (действительный—в виде каузатива—„побудительный зал.“—и страдательный), что ведет к стабилизации синтаксической конструкции.

Исторически лабильная конструкция предшествовала стабильной: *стабильная эргативная конструкция возникает из лабильной.*

ARN. TCHIKOBAVA

LE PROBLÈME DE LA CONSTRUCTION ERGATIVE DANS LES
LANGUES CAUCASIQUES: VARIANTES STABLE ET LABILE
DE CETTE CONSTRUCTION

(RÉSUMÉ)

1. La présence du cas ergatif („ergativus“, „activus“) et l'absence du cas accusatif (accusativus) sont caractéristiques pour la construction ergative.

Le cas ergatif peut être une unité morphologique à part (*gêor.* კაც-მან *kac-man* „l'homme“, მან-მა *ma-n* „lui“) ou avoir une forme commune avec un autre cas (coïncider avec le transformatif—„directif“, comme nous l'avons en svane, ou avec l'instrumental—par exemple dans les substantifs avares de troisième classe grammaticale).

Dans tous les cas l'ergatif désigne un „sujet réel“—RS—(„agent réel“, „agens“), c'est-à-dire l'ergatif fonctionne au rôle du nominatif des langues européennes (მან გააკეთა *man gaaketa* „il fit“...).

2. L'absence de l'accusatif et la présence de l'ergatif dépendent du caractère du verbe: *l'originalité de la déclinaison des noms se détermine par celle de la conjugaison des verbes.* Par cela même le problème de la construction ergative doit être considéré comme problème central dans l'analyse de la structure des langues correspondantes.

En tant qu'il faut voir le fondement de l'originalité de la construction ergative dans le caractère du verbe (dans les particularités de la déclinaison nous avons affaire à celles de la conjugaison du verbe tout simplement!), le problème de la construction ergative peut être posé aussi conformément aux langues n'ayant pas de déclinaison, pourvu que les particularités caractéristiques se fixent dans le verbe transitif.

C'est ainsi que les choses se trouvent par exemple dans l'abkhaze où le verbe transitif contrairement à l'intransitif donne un autre arrangement des formantes subjectives et objectives et où l'indice (de la 3me pers.) du sujet du verbe intransitif coïncide avec celui de l'objet des verbes intransitifs.

3. La construction ergative est caractéristique pour les langues kharthvéliennes et d'autres langues caucasiques (abkhaze, adygué, groupe tchéchéne-ingouche, langues daghestaniennes) ainsi que pour la langue relicte basque.

La construction ergative est aussi signalée par les explorateurs dans quelques langues mortes de l'Asie Antérieure (dans l'urarte—J. Friedrich J, J. Mechtchaninof...), tandis qu'elle n'existe (tout au moins dans une forme bien faite) dans les langues indo-européennes, ni chez les Sémites, ni chez les Turcs.

Cette circonstance—en présence de quelques autres données—n'est pas privée de signification dans la perspective des rapports réciproques génétiques entre les langues kharthvéliennes (et autres langues du Caucase) et les langues anciennes mortes de l'Asie Antérieure.

4. Parmi les deux susdites marques caractéristiques de la déclinaison des noms (v. § 1) l'absence de l'accusatif se manifeste comme signe constitutif: elle est toujours là dans toutes les langues caucasiques.

Seul, l'oudine, paraît-il, limite le caractère péremptoire de cette affirmation: on y signalait la présence de l'accusatif.

Maintenant on peut tenir pour fermement établi que dans l'oudine l'accusatif est un phénomène de second ordre; génétiquement il remonte au datif (V. N. Pantchvidzè).

5. L'identification de l'ergatif avec le datif ou l'instrumental comme cela se fait dans la littérature spéciale (N. J. Marr, P. K. Uslar) ne se confirme pas par l'histoire de la déclinaison des langues correspondantes.

Dans l'ergatif d'une série de langues on a un thème déterminé à l'aide d'une particule pronominale (tel est l'ergatif dans le géorgien, le zane, l'adygué, l'avare...).

L'ergatif n'est pas un cas oblique, même s'il fonctionne comme les cas obliques des langues européennes.

L'ergatif est un cas aussi direct que le nominatif.

Dans cette connection il faut répudier la thèse de la passivité du verbe transitif des langues correspondantes.

6. *Le thème du verbe transitif—dans sa forme la plus simple—est neutre d'après sa nature dans les langues caucasiques.*

L'absence des voix active et passive qui s'opposent est l'expression morphologique de la neutralité du thème verbal dans ces langues.

Dans certaines conditions le thème neutre peut devenir actif, mais il peut aussi rester neutre dans tous les temps.

L'objet réel „de chose“ (RO) se met au nominatif avec les thèmes verbaux de structure neutre (géorg. გააკეთა საქმე gaaketa sakme 'nomin.' il fit l'affaire), avec ceux de structure active RO il est au datif (géorg. აკეთებს საქმეს aketებს sakmes 'dat.'—„il fait l'affaire“).

C'est le datif (des langues kharthvéliennes) et non le nominatif qui est le plus proche de l'accusatif des langues européennes, de ce cas de l'objet direct (bien que ni l'un ni l'autre ne soient pas des cas du régime direct selon la conception des langues européennes).

7. C'est la construction labile qui est significative pour la neutralité du thème du verbe transitif:

a. avec le verbe transitif le sujet réel se met à l'ergatif, si l'objet réel est en présence; en absence d'un tel le sujet réel se met au nominatif avec le même verbe:

avar. დოს კვანალა ჩედ dos (erg.) kvanala čed (nomin.) „il mange (habituellement) du pain“
 დოუ კვანალა dou (nomin.) kvanala „il mange“ („habituellement“— sans désigner l'objet).

cf. abkhaz. ს-ძახუეღ s-žaxwejt „je couds“, „je pratique de la couture“ (sans désigner l'objet)—verbe intransitif (v. K. V. Lomtati dzé: „La catégorie de la transitivité dans le verbe abkhaze“—ici même, p. 10).

ი-ზ-ძახუეღ i-z-žaxwejt „je couds qch.“—verbe transitif
 ს-ჴუეღ s-awejt „j'écris“ (sans désigner l'objet)—verbe intransitif
 ი-ზ-ჴუეღ i-z-awejt „j'écris qch.“—verbe transitif.

Des faits analogiques sont attestés également dans l'adygué (N. T. Jakovlev) et dans le dargwa (S. L. Bykhovskaja).

b. la même forme verbale peut remplir la fonction de l'actif et du passif, n'étant ni l'un ni l'autre, mais se réunissant avec le sujet à l'ergatif ou au nominatif:

avar. დოს სთაქან ბექანა dos (erg.) stakan (nom.) bekana „il rompit le verre“
 სთაქან ბექანა stakan bekana „le verre se rompit“.

L'ergatif se trouve historiquement corrélatif au cas de l'objet réel.

8. Dans le géorgien—et dans les autres langues karthvéliennes—la construction ergative est maintenant stable. La stabilité de la construction se coordonne régulièrement avec la distinction de l'actif et du passif nettement exprimée.

Dans le géorgien—et dans les autres langues kharthvéliennes—le sujet réel (RS) se met au narratif dans certains cas indépendamment de la présence ou de l'absence de l'objet direct (RO):

მან გააკეთა საქმე man gaaketa sakme „il fit l'affaire“
 მან გააკეთა man gaaketa „il fit“.

Cette stabilité de la construction se manifeste d'une façon particulière dans les cas où l'objet réel (RO), jadis membre nécessaire de la phrase, a disparu dans la suite, tandis que l'ergatif reste au rôle du sujet réel (RS):

anc. géor. მან დაიძინა (ძილი) man daižina (žili) „il s'endormit“
 მან შეჴხედნა (თუალნი) man šexhedna (twalni) „il regarda“.

9. Mais dans le géorgien lui-même on relève des survivances de la construction labile:

მო-ი-კლა მო-ი-კლა:

1. მან წყურვილი მოიკლა man c̣qurvili moiḱla „il apaisa (*litt.* „tua“) sa soif“
2. ის ომში მოიკლა is om̄ši moiḱla „il est tué à la guerre“.

La même forme—avec le préfixe *o-* *i-*—à l'aoriste, en dépendant du contexte, peut figurer tantôt comme actif d'une version subjective, tantôt comme passif: c'est la raison qu'on ne peut former la forme passive d'un tel actif (cas unique en géorgien).

Bon nombre d'autres données de l'ancien géorgien littéraire ne peut être correctement interprété que sous l'aspect de la présence de la construction labile (nous espérons revenir à ce sujet à l'avenir).

10. *Le caractère neutre du thème verbal, l'état non-différencié de l'actif et du passif, la labilité de la construction syntaxique—sont intérieurement liés entre eux.*

Là, où l'actif et le passif ne se distinguent point, la construction labile ressort vivement marquée; mais si ces voix se trouvent formées, la construction devient stable et, comme ceci est naturel, la labilité de la construction, le caractère neutre du thème ne se laissent entrevoir que dans les vestiges du passé (cela est ainsi dans le géorgien et dans les autres langues khartvéliennes).

Dans quelque langues caucasiennes (*avare*, par exemple) les voix commencent leur engendrement (*actif*—sous la forme du causatif—et *passif*, ce qui mène à la stabilisation de la construction syntaxique.

Historiquement la construction labile précède à la construction stable: *la construction stable ergative surgit de la construction labile.*

სვანურ-ადიღურის (ჩერქეზული) ენობრივი შესწავლა

(ქართულურ-ადიღური პარალელები. I)

(წინასწარი ცნობა)

მას შემდეგ, რაც ჩვენთვის უეჭველი გახდა ჩერქეზული (ადიღური) ელემენტის არსებობა ძველ საქართველოში¹, ბუნებრივი იყო დაბადებულყო საკითხი ქართულ-ჩერქეზული ენობრივი ურთიერთობის შესახებაც, ან, სხვანაირად რომ ვთქვათ, შემდეგი საკითხი: ჩერქეზული მოსახლეობის ოდინდელ არსებობას საქართველოს მიწაწყალზე, რასაც აღნიშნული ტოპონიმიკური მოვლენა ადასტურებს, ხომ არ დაუტოვებია კვალი თვით ამ ენებში, რაც, თავის მხრივ, ამ ხალხების რეალური კონტაქტის მოწმობა იქნებოდა.

ზოგი რამ ამ მხრივ ჩვენთვის გაირკვა ლიტერატურული მასალების ანალიზის გზითაც², დანარჩენი კი „იმ საკითხების წრეს მივათვალეთ, რომელთა შესწავლაც ადგილობრივ მიგვაჩნდა საჭიროდ“³.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ რომ ეს „ჩერქეზული (ადიღური)“ საკითხი ჩვენთვის განმარტოებით არ მდგარა, იგი უფრო ვრცელი პრობლემის („საქართველოს უძველესი მოსახლეობა“) ნაწილი იყო მხოლოდ, და, ქართულ-ჩერქეზული ურთიერთობის საკითხის გვერდით, ჩვენს ინტერესს იწვევდა ქართულ-ქისტური („ქისტი“ აქ სიმოკლისათვის = თუშ-ლლიღე-ქისტების გვარტომობას), ქართულ-ლეკური („ლეკი“ = დალისტინის კავკასიელ ტომთა გვარტომობას)... ურთიერთობის საკითხებიც. ამიტომ „ადგილობრივ მუშაობა“ გულისხმობდა მუშაობას კავკასიონის მთელი მთიანეთის ფარგლებში. ეს გეგმა მხოლოდ ნაწილობრივ იქნა შესრულებული, ჩვენგან დამოუკიდებელი მიზეზების გამო.

1929 წლის გაზაფხულზე, ზაფხულში და შემოდგომით ჩვენ ვიმუშავეთ, აღნიშნული მიზნით, ქვემო-ადიღურზე ანუ კიანურზე (შავიზღვისპირელ და ყუბანისპირელ შაფსულებთან, ბზადულებთან, ქემგუებთან, მამხელებსა და აბა-

¹ ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, ჩერქეზული (ადიღური) ელემენტი საქართველოს ტოპონიმიკაში: „სსრკ. მეცნ. აკად. საქ. ფილიალის მოამბე“, ტ. I, № 8, 1940, გვ. 623—628.

² სათანადო დაკვირვებათა შედეგები (თამადა, ბოზო—ბოზი, ჯვარ—ჯორი, მარჯ და სხვა) გამოქვეყნებული იყო ჩვენს ორ მოხსენებაში, რომლებიც წაკითხული იყო საქ. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების საჯარო სხდომებზე, გ. შარვაშიძის გარდაცვალებიდან 10 წლისთავთან დაკავშირებით 1928 წლის XII 7-სა (ოქმი № 269) და XII 28-ს (ოქმი № 272).

³ იხ. „ჩერქეზული (ადიღური) ელემენტი“, გვ. 625-6.

ძახებთან), ადიღეს ავტონ. ოლქისა და ჩერქეზთა ავტონომიური ოლქის აბაზების (პირიქითელი აფხაზების) მეტყველებაზე, შუა-ადიღეურზე, ანუ ბასლინაურზე, ზემო-ადიღეურზე (ყუბანისა და დიდი ყაბარდოს ყაბარდოელების მეტყველებაზე), ქისტურზე, ხუნძურზე, დარგულზე და ლაკურზე¹. ასეთი ვრცელი არის აღება შესაძლებელი გახდა მხოლოდ სამუშაო ამოცანის ერთგვარი შეზღუდვის პირობებში (ჩვენ მაშინ საკითხს უმთავრესად ონომასტიკონის მასალაზე ვაკვირდებოდით).

უკვე პირველმა, საგანაფხულო მოგზაურობამ, ქვემო ჩერქეზებში (კიახებში) ჩვენ ბევრი რამ შეგვიძინა და ბევრ საკითხს მოჰფინა ჩვენთვის ნათელი. ამ შედეგების შესახებ ჩვენ მოვახსენეთ თბილისის სახ. უნივერსიტეტის პედაგოგიური ფაკულტეტის საბჭოს (1929.VI.10-ს), სამივლინებო ანგარიშში, და ჩვენს მეცნიერულ საზოგადოებრიობას საქ. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების საჯარო სხდომაზე². მეორე მოგზაურობამ (ყაბარდოში, ზაფხულში) გაამ-

¹ პირველი მივლინება მოეწყო, თბ. სახ. უნივერსიტეტისა და საქ. განსახკომის სამეცნიერო დაწესებულებათა მთავარმმართველობის სახსრებით, 1929 წ. 22 აპრილიდან ივნისის 3-ამდე. აპრილის 25-იდან მაისის 10-ამდე, შემდეგ იმავე თვის 12-14-ს ვმუშაობდი ქ. კრასნოდარში, სადაც იმჟამად თავმოყრილი იყო ჩერქეზული ინტელიგენცია და ოლქის მთავარი სასწავლებლები თავისი ინტერნატებით; როგორც მოსწავლე ახალგაზრდობა. ისე მასწავლებლობა და, საერთოდ, ინტელიგენცია ყველა კიახურ დილაქტსა და ყაბარდოულსაც წარმოადგენდნენ, ისე რომ ჩვენ საშუალება გვქმნებოდა ამ თემებსა და მათს მეტყველებას გავცნობოდით და საიმედო მთარგმნელების დაწამარბავ გამოგვეყენებინა. კრასნოდარშივე შევხვდით აბაზებსაც. კრასნოდარში მოპოვებული მდიდარი მასალა შემდეგ ჩვენ შევამოწმეთ ადგილობრივ, ძველი ტომებისა და თემების ნაშთებით დასახლებულ აულებში: მაისის 10-სა და 11-ს ყუბანისპირულ შაფსულებში, აულ აფიფსიფში, 14—16-ს—ბზადულებში, აულ თლასთონაჰაბლში, 18—19-ს—ჭემგულებში, აულ ჯამბეჩი-ში, 19—21-ს—აულ ულაფში, სადაც გვერდისგვერდ ცხოვრობენ ბასლინაები და აბაზები, 21—23 გავატარე აბაძახებისა და მამხელების მომიჯნავე აულებში, ჰაქურინაჰაბლსა და მამხელში. მაისისავე 24—25-ს ვიმუშავე შავიზღვისპირულ შაფსულების მეტყველებაზე, სოფ. აგუში (ქალ. ტუაფსის მახლობლად).

მეორე მივლინება მოეწყო, საქ. გან. სახ. კომ-ტის სამეცნიერო დაწესებულებათა მთავარმმართველობის სახსრებით, ყაბარდოს ავტონ. ოლქში (1929 წლის ივლისის 31-დან აგვისტოს 18-მდე). აქ ვმუშაობდი ოლქის დედაქალაქ ნალჩიკში ქოხ-სამკითხველოების მუშაკთა კურსებზე როგორც ყაბარდოელებთან (უმთავრესად), ისე ქისტებთან (ჩაჩნებთან), აბაზებთან, ბასლინაებთან, ყარაჩებთან და მალყარებთან. იმავე თვის 14 და 15 გავატარე ყაბარდოულს აულ ნართანში. იმავე წლის აგვისტოს 19-იდან სექტემბრის 5-მდე ვმუშაობდი დაღისტინის ავტ. რესპუბლიკაში სხვადასხვა ენებზე: დარგულზე (სოფ. ლავაშაში)—21—23 აგვისტოს, ხუნძურზე (ღუნიბში)—იმავე თვის 24—28, ლაკურზე (სოფ. ლაზი-ღუმუქში)—29 აგვისტოდან სექტემბრის 5-მდე.

² 1929 წლის ივნისის 21-ს, იხ. ჩვეულებრივი საზოგადო კრების ოქმი № 287. რადგანაც საზოგადოების ოქმების ბეჭდვა შეწყვეტილია, მოგვყავს აქვე ვრცელი ამონაწერი ოქმიდან: ოქმში აღნიშნულია რომ „მოგზაურობას მიზნად ჰქონდა ადგილობრივ შეკრება თუ შემოწმება ისეთი მასალებისა ჩერქეზთა მოდგმის ტომების ენობრივი და ეთნოგრაფიული სინამდვილი და, რომელთა საჭიროება მომსხუნებელს უგრძენია საქართველოს ისტორიის საკითხებზე მუშაობის დროს. ამასთან ერთად, აფხაზური ენის კვლევისათვის დაკავშირებით, მომსხუნებელს აინტერესებდა თვით გრამატიკული ბუნება ჩერქეზული ენისა და დილაქტების მდგომარეობა... მომსხუნებელი აღწერს თავის მგზაურობას, ჩასვლას ქ. კრასნოდარში და იქ მიღებას, მუშაობის პირობებს. ჩერქ. ტომების წარსულის შესახებ მკირე ექსკურსის შემდგომ მომსხუნებელი გადადის ოლქის თანამედროვე მდგომარეობასთან დაკავშირებულ საკითხებზე (ავტონომიის ისტორ-

რავლა ჩვენი მასალები, გაჰფანტა ზოგი ჩვენი ეჭვი, შეგვიძინა ახალი დასკვნები, მაგრამ ამასთან ერთად აღძრა ახალი საკითხები და დაგვიწერა რწმენა, რომ საჭიროა უფრო ხანგრძლივი, გულდასმითი მუშაობა ჩერქეზულ ენებზე, რათა მიღებულ შედეგებს ჰქონდეს სრული მეცნიერული დამაჯერებლობა და რათა წამოჭრილი, მაგრამ გადაუწყვეტელი საკითხები უსიამოვნო ტვირთად არ აწვეს შეგნებას.

რია, ოლქის ტერიტორია და ბუნებრივი პირობები, მოსახლეობა და მისი მოძრაობა, ჯანმრთელობის დაცვა, მეურნეობა, სახალხო განათლება და კულტურული დაწესებულებები). შემდეგ მომხსენებელი თავისი კვლევის შედეგებს ალაგებს. სპეციალურად მუშაობდა იგი ჩერქეზულ ონომასტიკონზე, რაც ცალკე ნარკვევის საგანი უნდა იყოს. 1) მორფოლოგიაში ყურადღებას იქცევს: ზმნა საესებით „აფხაზური“ ტიპისა—პრეფიქსულ ელემენტებში გამოსახულია პირი ორი დამატება და მათი რიცხვი; ამას გარდა, ზმნა, ისევე როგორც აფხაზურში, ირთავს სხვა ელემენტებსაც (სხვადასხვა გარემოებით, თანდებულებს...). სახელთა კატეგორიაში: წინააღმდეგ ლაზულაჲს მტკიცებისა 7 ბრუნვის არსებობის შესახებ ჩერქეზულში, საუბარი შესაძლებელია მხოლოდ ორი ბრუნვის (პირდაპირისა და არაპირდაპირის) შესახებ იყოს, და ეს კვალნიფიკაცია არ შეიძლება საბოლოოდ ჩაითვალოს; განმსახლებრელი ნაწილაკი რ არ იზმარება, თუ სიტყვა გაფორმებულია მიჩნეებითი ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკით; როგორც რ, ისე არაპირდაპირი ბრუნვის (?) ფორმანტი მ არ ერთვიან აგრეთვე საკუთარ სახელებს; არსებობს ნაწილაკიც, რომელიც ბრუნვის ფორმანტად ვერ ჩაითვლება და რომელიც instrumentalis-ის როლს ასრულებს. 2) ფონეტიკაში აღსანიშნავია: წინა დამკვირვებელთა (ლაზულაჲ და სხვ.) „ТІІ“ უდრის ორს დამოუკიდებელ ბგერას (ლ' და ლფ), რომელნიც ლ-ს ლატერალურ ფარიანტებს წარმოადგენენ; არსებობა იმ ტიპის თ-სი (საშუალო ქართულ თ'ს და ტ'ს შორის), რომელიც აღწერილია პრაფ. გ. ა ხ ვ ლ ე დ ი ა ნ ის მიერ ოსურში (მესამე ტ); არსებობა კ-სი, რომელიც, როგორც ჩანს, დღემდე მიჩნეული იყო ყ-დ (კუჭ—ძე) და სხვ. უაღრესად საყურადღებოა კილოების ფონეტიკური ურთიერთობა: შაფსულურის გაპალატალებულ კ, კ, გ'ს უდრის ჭემგურში გაპალ: ჭ, ჩ, ჯ; ბჟელურის ზოგჯერ ემბრობა ჭემგურს, ზოგჯერ დამოუკიდებელია (მაგ., შაფს. გ. || ჭემგ. ჭ. || ბჟელ. ჯ.); შაფსულურს დამოუკიდებლად ახასიათებს ზოგიერთი სპირანტის პალატალიზაცია (შ...). ჭემგ. გაპალ. ჭ'-ს აბაძებურში უდრის თავისებური სპირანტი „სა“, და სხვ. ცალკე დგას საკითხი ჩერქეზულის მონათესაობისა და კულტურული ურთიერთობისა აფხაზურსა და ქართულთან. აფხაზური გენეტიურად უკავშირდება ჩერქეზულს და ამავე დროს მისს მეტად დიდ გავლენას განიცდის. ქართულის ჩერქეზულთან ნათესაობის პრობლემა თუ ნაადრევი არ არის, ყოველ შემთხვევაში ჯერჯერობით არ შეიძლება მკაფიოდ დასმულ იქნას. სამაგიეროდ უაღრესად საინტერესოა ფაქტები მათი კულტურული ურთიერთქმედების სფეროდან: ქართ. მოთხრობითი ბრუნვის წარმოშობისა და მისი ფორმანტის ბუნების შესაგნებად უაღრესი მნიშვნელობა ენიჭება ჩერქ. არაპირდაპირი ბრუნვის ფორმანტს. უმჭველია, კავშირში იმყოფებიან სვან. მრავლ. რ. ფ. ხ და ანალოგიური ფუნქციის ჩერქ. 'ხ; ძგ. ქართ. კიოხეთი ნაწილაკი ა და ასეთივე ა ჩერქეზულში და მრავალი სხვ. შენიშნულია კვალი ქართულის გავლენისა ჩერქეზულზე უკვე ქრისტიანულ ეპოქაში („ჯუარ“...). შემდეგ მომხსენებელმა გაუზიარა საზოგადოებას თავისი ეთნოგრაფიული დაკვირვებები: ა) ისტორიული გრძობის სიმამრე ჩერქეზში: 1) ადიღური მუხუემის მნახველები, 2) ბრანტი და მისი მუხუემი, 3) ისტორიული ებოსი, 4) ისტორიული ინტერესი; ბ) ტომური თვითშეგნების სიცხველეს; გ) „ადღუზაბზ“—ადღური „რჯული“: 1) სტუმარ-მასპინძლობა, 2) პურისჭამა, 3) უფროს-უმცროსობა, 4) ქალის მდგომარეობა, 5) მისაღმების წესები, 6) ქორწინებისა და დასაფლავების წესები, 7) ჭაფშ, 8) ჰანცაგაჲში, 9) მიმართვა, 10) ჩაცმულობის წესი და სხვ. დასასრულ, ჩერქეზული ხალხური შემოქმედებისა და, კერძოდ, ჩერქეზ. ლექსის ფორმის ზოგადი დანახათების შემდგომ, მომხსენებელი შეჩერდა აბაზებსა (პირიქითელი აფხაზები) და აბაზურზე უკანასკნელს მომხსენებელი სწავლობდა ბათალფაშინაკელი და ადგილობრივი (ულაფელი) ინფორმატორების შემწეობით. აულ ულაფში მომხსენებელს რამდენიმე დღე დაუყვია, და აბაზურსა და ბასლინაურ ენებზე მუშაობის გარდა, გასცნობია აბაზების ყოფაცხოვრებასაც“.

სამწუხაროდ, ჩრდილოეთ კავკასიის მთის ენებზე მუშაობის განგრძობის შესაძლებლობა ჩვენ შემდეგ აღარ გვქონია. ამიტომ, მეორე მოგზაურობის შედეგები გამოქვეყნებულ იქნა ისევ-ისევ მხოლოდ საჯარო მოხსენებათა სახით¹. ბეჭდური სიტყვის სტუმარმასპინძლობისადმი მიმართვას ამჟამადაც ჩვენ ჩვენი მეცნიერი ამხანაგები გვაბედვინებენ. ქვემოთ ჩვენ დავალაგებთ ჩვენი მუშაობის შედეგებს შეკუმშულად და წინასწარი ცნობის სახით.

ჩვენ მიერ შემჩნეული შეხვედრები ქართველურ და ჩერქეზულ ენათა შორის საშუალებას ვაძლევს ამ ენათა ურთიერთობის ფაქტები სამ კატეგორიად დავაჯგუფოთ: 1) საერთო ელემენტები, 2) გავლენები ქართველური ენებისა ჩერქეზულზე და 3) გავლენები ჩერქეზული ენებისა ქართველურზე. ჩვენ დავიწყებთ ამ მიმოხილვას იმ ფაქტების ანალიზით უპირატესად, რომელნიც, როგორც გვგონია, ჩერქეზულ წვლილს შეადგენენ ქართველური ენების საგანძურში.

* * *

დავიწყებთ გამოცალკევებით სვანურიდან, რადგანაც ვფიქრობთ, სვანურ ენაში, ქართველურ-ადრეული საერთო ელემენტების გარდა, მთელი ჩერქეზული ფენა შეიძლება გამოიყოს. სვანური ენის ნარეგობის შესახებ ხაზგასმით მიუთითებდა ნიკო მარია. მარის სათანადო დებულებები (იმ დროისა, როდესაც იათეტიდოლოგიას ჯერ კიდევ არ ჰქონდა საყოველთაო პრინციპში აყვანილი ენათა ნარეგობა), როგორც ჩანს, ისე უნდა გავიგოთ, რომ ქართველურ ძირეულ ფენასთან ერთად სვანურში წარმოდგენილია მეორე, ასევე ძირეული ფენა, რომელიც სვანურს აფხაზურთან ანათესავებს². მარის აზრის მო-

¹ თბილისის სახ. უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრის 1933.VI.26-ის საჯარო სხდომაზე, რომელიც მიძღვნილი იყო კ. მარქსის გარდაცვალების 50 წლისთავისადმი, ოთხი უნივერსიტეტის კონფერენციაზე 1936.V.28-ს (იხ. „Программа работ научной сессии Тифлисского Гос. Университета 25—29 мая. Тфл. 1936“) და საქ. მეცნ. აკადემიის ენის ინსტიტუტის განყოფილებათა გაერთიანებულ სხდომაზე 1942 წლის მარტის 9-ს.

² „Речь об одном из двух коренных этнических слоев сванов и о том же этническом слое в абхазах. Слой этот восходит, как выяснено (Н. Марр. Ист. термина „абхаз“, ИАН 1912, 697—706), к народности масхов (> маскутов || масагетов) или мосохов, собственно мошохов (<мошхов> мосхов), или месхов, даже мехов (<*mehq), если назвать вполне спирантную разновидность термина. В наименовании абхазов (<a-basq || abazg) поднесь сохранилось это этническое название, сваны же успели переименоваться по названию второго составного слоя в их этнической природе, совершенно утратив память о своем родстве с мосохами, если не считаться с названием одной сванской области Лашх“ (Н. Марр. К дате эмиграции мосохов из Армении в Сванию, ИАН 1916 г., 1689).

„Намечено генетическое сродство [сванского языка] с одним, именно яфетическим, слоем абхазского языка“ (Н. Марр. Из поездок в Сванию. Отд. отт. из „Христ. Востока“; т. II, вып. I, 16).

„...Сванский приходится признать типом мешаного языка: один слой, коренной, роднится с абхазским языком, другой, если не столь же коренной, то все-таки основной с тубал-кайнскими“: *ibid.*

ძროხას ამ მიმართულებით ბიძგი მისცა პეტრე ჭარაიამ თავისი ცნობილი ნაშრომით, რომელიც აფხაზურისა და ქართველური ენების მონათესაობას ამტკიცებდა. მარის მიერ ნაჩვენები ფაქტები ჭარაიას მიერ მოხაზულს ლექსიკურ წრეს არ სცილდება (იხ. ქვემოთ). მეტიც: მარი აცხადებდა რომ სვანური „იწყნარებს სიტყვა-ძირების მატერიალური ნაწილის, რომელიც იაფეტურ ენებში თანხმოვანთა სახით არიან წარმოდგენილნი, და არა ფორმების სესხებას“-ო¹. თუმცა ბრუნების საკითხში ამ აზრს თვითონვე მთლიანად არღვევდა (იხ. ქვემოთ). უფრო ზუსტია ვ. თოფურიას შენიშვნა ამ საგანზე: სვანური „ნარევი ტიპის ენაა“: მასში შენიშნულია ქანურ-მეგრული (შიშინა წრის) ფენა (ნ. მარი), აფხაზური ელემენტები..., სომხური და შეიძლება სხვა კავკასური ენისაც²...

სვანურს აფხაზურთან მართლაც მოეპოვება მეტად საგულისხმო შეხვედრები, მაგრამ ჭარაიამ—მარის მიერ დადგენილი ფაქტები განეკუთვნება ჩერქეზულ ფენას სვანურში. ამ ფენის მნიშვნელობა სვანურის სტრუქტურის თვალსაზრისით უცილობელია, მაგრამ მისი გათანაბრება ქართველურ კომპონენტთან შეცთობაა. სვანური ქართველურ ენად რჩება და ეს დებულება ურყევია. ჩერქეზული ელემენტი სვანურში მხოლოდ იმის მოწმობაა, რომ ამ ქართველურს და, ზოგად-ქართველურის თვალსაზრისით, უაღრესად საყურადღებო ენას რომელიღაც ისტორიულ პერიოდში (შეიძლება ეხლავე დავაზუსტოთ: რიგს ისტორიულ პერიოდებში) მჭიდრო და ინტენსიური კონტაქტი ჰქონია ჩერქეზულს ენობრივ-კულტურულ სამყაროსთან. ურთიერთობის ინტენსიურობისათვის ყოვლის უწინარეს სწორედ მორფოლოგიური ფაქტებია ნიშანდობლივი.

სვანურის მორფოლოგიაში ამ მახრივ განსაკუთრებით საინტერესოა **ბრუნება**. სვანური ბრუნების შესახებ მარმა გამოსთქვა, კატეგორიული ფორმით, შემდეგი აზრი: „სვანურში ამჟამად წარმოდგენილი ბრუნება შესდგება ნასესხებ ბრუნვათაგან, რომელთაც მთლიანად ან თითქმის მთლიანად გააძევეს ძირეული სვანური ბრუნება. ნასესხები ბრუნვები, უფრო სწორედ—ბრუნვათა დაბოლოებანი, სვანურმა. შეითვისა მონათესავე იაფეტური ენებიდან, სახელდობრ, ქართ-მესხური (კაშდ-მოსოხური) და თუბალ-კაინური ჯგუფებიდან“. სვანურის საში ძირითადი ანუ ორგანული ბრუნვა უნდა ყოფილიყო, მართი:

¹ ... სვანურშია „допускается заимствование материальной части слов—корней (в лфетических языках согласных), но не форм. Следовательно, такие случаи влияния можно бы полвести под обычную формулу о заимствованиях, по которой языками друг у друга заимствуются только слова, а не грамматика“. Н. Марр. Из поездок в Сванию, стр. 18.

² ვ. თოფურია, სვანური ენა. I, ზნა. ტფ. 1931, გვ. IX.

N. [-un]
G. -in
D.+A. -an¹.

ნამდვილად, სვანურ ბრუნებას ქართულ-ზანურთან შედარებით, მართლაც თავისებურება ახასიათებს. ეს თავისებურება იმაში მდგომარეობს რომ სვანურს თითქოს ბრუნების ორი სისტემა მოეპოვება, რომელთაგანაც ერთი, გაბატონებული, ქართველურია, მეორე-კი, დაქვემდებარებული და აშკარად გარდამონაშთის სახით მოღწეული,—„უცხო“. ამ ორი სისტემის ბრუნვათა ფორმები ან წმინდა, დამოუკიდებელი სახით არიან წარმოდგენილნი, ან ერთმანეთს ერწყმიან. რამდენადაც ეს შერწყმული ფორმები არსებობს და „წმინდა უცხო“ ფორმებთან შედარებით უფრო გავრცელებულიცაა, შეიძლებოდა, რატქმუნდა, მესამე ბრუნების შესახებაც გვესაუბრა. მაგრამ ჩვენი საკითხისათვის ამ კლასიფიკაციას დიდი მნიშვნელობა არა აქვს და ამიტომ აქ მასზე არ ვჩერდებით.

ცხადია, ეს შერწყმული, რთული ფორმები მეორეულ მოვლენას წარმოადგენენ. ამასთანავე ანგარიშგასაწევია ფონეტიკური მოვლენებიც, როცა ბრუნვათა დაბოლოებანი, კერძოდ შერწყმულ ფორმებში, თავის პირვანდელს სრულ სახეს ვერ ინარჩუნებენ. მაგრამ შეუკვეციელი ფორმების აღდგენა ასეთ შემთხვევებში არავითარ სიძნელეს არ შეიცავს. განვიხილოთ ბრუნვათა დაბოლოებანი ცალ-ცალკე.

სახელობითი. სვანურ სახელობითს ამჟამად საკუთარი დაბოლოების ფორმა არ გააჩნია, სიტყვა აქ ფუძის სახითაა წარმოდგენილი.

ნათესაობითი. მისი ჩვეულებრივი ფორმატივია ქართველური -იშ, თავისი ფონეტიკური ვარიაციებით. „თავისუფალი სვანის“ მტკიცებით, „ნათესაობითი ბრუნვის დაბოლოება არის „ა“, „ა“, „შ“, „იშ“, „ეშ“ და „ა“². ზავადსკი კი ამ ბრუნვის ნიშნებად უჩვენებს დაბოლოებებს „ი, ა; იშ, აშ; ა(ე)შიშ“ და ამბობს: „დაბოლოება ემი, ამი, ემიშ, ამიშ გვხვდება მცირეოდენ (в немногих) არსებით სახელებში და ჩვეულებრივად (обычно) ზედსართავეებში“³.

¹ ... „в сванском падежное теперь склонение представляет подбор заимствованных падежей, полностью или почти полностью вытеснивших коренное сванское склонение. Заимствованные падежи, точнее—падежные окончания, сванским усвоены из родственных яфетических языков, именно из языков к'арт'-месхской (кашд.-мосохской) и тубал-кайнской групп“ (Н. Марр. Где сохранилось сванское склонение? ИИАН 1911 г., 1199).

სვანური ამ წერილში წოდებულია „сон-сом-ех“-ურა ჯგუფის ენად (გვ. 1200). დასკვნა: ... „Три основных или органических падежа яфетических языков в сванском должны были звучать“ (იხ. ზემოთთოცემული სქემა), იქვე, გვ. 1205.

² თავისუფალი სვანი, მოკლე განხილვა სვანური გრამატიკისა. „ძველი საქართველო“, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების კრებული, ტფ. 1911—1913, ტ. II, განყ. II, გვ. 87 (ქვემოთ ყველგან = „თავისუფალი სვანი“).

³ იხ. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. X, Тфл., 1890, წინასიტყვაობა, გვ. XXXIII, XXXV (ქვემოთ ყველგან = ზავადსკი).

ზავადსკის მსგავსად ასხევებდა ამ ფორმებს უფრო ადრე, ჩანს, უსლარიც, რომელიც ამბობს რომ ფორმები დაჩაურემი, მუვემი იხმარება თავისუფალ სვანეთში, დაჩაურემიშ, მუვემიშ-კი—სადადიშქელიანოში¹. იქვე უსლარი უჩვენებს ოთხს პარალელურ ფორმას სიტყვისათვის მუ, მამა, ნათესაობითში:

მუვე, მუვეშ, მუვემიშ, მუვემი.

ბალს-ზემოურში, ვარლამ თოფურიას ცნობით, მუ სიტყვის ნათესაობითში გვექნება:

მუშუ || მუვემიშ,
ხოლო მწრე სიტყვისაში:
მწრემ-იშ

მიცემითი ბრუნვა. ზავადსკი ამბობს: „არსებითი სახელები მიცემით ბრუნვაში ბოლოვდებიან ს-ზე, ხოლო ზედსართავები მხოლოდით რიცხვში—აშ, ეშ-ზე; ზოგჯერ მიკვეცება (отбрасывается, გვ. XXXIII). თავისუფალი სვანი შენიშნავს: „მიცემითი ბრუნვის ჩვეულებრივი დაბოლოება არის ს, თუმცა სხვა ასოებიც გვხვდება. მაგალითად“... მაგრამ ავტორის მაგალითებიდან მხოლოდ ის ჩანს რომ ზოგჯერ აღნიშნული ს იკვეცება (მარა-[ს]—კაცს) („თავისუფალი სვანი“, გვ. 88).

მოთხრობითი ბრუნვა. „მოთხრობით ბრუნვას (творительный падеж)... აქვს დაბოლოება დან ეშ (ემდ). უკანასკნელი დაბოლოება აქვთ ზოგიერთ არსებით სახელსა და ნაცვალსახელებს“,—ამბობს ზავადსკი (გვ. XXXIII); თავისუფალი სვანი, რომელიც მოთხრობით ბრუნვას „მეორე სახელობითს“ ეძახის, აცხადებს: „მეორე სახელობითი ბრუნვის დაბოლოებანი არიან „შ“ და „დ“. მაგალითად: მარემ—კაცმა, დოშდულდ—მთვარემ“ (გვ. 88).

„მოქმედებითი ბრუნვა ბოლოვდება შვ ან შ“,—ამბობს „თავისუფალი სვანი“ (გვ. 88), ზავადსკით მოქმ. ბრ. აგრეთვე ბოლოვდება შვ ან ოშ-ზე (გვ. XXXII).

წოდებითი ბრუნვა სვანურს არ მოეპოვება, ხოლო ვითარებითის შესახებ არც ზავადსკი და არც თავისუფალი სვანი არაფერს ამბობენ.

მრავლობითი რიცხვის შესახებ ზავადსკი ამბობს, რომ მას „აქვს იგივე ფლექსიები, რაც მხოლოდით რიცხვს, ნათესაობ. ბრუნვის გარდა, რომელიც თავდება ე-ზე“-ო (გვ. XXXIV), მაგრამ საბრუნვო დაბოლოებათა ტაბულაზე, რომელიც იქვეა მოთავსებული (გვ. XXXV), მრავლობითი რიცხვის დაბოლოებანი იმ მხრივაც განსხვავდებიან მხოლოდითის დაბოლოებათაგან, რომ ისინი—შ (-აშ, -ემ...) ელემენტს არ შეიცავენ.

თავისებურება სვანური ბრუნებისა უფრო რელიეფურად გამოჩნდება, თუ აქ პარალელურად წარმოვადგენთ მაგალითებს სამივე შემთხვევისათვის: I. წმინ-

¹ П. К. Услар. Грамматический очерк сванетского языка: Абхазский язык, Отд. II, стр. 108, Тфл., 1887 (ქვემოთ ყველგან=უსლარი, სვანური).

და ქართველური (ორგანული) ბრუნება, II. წმინდა (ან: თითქმის წმინდა) „უცხო“ ბრუნება და III. შერეული ბრუნება (ამოღებულია ზავადსკის პარადიგმებიდან და ნაწილობრივ შეესებულება მისივე ცალკეული მაგალითებით).

	I	II	III
საზ.	ნათი	ნაწილი	ნადა რიმელი
მოთხზ.	ნათიდ	ნადემ	ანემდ, ანემ
ნათეს.	ნათიშ, ნათი	ნადემი	ამიშ, (ამი), ანემი(შ)
მიცემ.	ნათის	ნადამ	ალას
მოკმ.	ნათიშვ	ნადამშვ	ანოშ

„უცხო“ ფორმების სპეციფიკა კიდევ უფრო ნათლად გამოსკვივის ზედსართავი სახელების ბრუნებაში. აი, ორი მაგალითი ზავადსკის მიხედვით (გვ. XL):

საზ.	ხოჩა	კაშგი	თრთენე	თეთნი
მოთხზ.	ხოჩემდ		თრთენემდ,	თრთენემ
ნათეს.	ხოჩემიშ, ხოჩემი		თრთენემიშ,	თრთენემი
მიცემ.	ხოჩამ		თრთენამ,	თრთენა
მოკმ.	ხოჩამშვ		თრთენამშვ ¹	
ვითარ.	ხოჩამდ			

მაგრამ ამასთან ერთად ზავადსკის შეუნიშნავს: „ზედსართავი სახელები მეტწილად არსებითი სახელის წინ დგას. უკანასკნელთან დაკავშირებით ირიბ ბრუნებებში ზედსართავი სახელი ინარჩუნებს ერთსადაიმევე ფორმას, სახელდობრ—მიცემითი ბრუნვის დაბოლოებას ამ-ს (ან უ-მ-ოდ). მაგალითად, ხოშა(მ) უდილდ ხაქე; ხოშა(მ) უდილს ხეკვად, მეშხა მაროლჷ რაშ და მ. თ.“ (ზავადსკი, გვ. XLI).

კიდევ უფრო საყურადღებოა, როგორც ჩაწერის სიზუსტით, ისე თავისი ფორმებით სვანური ბრუნების მაგალითები ბალს-ზემოურიდან:

საზ.	ხოჩა (ასევე—ხოლა)	თვეთნე	თე თვალი
მოთხზ.	ხოჩემნემ	თვეთნემ თვეთნემნემ	თედ
ნათეს.	ხოჩემიშ	თვეთნემიშ	თემიშ
მიცემ.	ხოჩამ	თვეთნა	
მოკმ.	ხოჩამშვ	თვეთნოშ	
ვითარ.	ხოჩამდ	თვეთნად	

¹ ვარლამ თოფურიაშ მიაქცა ჩვენი ყურადღება, რომ ორთოგრაფია, როგორც ზავადსკის, ისე თავისუფალი სვანის ჩანაწერებში არ არის ზუსტი. ვარლ. თოფურიაშ მოწმობით ამჟამად არ დასტურდება აგრეთვე ზავადსკის მიერ ნაჩვენები ზოგი გრამატიკული ფორმატ. შესაძლოა, რატომღაც, რომ ცალკე შემთხვევებში ზავადსკი ცთებოდეს. ჩვენი მიზნისათვის ამ გარემოებას გარდამწყვეტი მნიშვნელობა არა აქვს.

სახ.	ვოშა	ეჯა	შაგ
მოთხრ.	ვოშემ ვოშემნემ	ეჯნემ.	ჩიემ
ნათგხ.	ვოშემიშ	ეჩიშ	ჩიმიშ ჩიშშ
მიცემ.	ვოშამ	ეჩას	ჩი
ძოქმ.	ვოშამშე	ეჯნოშტ ეჩნოშტ	ჩიშშშტ ჩიემშშტ
ვითარ.	ვოშამღ	ეჯნარღ	ჩინარღ

სახ.	ალა
მოთხრ.	ამნემ
ნათგხ.	ამიშ (ამი—მსაზღვრელად)
მიცემ.	ალას ამის
ძოქმ.	ამნოშტ

მაგრამ სრულიად განსაკუთრებულია და ღრმა ინტერესის შემცველი „ხელა“ ნაცვალსახელის ბრუნება ბალს-ზემოურადვე:

სახ.	ხელა
მოთხრ.	ხელაშნემ
ნათგხ.	ხელაშიშ
მიცემ.	ხელაშ
ძოქმ.	ხელაშშე ¹ .

აქ თავისებურება და ინტერესი მდგომარეობს, ჯერ ერთი—ორმაგ სუფიქსაციაში მხოლოდ ქართველური ფორმანტების მეშვეობით (ხელაშიშ...), ხოლო შემდეგ—შერეული ორმაგი სუფიქსაციის ქართველური და „უცხო“ ფორმანტების შებრუნებული რიგით: ქართველური წინ უსწრებს „უცხოს“ და არა პირუკუ, როგორც ეს გვაქვს ყველა დანარჩენ მაგალითში: ხელაშნემ (ჩვენ აღარას ვამბობთ იმაზე, რომ ჩაღრმავებულმა ანალიზმა მომავალში აქ შეიძლება მესამე აფიქსიც -ნ- გამოავლინოს და განმარტოს).

ხელაშნემ ფორმა იმითაცაა მნიშვნელოვანი, რომ აშკარად მოწმობს: ფორმანტების რიგი არ გამოდგება საკმაო საბუთად „უცხო“ წარმოების სიძველისა და უპირატესობის დასამტკიცებლად სვანურ ბრუნებაში. თუმცა ჩვენ ვფიქრობთ, რომ „უცხო“ წარმოების სიძველე ვერ დამტკიცდებოდა, თუნდაც ეს ფაქტი არ გეჭონოდა².

¹ ამ მასალის, ისევე როგორც ცალკეული შენიშვნების მოწოდებისათვის ამხ. ვარლამ თოფურიას გულითად მადლობას მოვასწებებთ.

² არნ. ჩიქობავა საწინააღმდეგო შეხედულებისაა: «ისტორიულად მ-აფიქსი უსწრებს დ-აფიქსს სვანურში, სვანურისათვის,—უფრო ზუსტად, სვანურის გარკვეული ფენებისათვის,—პირველი უფრო ძველია. ამას მოწმობს ის შემთხვევები, სადაც მოთხრობითში ორივე აფიქსია ერთად გამოყენებული, მ-ცა და დ-ც: ხოხრემღ ესტვის—„უმცროსმა უპასუხა“. იხ. სვანური მოთხრობითის ერთი ვარიანტი და ბრუნების ორფუძიანობა კავკასიურ ენებში: „ისტალინის სახელობის თბილისის უნივერსიტეტის შრომები“, XVIII, 1941, გვ. 49.

მოვიტანოთ დამატებით ცალკეული მაგალითები „უცხო“ (და შერეული) ბრუნებისა.

ნათეს. ბრ. თავისუფალი სვანი, რომელიც ამ ბრუნვისათვის ჩვენთვის საინტერესო აფიქსს სრულებით ვერ ამჩნევს, თავის რიცხვმცირე მაგალითებში მას მაინც ფაქტიურად გვაძლევს: „მარე—მარემიშ, კაცისა“ (გვ. 87). ხოლო თავისუფალი სვანის ამ წერილის დასასრულს გამოქვეყნებულ სვანურ ანდაზებში (გვ. 99) ჩვენ ვპოულობთ შემდეგ ფორმებს:

ხოლემიშ ი **ხოჩემი** მეთარდ მარე ხაკუ—ავის და კარგის შემტყობად კაცი უნდა (ხოლა—ავი, ხოჩა—კარგი; თავის სვანურ-რუსულ ლექსიკონში ზავადსკი უჩვენებს ამ სიტყვებთან: ხოლამდ—хуади; ხოჩა, ხოჩემი);
ჩიმი ნამკახუნ იქვი—ყველაზე რამე სასარგებლო ითქმის;
თემიშ ესერ კვამს ოხვაქვისგნა, გვიმიშ—ჰარბას—თვალს თურმე კვამლმა ათქმევინა, გულს—არაყმა;
(თე—თვალი, გვი—გული; თავის სვანურ-რუსულ ლექსიკონში ზავადსკი ამ სიტყვებისთვის საგანგებოდ უჩვენებს ნათ. ბრუნვას: თრ—თრმი, გვი, გუ—გვიმი, გუმი).

ზავადსკისთან:

მარემი ფაყე=კაცის ქული (გვ. XXXVI) (მარე—კაცი, მამაკაცი; ზავადსკის ლექსიკონში: მარე—მარემი).

ნათხვარემი ლზღე—ნადირის ხორცი (იქვე)

(ნათხვარ—ნადირი).

ზავადსკის დასახელებულ ლექსიკონში, გარდა ამისა, ნაჩვენებია მთელი რიგი სიტყვები ნათესაობითი ბრუნვის „უცხოური“ წარმოებით:

აყვანდ,	-ი,-ემი—აბჟანდა, უზანგი
ამახვ. ამხვ,	-შ-ემი—მტერი
ბალე,	-ემი—ფოთოლი
ვარე,	-ემი—წვერი
ვოშა,	-ემი—რამდენი
ლერბეთ,	-ვ, -ემი—ლმერთი
ქვიშე,	-ემი—ქვიშა
ლარე,	-ემი—სათიბი
ლეზვებ,	-ი, -ემი—საკმელი
ლეზნე,	-ემი—სივრცე
ლემღვანე,	-ემი—მამული
ლერყენე,	-ემი—ცარიელი
ლჯჟე,	-ემი—რძე
ლემშარე,	-ემი—შეწუხებული
მანესგარე,	-ემი—საშუალო
მარე,	-ემი—ღრუბელი
მაწე	-ემი—ახალი
მაშანე,	-ემი—უფროსი
მერმე,	-ემი—მეორე
(მუ, მუჟე)	—მამა

მუჟღვერ,	-ერემი	—შემოდგომა
მუხვბე,	-ემი	—ძმა
ნავზი,	-ზემი	—კვირეული
ფისე,	-ემი	—ფისი
ფხოლე,	-ემი	—თითი
ყვიჟე,	-ემი	—ღვიძლი
ყვითელ,	-ი, -ემი	—ყვითელი
ყურჩან,	-აი, -ემი	—ძალი [ყურჩა! ს. ჯ.]
ტყვე,	-ემი	—ტყვე
თხზრე,	-ემი	—მგელი
ხოხვრა,	-ემი	—უმცროსი
ხოშა,	-ემი	—უფროსი
ჩიჟე,	-ემი	—სიძე
ში, შიმი		—ხელის მტევანი

ეს ფორმები, რომლებიც მოცემულია ზავადსკის პატარა ვოკაბულარში, ჩვენ ამოვწერეთ იმისათვის, რათა დავუბიროსპიროთ ისინი ზავადსკის განცხადებას, რომ უწყებული წარმოება მცირეოდენ არსებით სახელებში გვხვდება და აგრეთვე იმის საილუსტრაციოდ, რომ მ-ანიანი წარმოება ეხება, როგორც ძირეულს ქართველურ სიტყვებს სვანურში (ღერბეთ...), ისევე ქართულიდან შეთვისებულ სიტყვებსაც (ყვითელ, ტყვე...).

მოთხრობითი და ვითარებითი ამ გრამატიკოსებს, ჩანს, გაიგივებული აქვთ. ასე, ზავადსკი მოთხრობითისათვის (творительный) უჩვენებს აშკარად ვითარებითის ფორმებს: ლალირდ=ნიჩზად (გადააქციე), ბერეჟდ=რკინად (აქციე), ულუფდ=საჭმელად (მოამზადეს) და სხვა. ამათ შორის საინტერესოა ზავადსკის მიერვე ნაჩვენები ფორმა: ხოჩამდ—კარგად (ხოჩა—კარგი). თუმცა ზავადსკი ამ შემთხვევასაც მოთხრობითს (ქვემდებარის) ბრუნვას მიათვლის, მაგრამ ცხადია, რომ აქაც ვითარებითი გვაქვს და, მასასადამე, ეს მ ვითარებითშიაც ჩნდება. საკუთრივ მოთხრობითისათვის ზავადსკის მაგალითებიდან შეიძლება აქ მოვიტანოთ:

ხახვემ—ცოლმა (უთხრა) (გვ. XXXVII).

საყურადღებოა ნაცვალსახელების ბრუნება. აქ ასეთი შთაბეჭდილება იქმნება ზავადსკის მასალების მიხედვით, თითქოს „უცხო“ ფორმანტის გაორკეცებული ხმარების შემთხვევებსაც ჰქონდეს ადგილი. გარდა ამისა, საინტერესოა ცალკე ფორმებიც. მაგალითები (ზავადსკის პარადიგმებიდან ამოღებული):

მიშგვი—ჩემი აჯა—იგი*—მისი ალ, ალა—ეს*—რა *—ყველა

მოთხრ. მიშგვად აჯნემ(ღ) მიჯნემ(ღ) ამნემ(ღ) იმნემ ჩიემ

|| მიშგვამნემ

ნათეს. მიშგვემი აჩა, შ მიჩა, შ აში (ამნემი) იმშა, მ; იმიშ ჩიში, შ

ორმაგი სუფიქსაციით ნაწარმოები ჩანს ფორმები მიშგვ-ემ-ნ-ემ, ა-მ-ნ-ემ, ა-მ-ნ-ემ(ი)¹. პირველ შემთხვევაში ეს უცილობელია, შეიძლება ეჭვი გამოსთქვან ორი უკანასკნელი ფორმის გამო: ხომ არ ეკუთვნის პირველი „მ“ ფუძესაო? მაგრამ რომ ამ ნაცვალსახელის (ალა) ფუძე სწორედ ალ არის (და არა „ამ“, როგორც კითხვითი ნიშნით ნაჩვენები აქვს ზავადსკის), ეს ჩანს მრავლობითი რიცხვის ფორმებიდან, სადაც ალ ფუძე გაჰყვება ყველა ბრუნვას (ალიარ, ალიარდ, ალიარემ, ალიარს და სხვა), და აგრეთვე მხოლოდობითის მიცემითი ბრუნვის ქართველური ფორმიდან—ალას. ამრიგად, მ შეიძლება ფორმანტი იყოს და სათანადო ფორმებში ფუძე გაცვეთილი (ლ დაკარგულა). აქ ჩნდება ერთი საკითხი: სვან. ალ ქართ. ესის კანონზომიერი შესატყვისია, და ხომ არ არის ქართულის სათანადო ფორმებში: ამან (resp. იმის...), ამის და მ. თ. მ ისეთივე წარმოშობისა, როგორც სვანურში? ყურადღებას იქცევს ის გარემოებაც, რომ ქართ. ამ, იმ არ ეწყობა სახელობითს.

სრულიად უცილობელია ორმაგი სუფიქსაციის („უცხო“ ფორმანტის მეშვეობით) ფაქტები მაგალითებში: ხოჩმნემ, თვეთნემნემ, ვოშმნემ.

განსაკუთრებული ინტერესის შემცველია ხადა რომელი ნაცვალსახელის ბრუნება, რომლის შესახებაც ზავადსკი შენიშნავს: „იბრუნვის ზედსართავების მსგავსად“-ო (გვ. XLIII). ინტერესი კი იმაში მდგომარეობს, რომ ამ სიტყვას გამართული „უცხო“ ბრუნება აქვს, მ ფორმანტი გადაჰყვება მრავლობითშიაც (ხადალემშიდ, იხ. ზავადსკი, პარადიგმი, გვ. XLIV) და თვითონაც სიტყვა მთლიანად უცხო წარმოშობისაა.

თუ ჩავუვირდებით ზემოთმოცემულ ფაქტებს, უნდა, დავასკვნათ, რომ ეს გარემოება—გარკვეული ფორმანტის უცვლელობა ბრუნვათა მთელ წყებაში—თავს იჩენს არა მარტო სახელარსთან შეუღლებული ზედსართავის ბრუნებაში, არამედ იგი ნიშანდობლივია საერთოდ სვანურის „უცხო“ ბრუნებისათვის. ეს ფორმანტი წარმოდგენილია თანხმოდან მ-ს სახით, რომელსაც ზოგჯერ წინ უძღვის ხმოდანი (ა, ე). ფორმანტის წინამავალი ხმოვნის შესახებ ჩვენ ქვემოთ ვიტყვით, ხოლო რაც შეეხება მომდევნო ხმოვანს, რომელსაც უსლარი და ზავადსკი ნათესაობით ბრუნვის ვარიანტული დაბოლოების ორგანულ ნაწილად სთვლიან, როგორც ჩანს, იგი ნაშთია ქართველური ფორმანტისა, ნათესაობითი ბრუნვის დაბოლოებაში, შერეული (შერწყმული) ბრუნებით.

ამ ბრუნების ნათესაობითი ბრუნვის დაბოლოება იქნებოდა:

-მიშ, -ამიშ, -ემიშ

რაც იშლება შემდეგნაირად:

-მ + იშ, -ა-მ + იშ, -ე-მ + იშ

ნათესაობითი ბრუნვის ქართველური დაბოლოების შ თანხმოდანის დაკარგვა სვანურში ჩვეულებრივი ამბავია წმინდა ქართველური. ბრუნებისას, იგი იკარგება შერეულ (შერწყმულ) ბრუნებაშიაც.

¹ ცალკე განსახილველია ნ-ს წარმოშობა და ფუნქცია.

რაც შეეხება წინამავალ ხმოვნებს, უნდა ითქვას შემდეგი:

ჯერ ერთი, არ ჩანს, რომ ისინი მკაფიოდ განსხვავდებოდნენ ბრუნვათა მიხედვით. ეს აშკარაა სათანადო საბრუნვო დაბოლოებათა ზავადსკის მიერ შედგენილ ნუსხიდანაც: მოთხრ. -ემ..., ნათეს. -ემ..., -ამ..., მიგემ. -ემ..., -ამ... მასალის განხილვაც გვარწმუნებს რომ ამ გვაქვს მოთხრობითში, ნათესაობითში, მიცემითში („მარამ“—კაცს, ლენტეხ., აკ. შანიძე, წელიწადის ეტიმოლოგიისათვის: „ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების წელიწადული“, I—II, გვ. 9, ტფ. 1924; ხმოვნისათვის შდრ. ორგანული (ქართველური) ბრუნების ფორმა: მარა(ს), რომელიც ჩვეულებრივია), ვითარებითში; ემ გვხვდება მოთხრობითში, ნათესაობითში, მიცემითში. ეს—მხოლოდ გარეგნულად, ვინაიდან აშკარაა, რომ აქ მნიშვნელობა აქვს ფუძის დაბოლოებასაც: ა-ზე დაბოლოებული სახელებისათვის ფორმანტი მეტწილად მხოლოდ თანხმოვნის სახითაა წარმოდგენილი; ხოჩა, მიცემ. ხოჩამ, მოქმ. ხოჩამშვ, ვითარებ. ხოჩამდ. ასევე: ხნდამ, ხნდამშვ. რაც შეეხება ამგვარფუძიან სახელთა ნათესაობითს, აქ -ემ გვაქვს. შეიძლება გვეფიქრა, რომ ეს ფუძისეული ა-ს სახეცვლილებაა ქართველური -იშ დაბოლოების ზეგავლენით გამოწვეული, ე. ი. ემი—ა-მ+იშ. ყოველ შემთხვევაში, ფონეტიკური წესების, რომელთა განხილვას ჩვენ აქ ვერ გამოვეყილებით, ზეგავლენას ანგარიში უთუოდ უნდა გაეწიოს სვანურ ბრუნებაში არა მარტო ნათესაობითი, არამედ სხვა ბრუნვათათვისაც.

რომ ნათესაობითი ბრუნვის საწარმოებლად, უწყებელი ფორმანტით, წინამავალი ხმოვანი საჭირო არ არის, ეს ფაქტიურად დადასტურებულია ტექსტებში: ჩაჟმი (სახ. ჩაჟ)—ცხენისა (ზავადსკი, XLVIII). ეს შემთხვევა საინტერესოა, რამდენადაც თანხმოვანფუძიან სიტყვასთან გვაქვს საქმე; ხმოვანფუძიანებში ხომ ამგვარი ფორმები ჩვეულებრივია: გვი(გუ) — გვიმი (გუმი), ვარე — ვარემი, თო — თომი, თხარე — თხარემი, ში — შიმი.

უფრო საინტერესოა ისეთი შემთხვევები, როცა ეს დაბოლოება დაერთვის ხმოვანფუძიან სიტყვებს და იმავე დროს ფუძის ბოლოკიდური ხმოვანი იკარგება. ემხვი — ერთი, მოთხრ. აშხვემ, ნათეს. აშხვი(შ)...

უფრო მკვიდრად გრძნობს თავს ფორმანტის წინამავალი ხმოვანი თითქოს მოთხრობით ბრუნვაში.

სათანადო ფონეტიკური წესების განხილვა, რომელნიც უეჭველად მოქმედებენ საბრუნვო დაბოლოებებზე, ჩვენთვის ამჟამად აუცილებელი არ არის. ვფიქრობთ, ის მაინც ცხადი უნდა იყოს, რომ მოცემულ დაბოლოებათა თავკიდური ხმოვანი ნიშანდობლივი არ არის, კონკრეტული საბრუნვო ფორმის წარმოების თვალსაზრისით, და არც ყოველთვის აუცილებელი.

რა წარმოშობისაა ეს ფორმანტი? ქართული მოთხრობითი ბრუნვის ფორმანტთან იგი ძალიან ახლოსაა მატერიალურად, შეიძლება ითქვას—ეიგივეა მას, მაგრამ მკვეთრად განსხვავდება მისგან ფუნქციურად, რადგანაც სვანურში მას ევალება გამოხატოს არა მარტო ქვემდებარის ბრუნვა, არამედ მთელი რიგი არაპირდაპირი ბრუნვები, მათ შორის—არაპირდაპირი დამატების ბრუნვა.

თუ ჩვენ გავითვალისწინებთ ფორმანტიის, როგორც მატერიალურ მხარეს, ისე მის ფუნქციასაც, მაშინ უნდა ვთქვათ, რომ იგი სავსებით ემთხვევა ჩერქეზული (ადილეური) ენების სათანადო მექანიზმის ფორმანტს¹.

ჩერქეზულ ენებს, თავის მონათესავე აფხაზურისაგან განსხვავებით, მოეპოვება ბრუნების სისტემა, მაგრამ ეს ბრუნება უაღრესად ორიგინალურია თავისი ხასიათით. სახელი ჩერქეზულ ენებში შეიძლება წარმოდგენილი იყოს განუსაზღვრელი და განსაზღვრული სახით. პირველ შემთხვევაში სახელი მოკლებულია რაიმე სპეციფიკურ ფორმას, იგი ფუძის სახითაა წარმოდგენილი. განსაზღვრული მნიშვნელობით ნახმარი სახელი-კი ერთავეს ორ სუფიქსს—რ და მ. რ-ს ფუნქციაა, ქართული სახელობითი ბრუნვის მსგავსად, გამოჰხატოს ქვემდებარე გარდაუვალ ზმნასთან და პირდაპირი დამატება—გარდამავალთან. მ-ს ფუნქციაა გამოხატოს, როგორც ქვემდებარე, ისე არაპირდაპირი დამატება გარდამავალ ზმნებთან. გარდა ამისა, მ აღნიშნავს, თავისებურად, სხვა არაპირდაპირ ბრუნვებსაც და სიტყვათწარმოებაში მოწაწილე ბრუნვის ნიშნაც გამოდის. როგორც ზემოთაღებული ანგარიშიდან ჩანს, ჩვენ თავდაპირველად ამ ბრუნვებს აღვნიშნავდით პირობითად, როგორც პირდაპირს (rectus) და არაპირდაპირს (obliquus), უკანასკნელს—კითხვითი ნიშნით. მაგრამ რამდენადაც მ ქვემდებარის ბრუნვის ნიშანიცაა, ცხადია, მისთვის ეს სახელი არც კითხვითი ნიშნის თანხლებით გამოდგება. ქვემოთმოტანილი მაგალითები ამოღებულია ჩვენ მიერ ჩაწერილი ქვემო-ადილეური, კიახური, როცა ეს სპეციალურად აღნიშნული არ არის, და ყაბარდოული ტექსტებიდან და აგრეთვე კიახური ანბანის წიგნიდან.

გ ა ნ უ ს ა ზ ლ ვ რ ე ლ ი ფ ო რ მ ა

შე ცხენი
უნა სახლი
სტოლ მაგიდა
თხელ წიგნი

გ ა ნ ს ა ზ ლ ვ რ უ ლ ი ფ ო რ მ ა

შერ ცხენი (ცნობილი)
უნარ სახლი (" ")
სტოლერ მაგიდა (" ")
თხელ'ერ წიგნი (" ")

აქედან ჩანს, რომ, თუ ფუძე თანხმოვანზე ბოლოვდება, ბრუნვის აფიქსს წინ ხმოვანი (ჟ) უჩნდება. სავსებით იგივე მოსდის მ აფიქსს.

მ-ი ა ნ ი ფ ო რ მ ე ბ ი :

მ ო თ ხ რ ო ბ ი თ ი ს მ ნ ი შ ვ ნ ე ლ ო ბ ი თ :

- ქალამ თხელ'ერ ათხე—ყმაწვილი წიგნს (წერილს) სწერს
- სიყუაშუმ თხელ'ერ აეთხე — ჩემი ძმა წერილს წერს (ყაბ.)
- სიყუაშუმ მეჯარგს სიფუფხუმ დირაბთ—ჩემი ძმა ჩემ დას ვაშლს აძლევს (ყაბ., მეორე შემთხვევაში მ ფორმანტი მიცემითს აწარმოებს).

¹ მ-ანიანი მოთხრობითი ბრუნვის შესახებ ამჟამად იხ. აგრეთვე არნ. ჩიქო-ბავა. სვანური მოთხრობითის ერთი ვარიანტი და სახელთა ბრუნების ორფუძიანობა ზოგ კავკასიურ ენაში: „სტალინის სახელობის თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები“, XVIII, 1941.

ნათესაობითის მნიშვნელობით:

მწრმწუხტჷ თჷმწუხტჷმ ჯან — დიდი მარიამი, დიდი ღმერთის დედა (რელიქტური გამონათქვამი).

ნათესაობით ბრუნვას, ჩვენი გაგებით, მ აფიქსი- დამოუკიდებლად ვერ აწარმოებს, საზღვრული სიტყვაც ამ შემთხვევაში საჭიროებს გაფორმებას კუთვნილებითი ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკის მეშვეობით.

მიცემითის მნიშვნელობით:

არ ჰჷმ აჷტჷ—ის ძალს სცემს

შჷმ უც აჷსთღ—ცხენს (ცნობილს) თივა მივეცი

ოსმჷნ დჷმჷსჷმ აჷჯჷ—ოსმანი კითხულობს გაკვეთილს

ზღასი ჴასჷმ კჷჷ (ანდაზა)—ჯერ ისწავლე, შემდეგ წადი ყრილობაზე (ზას).

მიცემითი—ლოკატივი:

ბაჯჷრ მჷზჷმ ხჷს, (ბჷმ ის)—მელა ტყეში ზის (ცხოვრობს). (ბუნაგში ზის).

(შდრ. მიცემითის ამგვარივე ხმარება ქართველურ ენებში).

მოკმედებითის მნიშვნელობით: აქ უწყებული ფორმა საჭიროებს ახალი ნაწილაკის დართვას, რომელიც წარმოშობით დამოუკიდებელი სიტყვაა და ნიშნავს კუდს:

ნემჯჷჷ (დიალექტურად: ნემჷჷჷ, ნემჷჷჷ) სჷფალჷ—მე ვამაყოფ დედით¹.

-მ ფორმანტი საერთოა ყველა ჩერქეზული ენაკავისა და კილოკავისათვის და, ამასთან ერთად ჩანს,—თითქმის სავსებით ერთიდამავე ფუნქციისა. ამავე დროს იგი ჩერქეზული ენების ორგანულ კუთვნილებას წარმოადგენს და ნაცვალსახელოვანი წარმოშობისაა:

მგ (განუსაზ. ფ.), მგრ (განსაზ. ფ.) —ეს

მეზჷრ „ „ —ესენი.

მგდჷ აქეთ (შდრ. ჴდჷ —იქით)

(შდრ. აგრეთვე ქართ. მანდ, მანდა).

უეჭველია, რომ ეგვევ ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკი აწარმოებს სუბიექტის მესამე პირის ნიშანს ზმნებში:

მათჷზჷ — წერს.

მადჷ — კერავს

მაჷტჷ — მიდის

საყურადღებოა გ. ტურჩანინოვის დაკვირვება, რომლის მიხედვითაც -მ ფორმანტის ნაცვლად ყაბარდოული ენის დიალექტებში გვხვდება არქაული -მჷ ფორმა და რომ ეს უკანასკნელი გვხვდება აგრეთვე გილდენშტედტის, კლაპროტის, ნოლმასა და შეგერენის ჩანაწერებში².

¹ ადიღური (ჩერქეზული) ბრუნებისათვის ხელა იხილეთ გ. როგავა, ქვემო ადიღურის ბრუნვათა საკითხისათვის: „ენიმიკის მოამბე“, IV.

² Г. Турчанинов, М. Чагов. Грамматика кабардинского языка, I, стр. 57—58, М.-Л. 1940.

ყურადღებას იქცევს რომ მ ფორმანტი ადილეურში თავის ფუნქციას, მეტწილ შემთხვევაში, დამოუკიდებლად კი არ ასრულებს, არამედ სხვა ელემენტების დახმარებით. ეს სრულიად თვალსაჩინოა, მაგალითად, ნათესაობითა და მოქმედებით ბრუნვებში: ნათესაობითში მის გვერდით აუცილებელია ნაწილაკი, რომელიც კუთვნილებითი ნაცვალსახელიდან ია (თუ: ან) ან „მისი“ შოდის, მოქმედებითში ხომ იგი პირდაპირ ირთავს ახალს მატერიალურ ელემენტს. ჩვენ აქ არას ვამბობთ იმ შემთხვევებზე, როცა მ ფორმანტი დასაყრდენს პოულობს ჩერქეზული პოლიპერსონალური ზმნის პირიელ ელემენტებში. აღნიშნულიც საკმაოა იმისათვის, რომ ცხადი გახდეს, თუ რატომ საჭიროებდა ეს მექანიზმი ქართველურ ენაში (სვანურში) ქართველური მორფოლოგიური ელემენტების დახმარებასაც და თუ როგორ ჩნდებოდა ასეთ შემთხვევებში ორმაგი სუფიქსაცია (ნათესაობითი, მოქმედებითი...). შემდგომმა კვლევამ იქნებ ისიც დაადგინოს, რომ სვანური „შერეული“ ნათესაობითის ბოლოკიდური „ი“ ქართული ფორმანტის ნაშთი კი არაა, როგორც ეს ჩვენ ზემოთ მივიჩინეთ, არამედ აღნიშნულის ჩერქეზული ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკისა.

შეცთომა იქნებოდა ზემოთქმულის მიხედვით დაგვესკვნა, რომ მოთხრობითი ბრუნვის წარმოება ქართულშიაც აქ განხილულ ჩერქეზულ გრამატიკულ მექანიზმთან არის დაკავშირებული. ეს ურთიერთობა ჩვენ შემდეგი სახით წარმოგვიდგება. ქართული ჩვენებითი ნაცვალსახელი მა- (მიცემ. მას, მოთხრო. მან) უთუოდ ენათესავება გენეტიურად ჩერქეზულს ასეთსავე ნაცვალსახელს მგ- (ამის შესახებ უფრო დაწვრილებით—სხვაგან). მაგრამ მოთხრობითს ქართულში თავდაპირველად აწარმოებდა -ნ (მისი კანონზომიერი შესატყვისია სვანური -დ), როგორც ეს უკვე გარკვეულია სპეციალურ ლიტერატურაში¹. მეორეული და ორმაგი (შედგენილობით) აფიქსაცია მოთხრობითისათვის -მან ქართულმა ენამ გაიჩინა სრულიად დამოუკიდებლად, შეიძლება ითქვას—ისტორიის თვალწინ. დამოუკიდებელი გზებით ქართული და ჩერქეზული კვლავ დაუახლოვდნენ ერთმანეთს.

უღვლილება

ერთმანეთს ხვდება ჩერქეზული და სვანური ზმნის წარმოებაც ერთ პუნქტში. აქ ჩვენ აღარ დაგვჭირდება სიტყვის განვრცობა იმიტომ, რომ სვანური ზმნა ამჟამად უკვე გამოწვლილვით მეცნიერულად არის შესწავლილი ვარლამ თოფურიას მიერ, და აგრეთვე იმიტომაც, რომ ეს შეხვედრა ნაწილობრივ უკვე არის შემჩნეული სხვების მიერაც. საქმე ეხება მრავლობითი რიცხვის ხაფიქს სვანურ ზმნაში.

სვანურ ზმნაში ჩვენ ვხვდებით მრავლობითის ფორმანტებს —დ-სა და —ხ-ს. როცა საქმე ეხება სუბიექტის გამოჩატვას ზმნაში, მაშინ პლურალობის მაჩვენებელია I და II პირისათვის—დ, III პირისთვის—ხ (ვ. თოფურია, სვან. ზმნა,

¹ მოთხრობითი ბრუნვის ნიშნებისა და წარმოშობისათვის ქართველურ ენებში იხ. არნ. ჩიქობავა, მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის ქართველურ ენებში: „სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები“, X, თბ. 1939.

გვ. 1, 4, 5, გვ. 4, ტაბ. I, გვ. 5, ტაბ. II, გვ. 9, ტაბ. III და გვ. 10, ტაბ. IV, ხოლო როცა ობიექტი უნდა გამოიხატოს ზმნაში, მაშინ პლურალობის სუფიქსებად II და III პირში ჩნდება—ხ (ვ. თოფურია, ზმნა, გვ. 15—16 და ტაბ. V).

და აფიქსი ამჟამად სამართლიანად ქართველურ ფორმანტად არის მიჩნეული (შეესატყვისება ქართულ-ზანურს თ-ს), ხოლო ხ-ს შესახებ ვარლამ თოფურია ამბობს: „-ხ განხილულ უნდა იქნას -ყე ნაწილაკთან და კავკასურ ენებში (ჩერქეზულში, აფხაზურში...) ანალოგიური ფუნქციით აღჭურვილ მსგავს ფორმანტებთან დაკავშირებით (პ. შუხარდტი. Georgische qe, 280. ყე ნაწილაკი, გვ. 68. ქართ. გრამ. 97, შნშ. В Абхазии, 322. К вопросу абх. яз. 14. Ахем. 18, შნშ. 2)“ (იხ. სვან. ზმნა, 9).

უეჭველია, რომ ეს არის მრავლობითობის აფიქსი 'ხ (|| 'ხწ), რომელიც ყველა ჩერქეზული ენა-კილოსათვის ამჟამად სათანადო ძირითადი ფორმანტია როგორც სახელებში, ისე ზმნაში.

ზმნაში 'ხ (|| 'ხწ) გამოხატავს როგორც სუბიექტის, ისე ობიექტის მრავლობითობას, ოღონდ მ ფორმანტისა არ იყოს, ეს აფიქსიც ყოველთვის დამოუკიდებლად არ გამოდის. ეს გარემოება აიხსნება პრეფიქსების პრიმატული მნიშვნელობით ზმნის წარმოებაში და ამ პრეფიქსების უნარით გამოჰხატონ არა მარტო პირი, არამედ რიცხვიც.

მაგალითები:

გარდაუვ. ზმნა: არ მათ'ხწ —ის წერს (დამატება აღნიშნული არ არის)
ა'ხწრ მათ'ხწ'ხ —ისინი წერენ „ „ „

გარდამ. ზმნა: აშ ძათ'ხჯ —ის სწერს რაღაცას
ა'ხწმ ათ'ხჯ —ისინი სწერენ „
აშ ძათ'ხჯ'ხ —ის სწერს ბევრს რასმე
ა'ხწმ ათ'ხჯ'ხ —ისინი სწერენ ბევრს რასმე.

ამ მაგალითებიდან ჩანს, რომ ზმნის სუფიქსი -'ხ გამოჰხატავს, როგორც სუბიექტის, ისე ობიექტის მრავლობითობას. ხოლო იმავე წარმოშობის აფიქსი -'ხწ- მრავლობითობას აღნიშნავს ნაცვალსახელებში.

სარწმუნოა, რომ მრავლობითობის ეს ადიღური ნიშანი ენათესავება იმავე ფუნქციის აფხაზურ ფორმანტს -ქჷწ და სომხურ -ქ-ს.

'ხ-სა და ქ-ს ფონეტიკური შესატყვისობისათვის შეიძლება ვუჩვენოთ ჩერქ. 'ხაბზ || 'ხაბზწ—აფხ. ქაბზ მნიშვნელობით „რჯული“ (კანონი), „ადათი“, „წესჩვეულება“, ჩერქ. აბზ'ხ აფხ. აბაზაქ (ტომი).

მრავლობითის ეს სუფიქსივე უნდა გვევლინებოდეს კავკასიური ეთნიკას ერთი კატეგორიის მაწარმოებლის როლში (მესხი, ტაოხი, ჯავახი და სხვა). ამის შესახებ ჩვენ სპეციალურად გვექნება საუბარი. აქკი აღვნიშნავთ შემდეგს: 'ხწ ჩერქეზ ულის ყველა ენა-კილოში აწარმოებს

გვარის-სახელებს კრებითი მნიშვნელობით (=ქართ. -იანი და მისთანანი); ამ ფუნქციით იგი იმდენად ძლიერი ფორმატივია, რომ უცხო გვარების სახელებში ენაცვლება (ამ სახელების ჩერქეზულად ხმარებისას) უცხო სათანადო ფორმატებს: ნალჩიკში გამოცემულს რუსულიდან ნათარგმნ წიგნზე რუსი ავტორის გვარი აღნიშნულა როგორც „ბელოუს'ხზ“, რაც რუსული „ბელოუსოვის“ თარგმანია; ესევე სუფიქსი აწარმოებს ჩერქეზულში სატომო სახელებსაც. ასეთია, პირველ რიგში, აბაძახების სახელი—„აბაძახ“, „აბაძახ“.

ზმნასთან უნდა განხილულ იქნას კითხვითი ნაწილაკები. კითხვა სვანურ ზმნაში გამოხატულია ზმნის ფორმის ბოლოში დართული ელემენტებით: ა (ჰა), აა ან მო, მიუთითებს ზავადსკი (გვ. XXI). აა, ალბათ, ფონეტიკურ ნიადაგზე მიღებული ვარიანტია -ა-სი, რომელიც საერთო ქართველური კითხვითი ნაწილაკია (=ძვ.-ქ. -ა, მეგრ. -ო). ეს ქართველური -ა ფორმანტი გენეტიურად ენათესავება ჩერქეზულს -ა სუფიქსს, რომელიც იმავე ფუნქციას ასრულებს, როგორც სახელებთან, ისე ზმნასთან:

მათ'ხზ — წერს!

მათ'ხა? — წერს? (ასე ყველა პირში!)

ის — ზის! (ოთახში, ორმოში...)

დწს — ზის! (ბაღში...)

ისა? — ზის? (ოთახში, ორმოში...) ეხლა შინ

არის თუ არა?

დწსა? — ზის? (ბაღში...). შინ არის.

საერთოდ თუ არა?

ზიზვი ა'ხაზ ადაჯა? — ზიზვიც მათთან ერთად სწავლობს? (კიახური ანბანიდან)

არ ადაჯა — ის ბევრთან ერთად სწავლობს

მწჭ ინემ ვაჭანერ ჯინ! — ძნელია დიდი თივის თიბვა (კიახური ანბანიდან)

მწჭ — თივა

ინე — დიდი

ჯინ — ძნელი

ვაჭანერ — ცემა, თიბვა (პირიელი გაფორმებით)

მწჭ ინემ ვაჭანერ ჯინა? — დიდი თივის თიბვა ძნელია?

რაც შეეხება -მო ნაწილაკს სვანურში, მას განსხვავებული მნიშვნელობითი ნუანსი უნდა ჰქონდეს. ზავადსკის მაგალითით:

ონფუშდედ-მო? — впускать-ли? (გვ. XXI). უსლარის მაგალითით:

მახუში ქორს არი-მო? — хозяин дома есть-ли? (дома-ли хозяин)?

ქორს არი! — дома есть (გვ. 109).

ვარლამ თოფურიას ცნობით, შესაძლებელია აგრეთვე ფორმა „არი. მა?“

ზემოთ მოტანილი მაგალითები გვაფიქრებინებს, რომ მა || მო ნაწილაკი თუობით (უარყოფით)—კითხვით ფორმას აწარმოებს.

მა || მო ფორმანტი ფორმალურად ძალიან ახლოს დგას აფხაზურთან, სადაც სუფიქსი -მა კითხვითი მნიშვნელობის მატარებელია. მაგრამ აფხაზური—მა ამჟამად წმინდა კითხვას აწარმოებს: უცრმა?—მიდიხარ? ჩუტმა?—ცხენია?¹ ჩვენ ვამბობთ—ამჟამად, რადგანაც გვაქვს საფუძველი წინამორბედი ეპოქისათვის სხვაგვარი ვითარება ვიგულისხმობთ: ცალკე მ აფხაზურში უარყოფითობის მნიშვნელობას გამოჰხატავს (უცრმ—არ მიდიხარ, ჩუტ—ცხენი არაა), მაშასადამე, კითხვით მნიშვნელობას—მა აფიქსში სწორედ ა ხმოვანი ჰქმნის.

რაც შეეხება ჩერქეზულ ენებს, იქ კითხვითი ნაწილაკების სისტემა უფრო ნათელი ჩანს თითქოს. მ || მგ უარყოფითობის აფიქსია². როგორც ზემოთ იყო ნაჩვენები, დადებითი კითხვის აფიქსი არის -ა (ჩვენი მასალები კიახურიდანაა)³:

ამიტომ ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ამ ორი აფიქსის შერწყმა მოგეცემდა თუობით (უარყოფით)—კითხვით ფორმას. სამწუხაროდ, ამჟამად ჩვენ ხელთარსებული მასალები ნაკლოვანია. ამ მასალების მიხედვით, გვაქვს:

-ბა აფიქსი.

ვინ—ძნელია

ვინბა?—ძნელია არა, განა? (трудно, не правда-ли?)

არკ—ჰო!

არბა?—არა, განა? (не правда-ли? да, нет? რუსული თარგმანები

ჩემს კიახელ ინფორმატორებს ეკუთვნის).

ხომ არ მოდის ბა მა-საგან?

კიახურში, ამას გარდა, გვაქვს ფორმანტი -მი:

ვინმი—თუმცა ძნელია (хоть и трудно)

ვინმი ვაჟჷან—თუმც ძნელია, მოსთიბავ (хоть и трудно, будешь

косить).

ყაბარდოულის შესახებ ნ. იაკოვლევი ამბობს, რომ ამ ენაში „ირიბი ბრუნვა“, ე. ი. დამოკიდებული (придаточное) წინადადება კითხვითი მნიშვნელობით, იწარმოება „მა“ ანუ „მი“ სუფიქსების მეშვეობით:

Ар к'уаама, са сц'арк'ьым.

Я не знаю, поехал ли он.

Ар к'уанутами, са сц'арк'ьым

Я не знаю, поехал ли бы он⁴.

¹ აფხაზურში გვაქვს სხვა კითხვითი ნაწილაკებიც. მათ შორის ყურადღებას იქცევს -უ (უცოტუ? ჩუტუ?), რომელიც შესაძლოა ქართ. ა-ს აფხაზურ შესატყვისობას წარმოადგენდეს (შდრ. მეგრ. -ო).

² ყაბარდოულისათვის ამის შესახებ იხ: ტურჩანინოვისა და ცაგოვის ზემოთდასახ. ნაშრომი, გვ. 92, 117—122.

³ ყაბარდოულში—ტურჩანინოვი და ცაგოვი, გვ. 119.

⁴ Проф. Н. Ф. Яковлев, Краткая грамматика кабардино-черкесского языка. Вып. I: Синтаксис и морфология, стр. 64. Ворошиловск, 1938.

კილოებში იაკოვლევნი უჩვენებს კითხვითს, თუბით-კითხვითს (сомни-тельно-вопросительное) და დადებით-კითხვით (подтвердительно-вопросительное) კილოებსაც¹.

ტურჩანინოვიც ადგენს 3 კითხვით კილოს; ამათგან: 1 კითხვითის ნიშანი ნამყოში არის „акцентуированное временное а“, ხოლო მეოთხედში—ასეთივე ხასიათის -უ (შდრ. აფხ. -უ! ს. ჯ.), აწყოში-კი—რჲ. უარყოფითი ფორმის წარმოებისას კითხვით კილოში ჩვეულებრივად ზედ ერთვის მ უარყოფა, რომელიც ზმნის ძირის წინ დაისმის—“ო². ესევე მ ნაწილაკი აწარმოებს უარყოფით ფორმებს ნებართვითს (позволительное), ნატვრითსა (желательное) და პირობით კილოებშიც³.

ჩერქეზულის კითხვით ფორმებთან კავშირშია ძველი ქართული -მე ნაწილაკი, მაგრამ ამის შესახებ—ცალკე.

კავშირები

სვანურს მოეპოვება სრულიად თავისებური, ქართველურ ენათა თვალსაზრისით, კავშირი ი. ის ისმის ჩვეულებრივად შესაკავშირებელ სიტყვათ შუა, მაგრამ შეიძლება დაისვას მათ შემდეგაც განმეორებით: სიი მიი—შენ და მე (ზვადსკი, XLVIII). მარს შენიშნული აქვს, რომ ეს იგივეა, რაც ი კავშირი აფხაზურშიო, თუმცა თვით ურთიერთობის ხასიათი გარკვეული არა აქვს⁴.

ეს კავშირი საერთოა აფხაზურისა და ჩერქეზულისათვის. კიახურში ის იხმარება, როგორც ქართ. „და“-ს, ისე ქართ. „ც“-ს მნიშვნელობით. აი, მაგალითები ანბანიდან:

ნანი სასი მადა—დედა (ნან, ნანა) და სასი (სას, სახელია) ჰკერავენ.

ზიზვი ზაზი ზვი ზნდჷჯჷზჷზ—ზიზვი, ზაზი და ზვი (ზიზვ, ზაზ, ზვ; სახელებია) ერთად სწავლობენ.

ნანვი დანვ მათხ—ნანუც (ნანვ, სახელია) ლამაზად წერს.

ლექსიკა

საყურადღებო შეხვედრები მოეპოვებათ სვანურსა და ჩერქეზულ ენებს ლექსიკაშიაც. ის ფაქტები, რომლებზედაც მარი ამყარებდა თავის მტკიცებას საერთო ფენის არსებობის შესახებ აფხაზურსა და სვანურში, ლექსიკური ფაქტები იყო: გარდა ი კავშირისა (იხ. ზემოთ), რომელსაც ჩვენ მისი სინტაქსური ბუნების თვალსაზრისით განვიხილავთ, მარი მიუთითებდა აგრეთვე თოვ-

¹ იქვე, გვ. 91.

² დამოწმებული ნაშრომი, გვ. 119—120.

³ იქვე, გვ. 121—122.

⁴ „Из недосмотров в моей собственной работе О полож. а б ж. яз. среди яфетических племени здесь указать на случай принятия i > (после гласного) „у“ в выражении абе-у, афе-у и т. п. на стр. 11, хотя и гадательно, за суффикс Р. падежа, тогда как в данных примерах это союз и (русск.), наличный в том же виде i и в сванском“ (Н. Марр. Из лингвист. поездки в Абхазию, СГБ, 1913 г.).

ლის აღმნიშვნელი საერთო სიტყვის ქონებაზე ამ ორ ენაში. ეს ფაქტი თავდაპირველად ჭარბად შენიშნა¹ და დააფასა იგი, როგორც ამ ენების ნათესაობის ფაქტი, მა რ მ ა-კი აქ დაინახა აფხაზური ფენის მემკვიდრეობა სვანურში. ამასთან ერთად, მარმა სამართლიანად მიაქცია ყურადღება იმ გარემოებას რომ თოვნი ზმნისათვის სვანურში გამოყენებულია განსხვავებული, უკვე ქართველური, ძირი „შღვ“². ვ. თ ო ფ უ რ ი ა ს გამორკვეული აქვს რომ სვანური შდ უ ვ ე. თოვს არის კანონზომიერი შესატყვისობა ქართული ფორმისა „თოვს“³.

აფხაზურში თოვლის აღმნიშვნელი სიტყვა ამჟამად წარმოდგენილია „სვ“ ფუძით. შესიტყვებებში ეს ფუძე შეიძლება შეიკვეცოს და მხოლოდ თანხმოვანი დაარჩეს. ფუძის ამ შედგენილობის თვალსაზრისით ჩვენ ვფიქრობთ, რომ აფხაზური ფუძე ბევრად უფრო დაშორებულია სვანურისაგან, ვიდრე, — შეჭველია იმავე ძირის და, — იმავე ცნების აღმნიშვნელი ჩერქეზული ფუძე. სიტყვა თოვლისათვის ჩერქეზულის ლექსიკოგრაფები უჩვენებენ:

ყაბარდოულში — უწხ, ასევეა ჩემი ჩანაწერებითაც, ხოლო კიანურში — ტახვ (ჩემი ჩანაწერით, ბზადლურისათვის)

ҫоццэ (ლფულდე).

ამ ფაქტისადმი ინტერესი უფრო გაიზრდება, თუ გავითვალისწინებთ, რომ ჩერქეზულს ხვდება აგრეთვე სვანური.

უჩხა || ტუჩხა — წვიმა (მარი, ლექსიკონი), რომელიც უკვე სრულიად დაშორებულია აფხაზურ აქტა-საგან, იმავე მნიშვნელობით.

საინტერესოა, რომ სვანური ენა ზმნის ფორმებსაც ამავე ძირიდან აწარმოებს. იგივე მარი უჩვენებს დიალექტურ ფორმებს სიტყვისათვის წვიმებას:

ლფ-ჯჩხე, უჩხე, კუჩხე.

წვიმა სიტყვისათვის ყაბარდოულში ლოპატინსკი (ლექსიკონი) უჩვენებს:

ошх

ხოლო Русско-кабардинский словарь, გამოცემული სსრკ ხალხთა ცენტრალურ გამომცემლობის მიერ (ქვემოთ ყველგან — რუს-ყაბ. ლექსიკონი)

uešx

კიანურისათვის ლფულდე გვადლევს:

дождь la pluie — Вʹошхэ

дождливый, pluvieux — Вʹошхиле

дождить il pleut — Вʹошхэ-нэшэ

ჩემი ჩანაწერით (აული აფიფსიფი, შაფსულები)

ტაშხვ, მაგრამ აგრეთვე — ტაშუნვ.

¹ იხ. П. Чарая. Об отношении абхазского языка к яфетическим, СПб. 1912.

² Н. Марр. К вопросу о положении абхазского языка среди яфетических, СПб 1912, გვ. 28.

³ ვ. თ ო ფ უ რ ი ა. ბგერით მოვლენათა თანამიმდევრობა ქართველურ ენებში: „მიმოზიღილელი“, 1, გვ. 201 და განსაკუთრებით — 202.

იაკოვლევნი შლის ამ სიტყვას შემდეგნაირად: „სიტყვა წვიმა» «ჴაშხუ» იაქა სიტყვა-სიტყვით ნიშნავს ჴეცა» ანუ ჴაერი მოდი წვიმად, ხოლო წინადადება წვიმა მოდის იაქა ცყე/აჴა სიტყვა-სიტყვით ნიშნავს ჴეცა წვიმად მომავალი მოდის წვიმად¹. შდრ. აეჴჴ კაიძჴა წვიმა მოდის (რუს.-ყაბ. ლექს.). იაკოვლევს მხედველობაში აქვს ალბათ ყაბარდოული სიტყვა ჴეცის მნიშვნელობით: ყაჴე (ლოპატინსკი), ააჴე (რუს.-ყაბ. ლექსიკონი). თუ იაკოვლევს ეტიმოლოგია მართალია, მაშინ იგივე თავკიდური ნაწილი უნდა დაგვენახა აგრეთვე სიტყვაში ჴა ს ჴ და ჴოგ სხვა სიტყვაშიაც, რომელთა შესახებაც ქვემოთ იქნება საუბარი. ყოველ შემთხვევაში, ჴმნის ფორმა თითქოს საშუალებას უნდა იძლეოდეს გამოყოფილ იქნას ძირი **შხ(გ)**, რომელიც უახლოვდება ქართულს შხაპი, შხაუნა, ლეშხი, შხეპი და სხვა, რის შესახებაც—ცალკე. სვანურში სიტყვა მთლიანად შეთვისებული უნდა იყოს ჩერქეზულიდან, ისევე როგორც აჴუსა.

თოვლი, წვიმა» სიტყვების ისტორია სვანურში გვაიძულებს დავსვათ საკითხი, ხომ არ უკავშირდება ჩერქეზულს აგრეთვე.

ჴედ:

რომელსაც, ნამის მნიშვნელობით, ლაშხურისათვის უჩვენებს მარი თავის ლექსიკონში. აქ მერყეობას იწვევს ის გარემოება რომ ნამისათვის ჩერქეზულში ამჴამად სხვა სიტყვა გვაქვს:

ყაბარდოულში—**yocepe** (ლოპატინსკი)

—**ueseps** (რუს.-ყაბ. ლექსიკონი)

კიახური — **yocepe** (ლჴულღე),

რაც სიტყვა-სიტყვით ნიშნავს თოვლის წყალი.

სამაგიეროდ, ჴეტყვას ლექსიკოგრაფები სთარგმნიან ყაბარდოულისათვის:

ye (ლოპატინსკი)

ue (რუს.-ყაბ. ლექსიკ.)

კიახურისათვის: **cxnye** (ლჴულღე).

ყაბარდოული ჴა მატერიალურად ძალიან ახლოს დგას სვანურ ჴედ-თან. სემასიოლოგიურადაც ჴეტყვა და ანამი ცნებებს შორის ისტორიულ-გენეტიკური საკავშირო ძაფის გაბმა შეუძლებელი არ უნდა იყოს.

ამ სიტყვებში ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ ისინი მთავარ ატმოსფერულ მოვლენებს აღნიშნავენ... ცალკე საკვლეფია ამ სესხებათა ფონეტიკური მხარე, რისთვისაც ამჴამად ჩვენ მასალა გვაკლია...

აშკარა ნასესხობას წარმოადგენს ჩერქეზულიდან სვანური

ლემესგ—(ცეცხლი).

¹ Краткая грамматика адыгейского (кяхского) языка для школы и самообразования: 1930 (=ქვემოთ, იაკოვლევნი, კიახური გრამ.), გვ. 43.—ეს წიგნი ჩვენ ვიშოვეთ, ამხ. გ. რაგა-ვას თავაზიანობის წყალობით, მხოლოდ მას შემდეგ, რაც აწყობილი იყო ამ წერილის დიდნაწილი. ამიტომ მისი გათვალისწინება მორფოლოგიური საკითხების განხილვის დროს სამწუხაროდ ვერ მოხერხდა.

მარი (ლექსიკონი) უჩვენებს სიტყვის დიალექტურ ვარიანტებს: **ლემესკ**, **ლემესქ**, **ლემეს** და ძირად გამოჰყოფს: **მსგ > მს**. ყოველ შემთხვევაში, უეჭველია რომ ლე- პრეფიქსია.

სიტყვა უკავშირდება ჩერქეზულს

მასკა—ნაპერწყალი (შათსულური, სოფ. აგუა; ჩემი ჩანაწერით)

мас'ке—искра (ყაბ., ლოპატინსკი)

mask'e—იგივე (რუს.-ყაბ. ლექსიკონი).

‘ცეცხლი’ ჩერქეზულად იქნება:

ma'che (ყაბ., ლოპატინსკი)

mafhe (რუს.-ყაბ. ლექს.)

მას/აა (შათსულური, აგუა; ჩემი ჩანაწერით), რაც, იქნებ, იგივე **მასკა** იყოს, ფონეტიკურად სახეცვლილი სემანტიკური დიფერენციაციის ნიადაგზე.

ასევე პრობლემატურად შეიძლება წარმოვადგინოთ თვით **მასკა**-ს ეტიმოლოგია დაკავშირებით ზმნასთან ‘წვა’, რომელსაც ლექსიკოგრაფები სთარგმნიან:

ссын—гореть (ლოპატინსკი)

syn maf hem—гореть (რუს.-ყაბ. ლექს., სიტყვა-სიტყვით: ‘ცეცხლის წვა!’) აქედან მესამე პირის ფორმა ‘იწვის’ იქნება

მას (ყაბ., ჩემი ჩანაწერით).

ამიტომ, ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ: **მასკა** ← **მას** + **კა** = ‘იწვის’ + ‘კული’ → ‘ცეცხლის კული’, თუ ასეთი სიტყვაწარმოება ზმნის პირიელი ფორმისაგან ჩერქეზულისათვის შესაწყნარებელია.

სვანურში შეთვისებულია სიტყვა მთლიანად სწორედ ‘ნაპერწყლის მნიშვნელობით და აქედან საკუთარი მორფოლოგიური საშუალებებით (ლე-!) გაკეთებულია **ლემესკ** || **ლემესგ**, ‘ცეცხლი’ = ‘სანაპერწყლე’. ასეთი წარმოება სვანურში (ლე- — ქართ. სა-ო/ე) ცნობილია: **მდიმ**, ‘ყური’—**ლემდიმ**, ‘საყური’; **წიფრა**, ‘წიფელა’—**ლემწერ**, ‘წიფლნარი’, ‘სა-წიფელ-ე... სტრუქტურულ ანალოგიას წარმოადგენს ხომ თვით ქართ. ცეცხლი ← სე-ცხ-ლ-ი, მეგრ. და-ჩხ-ირ-ი...'

საყურადღებოა რომ სვანურს იგივე პრეფიქსი გამოუყენებია გაორმაგებითაც ახალი მნიშვნელობის საწარმოებლად:

ლალამესგ/კ—კერა, ე. ი. საცეცხლე; კერიდან წაღებული ცეცხლი მის სხვაგან დასანთებლად; კვეს-აბელი (ლაშხ.)

ლალმესკ—კერა (ბალსზემოურ კილოებში),

ლალმესგი, **ლალმასკ**—იგივე დიალექტურად (მარი, ლექსიკონი).

ინტერესს იზიდავს ‘კვეს-აბელის’ მნიშვნელობა: ‘ნაპერწყლის’ გამჩენი ეს უძველესი იარაღი შეიძლება ერთს უძველეს გზათაგანს წარმოადგენდეს თვით ლექსიკური ურთიერთობისათვის.

ამ ფუძესთან დაკავშირებით უნდა განხილულ იქნას **კან**. მწკა, ქართ. ‘ნაპერწყალი და სხვები, იქნებ აგრეთვე მასკულავიც.

ლემესგ ზემოთმოტანილ ჯგუფთან ერთად ჩვენ განვიხილეთ იმიტომ, რომ მისი მონათესავე (თუ არ ვცდებით) სიტყვები სხვა ქართველურ ენებში ისევ ‘ზეციურ სამყაროს’ უკავშირდებიან.

მჭიდროდ არის დაკავშირებული ჩერქეზულ სამყაროსთან სვანური სოციალური ტერმინები ფუსდ და ვარგ, მაგრამ რადგანაც ამ საკითხს ჩვენთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს, იგი ჩვენ ცალკე წერილის საგნად გვაქვს გამოყოფილი.

ერთმანეთს ხვდებიან სვანური და ჩერქეზული (ადილეური) ენები სასოფლო-სამეურნეო ტერმინოლოგიის, კერძოდ—შინაური ცხოველების სახელთა სფეროში. ასე, ადილეურიდან უნდა იყოს სვანურში შეთვისებული

ღველიაქ—ცხვარი, ვერძი.

მარი (ლექსიკონი) უჩვენებს ამ სიტყვის დიალექტურ ფორმებს: ღლიაქ (ლაშხ.), ღოლღაქ (ჩოლ. და სხვა), ღოლაქ (ეცერ. და სხვა), ჯელიაქ (იფარ.), ოლიაქ (უშგ.), ოლაქ (ლახამ.). უკანასკნელი სამი ფორმა უეჭველობით ადასტურებს ისედაც სავარაუდებელს (ღ ბგერის სათანადო ისტორიის მიხედვით სვანურში) მოსაზრებას, რომ თავიდან დაიწყო და რომ სწორედ იფარულ—უშგულურ—ლახამულური ფორმები წარმოგვიდგენენ, ამ მხრივ, ფუძის თავდაპირველ სახეს (საანალოგიოდ შდრ., სხვა ცნობილ ფაქტებს გარდა, მარის ლექსიკონში იქვე ნაჩვენები ღვაზ ფაზი, ღვანა || ონადრო, ღვეზდ || ჯვეზდ უკან). სიტყვა თითქოს ფუძემდგენილი უნდა იყოს:

ჴელ (ოლ)+**ღაქ** (იაქ || აქ).

პირველი ნაწილი იგივეა, რაც ადილეური ცხვარი, ვერძი

ყაბ. mel —баран (ლოპატინსკი)

mel —баран (რუს.-ყაბ. ლექს.)

კიახ. melə —овца (იაკოვლევი)

მწლი || **მწლიგ**—ცხვარი (ჩემი ჩანაწერი).

-ღაქ უდრის ქართ. სა—ო—ს (აკ. შ ა ნ ი ძ ე, ვ. თ ო ფ უ რ ი ა). ასე რომ მთლიანად წარმოება ნიშნავს სა-ჴელ-ო; რა აზრით? შდრ. ძე. ქართ. სა-ცხოვარ-ი, საბას განმარტებით—ცხვრის არვე. ხომ არ ჰქონდა სიტყვას სვანურში ასეთივე მნიშვნელობა? ან ხომ არა გვაქვს ტავტოლოგიური, ორმაგი, უცხო და მკვიდრი ფორმანტებით, აფიქსაცია: სა-ხორც-ო, თუ მართალია იაკოვლევის ეტიმოლოგია?

იაკოვლევი ამ სიტყვაში me-ს პრეფიქსად მიიჩნევს და ფუძის დარჩენილ ნაწილს აიგივებს la ძირთან, რაც «ხორცს» აღნიშნავს (კიახ. გრამ., 53).

ლოპატინსკი (ლექსიკონი) ყაბარლოულს ამ შემთხვევაში აახლოებს ბერძნულ τβ μῆλιον-თან.

სიახლოეს აჩენენ

სვან. **ჴინალ**

და ყაბ. **Сыне** (ლოპატინსკი)

Сыне (რუს.-ყაბ. ლექს.)

ორსავე ენაში—ბატენის, კრავის მნიშვნელობით. შდრ. აგრეთვე ჯი ცხვარი, ჯა ცხვრის ფარა, ჩაჩნურში (Услар, Чеченский язык, 174). (აქვე ქართ. ფოგო?)

ჩერქეზულ-აფხაზური სამყაროსაკენ, უფრო პირველისაკენ — თითქოს, იხრება სვანური

ხაჰ — ლორი (ზავადსკი, დასახ. ნაშრომი, ლექსიკონი).

სათანადო სიტყვას ადიღეურ ენა-კილოებში მრავალი დიალექტური ფორმა აქვს. ჩემი ჩანაწერით:

ყაბ.	კუა
ბასლ.	კუა
აბაძეხ.-მამხ.	კუჰ
ქემგ.	კუჰ
შაფს. (აფიფსიფი)	ხუჰ
შაფს. (აგუჟ)	ხუჰ, ხჰუჰ

იმავე ძირისაა აფხ. ა-ჰა. ჩერქეზულსა და აფხაზურს გენეტურად ენათე-საეება ქართ. ლო-რი. სვანური ფორმის წარმომავლობის გზა კი საკვლევია¹.

დასასრულ, სვანურივე ჩააჟ (ცხენი) უახლოვდება, როგორც ეს უკვე აღნიშნული აქვს ქარაიას, დასახ. ნაშრომი, § 10, 128, იმავე ცნების აღმნიშვნელ აფხ. ა-ჩჰ და ჩერქ. შჰ-ს (ყაბ.: шы, ლოპატინსკი, ჰყ, რუს.-ყაბ. ლექს.; კიახ. чшѣ, ლჟულჟე, შჰ ჩემი ჩანაწერი).

ექვი არ არის, ჩერქეზულიდან შეთვისებული აქვს სვანურს ნაცვალსახელი **ხადა** который (ზავადსკი), რომელი.

კიახურში გვაქვს:

xet, xeta; pl. xetəx, xetəx, ფინ. (ამოღებულია „ანბანიდან“).

ყაბარდოულში:

xet—кто (ლოპატინსკი).

xet—кто (რუს.-ყაბ. ლექსიკ.).

საფიქრებელია, რომ ა ჩერქ. კითხვითი ფორმანტიდან მომდინარეობს. შესაძლოა, ამასთან დაკავშირებით, xet თავდაპირველად მიმართებითი ნაცვალსახელი ყოფილიყო. ლოპატინსკი თავის ლექსიკონში სიტყვა который-ს ქვეშ აღნიშნავს: „относительного местоимения нет“, კითხვითი მნიშვნელობით-კი უჩვენებს детхенер?

ჩვენი ინფორმატორები ნიუნასს ხედავდნენ ა-ნიანსა და უ-ა-ნო ფორმებს შორის:

xet = кто?

xeta = кто это?

ტურჩანინოვი (გრამ., 79; შდრ. გვ. 52) ყაბარდოულში хэт-ს უჩვენებს, როგორც კითხვით ნაცვალსახელს ფინ.-ის მნიშვნელობით (განეკუთვნება

¹ ქართული ჩერქეზულთან ამ შემთხვევაში დაახლოებული ჰქონდა უკვე ქარაიას, დასახ. თხზ., § 10, 141; მარი-კი იქვე სვანურიდან იგონებს მხოლოდ ყერ-ს.

მხოლოდ ადამიანს-ო). იაკოვლევი თავის ყაბარდოული ენის გრამატიკაში (გვ. 73) გვაძლევს ტრანსკრიფციას (რუსული ასოებით) хат. იქვე იაკოვლევი ამტკიცებს: „относительных местоимений в кабардинском языке не имеется“.

ამრიგად, დ-ონიანი სახე ამ ნაცვალსახელისა ახალ ლიტერატურაში და-
დასტურებული არ არის.

მხოლოდ ღმულაჲ თავის ლექსიკონში იძლევა ასეთ დაწერილობას:

кто, qui — хедь.

დიდად საყურადღებოა ჩერქეზულისა და სვანურის შეხვედრა აზერ და
‘დღე’ ცნებების აღმნიშვნელ სიტყვებში, მაგრამ რადგანაც ეს საკითხი ეხება
ყველა ქართველურ ენას, იგი ჩვენ განხილული გვაქვს ჩერქეზულ-ქართულ-სა-
ნური პარალელებისადმი მიძღვნილ წერილში.

დასასრულ, მოვიხსენიებთ ზოგიერთს ჩვენ მიერ შემჩნეულს ნამდვილსა
თუ მოჩვენებითს ლექსიკურ შეხვედრას ადიღეურსა და სვანურს შორის. მათ-
გან ყველაზე ნაკლებ საეჭვო გვეგონია

სვან. ფაჟუ — ქუდი

ფაჟუ — ქუდი (ჭემგ., ჩემი ჩანაწერი)

კიახ. паго — шапка, un bonnet (ღმულაჲ)

ყაბ. паа (ლოპატინსკი)

руб (რუს.-ყაბ. ლექსიკონი).

ამ დაპირისპირებასთან დაკავშირებით ვ. თოფურიამ მიაქცია ჩვენი
ყურადღება მეგრულ გამოთქმას ფეფაყუ.

სვან. ჯვოღია — შორეული, ნაჯვღა — დაშორებული (ზავადსკი)

ყაბ. жыже — далекий; нар. жыжо (ლოპატინსკი).

სვან. დადილ — цветок (ზავადსკი)

ჭან. დადალი — цветок, цветы (на земле, не на деревьях) || დადა; ფერი-
დადალი жирная трава (მარი, ჭან. ლექს.)

ყაბ. дадиј мальва (ლოპატინსკი).

С. Н. ДЖАНАШИА

СВАНСКО-АДЫГЕЙСКИЕ (ЧЕРКЕССКИЕ) ЯЗЫКОВЫЕ ВСТРЕЧИ

(РЕЗЮМЕ)

В статье рассматриваются некоторые факты морфологии, синтаксиса и лексики сванского языка, в свете генетических связей и интенсивных исторических взаимодействий между черкесскими (адыгейскими) и картвельскими языками. По отношению к собственно сванскому языку автор считает возможным утверждать о существовании черкесского (адыгейского) слоя в этом бесспорно коренном картвельском языке. В доказательство этого положения:

1. Дана попытка наличное в сванском склонение имен разбить на две основных системы—I. господствующую, ведущую и II. подчиненную, пережиточную; факты двойной (и даже тройной) падежной аффиксации (обычно по схеме: флексия II системы+флексия I системы; очень редко— в обратном порядке) могло бы послужить основанием для выделения склонения мешаного типа (к этому последнему не могут быть отнесены редкие случаи использования в двойной аффиксации флексии одной и той же системы, обычно—II-ой, реже—I-ой).

Указанные две системы склонения сванского языка различаются не только материально, но и по морфологическому принципу: I система находится в полном соответствии с системой склонения в остальных картвельских языках и потому должна быть признана органической для сванского также; II система резко отличается от системы склонения картвельских языков неизменностью флексии для ряда косвенных падежей (родительного, дательного...), а также для эргативного падежа, при чем некоторые различия в форме данного окончания по падежам автор объясняет на фонетической почве; сама падежная флексия данной системы, долженствующей быть признанной, по указанным чертам, «чуждой» с точки зрения морфологии картвельских языков, представлена согласным *m*, которому, в определенных фонетических условиях, предшествует гласный *a* или *e*. Примеры склонений:

I («органической») системы

N. *nati* *родственник; доля*
 E. *natiḍ*
 G. *natiḥ* || *natiḥ*
 D. *natis*
 I. *natiḥv*

II системы

xāda *который*
xādem
xādem
xādam
 (*xādamḥv*)

мешаного типа

N. *hoča xorošii*

E. *hočemd*

G. *hočemiš* || *hočeti*

D. (*hočan*)

I. *hočanšv*

(Все примеры—из парадигмов Завадского).

Неизменяемость флексии II склонения выдерживается особенно строго при склонении имен прилагательных в сочетании с именами существительными, которым они предшествуют.

Примеры двойной аффиксации флексии II системы

N. *mišgvi moŋ*

hoča

E. *mišgvad* || *mišgvettet*

hočettet

Пример двойной аффиксации флексий I системы

(по верхнеабальским наречиям; сообщение В. Т. Топуриа):

N. *xeda kotoŋii*

E. (*xedāšnēm*)

G. *xedāšis*

D. *xedāš*

I. *xedāššv*

Форма эргативного падежа из давнего склонения *xedāšnem* сугубо интересна: здесь в двойной аффиксации картвельская флексия (-iš) предшествует «чуждой» (-ēm). Инфикс -n требует особого рассмотрения.

Автор считает, что пестрота и своеобразие сванского склонения объясняется интенсивным взаимодействием сванского языка с другими кавказскими языками и что II система сванского склонения усвоена, как в структурном смысле, так и в материальной части, от одного из адыгейских языков. Флексия II системы -т есть флексия -т т. н. «косвенного падежа» адыгейских языков.

Этому положению не противоречит гласное и согласное «сопровождение» данной флексии в сванском: предшествующий гласный—появляется и в адыгейском, при склонении основ с согласным исходом; последующий *i* для родительного п. (остаток картвельской падежной флексии -iš), а также наращение картвельских формативов в творительном и направительном падежах находят аналогию в структурной особенности адыгейского склонения, где флексия -т для производства некоторых косвенных падежей (родительный, творительный) нуждается в дополнительных языковых средствах. При этом автор не исключает возможности объяснить наращен-

ный *i* в родительном падеже сванского склонения мешаного типа воздействием адыгейского притяжательного местоимения *i* || *ij* || *a*.

2. Подчеркивается значение уже отмечавшейся в литературе (Шухардт, Топуриа...) связи суффикса множественности в сванском глаголе *-x* с подобным же суффиксом множественности в адыгейских языках; при этом указывается, что данный суффикс в сванском глаголе выражает как субъект (III лицо), так и объект (II и III лица), что находит себе аналогию в адыгейских языках. Автор считает, что в данном случае мы также имеем заимствование адыгейского морфологического элемента, суффикса множественности имен и глаголов—*x^a*, в связи с которым должны быть рассмотрены аналогичные суффиксы абхазского (*kwa*) и древнеармянского (*k*), а также одной группы кавказских этнических наименований (*mes-x-i*, *tao-x-i*, *ḡava-x-i...*).

3. Ставятся в связь с вопросительными частицами в адыгейских (а также— в абхазском) языках вопросительные частицы сванского глагола *a* (*ja*), *ta* || *ta*; при этом автор *a* (|| *-ja*) считает, в качестве утвердительно-вопросительной частицы, общим достоянием картвельских и западно-кавказских языков, а *ta* (и его фонетические варианты) рассматривает, в качестве отрицательно-вопросительной частицы, сложным, по происхождению, формантом: отриц. *m* (зап.-кавк. яз.) + вопр. *a*. Автору кажется, что сложный характер последнего суффикса более убедительно показан на материале адыгейских языков.

4. Признается заимствованным из адыгейского сванским союз *i*, являющийся общим как для адыгейских языков, так и для абхазского; в пользу адыгейского говорит комплекс отношений между данными языками.

5. Указывается на ряд лексических заимствований в сванском из адыгейского:

- a) *mus*, 'снег'—каб. *w^as*, кях. *wasə*
- b) *uḡxa* || *wuḡxa*, 'дождь'—каб. *w^aḡx*, кях. *waḡxə*
- c) *wed*, 'роса'—каб. *w^a*, 'град' (с допущением большей первоначальной семасиологической близости)
- d) *lemesk* || *lemesg* || *lemesk*, 'огонь'; *lalamesk* || *lalamesk*, ..., 'очаг' (основа—*mesk*, *le* || *la*—префикс назначения, места...)—каб. *mask^a*, кях. (шпс.) *mask^a*, 'искра' (для адыгейского слова проблематично предлагается этимология «огненный хвост» от глагола *səp*, 'гореть')
- e) *ḡweljāk* || *weliāk*, 'овца', 'баран' (основа—*wel*)—каб. *m^al*, 'баран', кях. *m^alə*, 'овца'
- f) *xāda* || *xeda*, 'который'—каб. *x^at*, кях. *x^at*, *x^ata*, 'кто'

6. Сближаются между собой:

а) сван. žipaŋ, 'ягненок'—каб. çəŋ^a, 'ягненок'

б) сван. xām, 'свинья'—каб., бесл. qwa, чемг., бзед., абадз., qw^a, шап. xw^a 'свинья' (также абх. a-hoa, id.).

с) сван. paqv—каб. paа, кях. paŋyo (Люлье)—'шапка'

д) сван. žvodia, 'далекий', pažvda, 'удаленный'—каб. žəž^a, нар. žəžo, 'далекий', 'далеко'

е) сван. dadil, 'цветок' (чан. dadali, 'цветок', 'цветы (на земле, не на деревьях)' || dada; peti-dadali, 'жирная трава')—каб. dadij, 'мальва'.

7. Сближаются между собой также сванские и адыгейские социальные термины (pusd—pçə, värg—wogq), но рассмотрение этого вопроса автором исключено из данной статьи.

3ლ. ზანჩვიძე

«K. Bouda. Beiträge zur Kenntnis des Udischen auf Grund neuer Texte» — «Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft» 1939, Bd. 93, H. 1 (გვ. 60—72)

რეცენზია*

სარეცენზიო ნარკვევი წარმოადგენს უმთავრესად ფონეტიკური ხასიათის შენიშვნებს. „ახალ მასალად“ (ავტორის თქმით) გამოყენებულია სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის წინანდ. კავკასიათმცოდნეობის ინსტიტუტის უღური კომისიის ინიციატივით 1934 წელს გამოცემული საანბანო წიგნი¹. ავტორს უურადღება მიუქცევია იმ ახალი ენობრივი ფაქტებისათვის, რომელნიც ამ წიგნში დასტურდება. ეს ახალი ფაქტები ორი გარემოებით აიხსნება: ვართაშნულის მონაცემები ჩაწერილია უფრო ზუსტად (ფონეტიკურად), ვიდრე წინამკვლევრებს (ა. შიფერს, ა. დირს) ჰქონდათ; მეორე მხრივ, ამ წიგნში მოცემულია ნიჯური დიალექტის მასალაც, რაც საერთოდ გამოყენებული არ იყო წინათ. ავტორი არ აღნიშნავს, ჰყავდა თუ არა მას ინფორმატორი (დამოუკიდებელიც მოახდინა განხილულ მოვლენათა ანალიზი, თუ ვისიმე დახმარებით). როგორც აღნიშნეთ, ნარკვევში უპირატესად წარმოდგენილია ფონეტიკური დაკვირვებები; მორფოლოგიურ საკითხებს ავტორი გაკვრით ეხება, თუმცა „საანბანო წიგნი“ ამისთვის მეტ შესაძლებლობას იძლევა.

მოვლენები განხილულია ხან მხოლოდ ვართაშნული კილოს თვალსაზრისით, ხან კი—შედარებითი თვალსაზრისით (ნიჯურ კილოსთან მიმართების გათვალისწინებით). უკანასკნელი თვალსაზრისი სისტემატურად არაა გატარებული: ზოგჯერ ორი რიგის მოვლენები არეულია ერთმანეთში. ამასთან ყველა საკითხი, რომელიც შეიძლებოდა დასმულიყო, მას განხილული არა აქვს. რაც შეეხება თვით საკითხთა დამუშავებას, საერთოდ ავტორი კარგად ერკვევა მასალაში და მართებულად აქვს შენიშნული მოვლენები. ოღონდ უნდა აღინიშნოს, რომ ავტორი ზოგჯერ სათანადო სიღრმით არ განიხილავს საკი-

* წაკითხულია მოხსენებად სტალინის სახ. ტფილისის სახელმწ. უნივერსიტეტის კავკასიურ ენათა კათედრის სხდომაზე 3.XI.1941.

¹ Çejrani Tqđr. Samçı das. Suxum 1934 usen [ჯეირანი თედორე. პირველი გაკვეთილი. სოხუმი, 1934].

თხებს, იმეორებს წინა მკვლევართა შეცდომებს, ზოგჯერ კი უფრო აღრმავებს მათ.

ავტორი, სახელდობრ, ეხება შემდეგ საკითხებს:

1. პირველ რიგში იგი განიხილავს შიშინა სპირანტებისა და შიშინა აფრიკატთა მეორე რიგის ბგერათა არსებობას უღურში. ავტორი აღნიშნავს, რომ ა. შიფენერმა გამოყო ეს ბგერები, მაგრამ არც მას და არც ა. დირს არ მოუცია საილუსტრაციო მასალა (გვ. 60). ავტორი მათ უწოდებს „mittlere Sibilanten“, რაც ფონეტიკურად სწორი არ უნდა იყოს: ეს ბგერები წარმოადგენენ „გაძლიერებულ თანხმოვნებს“.

2. ავტორი იგონებს ნ. ტრუბეცკოის მოსაზრებას, რომ კავკასიურ ენებში და, კერძოდ, უღურში გვაქვს ორი რიგის თანხმოვნები: „ემფატიკურ-დარბილებული“ „emphatisch-mouillierte“ და „არა-დარბილებული“ — „nicht-mouillierte“ (გვ. 61). უღური ენის მიმართ ეს დებულება არაა სწორი. სახელდობრ, სადაც ნავარაუდევია ეს „ემფატიკურ-დარბილებული“ თანხმოვანი, იქ ივარაუდება თავისებური ხორხისმიერი ხმოვანი: ხმოვნის თვისება მიწერილი აქვს თანხმოვანს. ეს შეცდომა მომდინარეობს იქიდან, რომ ორივე ავტორი ემყარება წერილობით ძეგლებს, უღური გამოთქმა კი, როგორც ჩანს, მათ არ მოუსმენიათ. უღურში დასტურდება ხუთი ხორხისმიერი ხმოვანი აჰ, ეჰ, იჰ, ოჰ, უჰ და მათთან კომპლექსში თანხმოვანი თითქოს იცვლის ელფერს. ჩვენ გვხვდება სიტყვები, სადაც ასეთი ხმოვანი გვაქვს, თანხმოვანი კი არ უძღვის მას წინ, რაც ეწინააღმდეგება ავტორის მტკიცებას. ჯ ნიშანი მას მიაჩნია ცალკე ფონემის გამომხატველად (იგი იძლევა ო ნიშანს), რაც სწორი არ არის: ამ ნიშნით „საანბანო წიგნში“ გადმოიცემა ხმოვანთა ხორხისმიერობა. იჰ — ხმოვანს ავტორი ვერ გამოაყოფს. იგი ამბობს, რომ „ემფატიკურ-დარბილებული“ თანხმოვანი არ შეიძლება იყოს ი-სა და გ-ს წინაო (გვ. 61). ნამდვილად იჰ-ფონემა უღურში არსებობს ი-სა და გ-ს გვერდით¹.

§ 3-ში დადასტურებულია კ-ს არსებობა უღურში (რაც ახალი არაა).

§ 4-ში სწორადაა აღნიშნული, რომ უღურს არ აქვს არც ლაბიალიზებული (gerundete) და არც მაგარი (starke) თანხმოვნები. სწორია აგრეთვე, რომ გემინატები („doppelte Konsonanten“) გვხვდება უცხოურ სიტყვებში და ფონეტიკური პროცესების შედეგად. საჭიროა დაემატოს ოღონდ ის, რომ გვაქვს ძლიერი ტენდენცია გემინატთა გამარტივებისა ამ პირობებშიც.

§ 5-ში მოცემულია უღურ ბგერათა კლასიფიკაცია (გვ. 62), „საანბანო წიგნის“ ანბანი და ავტორის ტრანსკრიფცია. კლასიფიკაცია საერთოდ სწორია, ოღონდ ზედმეტია ე. წ. «მუილირებული» თანხმოვნები და აკლია ხორხისმიერი ხმოვნები.

¹ იხ. ჩვენი: „К вопросу о взаимоотношении диалектов удинского языка, I“. Сообщ., Грүз. Фил. АН СССР, т. I, № 9, გვ. 704 შმდ.

§ 6 და 7-ში შედარებულია ერთმანეთს ვართაშნული და ნიჯური სიტყვები, მაგრამ ავტორი არ იძლევა რაიმე კანონზომიერებას, წესს. ამასთან სრულებით არაა დიფერენცირებული მასალა: რა არის ერთი კილოს ფარგლებში შედეგი ფონეტიკური პროცესისა და რა უნდა აიხსნას შედარებითი თვალსაზრისით. მაინც ზოგი მოვლენა შენიშნულია სწორად (თუმცა არაა გათვალისწინებული ამ მოვლენათა მნიშვნელობა ენის ისტორიისათვის), ზოგჯერ კი გვაქვს მოვლენათა არასწორი კვალიფიკაცია¹; მოვლენათა განხილვაც არასისტემატურია: ერთგვარი მოვლენები სხვადასხვა ადგილას არის განხილული, სხვადასხვაგვარი კი—ერთგვან. ამასთან უმართებულაა ზოგი დასკვნა. მაგალითად, 63 გვ. ის ამბობს: „ვართაშნული აორისტის -ი და პერთექტის -ე სუფიქსების საპირისპიროდ ნიჯურმა იცის მხოლოდ -ი“ („Gegenüber den Suffixen W. -i für den Aorist und -e für das Perfektum kennt N. nur -i“). ეს ვითარება ავტორს სჭირდება ფონეტიკური შესატყვისობის დასადგენად: ვართ. ე || ნიჯ. ი. მაგრამ არაა სწორი, თითქოს ნიჯურში არ გვხვდებოდეს აორისტი II (ავტორით პერთექტი) -ე მაწარმოებლით. ჩვენს ნიჯურს ტექსტებში ასეთი ფორმები საკმაოდ დასტურდება².

§ 8-ში შედარებულია უღური კილოების ლექსიკა, რამდენადაც ეს შესაძლებელი იყო „საანბანო წიგნით“.

§ 9—13-ში განხილულია მორფოლოგიური მოვლენები; მაგრამ აგრეთვე არათანამიმდევრულად. ზოგი მოვლენა, მართალია, სათანადოდ არის შენიშნული, მაგრამ გათვალისწინებული არაა ამ მოვლენათა მნიშვნელობა უღურის ისტორიისთვის. ამ მხრივ საყურადღებოა ზოგი რამ. მაგალითად, § 9-ში აღნიშნულია, რომ «აკუხატივი» ნიჯურში აღარ გვხვდება. ნამდვილად კი ეს ფორმა ნაშთის სახით მაინც დასტურდება (ნაცვალსახელებში), რაც გათვალისწინებული არაა³.

§ 10 ეხება მიცემით-სუბიექტიან ზმნებს; სწორად არის აღნიშნული, რომ ნიჯურში ისინი აღარ გვხვდებიან. მაგრამ არაა სწორი, როცა ავტორი ამბობს, ვართაშნულში სუბიექტი არ დაისმის მიცემითში, იგი წარმოდგენილია ფუძითაო (გვ. 67). ავტორი შეცთომამში შეჰყავს ფონეტიკურ მოვლენებს. ნამდვილად სუბიექტი ამგვარ ზმნებთან ვართაშნულში ჩვეულებრივ დაისმის მიცემითში (კანონზომიერად), თუმცა მას შეიძლება ჰქონდეს პარალელური ფორმამოთხრობითში, და არა—ფუძით წარმოდგენილი (მაგალ.: ბეზ ვიჩენ (Ergat.). ჩუბუხ თე-ტუ-ბუყსა. А. Дирр, Грамм., 9216.—ჩემ ძმას ცოლი არ უნდა).

¹ ამ ნაწილში ავტორი ზოგჯერ იძლევა ისეთსავე დასკვნებს, როგორც ჩვენ გვაქვს წერილში „უღური ენა და მისი კილოები“ (ენიკი-ის მოამბე, ტ. II-3, თფილისი 1937). ვართაშნული და ნიჯური კილოს ძირითადი მოვლენები შედარებითი თვალსაზრისით განხილულია ჩვენს წერილში „К вопросу о взаимоотношении диалектов удинского языка“. 1957. «სსრკ მეცნ. აკად. საქართვ. ფილიალის მოამბე», ტ. I № 9; II ნაწ. «საქ. მეცნ. აკად. ზომამბე», ტ. II, № 1—2.

არა ჩანს, იცნობს თუ არა ავტორი კავკასიურ ენათა შესახებ ლიტერატურას ქართულ ენაზე.

² იხ. ჩვენი „მიცემით-სუბიექტიანი ზმნები უღურ ენაში“, აქვე, გვ. 66 შმდ.

³ იხ. ჩვენი „აკუხატივის გენეზისისათვის უღურ ენაში“, «ენიკი-ის მოამბე», ტ. V—VI, გვ. 141 შმდ.

§ 11 განიხილავს პირის ნიშნებს. ავტორი იმეორებს არამართებულ შეხედულებას, რომ უღურ ზმნაში გვაქვს „მაკავშირებელი ნაცვალსახელები“ („Konjunkte Pronomina“—ტერმინი მომდინარეობს ა. შიფნერისა და). მართალია, ეს ნიშნები უკავშირდება პირის ნაცვალსახელთა ფუძეებს (ძირითადად), მაგრამ თანამედროვე უღურის ენობრივი ცნობიერებისათვის ისინი წარმოადგენენ ნამდვილ პირის ნიშნებს.

§ 12 ეხება მიცემით-სუბიექტიან ზმნათა მესამე პირის განსხვავებულ ნიშნებს ვართაშნულში შედარებით სხვა ზმნების ნიშნებთან (გვ. 63). მაგრამ: 1. ასეთი განსხვავება სხვა პირებშიც დასტურდება (რაც აღნიშნული არაა); 2. განსხვავებაა, საერთოდ, 3 პირში ვართაშნულსა და ნიჯურს შორის, რასაც ავტორი არ ითვალისწინებს. შესაბამისი ფორმები აუხსნელი რჩება სათანადო ფაქტების გაუთვალისწინებლობის გამო (მაგალითად, ფორმა თე-ტა-ბუ—არა აქვს || ჰყავს); 3. -tu და -ta ერთი და იგივე არაა, -ta ← taj არის არა მიცემითიან-სუბიექტიანი, არამედ ნათესაობით-სუბიექტიანი ზმნის პირის ნიშანი 3 პირში (სხვა პირის ნიშნებიც გვაქვს შესატყვისად)¹.

გვ. 68—72-ზე მოცემულია საანბანო წიგნის ზოგი ტექსტი (ვართაშნული და ნიჯური), მათი თარგმანი გერმანულ ენაზე და ტექსტის ნაწილობრივი გრამატიკული გარჩევა.

დასკვნა. სარეცენზიო ნაშრომი საყურადღებო მოვლენას წარმოადგენს უღური ენის შესწავლის საქმეში. ავტორი ცდილობს, მოგვცეს უფრო სწორი და სრული ანალიზი უღურის მონაცემთა, ვიდრე ეს ა. შიფნერსა და ა. დირს ჰქონდათ. ამას ავტორი ნაწილობრივ ახერხებს. ნაკლი, რომელიც ახასიათებს ნაშრომს, აიხსნება ავტორის განკარგულებაში მყოფი მასალის სიმცირითა და ისტორიული თვალსაზრისის უქონლობით.

¹ პირის ნიშანთა შესახებ იხ. ჩვენი „К вопросу о взаимоотношении диалектов удинского языка“, II. «საქ. მეცნ. აკად. მოამბე», ტ. II, № 1—2, გვ. 209.

მთის კავკასიურ ენათა შესწავლისათვის ჩვენში

ქართული კულტურის გენეზისის მეცნიერულად დადგენა ქართულის (და სხვა ქართველური ენების—მეგრულ-ჭანურისა და სვანურის) გენეზისის გარკვევის გარეშე შეუძლებელია.

ქართულ ენას, სულ მცირე, 14-საუკუნოვანი ისტორია აქვს, ისტორია, ასახული მწერლობის მდიდარს ძეგლებში.

ამისდა მიუხედავად ქართულისა და სხვა ქართველურ ენათა ისტორიული განვითარების უძველესი ეტაპების გათვალისწინება არ მოხერხდება, თუ მთის კავკასიურ ენათა (აფხაზურ-ადიღეურის, ჩაჩნურ-ინგუშურის, დაღისტნურ ენათა) ჩვენება არ იქნება გათვალისწინებული: აკად. ნ. მარისა და აკად. ივ. ჯავახიშვილის კვლევა-ძიება ამას ეჭვმიუტანელს ხდის.

ქართველური და მთის კავკასიური ენები, კარგა ხანია, რაც სხვადასხვა ქვეყნის მეცნიერთა ინტერესს აღძრავს.

საბჭოთა კავშირისა და უცხოეთის არა ერთ გამოჩენილ მკვლევარს—ისტორიკოსსა თუ ენათმეცნიერს—გამოუთქვამს მტკიცე რწმენა—ქართველური და მთის კავკასიური ენები გენეტურად უკავშირდება კაცობრიობის უძველესი ცივილიზაციის შემქმნელ ხალხთა ენებსაო.

1928 წელს გამოვიდა გერმ. მეცნიერის ა. დირის შრომა—საცნობო ხასიათისა—„შესავალი კავკასიურ ენათა შესწავლაში“. აი რას ვკითხულობთ აქ:

„დღეს-დღეობით კავკასიურ ენებს—ამ სიტყვის ფართო გაგებით—განუკუთვნებენ წინა აზიისა და ხმელთაშუა-ზღვის ენათა მთელ წყებას, რომელთაგან ერთად ერთი ენა ბასკურია, რომ ჯერ კიდევ ცოცხლობს“.

„ალფ. ტრომბეტი თავის შრომაში «ენათმეცნიერების ელემენტები» (I, გვ. 104)—განაგრძობს ა. დირი—საქმის ვითარებას ამგვარად წარმოგვიდგენს: «ჩვენ უნდა დავეთანხმოთ შუხარდტსა და სხვა მკვლევრებს იმაში, რომ კავკასიის მიწა-წყალზე თავმოყრილი არიან ხალხები, რომლებიც წინათ გავრცელებული ყოფილან გაცილებით უფრო დიდ ტერიტორიაზე და რომ ამ ხალხთა ნაწილი შეისრუტა სხვა ტომებმა. უახლესი გამოკვლევები, როგორც ჩანს, მართლაც და იმ დებულებას უჭერენ მხარს, რომ კავკასიურ ენათა ოდინდელ ჯგუფს მეტ-ნაკლებად უშუალოდ უკავშირდება შემდეგი ენები, რომელთაც მე სამ ჯგუფად ვყოფ:

I. 1. **ხალდური** ანუ ვანური [ურარტული], წინარე-სომხური¹, 2. **მიტანი**, 3. **ელამური** და კოსეიური ანუ კასპიური, 4. **ხეთური** და არზაი.

II. 1. მცირე-აზიის აბორიგენული ენები (ლიკიური, ლიდიური, კარიული, მიზიური, შემდეგ პისიდიური, ისაურიული, ლიკონური და კაპადოკიური), 2. **ეგრუსკული** და ლემნიური, 3. კრეტული.

III. იბერული და **ბასკური** (იხ. დირის „შესავალი კავკასიურ ენათა შესწავლაში“, გვ. 26—27) (ხაზი ყველგან ჩვენია—ა. ჩ.).

ასეთი შეხედულება შემთხვევით არ დამკვიდრებულა: მთელი კულტურულ-ისტორიული კონტექსტი ამას გვიკარნახებს. ამასვე გვაფიქრებინებს ამ ენათა ზოგადი თვისებები.

მაგრამ ერთია დებულების სისწორე იგრძნო და მეორე—დაამტკიცო ეს დებულება მკაცრი მეცნიერული წესით.

ამ მხრივ ცოტა რამაა ვაკეთებული. მართო ის რადა ღირს, რომ დღესაც შეიძლება გვითხრან: მეცნიერული წესით მთის კავკასიურ ენათა და ქართველურ ენათა ნათესაობა დამტკიცებული არ არისო.

მკვდარ ენათა ინტერპრეტაცია (და ამოშიფრვაც კი!) ბუნებრივია, რომ საბოლოო ხასიათისა არ არის. მეორე შესადარებელი ოდენობაც—კავკასიური ენები—შეუსწავლელი ობიექტია. კავკასიურ ენებს განვითარების რთული და დიდი გზა გამოუვლიათ. კერძოდ, სხვა წარმომავლობისა და სხვაგვარი სტრუქტურის ენათა ზეგავლენა, თვით კავკასიურ ენათა გავლენა ურთიერთზე აძნელებს იმაში გარკვევას: ამ ენებში რაა უწინარესი—მსგავსება თუ სხვაობა?

და მანაც ამჟამად ეს საკითხი შეიძლება გადაწყვეტილად მივიჩნიოთ: ქართველურ და კავკასიურ ენათა წარსულში გახედვა გვარწმუნებს, რომ მსგავსებაა პირველადი, სხვაობა კი მეორეულია: რაც უფრო ახლოს ვეცნობით განვითარების წინა საფეხურებს, მით უფრო მეტია სიახლოვე.

ამით გადაწყვეტილია **პრინციპული საკითხი**: გენეტური ერთიანობა განსაზღვრავს ქართველურისა და მთის კავკასიური ენების ურთიერთობას (და არა: ხანგრძლივი ისტორიული კონტაქტით შეპირობებული დამსგავსება, თუმცა ამასაც გარკვეული ადგილი უნდა დაეთმოს).

კვლევის შემდგომი საფეხურია: ამ გენეტური ერთიანობის ჩვენება **კონკრეტულად** ამ ენათა **ისტორიული განვითარების პროცესში**.

მთის კავკასიურ ენათა **ისტორიული** შესწავლისათვის ძირითადი საშუალებაა **შედარება**: ეს შედარება უნდა იქნეს დაწყებული **ცალკეული ენის კილოებით**, შემდეგ გავრცელდეს **ცალკეული ჯგუფის ენებზე** და დამთავრდეს **კავკასიურ ენათა სხვადასხვა ჯგუფების** შედარებით. ფონეტიკას, ლექსიკას, მორფოლოგიურსა და სინტაქსურ სტრუქტურას შედარებისას სათანადო ადგილი უნდა დაეთმოს.

ეს ყველაფერი საჭიროა, თუ გვინდა, რომ კავკასიურ ენათა შესწავლა მეცნიერულ დისციპლინად იქცეს და მოგვცეს მტკიცე მეცნიერული საფუძველი

¹ იგულისხმება ის ენა, რომელმაც ინდოევროპულ ენასთან შერევით მოგვცა სომხური.

დიდი მნიშვნელობის კულტურულ-ისტორიულ პრობლემათა გადაწყვეტისათვის, როგორცაა პრობლემა ქართველურ (და მთის კავკასიურ) ენათა წინა-აზიის ძველ მკვლარ ენებთან ურთიერთობისა.

სათანადო მუშაობას ჩვენში ეწევა უნივერსიტეტი და ენის ინსტიტუტი.

1933 წლის თებერვლიდან სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში დაარსდა კავკასიურ ენათა კათედრა (იმ ხანად უნივერსიტეტში მხოლოდ აფხაზური ენა იკითხებოდა).

1936 წლიდან აკად. ნ. მარის სახელობის ინსტიტუტში—ამ ინსტიტუტის რეორგანიზაციის შემდეგ—ჩამოყალიბდა მთის კავკასიურ ენათა განყოფილება.

უნივერსიტეტის კათედრისა და ინსტიტუტის განყოფილების მუშაობა ერთი მეორეს ავსებს. ძირითად პრობლემად დასახულია „ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა“, რომელიც კავკასიურ ენათა ბრუნებისა და უღვლილების საკვანძო საკითხებს მოიცავს—და კავკასიურ ენათა აგებულების ისტორიის ცენტრალურ პრობლემადაა მიჩნეული (მასთან ზოგადი ენათმეცნიერების თვალსაზრისითაც აქტუალური მნიშვნელობისაა).

ფონეტიკისა და ლექსიკის საკითხების ძიება ამ ძირითად მიზანდასახულობასთანაა დაკავშირებული.

„ენიმკი-ს მოამბის“ წინამდებარე ტ. XII თავს უყრის ნარკვევა წყებას. სისრულისათვის აქვე ვურთავთ შრომათა სიას, რომლებიც დამუშავებულ იქნა უნივერსიტეტის კათედრისა თუ ენის ინსტიტუტის განყოფილების თანამშრომელთა მიერ.

შრომების აღნუსხვისას დაცულია ქრონოლოგიური თანამიმდევრობა.

ფრჩხილებში ჩასმული უნივერს., ინსტიტ. მიუთითებს, სადაა შესრულებული სამუშაო.

აქვე აღვნიშნავთ, რა ენებია წარმოდგენილი, სად და ვინ მუშაობს:

1. აფხაზური—ქეთ. ლომთათიძე, ფილოლ. მეცნ. კანდიდატი, დოცენტი (უნივერს., ინსტიტ.);
2. ადიღური (ჩერქეზული)—გ. როგავა, ფილოლ. მეცნ. კანდიდატი, დოცენტი (ინსტიტ.);
3. ყაბარდული—ქ. მიქელაძე, ასპირანტი (III კ.) (უნივერსიტ.);
4. ინგუშური—დავ. იმნაიშვილი, ფილოლ. მეცნ. კანდიდ., უფრ. მეცნ. თანამშრ. (ინსტიტ.);
5. ბაგბუზური (წოვა-თუშური)—რუს. გაგუა, ასპირანტი (III კ.) (უნივერს.);
6. ლაგუზური—ვარ. თოფურია, ფილოლ. მეცნ. დოქტორი, პროფესორი (უნივერს., ინსტიტ.);
7. დარგული—შ. გაფრინდაშვილი, ფილოლ. მეცნ. კანდიდ., უფრ. მეცნ. თანამშრ. (ინსტიტ.);

8. ბუდუხუბი—ვლ. ფანჩვიძე, ფილოლ. მეცნ. კანდიდ., დოცენტი (უნივერს., ინსტიტ.);
9. უდუბი—ვლ. ფანჩვიძე და ევგ. ჯეირანიშვილი, ასპირ. (II კ.) (უნივერს.);
10. ანდიუბი—ილ. ცერცვაძე, ასპირ. (I კ.) (უნივერს.);
11. კაბუჭუბი—ელ. ლომთაძე, ასპირ. (III კ.) (უნივერს.);
12. ხუნძუბი (აგარიული)—არნ. ჩიკობავა, ფილოლ. მეცნ. დოქტ., უნივერს. პროფესორი, საქართვე. მეცნ. აკად. წევრი (კავკას. ენათა კათედრის გამგე—უნივერს.—კავკას. ენათა განყოფილების გამგე,—ინსტიტ.).

АРН. ЧИКОБАВА

ИССЛЕДОВАНИЕ ГОРСКИХ КAVKAZСКИХ ЯЗЫКОВ И НАШИ ЗАДАЧИ

Научное решение вопроса о генезисе грузинской культуры немислимо без уяснения генезиса грузинского и других картвельских языков. История грузинского литературного языка предлежит в богатейших памятниках письменности на протяжении 14 веков.

Но древнейшие этапы развития грузинского и других картвельских языков не могут быть уяснены на основе данных одних лишь картвельских языков: необходимо привлечь показания горских кавказских языков (*абхазск., адыгейск., чеченск., ингушского, аварского, лакского, даринского, лезгинского и др.*): работы акад. Н. Я. Марра и акад. И. А. Джавахишвили делают это очевидным.

Картвельские и горские кавказские языки не случайно привлекали и привлекают внимание лингвистов и историков: кавказские языки генетически увязаны с языками создателей древнейших цивилизаций—урартийцев, хетов, митанш...

Вот что читаем в работе—по существу справочного характера—„Введение в изучение кавказских языков“, принадлежащей А. Дирру:

„На сегодняшний день к кавказским языкам в широком смысле слова причисляют целую серию передне-азиатских и средиземноморских языков, из которых лишь один единственный, баскский язык, продолжает еще жить“. Далее А. Дирр продолжает:

„А. Тромбетти в своем труде *Glottologie* (В. I, р. 104), ...представляет положение вещей в следующем виде: «Мы должны согласиться с Шухардтом и другими исследователями в том, что в области Кавказа сконцентрировались народы, которые раньше были распространены на значительно более широкой территории и что часть этих народов была впитана другими племенами. Новейшие исследования, как видно, в действительности сходятся на том, что с исконной кавказской группой 'языков' более или менее непосредственно связаны следующие языки, которые я делю на три группы:

- I. 1. *Халдский* или Ванский 'Урартский' (Пра-Армянский)¹, 2. *Митанни*, 3. *Эламский* и Коссейский или Каспийский, 4. *Хеттский* и Арзави.
- II. 1. Аборигенные малоазийские языки (Ликийский, Лидийский, Карийский, Мизийский, далее Писидийский, Исаврийский, Ликаонский и Каппадокийский), 2. *Этрусский* и Лемнийский, 3. Критский.
- III. Иберийский и *Баскский* (А. Durr. „Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen“, Lpz, 1928, стр. 26—27). (*Курсив наш*—А. Ч.).
- Подобное мнение, разделяемое такими учеными, как Н. Марр, Гоммель, Фр. Мюллер и др., разумеется, возникло далеко не случайно: оно диктуется всем культурно-историческим контекстом; в пользу его располагают и наблюдения над этими языками, как бы недостаточны они не были.

Но одно дело мнение, хотя бы и весьма распространенное, другое дело—научное положение, твердо установленное на основе точных данных согласно строгим требованиям лингвистического анализа.

Дело осложняется и трудностью интерпретирования фактов мертвых языков и малоизученностью живых кавказских языков, прошедших различные пути исторического развития и претерпевших многообразные изменения, в частности, в результате контакта с языками иной структуры и генезиса, а также в результате смешения в пределах ли языков одной и той же группы или различных групп самих кавказских языков.

При всем том можно считать установленным, что *закономерное сходство*, наблюдаемое в звуковом составе, в структуре и лексике различных групп кавказских языков *не есть* результат *схождения*, не проявление *сродства* (Affinität) их, а отражение генетического единства, *родства* их: чем далее нам удастся проникнуть в толщу исторической жизни кавказских языков, тем ближе они оказываются друг с другом (так, например, в картвельских языках устанавливается наличие пережитков грамматических классов, и по существу и по показателям аналогичных граммат. классам горских кавказских языков). Вопрос о родстве между различными группами кавказских языков тем самым *принципиально* уже получает положительное решение: *кавказские языки* (картвельские и горские кавказские языки) *понятие генеалогическое*. Очередная задача—показать генетическое единство этих языков *конкретно* в процессе исторического развития их.

Естественно, изучение *истории* кавказских языков должно базироваться на *сравнении*: *сравнение диалектов* одного и того же языка, *сравнение языков* одной и той же группы, *сравнение данных* различных групп—

¹ Очевидно, имеется в виду неиндоевропейский язык, из смешения которого с индоевропейским яз. образовался армянский язык (Н. Я. Марр).

единственный верный путь для получения надежных данных независимо от того, что является объектом исследования—фонетика или лексика, морфологическая или синтаксическая структура данных языков.

Лишь таким путем изучение картвельских и других кавказских языков может заложить прочную научную основу при решении культурно-исторических проблем мировой значимости, каковой без сомнения и является проблема взаимоотношения кавказских языков с древними мертвыми языками Передней и Малой Азии.

Ниже приводится перечень работ, выполненных в Тбилиси по изучению *горских кавказских языков*¹ работниками *кафедры кавказских языков* Тбилисского Государственного Университета имени Сталина и *отдела кавказских языков* Института Языка имени акад. Н. Я. Марра Акад. Наук Груз. ССР. Кафедра кавказских языков основана в 1933 году, отделение кавказских языков организовалось в 1936 году. Работа их восполняет друг-друга.

В качестве *основной проблемы* прорабатывалась „*проблема эргативной конструкции*“, представляющая собой узловую проблему структуры кавказских языков (и перерастающую в актуальную проблему общей лингвистики). Темы, касающиеся фонетических и лексических вопросов, прямо или косвенно связаны с означенной основной проблемой.

При перечне работ соблюдена *хронологическая* последовательность.

В скобки заключенные слова *Универс.*, *Инстит.*, указывают, где выполнена работа—в Университете (на кафедре) или в Институте Языка (в отделе кавказских яз.).

Считаем нелишним также указать, *какие* из горских кавказских языков представлены и кем:

1. *Абхазский*—К. В. Ломтатидзе, кандидат филол. н., доцент (университ., институт.);
2. *Адыгейский*—Г. В. Рогова, кандидат филол. н., доцент (инстит.);
3. *Кабардинский*—Н. К. Микеладзе, аспирант III к. (универс.);
4. *Ингушский*—Д. С. Имнайшвили, кандидат фил. н., ст. науч. сотр. (инстит.);
5. *Бачбийский* (цова-тушинский)—Р. Р. Гагуа, аспирант III к. (универс.);
6. *Лакский*—В. Т. Топуриа, доктор филол. н., профессор (универс., институт.);
7. *Даргинский*—Ш. Г. Гаприндашвили, кандидат фил. н., ст. науч. сотр. (инстит.);

¹ Работы по картвельским языкам будут суммированы в очередном томе „Известий ИЯМК“, посвященном картвельским языкам.

8. *Будухский*—В. Н. Панчвидзе, кандид. филол. н., доцент (универс., инстит.);
9. *Удинский*—1. В. Н. Панчвидзе, „ „ „ „ „ „ ;
—2. Е. Ф. Джейранишвили, аспирант II к. (универс.);
10. *Андийский*—И. И. Церцвадзе, аспирант I к. (универс.);
11. *Капучинский*—Е. А. Ломтадзе, аспирант III к. (универс.);
12. *Аварский*—А. С. Чикобава, докт. филол. н., профессор, действ. член Акад. Наук Груз. ССР, зав. кафедрой и зав. отделом кавказ. языков.

სია იმ შრომებისა, რომლებიც შესრულებულია მთის კავკასიურ ენათა განყოფილებაში (ენის ინსტიტუტში 1936—1942 წლებში) და კავკასიურ ენათა კათედრაზე (უნივერსიტეტში 1933—1942 წლ.)¹.

Перечень работ, выполненных отделом горских кавказских языков (*Инстит. Языка Анад. Наук Грузинск. ССР 1936—1942 гг.*) и кафедрой кавказских языков (*Тбилисского Госуд. Университета имени Сталина 1933—1942 гг.*)¹

I. ზოგადი საკითხები; კავკასიურ ენათა ურთიერთობა²

I. ОБЩИЕ ВОПРОСЫ; ВЗАИМООТНОШЕНИЕ МЕЖДУ КАВКАЗСКИМИ ЯЗЫКАМИ

1. არნ ჩიქობავა. ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემისათვის კავკასიურ ენებში: ამ კონსტრუქციის სტაბილური და ლაბილური ვარიანტები. 1939 (ინსტიტ.). მოხსენდა საკავშ. მეცნ. აკად. საქართველოს ფილიალის პირველ სესიას 1939 წლ. 28.X. გამოქვეყნდა „ენიმკი-ს მოამბეში“, ტ. XII (1942), გვ. 221—247 (რეზ. რუს. და ფრან. ენ.).

* არნ. ჩიქობავა. Проблема эргативной конструкции в кавказских языках: стабильный и лабильный варианты этой конструкции. 1939. (ინსტიტ.). Доложено на I сессии Груз. Филиала АН СССР.

¹ არაა ნაჩვენები მივლინებები და არც საანგარიშო მოხსენებანი მივლინებათა შესახებ.

Не указаны экспедиции по изучению языков, а также отчетные доклады по экспедициям.

² ცალკე უნდა აღინიშნოს აკად. ივ. ჯავახიშვილის ვრცელი მონოგრაფია: „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“, თბილისი, 1937, გვ. XVI+754. შრომა წარმოადგენს განსვენებული მკვლევრის საისტორიო ძიებათა ორგანულ ნაწილს.

Особо надо отметить обширную монографию акад. И. А. Джавахишвили: „Первоначальная природа и родство грузинского языка с кавказскими языками“, Тбилиси, 1937, стр. XVI+754, органически связанную с исследованиями покойного ученого по истории Грузии.

19. ენიმკი-ს მოამბე, ტ. XII.

- 28.IX.1939. Опубликов. в „Известиях ИЯИМК“, т. XII (1942), стр. 221—247 (Рез. на рус. и франц. яз.).
2. არნ. ჩიქობავა. Морфологические встречи абхазского языка с картвельскими языками. 1940 (Институт.). Доложено на выездной Сессии Груз. Фил. АН СССР в сент. 1940 г. в Сухуми. Опубликов. в „Известиях ИЯИМК“, т. XII (1942), стр. 149—168 (Рез. на груз. языке).
- * არბ. ჩიქობავა. მორფოლოგიური შეხვედრები აფხაზური ენისა ქართველურ ენებთან. 1940 (ინსტიტ.). მოხსენდა მეცნ. აკადემ. საქართვე. ფილიალის გამსვლელ სესიას სოხუმში 1940 წლ. სექტემბ. გამოქვეყნ. „ენიმიკი-ს მოამბეში“, ტ. XII (1942), გვ. 149—168 (რეზიუმე ქართულ ენაზე).
3. Г. В. Рогава. Абхазско-убыхско-адыгейский суффикс рrivativum -გა -ga в мегрельском диал. 1940 (Институт.). Долож. на январской Сессии Отдел. Литер. и Языка АН СССР в Ленинграде (1941 г.). Принято к опублик. в „Известиях Отд. Литер. и Яз. АН СССР“.
- * გ. როგავა. აფხაზურ-უბიხურ-ადიღეური სუფიქსი პრიატივი -გა მეგრულში. 1940 (ინსტიტ.). მოხსენდა საკავშ. მეცნ. აკად. ლიტერ. და ენის განყოფილების იანვრის სესიას ლენინგრ. (1941 წ.). მიღებულია გამოსაქვეყნებლად „საკავშ. მეცნიერ. აკად. ლიტერ. და ენის განყოფილების მოამბეში“.
4. გ. როგავა. ფარინგალურ ხშულთა რიგისათვის ქართველურსა და ადიღეურ ენებში. 1942 (ინსტიტ.). მოხსენდა საქართვე. მეცნიერ. აკად. საზოგად. მეცნიერ. განყოფილების VI სესიას 1942 წლ. 24 აპრ. (იხ. თეზისები).
- * Г. В. Рогава. К системе фарингальных смычных в картвельских и адыгейских языках. 1942 (Институт.). Доложено на VI Сессии Отд. Обществ. Наук АН Груз. ССР, 24.IV.1942.
5. Г. С. Ахвледиани. Звуковые возможности кавказских языков. Г. Принципы классификации согласных абхазского языка. 1940 (Отдел общего языковедения и фонетики Института Языка). Опубликов. в „Сообщ. Груз. Фил. АН СССР“, т. I, № 1, стр. 87—92.
- * გ. ახვლედიანი. კავკასიურ ენათა ბგერითი შესაძლებლობანი. I. აფხაზური ენის თანხმოვანთა კლასიფიკაციის პრინციპები. 1940. (შესრულებულია ენის ინსტიტუტის ზოგადი ენათმეცნიერებისა და ფონეტიკის განყოფილების ხაზით). გამოქვეყნებულია „საქართვე. ფილიალ. მოამბეში“, ტ. I, № 1, გვ. 87—92.
6. ს. ჯანაშია. სვანურ-ადიღეური (ჩერქეზული) ენობრივი შეხვედრები.—ქართველურ-ადიღეური (ჩერქეზული) პარალელები I. 1942. (ინსტიტ.). გამოქვეყნ. „ენიმიკი-ს მოამბეში“, ტ. XII (1942), გვ. 249—278 (რეზიუმე რუსულ ენაზე).

* С. Н. Джанашиа. Сванско-адыгейские языковые встречи. Грузинско-адыгейские параллели I. 1942 (Инстит.). Опублик. в „Известиях ИЯИМК“, т. XII (1942), стр. 249—278 (Рез. на рус. яз.).

I. აფხაზური ენა—АБХАЗСКИЙ ЯЗЫК

7. ქ. ლომთათიძე. ძირითად დროთა წარმოებისათვის აფხაზურში. 1936 წ. (უნივერს.). საკანდიდატო დისერტაცია. დაიბეჭდა „ენიკი-ს მოამბეში“, ტ. II (1938), გვ. 179—256 (რეზიუმე რუს. და ფრანგ. ენ.).
- * К. В. Ломтатидзе. Образование основных времен в абхазском языке. 1936 (Универс.). *Кандидатская диссертация*. Опублик. в „Известиях ИЯИМК“, т. II, стр. 179—256 (Рез. на рус. и франц. яз.).
8. „ „ ჰ ბგერისათვის აფხაზურში. 1937 (უნივერს.). ხელნაწ.
- * „ „ Фонема z w в абхазском яз. 1937 (Универс.). *Рукоп.*
9. „ „ ერთეულის კატეგორია და მისი მაწარმოებლები აფხაზურში. 1938 (ინსტიტ.). დაიბეჭდა „ენიკი-ს მოამბეში“, ტ. X (1941), გვ. 197—208 (რეზიუმე რუს. ენ.).
- * „ „ Категория единичности и образующие ее аффиксы в абхазском языке. 1938 (Инстит.). Опублик. в „Известиях ИЯИМК“, т. X (1941), стр. 197—208 (Рез. на рус. яз.).
10. „ „ ფუძის ფლექსია, როგორც სემასიოლოგიური დიფერენციაციის საშუალება აფხაზურ ენაში. 1938 (ინსტიტ.). ხელნაწ.
- * „ „ Флексия основы, как средство семасиологической дифференциации в абхазском языке. 1938 (Инстит.). *Рукоп.*
11. „ „ აფხაზურ-ქართული დოკუმენტირებული ლექსიკონი (ფოლკლორული ტექსტებისა). 1938—1939 (ინსტიტ.). ხელნაწ.
- * „ „ Абхазско-грузинский документированный словарь (к фольклорным текстам). 1938—1939 (Инстит.). *Рукоп.*
12. „ „ რედუპლიკაციის ფუნქციისათვის აფხაზურში. 1938 (ინსტიტ.). გამოქვეყნ. „ენიკი-ს მოამბეში“, ტ. V/VI (1940), გვ. 115—137.
- * „ „ О функции редупликации в абхазском яз. 1938 (Инстит.). Опублик. в „Известиях ИЯИМК“, т. V/VI (1940), стр. 115—137.
- 13 „ „ გარდამავლობის კატეგორია აფხაზურ ზმნებში. 1939 (ინსტიტ.). გამოქვეყნ. „ენიკი-ს მოამბეში“, ტ. XII (1942), გვ. 1—30 (რეზ. რუს. და ფრანგ. ენ.).
- * „ „ Категория переходности в абхазском глаголе. 1939 (Инстит.). Опублик. в „Известиях ИЯИМК“, т. XII (1942), стр. 1—30 (Рез. на рус. и франц. яз.).

14. ქ. ლომთათიძე. ბრუნების საკითხი აფხაზურში. 1939 (უნივერს.). გამოქვეყნ. „ენიმიკი-ს მოამბეში“, ტ. XII (1942), გვ. 183—197 (რეზ. რუს. ენ.).
- * К. В. Ломтатидзе. Проблема склонения в абхазском языке. 1939 (Универс.). Опублик. в „Известиях ИЯИМК“, т. XII (1942), стр. 183—197. (Рез. на рус. яз.).
15. „ „ ზოგი ნათესაური ტერმინის აგებულებისათვის აფხაზურში. 1940. (უნივერს.). ხელნაწ.
- * „ „ О структуре некоторых терминов родства в абхазском языке. 1940 (Универс.). *Рукоп.*
16. „ „ Относительные местоимения в глагольных формах абхазского языка. 1940 (Универс.). Опубликов. в „Сообщениях Акад. Наук Груз. ССР“, т. III, № 4, стр. 389—396.
- * „ „ საუროიერთო ნაცვალსახელის შემცველი ზმნის ფორმები აფხაზურში. 1940 (უნივერს.). გამოქვეყნ. „საქართვე. მეცნიერ. აკადემიის მოამბეში“, ტ. III, № 4, გვ. 389—396 (რუსულ ენაზეა. რეზიუმე ქართ. ენაზე).
17. „ „ აბაზური კილოს ფონეტიკური სისტემა: ერთი ფონეტიკური კანონ-ზომიერებისათვის აფხ.-აბაზ. დიალექტ. 1940 (ინსტიტ.). მოხსენდა საკავშირო მეცნიერ. კადემიის ლიტერატურისა და ენის განყოფილების სესიას 1941 წლ. იანვარში (ლენინგრადს). მიღებულია დასაბეჭდად საკავშ. მეცნიერ. აკად. ლიტერატ. და ენის განყოფილების „მოამბეში“.
- * „ „ К фонетической системе абазинского наречия абхаз. яз.: об одной фонет. закономер. в абх.-абаз. диалектах. 1940 (Инстит.). Доложено на январской Сессии Отд. Литер. и Языка Акад. Наук СССР (1941 г.). Принято к опубликов. в „Известиях Отдел. Литер. и Языка“ Акад. Наук СССР.
18. „ „ კითხვითი ფორმები აფხაზურში. 1941 (უნივერს.). ხელნაწ.
- * „ „ Вопросительные формы в абхазском яз. 1941 (Универс.). *Рукоп.*
19. „ „ გჟულდენშტედტის აბაზური მასალები. 1941 (უნივერს.). ხელნაწ.
- * „ „ Абазинские материалы Гюльденштедта. 1941 (Универс.). *Рукоп.*
20. „ „ აბაზური დიალექტები. 1941 (ინსტიტ.). ხელნაწ.
- * „ „ Абазинские диалекты. 1941 (Инстит.). *Рукоп.*
21. „ „ დროის ზმნისართთა აგებულებისათვის აფხაზურში. 1942 (ინსტიტუტი). ხელნაწ.
- * „ „ К структуре наречий времени в абхаз. яз. 1942 (Инстит.). *Рукоп.*

22. ქ. ლომთათიძე. აფხაზური ენის სახელმძღვანელო. I. ტექსტები და ლექსიკონი. 1940 (უნივერსიტ.). ხელნაწ.
- * К. В. Ломтатидзе. „Учебник абхазского языка (для высш. шк.) I. Тексты и словарь. 1940 (Универс.). *Рукоп.*
23. ალ. ლეკიაშვილი. პოტენციალისის კატეგორია აფხაზურში. 1941 წ. (უნივერს.). ხელნაწ.
- * Ал. Лекиашвили. Категория потенциалиса в абхазском яз. 1941 г. (Универс.). *Рукоп.*
24. X. С. Бгажба. Обстоятельственно-союзные частицы в абхазском глаголе. 1941. *Кандидатская диссертация* (Инстит.).
- * ხ. ბლაჟბა. საგარემოებო და საკავშირო ნაწილაკები აფხაზურ ზმნაში. 1941. (ინსტიტ.). საკანდიდატო დისერტაცია.

II. ადიღეური ენა—АДЫГЕЙСКИЙ ЯЗЫК

25. გ. როგავა. ქვემო-ადიღეურის ბრუნვათა საკითხისათვის. 1937 (ინსტიტ.). გამოქვეყნდა „ენიმკი-ს მოამბეში“, ტ. IV₂ (1939), გვ. 101—114.
- * Г. В. Рогава. О падежах в нижне-адыгейском языке. 1937 (Инстит.). Опублик. в „Известиях ИЯИМК“, т. IV₂ (1939), стр. 101—114.
26. „ „ პოლიპერსონალიზმი ქვემო-ადიღეური ენის ზმნაში. 1938 (ინსტიტ.). საკანდიდატო დისერტაცია. გამოქვეყნ. „ენიმკი-ს მოამბეში“, ტ. XII (1942), გვ. 85—133 (რეზიუმე რუს. ენ.).
- * „ „ Полиперсонализм нижне-адыгейского глагола. 1938 (Инстит.). *Кандидатская диссертация*. Опублик. в „Известиях ИЯИМК“, т. XII (1942), стр. 85—133 (Резюме на рус. яз.).
27. „ „ შიშინა აფრიკატები ქვემო-ადიღეურში. 1939 (ინსტიტ.). გამოქვეყნ. „ენიმკი-ს მოამბეში“, ტ. XII (1942), გვ. 135—147 (რეზიუმე რუს. ენ.).
- * „ „ Шипящие аффрикаты в нижне-адыгейском языке. 1939 (Инстит.). Опублик. в „Известиях ИЯИМК“, т. XII (1942), стр. 135—147 (Рез. на рус. яз.).
28. „ „ ლულიე, როგორც ადიღეური ენის მკვლევარი. 1939 (ინსტიტ.). ხელნაწ.
- * „ „ Люлье, как исследователь адыгейского языка. 1939 (Инстит.). *Рукоп.*
29. „ „ კაუზატივის წარმოება ადიღეურ ენებში. 1940. (ინსტიტ.). ხელნაწ.
- * „ „ Образование каузатива в адыгейских языках. 1940 (Инстит.). *Рукоп.*

30. გ. როგავა. ქვემო-ადიღეურის შავსულური დიალექტის ფონეტიკა. 1940 (ი ნ ს ტ ი ტ.). ხელნაწ.
- * Г. В. Рогова. Фонетика шалсугского диалекта нижне-адыгейского языка. 1940 (И н с т и т.).
31. „ „ კოპულა ადიღეურ ენებში. 1940 (ი ნ ს ტ ი ტ.). ხელნაწ.
- * „ „ Копула (copula) в адыгейских языках. 1940 (И н с т и т.). *Ручкоп.*
32. „ „ შიშინა აფრიკატთა სპირანტიზაცია ადიღეურ ენებში. 1941 (ი ნ ს ტ ი ტ.). ხელნაწ.
- * „ „ Спирантизация шипящих аффрикат в адыгейских языках. 1941 (И н с т и т.). *Ручкоп.*
33. Г. В. Рогова и К. К. Микеладзе. Рецензия на работу Г. Турчанинова и М. Цагова: „Грамматика кабардинского языка“. 1940 (У н и в е р с.). 1941. *Ручкоп.*
- * გ. როგავა და ქ. მიქელაძე. რეცენზია გ. ტურჩანინოვისა და მ. ცაგოვის შრომისა: „Грамматика кабардинского языка. 1940 (უ ნ ი ვ ე რ ს.) 1941. ხელნაწ.
34. ს. ჯანაშია. ჩერქეზული (ადიღეური) ელემენტი. საქართველოს ტოპონიმოკაში. 1940 (ენიმკი-ს ისტორიის განყოფილების ხაზით). გამოქვეყნ. „საქართვე. ფილიალის მოამბეში“, ტ. I, № 8, გვ. 623—629.
- * С. Н. Джанашиа. Черкесский (адыгейский) элемент в топонимике Грузии. 1940. (Отд. истории ИЯИМК им. акад. Н. Я. Марра). Опубликов. в „Сообщениях Груз. Фил. АН“, т. I, № 8, стр. 623—629.
35. ქეთ. მიქელაძე. სახელის მორფოლოგიური კატეგორიები ყაბარდოულში. 1942 (მუშავდება, როგორც საკანდიდატო დისერტაცია) (უ ნ ი ვ ე რ ს.).
- * К. К. Микеладзе. Морфологические категории имен в кабардинском яз. 1942 (Разраб. в качестве кандидат. диссертации) (У н и в е р с.).

III. ჩაჩნური და ინგუშური ენები—ЧЕЧЕНСКИЙ И ИНГУШСКИЙ ЯЗЫКИ

36. დ. იმნაიშვილი. ძირითადი და თანდებულიანი ბრუნვები ინგუშურსა და ჩაჩნურში. 1940 (ი ნ ს ტ ი ტ.). საკანდიდატო დისერტაცია. თეზისები (ქართ. და რუს.) გამოქვეყნებ. „ენიმკი-ს მოამბეში“, ტ. XII (1942), გვ. 209—220.
- * Д. С. Имнайшвили. Основные и послеложные падежи в ингушском и чеченском яз. 1940 (И н с т и т.). *Кандидатская диссертация. Тезисы* (на груз. и рус. яз.) опубликов. в „Известиях ИЯИМК“, т. XII (1942), стр. 209—220.
37. „ „ მრავლობითის წარმოება ინგუშურსა და ჩაჩნურში. 1941 (ი ნ ს ტ ი ტ.). ხელნაწ.
- * „ „ Образование множественного числа в ингушском и чеченском яз. 1941 (И н с т и т.). *Ручкоп.*

IV. ბაცბიურსი (წოვა-თუშურსი) ენა—БАЦБИЙСКИЙ (ЦОВА-ТУШИНСКИЙ) ЯЗЫК

38. რ. გაგუა. ერთ- და ორ-ფუძიან სახელთა ბრუნება ბაცბიურსი (მუშავდება, როგორც საკანდიდატო დისერტაცია). (უნივერს.).
- * Р. Гагуа. Склонение имен с одной и двумя основами в бацбийском языке (оформляется в качестве кандидатской диссертации). (Универс.).
39. ბ. ქადაგიძე. ბაცბიურ-ქართულ-რუსული ლექსიკონი (1939—1942). (მთავრდება რედაქციით). (ინსტიტ.). ხელნაწ.
- * Н. Д. Кадагидзе. Бацбийско-грузинско-русский словарь (1939—1942). (Закачивается редактированием). (Инстит.). *Рукоп.*

V. ხუნძურსი ენა—АВАРСКИЙ ЯЗЫК

40. არბ. ჩიქობავა. ინფინიტივის დიალექტური ვარიაციები ხუნძურსი. 1936 (უნივერს.). გამოქვეყნებ. „ენიმკი-ს მოამბეში“, ტ. I, გვ. 89—96 (რეზ. რუს. და ფრანგ. ენ.).
- * Арн. Чикобава. Диалектические вариации инфинитива в аварском языке. 1936 (Универс.). Опубликовано в „Известиях ИЯИМК“, т. I (1937), стр. 89—96 (Рез. на рус. и франц. яз.).
41. „ „ გრამატიკული კლასების ისტორიისათვის ხუნძურსი. 1936 (ინსტიტ.). გამოქვეყნებ. „ენიმკი-ს მოამბეში“, ტ. I (1937), გვ. 97—106 (რეზ. რუს. და ფრანგ. ენ.).
- * „ „ К истории грамматических классов в аварском языке. 1936 (Инстит.). Опубликовано в „Известиях ИЯИМК“, т. I (1937), стр. 97—106 (Рез. на рус. и франц. яз.).
42. „ „ «პოლიპერსონალიზმი» საკითხი ხუნძურსი ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემასთან დაკავშირებით. 1937 (ინსტიტ.). გამოქვეყნებ. „ენიმკი-ს მოამბეში“, ტ. X (1941), გვ. 55—74 (რეზიუმე რუს. და ფრანგ. ენ.).
- * „ „ К вопросу о «полиперсонализме» в аварском языке в связи с проблемой эргативной конструкции. 1937 (Инстит.). Опубликов. в „Известиях ИЯИМК“, т. X (1941), стр. 55—74 (Резюме на рус. и франц. яз.).
43. „ „ ხუნძურსისა და ქართველური ენების ლექსიკური შეხვედრები. 1937 (ინსტიტ.). ხელნაწ.
- * „ „ Лексические встречи аварского языка с картвельскими языками. 1937 (Инстит.). *Рукоп.*
44. „ „ ხუნძურსი ენის შესწავლის ისტორია: უსლარის წინამორბედნი. 1938 (ინსტიტ.). ხელნაწ.
- * „ „ История изучения аварского языка: I. Предшественники Услара. 1938 (Инстит.). *Рукоп.*

45. არნ. ჩიკობავა. ნათესაური ურთიერთობის ნომენკლატურა ხუნძურ ენაში. 1938 (ინსტიტი.). სელნაწ.
- * არნ. ჩიკობავა. Номенклатура родственных отношений в аварском языке. 1938 (Инстит.). *Рукол.*
46. „ „ ხუნძური ენის ჰიდური კლოკავის თავისებურებანი. 1939 (უნივერსიტ.). სელნაწ.
- * „ „ Особенности гидатлинского говора аварского языка. 1939 (Университ.). *Рукол.*
47. „ „ ნაცვალსახელთა ბრუნება ხუნძურში. 1939 (ინსტიტი.). გამოქვეყნ. „ენიმკის მოამბეში“, ტ. XII (1942), გვ. 31—50 (რეზ. რუს. ენ.).
- * „ „ Склонение местоимений аварского языка. 1939 (Инстит.). Опубликов. в „Известиях ИЯИМК“, т. XII (1942), стр. 31—50 (Резюме на рус. яз.).
48. „ „ ფონეტიკური პროცესები ხუნძურ დიალექტებში. 1940 (ინსტიტი.). სელნაწ.
- * „ „ Фонетические процессы в диалектах аварского языка. 1940 (Инстит.). *Рукол.*
49. „ „ ერგატიული ბრუნვა და მისი წარმოქმნის ისტორია ხუნძურ ენაში: 1941 (ინსტიტი.).
პირველი ნაწილი მოხსენდა საკავშირო მეცნიერ. აკადემ. ლიტერ. და ენის განყოფ. იანვრის სესიას 1941 წ. ლენინგრადში. მიღებულია დასაბეჭდად განყოფილ. „მოამბეში“. — მეორე ნაწილი მოხსენდა საქართველ. მეცნიერ. აკადემ. საზოგად. მეცნიერ. განყოფილების III სესიას 1941 წლ. ოქტომბერში (იხ. თეზისები).
- * „ „ Эргативный падеж и история его образования в аварском языке. 1941 (Инстит.).
Первая часть доложена на январской сессии Отдел. Литер. и Языка Акад. Наук СССР (1941 г.); принята к опубликов. в „Известиях Отдел. Литер. и Яз. АН СССР“. Вторая часть доложена на октябрьской (III) сессии Отд. Обществ. Наук Акад. Наук Груз. ССР (1941 г.). (См. тезисы).
50. „ „ მეორე გრამატიკული კლასის („მდედრობითი სქესის“) გენეზისისათვის მთის კავკასიურ ენებში. 1941 (ინსტიტი.). გამოქვეყნ. „საქართველ. მეცნიერ. აკადემიის მოამბეში“, ტ. III (1942), № 4, გვ. 373—380 (რეზ. რუს. ენაზე).
- * „ „ К генезису второго грамматического класса („жен. рода“) в горских кавказских языках. 1941 (Инстит.). Опубликов. в „Сообщениях Акад. Наук Груз. ССР“, т. III (1942), № 4, стр. 373—380 (Рез. на русск. яз.).

51. არბ. ჩიქობავა. ხუნძური ენის ყარახული კილოკავის თავისებურებანი აულ ზუნტიბის მეტყველების მიხედვით. 1942 (ინსტიტ.). სელნაწ.
- * არნ. Чикобава. Особенности Карахского говора авар. яз. по данным речи аула Унтиб. 1942 (Инстит.). *Рукоп.*
52. „ „ ხუნძური ენის სახელმძღვანელო. I. ტექსტები და ლექსიკონი. 1940 (უნივერსიტ.). სელნაწ.
- * „ „ Учебник аварского языка. I. Тексты и словарь. 1940 (Универс.). *Рукоп.*

VI. ლაკური ენა—ЛАКСКИЙ ЯЗЫК

53. ვ. თოფურია. ბრუნების სისტემისათვის ლაკურს ენაში. 1934 (უნივერს.). გამოქვეყნ. „საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბეში“, ტ. X b (1940), გვ. 327—336.
- * В. Т. Топуриа. К системе склонения в лакском языке. 1934 (Универс.). Опублик. в „Известиях Государственного Музея Грузии“, т. X b (1940), стр. 327—336.
54. „ „ ზმნის აღნაგობა ლაკურ ენაში. 1935 (უნივერს.). სელნაწ.
- * „ „ Структура лакского глагола. 1935 (Универс.). *Рукоп.*
55. „ „ გრამატიკული კლასები და მათი ექსპონენტები ლაკურ ენაში. 1936 (ინსტიტ.). გამოქვეყნ. „ენიმკი-ს მოამბეში“, ტ. XII (1942), გვ. 169—182 (რეზიუმე რუს. ენ.).
- * „ „ Грамматические классы и их экспоненты в лакском языке. 1936 (Инстит.). Опубликов. в „Известиях ИЯИМК“, т. XII (1942), стр. 169—182 (Рез. на рус. яз.).
56. „ „ ლაკური ენის ბგერითი სისტემა და ფონეტიკური პროცესები. 1937 (ინსტიტ.). სელნაწ.
- * „ „ Звуковая система и фонетические процессы лакского языка. 1937 (Инстит.). *Рукоп.*
57. „ „ ლაკური ენის შესწავლის ისტორია. I. გჟულდენშტედტი, კლაპროთი. 1938 (ინსტიტ.). სელნაწ.
- * „ „ История изучения лакского языка. I. Гюльденштедт, Клапрот. 1938 (Инстит.). *Рукоп.*
58. „ „ Рецензия на кандид. диссерт. т. Г. Муркелинского: „Говор аула Вихли“. 1939. По поруч. Северо-Кавказского Истор.-Лингвистич. Института. *Рукоп.*
- * „ „ რეცენზია ჰ. მურკელინსკის ხავანდიდატო დისერტაციისა: „აულ ვიხლის კილოკავი“. 1939. ჩრდილო-კავკას. საისტორ.-საენათმეცნ. ინსტიტ. დავალებით. სელნაწ.

59. ვ. თოფურია. ლაკური ენის დიალექტები. 1940 (ინსტიტ.). ხელნაწ.
- * В. Т. Топуриа. Диалекты лакского языка. 1940 (Инстит.). *Рукоп.*
60. „ „ ლაკურისა და ქართველურ ენათა ლექსიკურ-გრამატიკული პარალელები. 1941 (ინსტიტ.). მოხსენდა საქართვე. სსრ მეცნ. აკად. საზოგ. მეცნიერებათა III სესიას 1941 წ. ოქტომბ. (იხ. თეზისები).
- * „ „ Лексические и грамматические параллели между лакским и каргвельскими языками. 1941 (Инстит.). Доложено на III сессии Отд. Обществ. Наук АН Груз. ССР в октяб. 1941 г. (см. тезисы).

VII. დარგუული ენა—ДАРГИНСКИЙ ЯЗЫК

61. შ. გაფრინდაშვილი. დარგუული ენის წუდატარული დიალექტის ფონეტიკური თავისებურებანი. 1940 (ინსტიტ.). საკანდიდატო დისერტაცია. თეზისები გამოქვეყნ. (ქართ. და რუს. ენ.) „ენიკი-ს მოამბეში“, ტ. XII (1942), გვ. 199—207.
- * Ш. Г. Гаприндашвили. Фонетические особенности Цудахарского диалекта даргинского языка. 1940 (Инстит.). *Кандидатская диссертация.* Тезисы опубликов. (на груз. и рус. яз.) в „Известиях ИЯИМК“, т. XII (1942), стр. 199—207.
62. „ „ მიცემითისა და ინფინიტივის მაწარმოებელთა გენეზისისათვის დარგულში. 1941 (ინსტიტ.). ხელნაწ.
- * „ „ К генезису формантов дательного падежа и инфинитива в даргинском языке. 1941 (Инстит.). *Рукоп.*

VIII. ბუღუხური ენა—БУДУХСКИЙ ЯЗЫК

63. ვლ. ფანჩვიძე. ბუღუხური ენის ბგერითი სისტემა. 1939 (ინსტიტ.) ხელნაწ.
- * Вл. Н. Панчвидзе. Звуковая система будухского языка. 1939 (Инстит.). *Рукоп.*
64. „ „ გრამატიკული კლასები ბუღუხურ ენაში. 1940 (ინსტიტ.). მოხსენდა საკავშ. მეცნ. აკად. ლიტერატ. და ენის განყოფ. სესიას 1941 წლ. იანვარში (ლენინგრ.). მიღებულა დასაბეჭდად „საკავშ. მეცნ. აკად. ლიტერ. და ენ. განყოფ. მოამბეში“. —ნაწილი გამოქვეყნდა „საქართვე. მეცნ. აკად. მოამბეში“, ტ. II, № 5 (1941), გვ. 463—470 (რეზ. რუსულ ენ.).
- * „ „ Грамматические классы будухского языка. 1940 (Инстит.). Доложено на январской сессии Отд. Литер. и Яз. Акад. Наук СССР (в 1941 г. в Ленингр.). Принято к опубликованию в

„Известиях Отд. Лит. и Яз. АН СССР“.—Извлечение опубликовано в „Сообщениях Акад. Наук Груз. ССР“, т. II, № 5 (1941), стр. 463—470 (Рез. на рус. яз.).

65. ვლ. ფანჩვიძე. სახელთა ბრუნების სისტემა ბულუხურ ენაში. 1941 (ინსტიტ.). ხელნაწ.

* Вл. Н. Панчвидзе. Система склонения в будухском языке. 1941 (Инстит.).
Рукоп.

IX. უდური ენა—УДИНСКИЙ ЯЗЫК

66. ვლ. ფანჩვიძე. სახელთა ბრუნებისათვის უდურ ენაში. 1936 (ინსტიტ.). გამოქვეყნ. „ენიმიკი-ს მოამბეში“, I (1937), გვ. 123—139 (რეზიუმე რუს. და ფრანგ. ენაზე).

* Вл. Н. Панчвидзе. К склонению имен в удинском яз. 1936 (Инстит.). Опубликов. в „Известиях ИЯИМК“, I (1937), стр. 123—139 (Рез. на рус. и франц. яз.).

67. „ „ უდური ენა და მისი კილოები. 1937 (ინსტიტ.). გამოქვეყნ. „ენიმიკი-ს მოამბეში“, ტ. II (1937), გვ. 295—316.

* „ „ Удинский язык и его диалекты. 1937 (Инстит.). Опублик. в „Известиях ИЯИМК“, т. II (1937), стр. 295—316.

68. „ „ ა. შიფნერი, როგორც უდური ენის მკვლევარი. 1938 (ინსტიტ.). ხელნაწ.

* „ „ А. Шифнер, как исследователь удинского языка. 1938 (Инстит.).
Рукоп.

69. „ „ აკუზატივის გენეზისისათვის უდურ ენაში. 1938 (ინსტიტ.). გამოქვეყნ. „ენიმიკი-ს მოამბეში“, ტ. V/VI (1940), გვ. 137—152 (რეზ. რუს. და ფრანგ. ენაზე).

* „ „ К генезису аккузатива в удинском языке. 1938 (Инстит.). Опубликов. в „Известиях ИЯИМК“, т. V/VI (1940), стр. 137—152 (Рез. на рус. и франц. яз.).

70. „ „ მიცემით-სუბიექტიანი ზმნები უდურ ენაში. 1938 (ინსტიტ.). გამოქვეყნებ. „ენიმიკი-ს მოამბეში“, ტ. XII (1942), გვ. 51—74 (რეზ. რუს. და ფრანგ. ენ.).

* „ „ Глаголы с субъектом в дательном падеже. 1938 (Инстит.). Опубликов. в „Известиях ИЯИМК“, т. XII (1942), стр. 51—74 (Рез. на рус. и франц. яз.).

71. „ „ მხოლოდითი რიცხვის მესამე პირის ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკი -ნე || -ტუ უდურ ენაში. 1938 (ინსტიტ.). გამოქვეყნ. „ენიმიკი-ს მოამბეში“, ტ. X (1941), გვ. 257—270 (რეზ. რუს. და ფრანგ. ენ.).

* „ „ Местоименная частица 3 л. единств. числа -ნე -ნე || -ტუ -ტი в удинском языке. 1938 (Инстит.). Опубликов. в „Известиях ИЯИМК“, т. X (1941), стр. 257—270 (Рез. на рус. и фран. яз.).

72. ვლ. ფანჩვიძე. დრო-კილოთა წარმოება უღურ ენაში. 1939 (ინსტიტ.). ხელნაწ.
- * Вл. Н. Панчвидзе. Образование времен и наклонений в удинском языке. 1939 (Инстит.). *Рукоп.*
73. „ „ მრავლობითი რიცხვის მესამე პირის აფიქს. -ყუნ || -ყო უღურ ენაში. 1939 (ინსტიტ.). გამოქვეყნ. „ენიმკი-ს მოამბეში“, ტ. XII (1942), გვ. 75—83 (რეზ. რუს. ენ.).
- * „ „ აფიქსი 3 ლ. მნოჯ. ჩისლა -ყუნ -ღი || -ყო -ღი. ვ უღურ ენაში. 1939 (Инстит.). Опубликов. в „Известиях ИЯИМК“, т. XII, (1942), стр. 75—83 (Рез. на рус. яз.).
74. „ „ კაუზატივის -ევ- || -ვ- სუფიქსი უღურ ენაში. 1939 (ინსტიტ.). გამოქვეყნ. „საკავშ. მეცნიერ. აკად. საქართვ. ფილიალის მოამბეში“, ტ. I, №№ 5, 6, გვ. 393—399, 489—495, 397—403 (რეზ. რუს. ენ.).
- * „ „ Суф. каузатива -ев- -ев- || -в- -в- в удинском языке. 1939 (Инстит.). Опублик. в „Сообщениях Груз. Фил. АН СССР“, т. I, №№ 5, 6, стр. 393—399, 489—495 (Рез. на рус. яз.).
75. „ „ აბსოლუტივის წარმოება უღურ ენაში. 1940 (ინსტიტ.). ხელნაწ.
- * „ „ Образование абсолютива в удинском языке. 1940 (Инстит.). *Рукоп.*
76. „ „ «ინფინიტივის» წარმოება და მნიშვნელობა უღურ ენაში. 1939 (უნივერს.). გამოქვეყნ. „საქართვ. სსრ მეცნიერ. აკადემ. მოამბეში“, ტ. III, №№ 2, 4, გვ. 199—205, 397—403 (რეზ. რუს. ენ.).
- * „ „ Образование и функция «инфинитива» в удинском языке. 1939 (Универс.). Опубликов. в „Сообщениях АН Грузин. ССР“, т. III, №№ 2, 4, стр. 199—205, 397—408 (Рез. на рус. яз.).
77. „ „ К вопросу о взаимоотношении диалектов удинского языка. 1940 (Инстит.). Опубликов. в „Сообщениях АН Грузин. ССР“, т. I, № 9, стр. 703—711, т. II, № 1/2, გვ. 203—212 (Рез. на рус. яз.).
- * „ „ უღური ენის დიალექტთა ურთაერთობისათვის. 1940 (ინსტიტ.). გამოქვეყნ. „საქართვ. სსრ მეცნიერ. აკად. მოამბეში“, ტ. I, № 9, გვ. 703—711; ტ. II, № 1/2, გვ. 203—212 (რეზ. რუს. ენაზე.).
78. „ „ მოთხრობით-მოქმედებითის სუფიქსისათვის უღურ ენაში. 1941 (ინსტიტ.). გამოქვეყნ. „საქართვ. სსრ მეცნიერ. აკად. მოამბეში“, ტ. II, № 9, გვ. 859—863 (რეზ. რუს. ენ.).
- * „ „ Суффикс эргативно-творительного падежа в удинском языке. 1941 (Инстит.). Опубликов. в „Сообщен. АН Груз. ССР“, т. II, № 9, стр. 859—863 (Рез. на рус. яз.).
79. „ „ მიმღობის წარმოება და ფუნქცია უღურ ენაში. 1941 (უნივერს.). ხელნაწ.
- * „ „ Образование и функция причастий удинского языка. 1941 (Универс.). *Рукоп.*
80. „ „ მორფოლოგიური შეხვედრები უღური ენისა ქართულთან (resp. ქართველურ ენებთან). 1941 (ინსტიტ.). მოხსენდა საქართ. მეცნ. აკად. საზოგ. მეცნიერ. III სესიას 1941 წლ. 20 ოქტომბერს (იხ. თეზისები).

- *В. Н. Панчвидзе. Морфологические встречи удинского языка с грузинским яз. (resp. с картвельскими языками). 1941 (Инстит.). Доложено на III сессии Отдел. Обществ. Наук АН Груз. ССР 20 октяб. 1941 г. (См. тезисы).
81. ვლ. ფანჩვიძე. რეცენზია K. Bouda-ს ნაშრომისა: „Beiträge zur Kenntnis des Udischen auf Grund neuer Texte“. 1941 (უნივერსიტ.). გამოქვეყნ. „ენიკი-ს მოამბეში“, ტ. XII (1942), გვ. 279—282.
- * „ „ Рецензия на работу. K Bouda: „Beiträge zur Kenntnis des Udischen auf Grund neuer Texte“. 1941 (Универс.). Опубликовано в „Известиях ИЯИМК“, т. XII (1942), стр. 279—282.
82. „ „ პირთა და ჩვენებითი ნაცვალსახელები უდურენაში. 1942 (უნივერს.). მოხსენდა უნივერს. სამეცნ. სესიაზე საენათმეცნიერო სექციას, 1942 წ. 13 აპრილს (იხ. თეზისები).
- * „ „ Личные и указательные местоимения удинского языка. 1942 (Универс.). Доложено на засед. Лингвистической секции Научной Сессии Тбил. Госуд. Универс. имени Сталина, 13.IV. 1942. (См. тезисы).
83. „ „ უდური ენის სახელმძღვანელო. I ნაწ. ტექსტები და ლექსიკონი. 1939 წ. (უნივერს.). ხელნაწ.
- * „ „ Учебник удинского языка. I. Тексты и словарь. 1939 г. (Универс.). *Рукоп.*
84. ივ. სილიკაშვილი. მასალები უდური ენის ლექსიკონისათვის. 1937 (ინსტიტუტი). ხელნაწ.
- * ივ. დ. სილიკაშვილი. Материалы для удинского словаря. 1937 (Инстит.). *Рукоп.*
85. ევა. ჯეირანიშვილი. სიტყვათწარმოება უდურში. 1941 წ. (უნივერს.). ხელნაწ.
- * Евг. Ф. Джейранишвили. Словопроизводство в удинском языке. 1941 (Универс.). *Рукоп.*
86. „ „ უფორმო სიტყვები უდურში. 1942 (უნივერს.). ხელნაწ.
- * „ „ Бесформенные слова в удинском яз. 1942 (Универс.). *Рукоп.*

X. კავუჭური ენა—КАПУЧИНСКИЙ ЯЗЫК

87. ელ. ლომთაძე. სახელთა ბრუნება კაპუჭურში. 1941 (უნივერს.). ხელნაწ. (საკანდიდ. დისერტაცია).
- * ელ. ლომთაძე. Склонение имен в капучинском яз. 1941 (Универс.). *Рукоп.* (Кандидат. диссерт.).

5 4015
1942

ფანო 15. 226.

Издательство Академии Наук Грузинской ССР
Тбилиси, ул. Дзержинского 8